

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

MÜQAYİSƏLİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
Beynəlxalq elmi jurnal

COMPARATIVE LITERATURE STUDIES
International scientific journal

№ 1

Bakı – “Elm və təhsil” – 2019

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
(Reyestr № 4223)*

Baş redaktor: akademik İsa HƏBİBBƏYLİ

Baş redaktorun müavinləri: filologiya elmləri doktoru, professor
Məmməd ƏLİYEV
filologiya elmləri doktoru, professor
Gülər ABDULLABƏYOVA
filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan ƏHMƏDOV

Məsul katib: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehman HƏSƏNLİ

Məsul redaktor: Maral POLADOVA

Redaksiya heyəti: Qəzənfər Paşayev – filologiya elmləri doktoru, professor (Azərbaycan)
Almaz Ülvi – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan)
Sara Osmanlı – filologiya elmləri doktoru (Azərbaycan)
Kazbek Sultanov – akademik (Rusiya)
Huanq Zhonqianq – professor (Çin)
Şuxrat Surociddinov – professor (Özbəkistan)
Elka Traykova – professor (Bolqarıstan)
Abdildacan Akmataliyev – akademik (Qırğızıstan)
Mariya Kenneşi – dos.dr. (Macarıstan)
İvan Meznik – professor (Çexiya)
Alfis Qayazov – müxbir üzv (Başqırdıstan)
Kim Minullin – müxbir üzv (Tatarıstan)
Serik Pirəliyev – professor (Qazaxıstan)
Davut Orazsəhədov – dos. dr. (Türkmənistan)
Vaskiv Mikola Stepanoviç – professor (Ukrayna)
Yaroslav Lavski – professor (Polşa)

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır.

ISSN: 2663-4414

Bakı – “Elm və təhsil” – 2019

AZƏRBAYCAN-HİNDİSTAN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Azərbaycanın Asiya xalqları ilə əlaqələrində Hindistanla münasibətlər geniş yer tutur. Qədim İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycanın bu böyük ölkə üçün əsas əlaqələndirici funksiyasını həyata keçirmək baxımından əhəmiyyətli və əlverişli olmuşdur. İpək yolu Azərbaycan-Hindistan iqtisadi-ticarət əlaqələrinin formalaşması və inkişaf etdirilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Bundan başqa, bu ölkələr arasında hələ ən qədim zamanlardan ədəbi-mədəni əlaqələr də yaranmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan-Hindistan əlaqələri hələ orta əsrlərdən etibarən mövcud olub və iki ölkə arasındakı əlaqələrin əsası təxminən XIII-XIV əsrlərdə qoyulmuşdur. Tarixə dair tədqiqatlarda XIII əsrdən Hindistan tacirlərinin Azərbaycana maraq göstərməsi haqqında məlumatlar mövcuddur. Belə ki, həmin vaxtdan başlayaraq Hindistandan Azərbaycana səyahətlər olmuş, Bakı şəhəri yaxınlığındakı Atəşgah qəsəbəsində hindli tacirlərin ibadət etmələri üçün şərait yaranmışdır. Beləliklə, Azərbaycanda qədim Atəşgah məbədgahı yaranmış və hindistanlı tacirlər buradakı karvansarada qalmaqla yanaşı, həm də Atəşgah məbədgahında ibadət etmişlər. Atəşgah məbədgahı hindistanlıların oda sitayışı ilə azərbaycanlıların atəspərəstliyinin ortaq abidəsidir.

Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinin rəmzi olan Atəşgah məbədi hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Açıq Səma altında Muzeyə və Dövlət Tarixi Memarlıq Qoruğuna çevrilmişdir.

Bakı şəhərinin qədim hissəsi olan İçərişəhərdə XV əsrdə yaradılmış Multanı adlı hind karvansarası bu gün də qorunub saxlanılır. Multanı karvansarası qədim dövr Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələrinin yadigarıdır. Bu karvansarada da hind memarlığına məxsus əlamətlər müşahidə olunur.

Qeyd etməliyəm ki, Hindistandakı Tac-Mahal məbədi bir ölkənin deyil, dünya memarlıq sənətinin nadir şah əsərlərindən sayılır. Tac-Mahal memarlıq kompleksində çalışan Təbrizdən və Naxçıvandan gətirilmiş ustalar da Azərbaycan-Hindistan dostluğunun möhkəm əsasını qoymuşlar. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri sayılan Tac-Mahal həm də möhtəşəm bir dostluq və əməkdaşlıq abidəsidir.

Böyük Moğol imperiyasının əsasını qoymuş Babur şahın oğlu Humayunun zamanında azərbaycanlı Mir Seyid Əli Təbrizi sarayın baş rəssamı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Baburların sifarişi ilə azərbaycanlı Ağa Mirək Mirzə Qiyasın Dehli şəhərindəki Humayun türbəsini inşa etməsi haqqında da məlumatlar vardır. Məşhur «Humayun» və «Mahir-Hindi» muğamları da Humayun şahın adı ilə əlaqədardır. Bu muğamlar indi də azərbaycanlı ifaçıların repertuarında özünəməxsus yer tutur.

Ədəbiyyat sahəsində də əlaqələrimizin qədim tarixi və özünəməxsus ənənələri vardır. Hələ XII əsrdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi özünün dünyada məşhur olan «Xəmsə»sinə daxil etdiyi «Yeddi gözəl» poemasında Hindistan şahzadəsi Firakın gözəlliyini böyük ilhamla vəsf etmişdir. O, eyni zamanda «Şərəfnamə» poemasında Makedoniyalı İsgəndərin Hindistana səfərindən söz açmış, bu ölkəyə özünün yüksək ehtiramını bildirmiş, «İqbalnamə» poemasında isə müdrik hind ağsaqqalı ilə söhbəti əsasında qədim hind fəlsəfi təliminə böyük qiymət vermişdir.

* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik.

Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, XII əsrdə yaşayıb-yaratmış dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ilk ən böyük davamçısı, Hind ədəbiyyatının görkəmli klassiki Əmir Xosrov Dəhləvi olmuşdur. Nizamidən sonra Şərqdə ilk dəfə olaraq Əmir Xosrov Dəhləvi yeni ruhlu bir «Xəmsə» – «Pənc-gənc» adlı beş poema yaratmışdır. Əmir Xosrov Dəhləvi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin özünün müəllimi adlandırmışdır. XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli isə Əmir Xosrov Dəhləvidən böyük məhəbbətlə bəhs etmiş, onu «dünyanın ən gözəl şairlərindən biri» hesab etmişdir. Biz 2019-cu ilin 21-25 mart tarixlərində Hindistana səfərimiz çərçivəsində Əmir Xosrov Dəhləvinin Dehli şəhərinin Nizaməddin adlanan hissəsində yerləşən məzarını böyük ehtiramla ziyarət etmiş və Hindistanda Əmir Xosrov Dəhləvi irsinə böyük məhəbbətin şahidi olmuşuq. Hindistanlılar demək olar ki, hər gün Əmir Xosrov Dəhləvinin məzarını gül-çiçəyə qərq edirlər. Bu, Hindistanda ədəbiyyata, poeziyaya qoyulan yüksək ehtiramın əyani ifadəsidir.

Azərbaycan alimləri Əmir Xosrov Dəhləviyə həsr edilmiş tədqiqatlar aparmış, məqalələr çap etdirmişlər. Hazırda Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Əmir Xosrov Dəhləvi haqqında monoqrafiya üzərində elmi-tədqiqat işi aparılır.

Azərbaycan-Hindistan ədəbi əlaqələrinin inkişafında məşhur hind ədəbi abidəsi olan «Kəlilə və Dimnə» kitabının böyük əhəmiyyətini qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Bu əsər hələ 1809-cu ildə Əvəz-Əli Səfiqulu oğlu tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. XX-XXI əsrlərdə «Kəlilə və Dimnə» dəfələrlə müxtəlif müəlliflərin tərcüməsində Azərbaycan dilində nəşr edilərək ölkəmizdə geniş yayılmışdır. Xüsusilə, Rəhim Sultanovun rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi «Kəlilə və Dimnə» ölkəmizdə daha böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. «Kəlilə və Dimnə» Azərbaycan həyatı ilə o qədər səsleşir ki, xalqımız bu əsərə özünün ədəbi abidəsi qədər böyük ehtiramla yanaşır. Azərbaycanda «Kəlilə və Dimnə» müdriklik xəzinəsi kimi qəbul olunur.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri və yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) «Kəmalüddövlə məktubları» adlanan fəlsəfi traktatı Hindistan şahzadəsi Kəmalüddövlə ilə Cəlalüddövlə arasındakı yazışma priyomu əsasında yaradılmışdır. Burada Mirzə Fətəli Axundzadənin Hindistana müraciət etməsi təsadüfi olmayıb, Azərbaycan xalqının o ölkəyə yüksək ehtiramını ifadə edir.

XX əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilmiş «Molla Nəsrəddin» jurnalında Hindistanın ictimai-siyasi həyatına dair məqalələr və xəbər çap edilmiş, hind xalqının azadlıq mübarizəsini müdafiə edən karikaturalar verilmişdir. Bundan başqa, Hindistanın Kəlküttə şəhərində nəşr edilmiş «Həblül-mətn» qəzeti Azərbaycanda oxunmuş və yayılmışdır.

Görkəmli hind yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Robindrant Taqorun əsərlərinə Azərbaycanda böyük maraq və rəğbət vardır. Məlumat üçün deyək ki, Robindrant Taqorun əsərləri Azərbaycan dilində tam külliyyat halında 8 cildə Bakıda nəşr olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Asiya ədəbi əlaqələri şöbəsinin müdiri, professor Bədirxan Əhmədov «Robindranat Taqorun həyatı və yaradıcılığı» mövzusunda monoqrafiya üzərində elmi tədqiqat işi aparır. «Robindranat Taqor və Azərbaycan» mövzusu həmin əsərin üzvi tərkib hissəsidir.

Azərbaycanda hər il keçirilən Robindranat Taqor günləri böyük ədəbiyyat bayramı kimi maraqla qarşılanır. Robindranat Taqor Günlərində Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları fəal iştirak edir, məruzələrlə çıxış edirlər.

XX əsrin ikinci yarısında Hindistan müstəqillik qazandıqdan sonra Hindistanın SSRİ ilə münasibətləri çərçivəsində Azərbaycan-Hindistan əlaqələri daha da inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın məşhur xalq şairi Səməd Vurğunun 1948-ci ildə yazdığı «Zəncinin arzuları» poemasında hind xalqının azadlıq arzusu öz əksini tapmışdır. Geniş mənada «Zəncinin arzuları» poeması hind xalqının timsalında ümumiyyətlə milli azadlıq hərəkatını əks etdirən bədii əsər kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın görkəmli xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov XX əsrin əllinci illərində dörd dəfə Hindistana səfər etmiş və aldığı təəssüratlar əsasında Mahatama Qandinin rəhbərliyi ilə bu ölkədə aparılan milli azadlıq hərəkatına həsr olunmuş «Candranın üsyanı» adlı povestini yazmışdır. Bu, Hindistan xalqının müstəqillik əldə etməsinə Azərbaycan xalqının rəğbətini ifadə edən qiymətli bədii əsər nümunəsidir.

Hind ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də bir çox addımlar atılmışdır. Tanınmış hind yazıçılarından Prem Çand, Mülk Rac Anand, Notas Sindxin, Xacə Əhməd Abbas və başqalarının hekayələri Azərbaycan dilinə çevrilərək oxuculara çatdırılmışdır. Hindistan şairlərinin əsərləri Azərbaycan dilində ilhamlı şeir nümunələri kimi səslənir. Hind ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində tanınmış Azərbaycan yazıçıları Mirzə İbrahimov, Məmməd Rahim, Mirmehdi Seyidzadə, Qılman Musayev, Əhməd Cəmil, Böyükağa Qasımzadə, İsmayıl Soltan, Səyavuş Sərxanlı və başqalarının rolu xüsusi qeyd edilməyə layiqdir.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-Hindistan əlaqələrinin inkişafında Hind filmlərinin böyük rolu olmuşdur. Xüsusən, dünyanın məşhur kino ulduzu Rac Kapurun iştirakı ilə çəkilmiş hind filmləri Azərbaycanda böyük məhəbbətlə qarşılanmışdır. Azərbaycan xalqı görkəmli Hindistan aktyoru Rac Kapuru böyük mədəniyyət əfsanəsi hesab etmiş, ona müstəsna rəğbət bəslənmişdir. Hind aktyoru Rac Kapurla böyük Azərbaycan müğənnisi Rəşid Behbudovun dostluğu xalqlarımız arasındakı qarşılıqlı dərin münasibətlərin və mədəni əlaqələrin unudulmaz nümunəsidir.

Azərbaycan-Hindistan əlaqələri ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Hindistanın Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini 26 dekabr 1991-ci ildə tanıması mühüm tarixi hadisədir. Azərbaycan Respublikası ilə Hindistan arasında 28 sentyabr 1991-ci il tarixdən diplomatik əlaqələrin yaranması, 2004-cü ildə Dehliyə Azərbaycan Səfirliyinin fəaliyyətə başlaması ilə yeni tarixi mərhələnin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradılmışdır.

Hazırda Azərbaycanın və Hindistanın səfirlikləri, Hökumətlərarası komissiyaları, Parlamentlərarası Dostluq qrupları, Xarici İşlər nazirlikləri və digər nazirlikləri səviyyəsində ölkələrimiz arasında çoxtərəfli əlaqələr inkişaf etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının bir sıra elm və mədəniyyət təşkilatları ilə Hindistanın uyğun qurumları arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq qurulmuşdur. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə Cəvahirələr Nehru adına Hindistan Dövlət Universiteti arasında 24 mart 2019-cu il tarixdə imzalanmış müqavilə elmi əməkdaşlıq sahəsində ilk addım kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli Hindistana səfəri çərçivəsində Cəvahirələr Nehru Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrə Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirə oxumuşdur. Cəvahirələr Nehru Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Koouz Kan 2019-cu ilin may ayında Ədəbiyyat İnstitutunda ədəbiyyatşünas alimlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığa dair müzakirələr aparmışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda 2019-cu ilin əvvəllərində yaradılmış Hindistan tədqiqatları Mərkəzində həm də hind dilini öyrənənlər üçün kurs təşkil edilmişdir.

Azərbaycan-Hindistan ədəbi əlaqələrinin araşdırılıb tədqiq edilməsi sahəsində də ilk addımlar atılmışdır. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Qurbanova 2018-ci ildən «Azərbaycan-Hindistan ədəbi əlaqələri» mövzusunda elmlər doktorluğu üzrə tədqiqat işlərini davam etdirməkdədir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan-Hindistan ədəbi-mədəni və elmi əlaqələri çoxəsrlik böyük ənənələrə malikdir. Asiyanın nəhəng dövlətlərindən biri olan Hindistanla qarşılıqlı əlaqələri daha da inkişaf etdirmək hər iki ölkənin strateji maraqlarına, qarşılıqlı zənginləşməyə və tərəqqiyə uğurla xidmət edir.

AZERBAIJANI-INDIAN LITERARY-CULTURAL RELATIONS**SUMMARY**

Azerbaijani-Indian literary-cultural and scientific relations has centuries-old great traditions. Literary-scientific relations with India that is one of the largest countries in the world, is developing with the ideas of independence today. The article studies the relations between both countries from ancient times. In addition, it is investigated the role of masters from Azerbaijan in the development of science and art in India, motives related to India in the samples of Azerbaijani classic literature, as well as recent mutual artistic translations, and research works carried out. In the article it is also mentioned scientific-cultural relations between Azerbaijan and India in independence period, and researched mutual visits, signed documents on cooperation.

**АЗЕРБАЙДЖАНО-ИНДИЙСКИЕ
ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ****РЕЗЮМЕ**

Литературно-культурные и научные связи Азербайджана и Индии имеют многовековые глубокие традиции. Литературно-научные связи с Индией, одной из мощных стран мира, и сегодня продолжают успешно развиваться в свете идей независимости.

В статье к исследованию привлечены связи между двумя странами, начавшиеся с древнего периода истории. Рассматривается роль прибывших в Индию из Азербайджана представителей творчества в развитии науки и искусства, связанные с Индией мотивы в образцах азербайджанской классической литературы, взаимные художественные переводы в последующие периоды, ведущиеся научные исследования. Рассмотрены научные и культурные связи Азербайджана и Индии в период независимости, изучение подписанных документов о сотрудничестве, встречных поездках.

AZƏRBAYCAN-AVROPA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

UOT: 821(100)

Гюляр Абдуллабекова *

ПОЛЬСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: Məmməd Əmin Rəsulzadə, AXС, polyak ədəbiyyatı, “Polyak evi”, dövrü mətbuat

Key words: Mammad Amin Rasulzadeh, ADR, Polish Literature, “Polish House”, periodical Press

Ключевые слова: Мамед Эмин Расулзаде, АДР, польская литература, «Польский дом», периодическая печать

Зарождение и развитие азербайджанско-польских литературных связей обусловлено, прежде всего, историческим фактором, связью и перекрещением исторических судеб двух народов. История этих взаимоотношений складывается из нескольких основных этапов и факторов.

Развитие промышленности в Азербайджане в конце XIX и начале XX в., интенсивный рост добычи нефти здесь обеспечивали мощный приток рабочей силы со всех концов мира, в том числе и из Польши. В начале XX в. в Азербайджане поселилось свыше тысячи поляков, выходцев из различных концов Польши, были созданы польские колонии, которые имели свои культурные очаги, издавали свои газеты и т.д. Азербайджанцы принимали активное участие в жизни поляков, оказывая им моральную и материальную поддержку. Общность исторических судеб Азербайджана и Польши, одинаково угнетаемых царским самодержавием, способствовала проявлению повышенного интереса обеих стран друг к другу.

Периодическая печать Азербайджанской Демократической Республики большое внимание уделяла польской, литературе, культуре и политическим событиям в стране. На страницах бакинской газеты «Каспий» можно встретить переводы произведений польских писателей и статьи, посвященные польской литературе. Так, в газете была помещена статья «Памяти Адама Мицкевича» [1]. Активное участие в переводе произведений польской литературы на русский язык принимает Ниса. В её переводе в газете были опубликованы следующие произведения польской литературы: «Пойдём за ними» [2] и «Приговор Зевса» Г.Сенкевича. В газете был помещён также рассказ М.Балуцкого «Приключения в вагоне» [3]. В 1903 г. газета «Каспий» вновь обращается к творчеству Г.Сенкевича. На её страницах публикуется его рассказ «Морская легенда» [4]. В переводе Э.Ивинской в этой же газете был опубликован рассказ известного польского писателя С.Жеромского «Дурное предчувствие» [5]. Пьеса А.Асныка «Польское сердце» была переведена С.Рахмановой и поставлена в Тагиевском театре [6].

Знакомство с польской литературой в Азербайджане в ряде случаев шло непосредственно через русские тексты – прекрасное знание русского языка передовой азербайджан-

* Институт литературы имени Низами Гянджеви. Доктор филологических наук. E-mail: abdullayeva46@mail.ru.

ской интеллигенцией часто снимало необходимость перевода того или иного произведения на азербайджанский язык.

Газета «Каспий» откликается на все события, происходящие в Польше, сочувствуя польскому народу, выражая ему искренние симпатии. Так, в газете было опубликовано следующее сообщение: «Совершенно исключительный по настроению концерт состоялся в Гродно: после 42-летнего перерыва гродненские поляки впервые услышали публично с эстрады польскую речь, в виде декламации и пения. Не удивительно поэтому, что на долю исполнителей выпали бурные овации. Концерт был устроен варшавской филармонией и открылся полонезом Шопена, за которым последовали песни Монюшко, декламации стихотворений Асныка, Тетмайера и других польских поэтов. Сидевшая в ложе известная польская писательница Элиза Ожешко рыдала, слушая «запрещённую» раньше родную речь» [7].

Большое количество статей о культурной и политической жизни Польши можно проследить также на страницах периодической печати, издающейся на азербайджанском языке. Среди них статьи, опубликованные в журнале «Molla Nəsrəddin» [8], «Sədəi-Qafqaz» («Голос Кавказа») [9], «Açıq söz» («Правдивое слово») [10]. В 1916 г. прогрессивная газета «Açıq söz» помещает сообщение о смерти Генрика Сенкевича: «В Швеции, в возрасте 71 года скончался один из выдающихся польских писателей, автор многих исторических романов, получивших широкую известность в мире» [11]. Далее даётся обзор творчества писателя, а также подчёркивается, что его произведения переведены не только на европейские языки, но были изданы также в Стамбуле на турецком языке, благодаря чему получили широкую известность в Азербайджанской Демократической Республике.

В этой же газете была опубликована статья о чествовании Г.Сенкевича в Баку. Вот несколько выдержек из этой статьи: «22 января в зале общественного собрания польская дума польского общества организовала вечер памяти недавно умершего выдающегося польского писателя, лауреата Нобелевской премии Генрика Сенкевича. На вечере присутствовали представители сорока национальностей. Вечер открыл представитель польской думы на польском языке. В своём выступлении он рассказал о жизни и роли Г.Сенкевича в литературе. Он подчеркнул, что патриотизм и гуманизм – основные черты творчества писателя... Самой большой мечтой писателя была мечта о независимости Польши, – отметил докладчик. – Пожелаем же исполнения мечты писателя и почтим его память вставанием» [12]. Среди выступивших были представители различных обществ Баку: армяне, грузины, евреи, чехи, поляки, латыши, малороссы. От газеты «Nisad» выступил Али Сабри Касумов, от женского благотворительного общества – Сара ханум Ахундова, от газеты «Ədəb Yurdu» – Нариман Нариманов, «Yeni İqbal» – Пири, «Sovqat» – Рза Заки Лятифбеков.

Выступавшие говорили о литературной деятельности Г.Сенкевича, приветствовали Польшу, сыном которой был писатель, и желали новой, счастливой жизни стране. Редактор газеты «Açıq söz» Мамед Эмин Расулзаде на страницах газеты писал о Сенкевиче следующее: «Вспоминая сегодня выдающегося писателя Европы Г.Сенкевича, нам хотелось бы привести стихи великого поэта Востока Саади:

*Человечество – это единый организм,
Если заболел какой-то орган,
То и другие должны чувствовать эту боль.
Если один человек не чувствует боли другого,
Его нельзя считать человеком.*

Мусульманская печать получила воспитание у таких великих философов, как Саади, проповедующего братство всех народов. Польша, потерявшая свою независимость, оказалась во мраке на многие века. Зашло солнце Польши, а солнце всех народов – это их

независимость. В стране, лишённой солнца, Г.Сенкевич был луной, освещающей мрак. Сенкевич был факелом в душе своего народа» [13].

В начале XX в. в Баку крупным польским нефтепромышленником С.И.Рыльским был организован «Польский комитет», который занимался оказанием помощи польским беженцам.

Деятельность польской колонии в Баку освещена на страницах газеты «Каспий»: «С благотворительной целью организуется польский вечер в залах Бакинского общественного собрания, состоится любительский спектакль» [14]. На сцене «Польского дома» ставились пьесы польских авторов: «Лобзовяне» В.Анчица, «Девичий вечер» Г.Запольской, «Школьники» Свицерского [15]. Сообщения о постановке спектаклей в «Польском доме» печатались в азербайджанской прессе Азербайджанской Демократической Республики: «Польский дом» в Баку устраивает для своих членов и гостей любительский спектакль «Уланы князя Юзефа Понятовского», полная непринуждённого юмора пьеса в 4-х действиях с сюжетом из времён начала минувшего столетия в оригинальных костюмах эпохи. Пьеса эта пользуется повсеместно большим успехом. Надо надеяться, что возобновление этой пьесы в Баку привлечёт в «Польский дом» всю местную польскую колонию» [16]. Драматической труппой «Польского дома» ставилась популярная комедия – сатира В.Нежинского «Легкомысленная сестра» с участием польских актёров [17].

Царское правительство после революции 1905-1907 гг. относилось к полякам с недоверием, считая их подозрительными и неблагонадёжными. Так, польский архитектор К.Скуревич, водрузивший на здании Бакинской думы алый стяг, был немедленно арестован и выдворен из города. Власти боялись гнева народного.

В протоколах политических заключённых можно было встретить множество польских фамилий. Их обвиняли в распространении нелегальной литературы, а также в организации восстаний [18].

Но тюремные стены не могли прервать дружеских связей Польши и Азербайджана. Интернациональное единство, мультикультуральная аура Азербайджанской Демократической Республики, братство представителей многих стран и народов, среди которых были и поляки, создавали особую, толерантную среду, которая отличала Азербайджан на протяжении всей истории существования Азербайджанской Демократической Республики.

К началу 30-х годов, после падения и аннексии Азербайджана большевистской Россией, большинство поляков возвращается на родину. В отчёте ЦК Азербайджана отмечалось: «Работа среди поляков-беженцев велась в «Польском доме» и библиотеке, но вследствие отъезда большинства из них из Баку, указанная работа за последний период замерла» [19].

Польская литература и её талантливые представители были популярны в Азербайджане, их произведения издавались в печатных органах Азербайджанской Демократической Республики. События, происходившие в Польше находили живой отклик в журналистике, в широких кругах азербайджанской интеллигенции. И это имело свои объективные причины.

Социальная и национальная проблематика польской литературы была созвучна проблемам, которые ставили в своих произведениях азербайджанские писатели Азербайджанской Демократической Республики. Она обогащала азербайджанскую литературу, способствовала утверждению традиций лучших представителей азербайджанского критического реализма. Азербайджанские писатели, переводчики и журналисты не просто фиксировали в своих произведениях отношение к польским деятелям, к Польше. Их взгляд на польский народ не был взглядом со стороны, польский и азербайджанский народы сближала общность исторических судеб. С поляками, силою обстоятельств оказавшимися в Азербайджане, их связывала тесная дружба. Представители азербайджанского народа жили жизнью поляков, сроднились с его представителями. Об этом свидетельствует их творчество, сюжеты произведений, к которым они обращались, описание событий, живыми участниками которых

оказывались и поляки и азербайджанцы. Так происходил естественный процесс взаимоотношения двух народов, взаимно питающих друг друга как эмоционально, так и нравственно-эстетически в период Азербайджанской Демократической Республики.

ƏDƏBİYYAT

1. Памяти Адама Мицкевича. «Каспий», 1898, № 268.
2. Г.Сенкевич. Пойдём за ними. «Каспий», 1901, № 71, 72 (пер. с польск. Нисы).
3. М.Балуцкий. Приключения в вагоне. «Каспий», № 901, № 170 (пер. с польск. Сар. Дан).
4. Г.Сенкевич. Морская легенда. «Каспий», 1903, 11 марта (пер. с польск. М.П.).
5. С.Жеромский. Дурное предчувствие. «Каспий», 1903, 13 мая (пер. с польск. Э.Ивинской).
6. См.: «Каспий», 1915, 14 ноября.
7. См.: «Каспий», 1905, 5 октября.
8. См.: «Мозалан». Ответ господину Мирзааге Юсуфханову. «Молла Насреддин», 1908, 13 января (на азерб. яз.).
9. К русско-польским отношениям. «Седаи-Гафгаз», 1915, 15 ноября (на азерб.яз.).
10. Культурная жизнь Польши. «Ачыг сёз», 1915, 28 декабря (на азерб.яз.).
11. К смерти Г.Сенкевича. «Ачыг сёз», 1916, 7 ноября (на азерб.яз.).
12. В память о Генрике Сенкевиче. «Ачыг сёз», 1917, 24 января (на азерб.яз.).
13. К смерти Г.Сенкевича. «Ачыг сёз», 1916, 7 ноября (на азерб.яз.).
14. См.: «Каспий», 1900, 10 мая.
15. «Каспий», 1915, 14 ноября.
16. «Каспий», 1915, 18 марта.
17. «Каспий», 1915, 9 мая.
18. См.: Гражина и Анджей Милош. Азербайджан и Польша // «Азербайджан», 1973, №1 (на азерб.яз.).
19. Отчёт ЦК АКП(б) VI съезду АКП(б), март 1923–апрель 1924 г. Изд. ЦК АКП(б), Баку, 1924.

POLYAK ƏDƏBİYYATI AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DÖVRİ MƏTBUATINDA

XÜLASƏ

Bu məqalə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində polyak ədəbiyyatının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövrü mətbuatında işıqlandırılmasına həsr olunmuşdur.

Müəllif Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan və rus mətbuatında – “Təzə həyat”, “Sədayi-Qafqaz”, “Açıq söz”, “Sovqat”, “Kaspi” qəzetlərində çap olunan materiallar əsasında ilk dəfə olaraq bir sıra polyak yazıçılarının (Q.Senkeviç, S.Jeromski, M.Balutski, A.Asmik, E.Ojeşko) yaradıcılığını araşdırmışdır.

Azərbaycan-polyak ədəbi əlaqələrinin qədim və zəngin tarixi vardır. XX əsrin əvvəllərində neft bumu ilə əlaqədar Azərbaycana dünyanın bir çox ölkələrindən, o cümlədən Polşadan insanlar qazanc dalınca gəlirdilər. Məhz bu dövrdən Azərbaycan və Polşa ziyalılarının bilavasitə əlaqələri yaranmağa başlamışdı.

POLISH LITERATURE ON THE PAGES OF PERIODICAL-PRESS OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

SUMMARY

This article is devoted to Polish literature firstly mentioned and published on the daily-press pages of Azerbaijan Democratic Republic in Azerbaijan literary criticism in the early XX century.

The author investigates creative features of some Polish writers (Q.Senkevich, S.Jeromskiy, M.Balutski, A.Asmik, E.Ojesko) based on materials published on the Azerbaijan and Russian daily-press as “Teze heyat”, “Sedai Qafqaz”, “Achiq soz”, “Sovqat”, “Kaspi” of Azerbaijan Democratic Republic.

The Azerbaijani-Polish literary relations have an ancient and rich history. At the beginning of the XX century, many people from many countries, including Poland, took refuge in Azerbaijan due to oil “boom”. At that time, the direct relations between Azerbaijani and Polish intellectuals have emerged.

КОРАНИЧЕСКИЙ МОТИВ У НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ И.В.ГЕТЕ

Açar sözlər: Höte, Quran, məsəl, Nizami

Key words: Goethe, Guran, parable, Nizami

Ключевые слова: Гете, Коран, притча, Низами

Несмотря на множество исследований произведения И.В.Гете «Западно-восточный диван», различные проблемы, связанные с ним, не теряют актуальности по сегодняшний день.

Вот, что пишет Гете в приложении «Статьи и примечания к лучшему уразумению “Западно-восточного дивана”»: «человеку по-настоящему умному, рассудительному не оставалось ничего, кроме как из всех сил стараться пробиться к подлинному, неиспорченному, добротному тексту Корана. Вот почему оказывается, что в истории ислама толкование, применение, употребление стояли на поразительной высоте» [1, с.187].

Кстати, как заметим и в наших дальнейших рассуждениях, немецкий поэт, как подобает предвиденью гения, осознал святой источник, который подпитывал поэзию великих восточных поэтов, принадлежавших не только иранской, но мировой литературе и составляющих ее сокровищницу. Иначе как можно понять строки:

*Причину
Я открою. Текст Корана
Я, слуга его ревнивый,
Вверил памяти счастливой
И от слова и до слова
Помню и блюдо сурово.
Хоть постыдно наше время,
Общий дух того не губит,
Кто, как я, пророка любит,
Чтит его завет и семя,
Оттого Хафизом всеми
Прозван я [1, с.20].*

Не вызывает сомнения, что фундаментальные знания о восточных поэтах, в том числе и мистической суфийской поэзии, он почерпнул из работ немецких востоковедов.

По мнению Гете, религиозно-философскую основу мировоззрения суфизма составлял Коран. В связи с этим необходимо познакомиться с его взглядами на ислам. Этот обзор позволит в наш просвещенный век глобализации и интеграции открыть глаза некоторым

* Институт литературы имени Низами Гянджеви. Доктор филологических наук.

политикам и аналитикам XXI века, которые огульно выражают отношение к мусульманской религии, на суть ее принципов.

Сделаем экскурс к юности поэта.

Первоначальное знакомство поэта с Кораном (1772) восходит к немецкому переводу Д.Ф.Мегерлина. Но самым любопытным является попытка самого Гете перевести 6-ю суру Корана с латинского языка. Каковы посылы, побудившие его пойти на этот шаг? Без всяких догадок напрашивается выражение потребности в испытании себя углубиться в понимание тех, кто верует в эту Священную книгу. И в том нет ошибки, потому что уже следующим шагом к постижению была работа над драмой «Магомет» (1772-1773) и стихотворением «Песнь Магомета» (1773).

Здесь нелишне будет напомнить о том, что еще до работы над «Западно-восточным диваном» Гете был знаком с монографическим исследованием о Мухаммеде Иоганна фон Ребиндера (1799) и К.Э.Эльснера (1810), немецким переводом Корана Теодора Арнольда (1746), выполненным по английскому переводу Джорджа Сейла [См.: 1, с.778-779].

Поэт считал своим долгом до написания задуманного произведения не только иметь представление о жизни и поэзии восточных поэтов, но вникнуть в философию их поэтики: «Об исконной ценности религии можно судить лишь по прошествии веков, по вызванным ею последствиям. Иудейская религия, наверное, всегда распространяет закоренелый упрямый нрав, но вместе с тем практическую сметливость и предприимчивость; вера магометанская держит своих приверженцев в некоей глухой, душевной стесненности, потому что не требует от них тяжких жертв, а за исполнение малого наделяет всем, чего только они ни пожелают, но вместе с тем эта вера, открывая грядущее, вселяет в их души храбрость и внушает им религиозно-патриотический дух» [1, с.172].

Мы вряд ли у других мыслителей встретим столь прямых высказываний о религиях. Следует заметить, что немецкий поэт имел профессиональные знания о тех религиях, о которых он имел достаточные знания. Поэтому мы должны к ним относиться как к убеждениям мыслителя.

Гете прекрасно понимал, что немецкий читатель, привыкший к языку и стилю отечественной литературы, нуждается в серьезных разъяснениях и толкованиях восточного стиля изображения явлений действительности и непонятных для европейского восприятия восточных изобразительных средств. Поэтому для осмысления «Западно-восточного дивана» он в конце произведения поместил «Статьи и примечания к лучшему уразумению «Западно-восточного дивана» и «Дополнения» («Стихотворения круга «Западно-восточного дивана»». Здесь он дает сведения об истории Востока, о восточных писателях, о поэтических особенностях, об исламской религии и т.п.

Вызывает интерес отношение немецкого поэта к восточным притчам. Обратимся к его рассуждениям в примечаниях к «Книге Притч»: «Притчи, как и иные поэтические виды Востока, соотносящиеся с нравственным смыслом, весьма ладно разделяются между тремя различными рубриками – притчи этические, моральные и аскетические. Первые содержат события и намеки, соотнесенные с человеком вообще и разными его состояниями, причем тут не говорится, что хорошо и что дурно. Это же последнее замечательно выявляется в притчах второго вида, которые читателю подсказывают разумный выбор. Третий же вид добавляет решительное принуждение – нравственное побуждение становится заповедью, законом» [1, с.255]. Естественно, что данная классификация, в чем признавался сам Гете, является условной, потому что в указанных им рубриках порой трудно ставить грани между ними [1, с. 256].

В статье «Всеобщее» он обращается к притче великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви из «Сокровищницы тайн» (название поэмы не указывается). Высоко оценивая творчество Низами для мировой литературы, Гете отмечает источник, от которого оттал-

кивался поэт для творения произведений: «Ведь в Коране содержались намеки на то, как перерабатывать, развивать в своих собственных целях старинные лаконичные предания, как радовать сердца известной пространностью изложения!» [1, с.191]. И в этом смысле притча из «Сокровищницы тайн» не является исключением. Приведем филологический перевод с фарси Рустама Алиева:

*Ноги Масиха, странствующие по миру,
/Однажды/ привели его к небольшому рынку.
В проходе лежала подобная волку собака,
Юсуф /душа/, который выпал из колодца /тела/.
Вокруг трупа /собралась/ толпа и глазела на него,
Словно стервятники, питающиеся мертвечиной.
Один говорил: «Ужасное /зловоние/ этой /падали
Помутит наше обоняние, словно дуновение свечу».
А другой говорил: «Это наше ничего,
/Страшно то, что /от нее глаза ослепнут и сердце страдает».
Каждый из них толковал что-нибудь в этом роде,
/И/ все они измывались над /бедным/ трупом.
Когда черед говорить дошел до Исы,
Он оставил укоры и перешел к сути.
Говоря /о красоте/ ее телесного вида он сказал:
«Жемчуг не такой белый, как ее зубы».
Остальные несколько человек со страхом и надеждой
Скалили зубы над той сожженной раковиной.
Не замечай ты чужих пороков и своих добродетелей,
Опускай ты свои взоры /вниз/ в свой воротник.
Однажды, когда возьмешь зеркало в руки,
Разбей его в тот же день и не становись самопоклонником.
Не занимайся самоукрашением, как весна,
Дабы время-рок не позарилось на тебя /из-за твоей красоты/.
Одежду твоих пороков сшили из тонкой /ткани/,
Вот почему тебя накрыли девятью завесами [2, с.125-126].*

Не вызывает сомнений, что притча Гете, являющаяся изложением переводного текста И.Хаммера «История персидской изящной словесности», не могла быть точной копией оригинала.

Для сравнения приведем текст притчи Гете:

*Иисус в своем земном скитанье
Однажды на базар пришел;
Смердящий труп собачий кто-то
К воротам дома притащил,
Толпой зеваки собирались,
Как коршуны, вокруг добычи.
Один сказал: «Что говорить, —
Нам падашь беды предвещает».
Так всякий пел на свой манер,
На пса проклятья посылая.
Когда черед Иисусу вышел,
Он без обиды говорит:
«Благой природы воплощенье,
Как жемчуг, белы эти зубы».*

*От этих слов всех пот прошиб,
И жар пропал безмерно грубых [1, с.194].*

Здесь уместно будет вспомнить мысли Аннемари Шиммель из ее монографического исследования «Мир исламского мистицизма», которые, на наш взгляд, достаточно ясно характеризуют отношение суфийских поэтов к образу Иисуса: «Иисус (согласно Корану – последний пророк перед Мухаммедом) представляется суфиям идеальным аскетом, воплощением чистой любви к Богу. В сочинениях ранних суфиев Иисус предстает как бездомный странник, не знающий, где преклонить голову; он учит верующих смирению, душевному покою и милосердию, ибо, «так же как зерно не может произрасти ниоткуда, кроме как из праха, зерно истины не может произрасти ниоткуда, кроме как из сердца, уподобившегося праху». В речениях первого поколения суфиев отражен образ Иисуса Нагорной проповеди; он остался излюбленным персонажем и в более поздней суфийской поэзии. Он и его девственная мать превратились в возвышенные символы: Мария (женщина, не испорченная мирскими заботами, чистый сосуд, вместивший божественный дух) и Иисус (пророк, рожденный по божественному повелению и именуемый «Духом Божьим») стал примером чистой духовной жизни» [3, с.35-36].

И все-таки, какой же вывод следует из притчи? На этот вопрос очень удачный ответ дает в своей монографии Рафик Новрузов, которым и мы воспользуемся: «Остановимся на том “моральном уроке”, на который нацелена притча Низами. Вся толпа, собравшаяся вокруг трупа, замечает исключительно мерзость, зловоние. Ограниченным людям в этом мире трудно представить, что каждый человек, будучи смертным, в конце концов покидает этот мир и его тело разлагается. Толпа так жадно и зло отзывающаяся о трупе собаки, забывает о том, что эта же участь ожидает её.

Пророк Иисус простую истину излагает в завуалированной форме. Человек обретает равновесие в мыслях, когда может видеть вещи не только с собственной точки зрения, но и всесторонне. Он должен быть наполнен духовностью в прикосновении ко всему. Ведь Бог во всем: в самом человеке, вокруг него. Не случайно библейская истина гласит, что человек живет, движется и существует в Боге. Творец совершенен. Человеку же, идущему по пути совершенства, необходимо понять, что радоваться высшему невозможно было бы, если не было бы низшего. Множество несовершенств существует для того, чтобы было возможным одно великое совершенство. Под “сожженной раковиной” Низами подразумевает тело. Устами же Иисуса он возвеличивает «жемчуг» (не образование, развивающееся в моллюсках, находящихся в раковине) – душу человека, которая в постоянном устремлении к Истине, Красоте и Любви приобретает вечность, нежели его тело – оболочка, ограниченность, бранные останки. Свободная душа должна выйти, как говорят суфийские поэты, из “темницы”. Жить надо не прошлым и не будущим, а вечным. Для этого необходимо освободиться, отказаться от своего ложного “я”, от которого человек зависит, что и заставляет его считать себя отличным от других. Лишь только этот метод позволяет раскрыться душе человека, приобрести истинное Я – вечное, которому принадлежат все силы и красота, а не то ничтожное, зеркальное отражение внешней красоты, которое является тленным.

Притча, приведенная в “Западно-восточном диване”, у Гете приобретает иную окраску, иное смысловое значение, нежели у Низами. Он “моральный урок” притчи видит в образно-предметном толковании, а не в смысловом, мистическом значении: “Душа всякого затронута, когда пророк, любвеобильный и проникательно-мудрый, требует от людей того, что отвечает глубочайшему его существу, – снисхождения и милосердия. Каким могучим движением заставляет он толпу посмотреть на себя самое, устыдиться проклятий и угроз и, быть может, даже с завистью в сердце признать достоинство, остававшееся незамеченным.

Тут люди, обступившие пададь, вспоминают о собственных челюстях. Красивые зубы, дар Божий, всегда приятны, более же всего ценятся они на Востоке. И вот гниющий труп, благодаря тому совершенному, что остается от него, становится предметом изумления, предметом благочестивого поклонения [1, с.194-195]. Бросается в глаза чисто библейское толкование притчи, призывающей к снисхождению и милосердию. Кроме того, сам Гете, дающий нам интересную разбивку притч, не понявший до конца через переводный текст Хаммера конечную цель образного изложения, и как читатель, и как поэт, не смог заметить глубину значения притчи, и, естественно, определить ее мораль. Но в любом случае, даже это, гетевское, толкование говорит о “благолюбивой мощи” азербайджанского поэта, чья притча давала возможность множества толкований, потому что она заключала в себе мозаику, радуго жизни, цвета которых в своей слитности составляет белый, чистый, ясный цвет, название которому Единство, Красота, Любовь» [4, с.104-106].

ЛИТЕРАТУРА

1. Гете И.В. Западно-восточный диван. Москва, «Наука». 1988.
2. Гянджеви Низами. Сокровищница тайн. Баку, 1983.
3. Шimmel Аннемари. Мир исламского мистицизма. /Пер. с англ. Москва, Алетея, Энигма, 1999.
4. Новрузов Р. Проблема перевода сакральных текстов. Lap Lambert Academic Publishing GmbH&Co.KG, 2012.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İSTİFADƏ OLUNMUŞ QURAN MOTİVLƏRİ İ.V.HÖTENİN İNTERPRETASIYASINDA

XÜLASƏ

Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında istifadə olunmuş Quran motivləri İ.V.Hötenin “Qərb-Şərq Divanı” əsərinin interpretasiyasında nəzərdən keçirilir. Müəllif Nizami və Hötenin Qurana baxışlarından nümunələr gətirərək qeyd edir ki, Nizami öz dahiyənə əsərlərində mənbələrdən uzaqlaşır. Əslində isə həm Höte, həm də Nizami islamda ideya birliyinə fikir verirlər və qeyd edirlər ki, Quran motivləri əxlaqi dəyərləri qiymətləndirir. Bu dəyərlərə həmçinin Höte və Puşkinin də ədəbi-bədii düşüncələrində rast gəlinir.

GURAN MOTIVES USED IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY IN J.W.GOETHE'S INTERPRETATION

SUMMARY

In the article are examined Nizami Ganjavi's Guran motives in the interpretation of J.W.Goethe's work “West-East Divan”. The author taking the samples from the views of Nizami and Goethe noted that Nizami got away from sources in his genius works. In fact, both Goethe and Nizami thought about idea association in Islam and noted that Guran motives evaluate moral values. These values are found out literary-artistic thoughts of Goethe and Pushkin too.

BRİTANIYA POSTKOLONIAL MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: postkolonializm, identiklik, multikulturalizm, hibridlik

Key words: postcolonialism, identity, multiculturalism, hybridity

Ключевые слова: постколониализм, идентичность, мультикультурализм, гибридность

Postkolonializm – kolonializmin və imperializmin etnik-mədəni “miraslarını”, mühacirlərin imperialist şəraitdəki iqtisadi-sosial həyatını analiz edən akademik anlayışdır. Antropoloji cəhətdən yanaşdıqda, postkolonializm kolonial millətlər arasındakı əlaqələri, hakim xalqın yerli xalqı istismarını, müxtəlif sosial təbəqələr arasındakı münasibətləri əks etdirir. Postkolonializm vaxtilə müstəmləkə olmuş ölkələrə, Afrika və Asiyadakı “üçüncü dünya” dövlətlərinə, həmçinin keçmişdə konkret olaraq müstəmləkə olmasa da, bu günə qədər mədəniyyəti kölgədə qalmış cəmiyyətlərə işıq salan bir termdir. Postkolonializm modernizm dövründə Fransa, Böyük Britaniya, İspaniya, Rusiya kimi güclü dövlətlərin müstəmləkəsi olmuş ölkələrin mədəniyyətini tədqiq edir, onlara özünü tanımaq imkanı verir.

Postkolonializm haqqında nəzəriyyələr. Postkolonializm haqqında ilk araşdırmalar iyirminci əsrin ortalarından başlayır. Britaniyanın müstəmləkəsi olan Hindistan 1947-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra “üçüncü dünyanın ölkələri”nə qarşı xüsusi maraq oyandı. Yalnız bundan sonra keçmiş müstəmləkələrdə baş verən sosial-siyasi, mədəni, dilçilik, ədəbi və başqa sahələrdə elmi tədqiqatlar mümkün oldu. 1978-ci ildə amerikalı alim Edvard V. Saydın “Orientalizm” kitabı dərc edildi [1]. Kitab postkolonial ölkələrə əsaslanaraq, müasir dünyada Qərbin Şərqi öz dəyərləri ilə idarə etməsini, özünə uyğunlaşdırması yollarını və vasitələrini müəyyənləşdirir. Böyük Britaniyanın müstəqilliyini elan etməsi və milli dövlət quruculuğuna qədəm qoymuş ölkələrdən keçmiş imperiya paytaxtına axın etməyə başlamış miqrantların yeni sosial şərtlərə adaptasiyası postkolonial dövrü şərtləndirən əsas siyasi-iqtisadi proseslərdir. Belə ki, həm qəbul edən sosisium üçün, həm də miqrant toplum üçün kifayət qədər çətin keçən bu proses özlüyündə bir çox psixoloji, sosial, siyasi-iqtisadi, irqi-dini problemləri ehtiva edir ki, bu da ümumilikdə adaptasiya prosesinin uzun zaman kəsimində gerçəkləşməsinə səbəb olur. Postkolonial məkan dedikdə, yalnız coğrafi deyil, həmçinin mədəni mühit, müxtəlif mədəni (etnik, dini, milli) faktorların bir-birinə qarşılıqlı şəkildə təsir etdiyi mühit nəzərdə tutulur. İki fərqli mədəniyyətin qarşılıqlı təsirə və transformasiyaya məruz qaldığı postkolonial məkanda üzə çıxan “öz”-“özgə” binar oppozisiyası mədəniyyətlərin özünüdərkində mühüm rol oynayır.

Postkolonial məkanın yaranması ilə bağlı olaraq koloniya və mədəniyyət anlayışları arasındakı əlaqə XX əsrin II yarısında özünü aydın şəkildə büruzə verdi. H.Bhabhanın fikrincə, bu günə qədər imperiya və millətlər arasındakı əlaqə özünü müasirliyin təcəssümü olaraq, müvəqqəti “parçalanma” şəklində göstərir. Tədqiqatçı “müvəqqəti” ifadəsini “müstəmləkələrin, kolonial subyektlərin, inzibati rasist strukturların, dövlətin ayrı-seçkilik siyasətini həyata keçirmə üsullarının yaranma-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: nadirovagunay76@gmail.com

sı ilə eyni zamanda formalaşan vətəndaş cəmiyyətinin, dövlətin, millət və vətəndaş məfhumunun ambivalent və antaqonist quruluşu” [2, s.1] mənasında şərh edir.

Postkolonial məkanda yaranan yeni intellektual nəslə professor Revati Krişnasuami müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçisi, hibrid şəxsiyyət tipi kimi xarakterizə edir: “Postmodernizmin və postkolonializmin çarpaz təsirinə məruz qalmış, Üçüncü Dünya intellektualının yeni bir tipi meydana gəlir: ərəzi mənsubiyyəti olmadan keçinən miqrant, çiyinlərində yalnız postmodernliyin və postkoloniallığın fraqmentar və qeyri-sabit vəziyyətini dəyişdirən unikal və mötəbər həssaslıq yükünü daşıyaraq, dünya mədəniyyətlərinə sərbəst şəkildə səyahət edir. Periferiyalardan metropoliya mərkəzinə səyahət edən bu səyyar intellektual özünü heç yerdə və eyni zamanda hər yerdə evindəki kimi hiss edən beynəlxalq bir figura çevrilir... Bu səyyar postkolonial intellektualın ideoloji nəslə hibrididir” [3, s.125]. Bu mənada Stüart Hol postmodern mühitin yaratdığı qeyri-müəyyənlik və parçalanmanın “ən başdan bəri bir kəşf” olan kimliyin fraqmentarlığının dərk edilməsinə imkan yaratdığını iddia edir [4, s.115].

“Postkolonial nəzəriyyə” müqavimət konsepsiyası ətrafında yaranmışdır. Müqavimət konsepsiyası həm özündə insanın azadlığı, müstəqilliyi, bərabərliyi və individuallığı ideyalarını daşıya bilər, həm də qəbul edən sosismlə miqrantlar arasında qarşıdurma səbəb ola bilər. Başqa sözlə desək, postkolonial mədəniyyət özlüyündə “tamamlanma”, bütövləşmə prosesində “ərimə”, identikliyin itirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə keçmiş kolonial vahidlərin (keçmiş müstəmləkə ölkələrinin) mədəniyyətlərinin, habelə həmin fərqli milli mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan mühacirlərin identikliyinə qorunması yolunda “müqavimət” ideyasına köklənmişdir.

Yeni mədəniyyət çərçivəsində “ərimənin” milli identikliyə xəyanət anlamına gəlməsi baxımından qəbul edilməzliyi müqavimət konsepsiyasını şərtləndirdiyi kimi, cəmiyyət çərçivəsində təcridəlmə, kənarlaşdırılma hallarının yaşanılmasından qaçılması da inteqrasiya və balanslı adaptasiyanı şərtləndirir.

Fərqli dünyaların, fərqli mədəniyyətlərin fasiləsiz və intensiv əlaqələri kross-kultural fenomen olan postkolonial mədəniyyəti ortaya çıxarır. Postkolonial mədəniyyət “zənginliyin müxtəliflikdən qaynaqlanması” – fəlsəfəsinə istinad etməklə bərabər, fərqli mədəniyyətlərin “özünüqoruma instinkti” əsasında təşəkkül və inkişaf edir.

Həm “mədəni tədqiqat”, həm də “postkolonial nəzəriyyə” istiqamət olaraq metodun sərhədlərindən kənara çıxır, miqrasiyanı əsas amil kimi götürür və multikultural bədii aləmin formalaşmasında millətlərin ideyası, milli mənsubiyyət hissini vacib hesab edirdi. Düzdür, miqrasiya insan tarixinin ayrılmaz hissəsi olsa belə, müasir dünyada beynəlmilləl, etniklərarası miqrasiya daha aktualdır. Bu halda miqrasiya yalnız coğrafi yerdəyişmə deyil, eyni zamanda psixoloji və mədəni dəyişiklikdir. Miqrantlar ictimai və şəxsi həyatda yeni identifiklik yaradır, öz ideologiyalarını yerləşdiyi məkana islah edirlər.

Postkolonial və kolonial ədəbiyyat. Bu ideya mənbələri əsasında formalaşmış postkolonial ədəbiyyat özünün hədəfə aldığı başlıca problemlər kimi, identikliyin qorunması; hibrid identikliyin multikultural toplumdakı “kimlik” axtarışı; postkolonial toplumun yeni siyasi-iqtisadi və habelə daha geniş anlamda geosiyasi reallıqlar aspektində əldə etdikləri və itirdiklərinin qarşılaşdırılması və digər məsələlərin həllini elan etmişdir.

Ədəbiyyat, həyatı sözlə əks etdirən sənət növü olduğundan, həyatımızın hər sahəsi ədəbiyyatda əks olunur. Postkolonial, multikultural ədəbi nümunələr müasir ədəbi nümunələr sırasında özünəməxsus yer tutur. XX əsr Qərbdə postkolonial dövrdə əsas dramatik süjetlər vaxtilə bu ölkələrin koloniyaları olmuş xalqların yaratdığı ədəbi nümunələr hesab olunur. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Avropa imperiyalarının dağılması və yerinə yeni Amerika Birləşmiş Ştatlarının iqtisadi hegemonluğu ilə əvəz olunması prosesi, tədricən milli dövlətlərin ənənəvi sərhədlərinin silinməsi, global kütləvi miqrasiya və çoxmillətli cəmiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxardı və bu problematika “postkolonial” nəzəriyyəni öyrənən nümayəndələrin, ilk növbədə Böyük Britaniya və ABŞ universitetlərinin maraq dairəsinə daxil oldu. “Postkolonial” proseslərlə paralel insanlarda məkanın tarixi

haqqında, hakimiyyət, dil, identiklik haqqında təsəvvürlər dəyişdi. Dünya ictimaiyyətinin postkolonial əlaqələri mədəniyyətlə bağlı olub, Qərbin öz identikliyi klassik sənət nümunələrinə, qəlibləşmiş adətlərə tətbiq etməsinə yönəldi.

Postkolonial ədəbiyyatla çox vaxt yanaşı işlənən kolonial ədəbiyyat termini də vardır ki, bu, müstəmləkə idarə üsulunun hökm sürdüyü ölkələrin öz müstəqilliklərini qazanana qədər sahib olduğu ədəbiyyatdır. Buna, əsasən Böyük Britaniya imperiyası tərəfindən idarə olunan, ingilis dilini və ruhunu mənimsəmiş ölkələrin: Avstraliya, Kanada, Hindistan, Yeni Zelandiya, Afrikanın bəzi ölkələri, Karib adaları və s. xalqlarının o dönmədəki ədəbiyyatını aid etmək olar.

Kolonialist ədəbiyyat isə koloniya dönməsində idarəçi ölkənin, britaniyalıların yazıb-yaratdığı ədəbi-bədii nümunələr hesab olunur. Bu əsərlərdə reallığa imperialist baxış bucağı hiss olunurdu, belə ki, kolonializmin özəyini imperialist dünyagörüşü təşkil edir. Bu sahəni öyrənən ədəbi tənqidçi B.Parek ədəbiyyatın həmin xəttini təsvir edərkən yazırdı: “İngiltərənin ali imperial durumu əsasən mifin və uydurmanın vəhdətidir” [5, s.26]. Bu motiv hər şeydən çox əlbəttə ki, ədəbiyyata xas idi. R.Kiplinqin adını çəkmədən, kolonialist ədəbiyyatın üzərindən keçmək olmaz. 1907-ci ildə Nobel mükafatı almış yazıçı məhz ingilis-hind mədəniyyətini təmsil edirdi.

Kolonial ədəbiyyatın kolonialist ədəbiyyatdan əsas fərqi onun yerli xalqın nümayəndələri tərəfindən yaradılmasıdır.

Postkolonial nəzəriyyə və multikultural ədəbiyyat. Multikultural ədəbiyyatın təhlilində postkolonial nəzəriyyənin bir sıra analitik terminlərindən geniş istifadə olunur. Yerdəyişmə (kökündən ayrılma), hibridlik, ambivalentlik, mədəni heterogenlik, binar oppozisiya, mərkəz və periferiya, lingvistik variasiya, identiklik, postkolonial diskurs, mədəniyyətlərarası münasibət, sinkretizm, mimikriya, diaspora və s. bu terminlərə nümunə ola bilər. “Bhabha iddia edir ki, ambivalentlik müxtəlif mədəni işarələrin bir-birinə qarşılıqlı təsir etdiyi, bir-birilə kəsişdiyi, lakin bir-birinə uyğun gəlmədiyi daha geniş sosial struktura əsaslanır” [6, s.47]. Postkolonial nəzəriyyənin və multikultural ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bədii təhlil modelləri təkmilləşir və ədəbi əsərlərin təhlilində istifadə olunan yeni anlayış və terminlər təşəkkül tapır. Çağdaş dövrün qlobalizasiyası kontekstində aktuallaşan “diaspor cəmiyyəti” və onunla bağlı olan “diaspor mühiti” və “diaspor dünyagörüşü” anlayışları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ümumi mənada diaspor cəmiyyəti dedikdə, öz vətəninə ayrı düşərək, mənsub olduğu ölkədən kənarda yaşayan insan qrupları nəzərdə tutulur. Məsələn, Böyük Britaniyada yaşayan hindli, pakistanlı milli mənşəyinə sahib insanlar diaspor cəmiyyətinə daxildir.

Multikultural yazıçılar postkolonial reallığa yönələrək tarixi ziddiyyətlər, milli və mədəni konfliktlər, hibrid identiklik kimi fundamental problemlərə toxunur və Britaniya ədəbiyyatına postkolonial mövzu və motivlər gətirirlər. Mədəniyyətlərarası dialoq, milli özünüdərk fenomenlərinə yeni məna yükləyən multikultural yazıçılar monolit mədəniyyətin hibrid, multikultural modelinin yaradılmasında müstəsna rol oynayırlar. Onlar cəmiyyətin diqqətini yaranan yeni mühitə və sosial-mədəni təbəqəyə yönəldərək, sərhəd və hüddud konsepsiyalarını yenidən mənalandırır, avropamərkəzciliyin ideyalarına əsaslanan mədəni və bədii kanonları şübhə altına alaraq yeni ədəbi üsulların əsasını qoyurlar. Multikultural yazıçılar “İngiltərənin ədəbi tarixini yenidən yazmaqla bərabər, gələcəyini də təyin edir” və İngiltərədə yaşanan dəyişiklikləri, ingilis cəmiyyətindəki müxtəlifliyi və multikultural mühiti əks etdirərək “heterogenliyi dəstəkləyir və bunun qəbul edilməsinə öz töhfələrini verirlər” [7, s.87].

XX əsrin II yarısından etibarən ingilis ədəbi kanonları öz qüvvəsini itirdi və Britaniya ədəbiyyatında yeni bədii tendensiya – postkolonial və multikultural ədəbiyyat bərqərar olaraq ədəbi “axın”ın istiqamətini dəyişdirdi. Postkolonializmin ingilis ədəbiyyatında hibridləşmə dövrünə yol açdığını vurğulayan E.Boehmer bu müddətin “bir zamanlar ingilis ədəbiyyatı adlanan məfhumu artıq daha doğru bir şəkildə ingilis dilində ədəbiyyat olaraq əsaslı şəkildə” dəyişdirdiyini qeyd edir. “İngilis müstəmləkəsinin əsas və istəmədən meydana gələn nəticəsi müstəmləkəçiliyi və onun nəticələrini öz nöqtəyi-nəzərləri ilə yazan, torpaqlarını geri istəyən və ingilis dili və ingilis ədəbi ənənə-

lərini yenidən yaratmaq üçün bədii əsərlər, teatr və şeir kimi ifadə üslublarından istifadə edən postkolonial yazıçıların ingilis ədəbiyyatındakı çoxalmalarıdır". Avropamərkəzcilik ideyasının sarsılması ilə bərabər, Şərq ənənələrinin Qərb ədəbiyyatına intensiv şəkildə nüfuz etməsi ədəbiyyatın hibrid modelinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir postkolonial və multikultural ədəbiyyatın ikili xüsusiyyətini Qriqori Çxartişvili bu cür izah edir: "Yeni Şərq-Qərb ədəbiyyatı açıq-aydın androgin əlamətlərə malikdir: bir başda onun iki üzü (biri gün çıxan tərəfə, digəri isə gün batan tərəfə yönəlib), iki ürəyi, ikili görmə qabiliyyəti və maksimal dərəcədə möhkəm dayaq-hərəkət aparatı vardır" [8, s.258].

Postkolonial ədəbiyyatın və mədəniyyətin yaranmasında müstəmləkə asılılığında olmuş bütün ölkələrin ortaq tarixi, onların metropoliyalar ilə əlaqəsi, müstəmləkə hakimiyyəti dövründə milli ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafı üçün oxşar şəraitin olması, sənətkarların kolonial sistemin hakim mövqeyindən xilasolma səyləri, öz fərdiliklərinin təsdiqi və etno-mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlama cəhdləri əsas amil kimi çıxış edir. Həqiqətən, "incəsənət növləri içində ən çox ədəbiyyat həyatları müstəmləkəçilik tarixi ilə formalaşan insanlara gündəlik həyatın gerçəkliklərini əks etdirməyə imkan yaradır" [9, s.1].

Müasir ingilis ədəbiyyatında milli identiklik problemini araşdırmış tədqiqatçıların haqlı olaraq bildirdiyi kimi, "multikultural yazıçıların əsərlərinin əsas mövzusu Üçüncü Dünya ölkələrinin mədəni "çarpazlaşma" probleminin təhlili, öz ölkəsini tərk etmək məcburiyyətində qalmış mühacirin, habelə postkolonial dünyada "intellektual-köçərinin" hiss və həyəcanlarının nəql edilməsi kimi mövzular təşkil edir. Müasir ingilis yazıçıları V.Naypol, S.Rüşdi, H.Kureyşi, B.Okri və başqaları yaradıcılıqlarında iki və daha artıq mədəniyyətlərin fundamental arxetiplərini birləşdirsələr də, bütövlükdə öz yaradıcı mövcudluqlarının İngiltərəyə və bu ölkənin mədəni-ədəbi ənənələrinə aid olduğunu bildirirlər.

Heç şübhəsiz, postkolonial ingilis ədəbiyyatı məhz özünün androgin yazıçıları (K.İsiquro, V.Naypol, S.Rüşdi və b.) sayəsində müasir dünyanın ən aparıcı ədəbiyyatı hesab olunmaqdadır. Androgin yazıçılar mahiyyət etibarı ilə Yeni Britaniyanın multikultural mühitini əks etdirir, yeni formalaşmış postkolonial cəmiyyətin bütün xüsusiyyətlərini ehtiva etməklə bərabər, yeni "səfin", yəni fərqli görünüşə və dəri rənginə malik "ingilislərin" həyat modeli, yaşayış standartları, dünya görüşü, habelə arzu və istəklərini əks etdirən ədəbi-bədii nümunələr ortaya qoyurdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Edward Said – Orientalism, New York, Pantheon, 1978.
2. Koundoura M., Rai A. "Interview: Homi Bhabha" // Stanford Humanities Review, 2001, v.3, No 1.
3. Krishnaswamy R. Mythologies of Migrancy: Postcolonialism, Postmodernism and the Politics of (Dis)Location // ARIEL: A Review of International English Literature, 2007, v.26, No 1.
4. Hall S. Minimal Selves // Identity: The Real Me, ICA Document, 2006, No 6.
5. Parekh B.C. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000.
6. Papastergiadis N. Dialogues in the Diasporas: Essays and Conversations on Cultural Identity. London: Rivers Oram Press, 2003.
7. Donnell A. Companion to Contemporary Black British Culture. London: Routledge, 2002.
8. Чхатишвили Г.Ш. Но нет Востока, и Запада нет (о новом андрогине в мировой литературе) // Иностранная литература, 1996, № 9.
9. Ashcroft B., Griffiths G., Tiffin H. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures. London: Routledge, 2005.

THE POSTCOLONIAL CULTURE AND LITERATURE OF GREAT BRITAIN

SUMMARY

In the article the concept of postcolonialism in Great Britain is investigated in the context of culture and literature. The theory of postcolonialism, the differences between postcolonial and colonial literature are the basic problems that explored in the article. The main attention is given to researching the topics of British postcolonial literature such as identification, hybridity and adaptation. The notion of postcolonialism, which became the cause of formation of new tendencies in Great Britain's culture and literature, reflects relationships between colonial nationalities. The incessant and intensive relations of different worlds, different cultures reveal a cross-culture phenomenon - postcolonial culture. "Postcolonial" does not only mean the geographical location, but also means cultural environment where various cultural factors interact and influence each other. The article also deals with the relation of multicultural and postcolonial literature.

ПОСТКОЛОНИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА И ЛИТЕРАТУРА ВЕЛИКОБРИТАНИИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется понятие постколониализм в контексте культуры и литературы Великобритании. Главными проблемами исследования являются теория постколониализма, различия между постколониальной и колониальной литературой. Особое внимание уделено изучению таких тем, как идентификация, гибридность, адаптация постколониальной литературы Великобритании. Понятие постколониализм, как следствие возникновения новых тенденций в культуре и литературе Великобритании, является отражением связей между колониальными народами. Постколониальная культура, как феномен кросс-культуры, выводит на арену непрерывающиеся и интенсивные связи различных миров, различных культур. Под понятием «постколониализм» подразумевается не только географическое расположение, но в то же время имеются в виду и культурная среда, среда взаимовлияния различных культурных факторов. В статье также освещены связи между мультикультуральной постколониальной литературой.

РОБЕРТ ГРЕЙВЗ И ЕГО ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРОЗА

Açar sözlər: roman, yaradıcılıq, İngilis ədəbiyyatı, daxili-mənəvi aləm, ifadə vasitələri

Key words: novel, creativity, English literature, inner-spiritual world, expression means

Ключевые слова: роман, творчество, английская литература, внутренний духовный мир, средства выражения

Роберт Грейвз (Robert Graves, 1895-1985) английский поэт, романист и литературный критик, лауреат престижных английских и зарубежных литературных премий зарекомендовал себя как признанный мастер исторической прозы [1]. Автор 140 произведений стал участником I-й мировой войны и, демобилизовавшись в чине капитана после тяжелого ранения в битве при Сомме, поступил в Оксфордский университет. Война, в которой он принял самое деятельное участие, печальная статистика погибших оставила печать на его творчестве.

Безумие человечества, которое позволило свергнуть страны в пучину этих бед, отражается и на его героях. Биография помогает понять многое. “Я, Клавдий” (I, Claudius) – историко-биографический роман, написанный от лица императора Клавдия, а также продолжение книги “Божественный Клавдий” (Claudius the God) являются бестселлерами, за которые он получил премию Эдинбургского университета памяти Джеймса Тейта Блэка (1934) и Годорнденскую (1935). Начал свою творческую деятельность Роберт Грейвз еще будучи студентом. Первыми стали сборник стихов “Над жаровней” (Over the Brazier), опубликованный в 1916 году, и автобиографический роман “Со всем этим покончено” 1929 года (Goodbye to All that), где отражаются личные военные впечатления добровольца в составе королевского полка Уэльских стрелков. После тяжелого ранения, ушедший на фронт со школьной скамьи Роберт Грейвз, демобилизуется в чине капитана.

Последующая жизнь Р.Грейвза связана с творчеством. Начав с поэзии, образы которой были навеяны событиями Первой мировой войны, юношеского романтизма, а затем и увлечения модернистской поэзией, он приходит к философски обогащенной поэзии последних лет. Р.Грейвз был удостоен нескольких престижных литературных наград и премий в 1939, 1958, 1960, 1962, 1968-х годах, как английских, так и зарубежных, в том числе на Олимпийских играх в Мехико в 1968 году.

В 1961 году он получил должность профессора поэзии в Оксфорде, а в 1970 году стал почетным членом Американской академии искусств и наук. Переводы классических античных авторов – Теренция Апулея (1950), Светония (1957), Лукана (1956), Гомера (Илиада 1959), а также в соавторстве с суфийским автором Омаром Али-Шахом в 1967 году выпустил перевод “Рубайята” Омара Хайяма, которые пользуются большим интересом в мире и по сей день. Его взгляды на религию, обширные познания мифологии, а также истории впослед-

* Институт литературы имени Низами Гянджеви. E-mail: Seva83@live.com

ствии оказали влияние на его современников, как например Тед Хью (Ted Hugh) и Джеффри Хилл (Geoffrey Hill).

Роберт Грейвз автор книг, весьма различных по своему содержанию, художественным и исследовательским достоинствам. Произведения автора, как и литературно-критические, производят “полубеллетристическое” впечатление. Замысел автора в основе всегда включает исследовательскую, историко-литературную задачу. В этом и заключается своеобразие тех задач, которыми руководствуется автор историко-биографического произведения в отличие от автора исторического романа. Это создает дополнительные трудности, связанные с особенностями этого жанра литературы.

Исторический роман – художественное произведение, которое занимает место на стыке истории и литературы, где непосредственно сталкиваются интересы историка, изучающего объективный процесс развития предшествующих эпох, с задачами писателя, который исходя из выведенных историком общих законов, средствами художественной образности дает возможность читателю вынести политический и эмоциональный приговор фактам прошлого. Хотя и историк, и писатель ставят и решают одну и ту же задачу, для осуществления ее каждый идет своим путем [2].

Жанровое своеобразие исторического романа определяется двумя особенностями. Первая заключается в том, что всякое подлинно художественное произведение на историческую тему созвучно эпохе своего создания. Автор отвечает на вопросы, волнующие его современников, хотя идеи раскрываются на материале прошлого. Вторая особенность исторического романа в том, что автор в художественной форме изображает прошлые эпохи, как в общей тенденции развития, так и в частных деталях жизни. Правдивое изображение исторического образа воссоздается при наличии достоверного и реального описания эпохи.

Задача Грейвза была непростой, так как художник имел дело с необычными литературными героями с печатью яркой индивидуальности. Историко-биографические задачи беллетриста, толкают его на поиски новых форм, отвечающих характеру замысла, заставляют пользоваться иными принципами в построении романа. Жанровое своеобразие этих романов заключается в том, что они в разной степени и по-разному соединяют в себе элементы, характерные и для исторического романа, и для историко-биографического романа, и для литературно-художественной биографии.

Этот новый, синтезированный жанр можно определить как роман-исследование. Эти исторические романы указывают на то большое значение, какое автор придавал роли личности в истории. Этим и объясняется то большое внимание, какое он уделяет характеристике выдающихся деятелей. Жизнеописание цезарей Октавиана Августа, Тиберия и Гая Калигулы от имени будущего императора Клавдия Друза Нерона Германика, а также их встречи с другими правителями, как, например с Иродом – царем Иудеи проливают свет на многие события средневековья. История в его произведениях служит познанию современного состояния общества [3].

Изучение Грейвзом древнегреческой мифологии, доахейских мифологических пластов, а также мифологических мотивов Библии завершилось произведениями историко-мифологического характера, такими как: «Золотое руно» (1940), «Дочь Гомера» (1955), «Иудейские мифы, книга бытия» (1965). Его идеи, изложенные в этих произведениях, впоследствии повлияли на многие последующие течения. Примером могут послужить идеи первоначального матриархата и универсальности культов древних богинь, изложенные в книгах «Белая богиня» (1948) и «Маммона и Черная богиня» (1965), хотя и были отвергнуты научным сообществом, но возымели действие на феминизм, а также на культ триединой богини у виккан.

ЛИТЕРАТУРА

1. I. Waugh P. Literary Theory and criticism. Oxford University Press, 2002.
2. Patrick Rogers. The Oxford Illustrated History of English Literature. Oxford University Press, 2001.
3. Oxford Chronology of English literature. Oxford University Press, 2002.

ROBERT GREYVZ VƏ ONUN TARİXİ NƏSRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif və onun yaradıcılığı, inkişafı və əhəmiyyəti barədə məlumatlar təhlil edilir. Burada orta əsr xronikalarının əsl tarixi hadisələrinin şərtləri və reallığın kompozisiya əsası araşdırılır. Qədim Yunan mifologiyası və Bibliyaya aid mifoloji motivlər Robert Greyvzin əsərlərində öz əksini tapmış və müəllif bununla gələcək nəsillərin suallarını cavablandırmışdır. Öz əsərlərində mifologiyanın roluna böyük əhəmiyyət verən R. Greyvz iki əhəmiyyətli vəzifəni – tarixi faktların tədqiqi, öyrənilməsi və onların bədii formada ifadə olunması vəzifəsini yerinə yetirirdi.

ROBERT GRAVES AND HIS HISTORICAL PROSE

SUMMARY

The information about author and his historical fiction, its development and importance are analyzed in the article. Interpretations of real historical events and reality composing basis of middle age chronicles are investigated here as well. Ancient Greek mythology and biblical mythological motives have been reflected in the works of Robert Graves and the author answers questions that his contemporaries concern. The article points the importance that the author attached to the role of mythology in his works. R. Graves had several important tasks. The investigation, study and research of historical facts and their transition to art form.

UOT: 821(100)

Ülviyyə Qasımova*

MARŞ JANRI AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ

Açar sözlər: marş, janr, növ, nəzəriyyə, musiqişünaslıq**Key words:** march, genre, kind, theory, musicology**Ключевые слова:** марш, жанр, вид, теория, музыковедение

Marş (fr. marche – addımlamaq, irəli hərəkət etmək, alm. marsch, ital. marsia, ing. march) janrını iki cəhətdən qiymətləndirmək lazımdır: marş musiqi janrı kimi və marş lirik janr kimi. Bir çox musiqişünas və nəzəriyyəçilərin marşı ayrıca janr hesab etməklərinə baxmayaraq, bu sahədə dərin və fundamental tədqiqatlar demək olar ki, yoxdur. Marşın izahı Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “addım taktına uyğun ölçüsü olan gümrah, aydın ritmli musiqi əsəri” kimi verilmişdir. Əli Püsküllüoğluна görə, marş əsgərlikdə yürüşə keçmək üçün verilən əmr, addımlayan bir insanın, ya da marşın addımlarına uyğun olan, addımlayarkən çalınan, yaxud söylənən musiqi növüdür [1, s.661]. Bundan başqa, marş yürüş mənasına gəlməklə yanaşı, musiqidə ritm, ölçü, temp baxımından bir qrup insanın yürüşünə uyğun çalınan (yaxud söylənən), əhval-ruhiyyəni qaldırmaq və nizamlı yerimək məqsədilə bəstələnmiş funksional musiqi növüdür [2, s.83]. Britannica və Böyük Rusiya Ensiklopediyasında da marş tətbiqi musiqi janrı kimi göstərilir. V.Sukkerman bu anlayışın izahını belə vermişdir: “janr hərəkət və bəzi mühüm sahələrlə əlaqəli müəyyən xüsusiyyətlərə malik musiqi əsərlərinin növüdür” [3, s.60-61]. Akademik İsa Həbibbəyli isə marşa belə tərif verir: “Təntənəli üslubda yazılan, ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olan, həyəcan və səfərbərlik ifadə edən şeirə, yaxud mahnıya marş deyilir” [4, s.495].

“Marş” sözünün etimoloji təhlili bu fenomenin daxili təbiətini anlamağa imkan verir. Bir çox mənbələrə görə, bu söz XVIII əsrin əvvəllərində fransız dilindən götürülmüşdür. Marşın ilkin mənası çox güman ki, latınca “marcus” (gürz) sözü ilə əlaqədardır. Yəni marş dedikdə, onun zərbələri (barabanın, gürzün və s. zərbələri) bağlılığı nəzərdə tutulurdu. Məlumdur ki, e.ə. 850-ci ildən başlayaraq gürzün ritmik zərbələri hərbi gəmilərdə avarçəkmə ritmini təşkil edirdi [5].

Bütün bu yanaşmalardan aydın olur ki, marş hər iki növün əsas janrlarından biridir. S.Skrebkovun janrın növləri haqqında nəzəriyyəsində qeyd edilir ki, marş digər janrların – “söz və musiqinin vəhdəti” kimi mahnının, yaxud “hərəkət və musiqinin vəhdəti” kimi rəqsin əsasını təşkil edir. Sukkerman marşı rəqsə aid hər hansı musiqinin müşayiətində insanların hərəkəti kimi başa düşür. O, həmçinin marşı insanın hərəkət qabiliyyəti ilə əlaqələndirir: “ritmin əsas rol oynadığı ritm və melodiyanın vəhdəti marşın janr kompleksini təşkil edir. M.Çertok isə marşı əsasında musiqinin dayandığı əsas janrlardan biri və mürəkkəb (sintetik) janrların əsas komponenti hesab edir [6, s.13].

Marş musiqi janrı kimi böyük insan qrupunun sinxron hərəkətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Dəqiq ritmi və dəyişməz tempinə görə fərqlənir. Marşın musiqi ölçüsü “Britannica”da 2/4, 4/4 ölçülü, Əfrasiyab Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə 4/4 (nadir hallarda 2/4, 6/8) olaraq qeyd olunmuşdur. Marş musiqi janrları arasında yerini aldığı gündən etibarən onun ümumi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

strukturunda dəyişiklik olmamış, ritmi qorunmuşdur. Janr üçün üçhissəli forma səciyyəvidir. Birinci və üçüncü hissə adətən gümrah, fəal, orta hissə (trio) isə axıcı xarakterlidir. Bəstəkar Aydın Əzimovun fikrinə görə, birinci hissə mövzudur – yeriməyə, addımlamağa çağırır. Orta hissədə xəfif liriklik olmalıdır. Sonda isə ilk hissə birdə təkrarlanır [7].

Musiqi tədqiqatçılarının əksəriyyəti bəzən heç bir meyar göstərmədən marşı təsnif edirdilər. Brokhauz və Efronda hərəkətin tezliyi əsas meyar götürülərək marşın üç növü verilir: təntənəli, sürətli və cənazə marşları [8, s. 712]. Alman musiqişünası H.Riman (1849-1919) təntənəli (Pas Ordinaires), sürətli (Pas redoubles) və yeyin (cəld) (Pas de charge) marşları fərqləndirir. O, xüsusi hallar üçün cənazə marşlarını ayrı növ kimi təsnif edərək, dini və matəm marşlarını qeyd edir [9, s.817]. P.Apostolov (1905-1969) dörd marş növünü göstərir: yürüş (sürətli), parad (təntənəli), qarşılama (çox güman ki, sürətli marşlardan yaranmışdır) və cənazə (matəm) marşları. Daha sonra o, yürüş və parad marşlarının iki növünü əlavə edir: sıra və fanfara marşları. V.Vladimirov və S.Okser marşın məzmununa istiqamətlənərək təntənəli, fantastik, şən və cənazə marşlarını ayırırlar [10, s.59-115]. Böyük Sovet Ensiklopediyasında tempinə görə yürüş, təntənəli və cənazə marşlarından danışılır. Musiqi Ensiklopediyasında əsgər sıra mahnılarının əsasında yaranan marş-mahnılar janrının yeni növü kimi daxil edilir. Yeni sintetik janr olan marş-mahnılar özündə söz, hərəkət və musiqini birləşdirir. O.Nikolskaya isə müxtəlif yanaşmaları tətbiq edərək, marşları aşağıdakı kimi qruplaşdırır: məzmununa görə (təntənəli, cənazə, qəhrəmanlıq, dramatik, qrotesk marşlar və s.), istiqamətinə (sıra, yürüş, matəm, toy, uşaq marşları və s.), ifa üsullarına görə (instrumental marşlar və marş-nəğmələr), sahəsinə (tətbiqi, konsert, akademik janrlar kontekstində olan marşlar) görə [11, s.29]. Əfrasiyab Bəddəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə marşı xarakterinə görə təntənəli, yürüş, qarşılama və matəm marşlarına ayırır.

Milli duyğuları ön plana çıxararaq, müharibə zamanı əsgərlərin içində qəhrəmanlıq hisslərini artıran, sülh zamanı isə əsgər və dövlət mərasimlərində çalınan “əsgər musiqisi” marşın ən geniş yayılmış növüdür. Bu marşlarla yanaşı, mərasim, matəm, keçid, hücum, bayram, gənclik, bayraq, məktəb (universitet), konsert, opera və s. kimi sözlü, yaxud sözsüz marş növləri də vardır.

Marşın hər bir növü öz səciyyəvi xüsusiyyəti ilə seçilir. Məs., matəm marşları təntənəli marşlardan fərqli olaraq aşağı tempdə və melodik şəkildə ifa edilir; normal yürüşə uyğun deyildir, yas mərasiminin kədərini və ağırlığını əks etdirir. Təmtəraqlı-fantastik marşlar qeyri-standart tonallığı və tembrinə görə fərqlənir (məs., M.Qlinkanın “Ruslan və Lyudmila” operasında “Çernomor” marşı). Qrotesk (yunanca “gizli yer”) marş üçün marşın janr kompleksinin bu və ya digər elementlərinin mübaligəsi və təhrif edilməsi səciyyəvidir (Q.Malerin Birinci simfoniyasında “Ovçunun dəfni”). Uşaq marşları isə sadə və aydın ifadə vasitələri, eləcə də yadda qalan melodiyası ilə seçilir (P.Çaykovskinin “Uşaq albomu”ndakı və R.Şumanın “Gənclər üçün albom”undakı marşlar).

Marş musiqiyə daha çox yaxın olsa da, bu janrda yazılan şeirlər özünəməxsus quruluşu, forma və məzmun xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Sosial həyatın müxtəlif sahələrinə həsr olunan marşlar əsasən çoxbəndli olur. Avropa mənşəli marşlar himnlərlə bərabər ictimai-siyasi lirikanın ən səciyyəvi janrıdır. Yüksək pafos, coşğunluq, eləcə də musiqi ilə əlaqəsi baxımından bu iki janr bir-birinə yaxın olsa da, bunlar arasında fərqlər də vardır. Himn vətənpərvərlik duyğusunun ifadəsi kimi hökumət tərəfindən rəsmən təsdiqlənmiş, ya da xalq tərəfindən mənimsənilmiş sözlü musiqi parçası dövlət simvollarından biri, təntənəli musiqili və ya musiqili poetik əsərdir. İsa Həbibbəyli isə himnə belə tərif verir: “Dövlətin qüdrəti və millətin birliyini ifadə edən, təntənəli üslubda yazılmış şeirə, yaxud mahnıya himn deyilir” [12, s.417].

Himnin marşdan ən əsas fərqi gerb və bayraqa bərabər dövlətin əsas atributlarından biri olmasıdır. Marşlar isə öz növbəsində himndən fərqli olaraq daha geniş tematikaya malikdir. Bu mənada marş janrında yazılmış bədii əsərlərdə iki cəhət diqqəti cəlb edir: burada bir tərəfdən müəyyən təbəqənin, sosial qrupun, yaxud geniş kütlənin özünüifadə məramı əsas yer tutur, digər tərəfdən isə vahid bir yüksək məqsəd, amal uğrunda fəaliyyətə çağırış qayəsi, səfərbərlik ruhu ön planda dayanır [13, s.59].

Marş janr kimi öncə musiqidə yaranmış, sonra isə ədəbiyyata keçmişdir. Marşın başlanğıcı ilk dövlətlərin hərbi musiqisinə gedib çıxır. E.ə Misirdə nizami ordunun qurulması ilə əlaqədar olaraq hərbi musiqinin inkişafı böyük diqqət çəkirdi. Əlbəttə bu zaman marşın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışmaq mümkün deyil, çünki marş musiqi təfəkkürünün tamamilə fərqli mərhələsində meydana çıxmışdır. Lakin antik dövrün hərbi musiqisini janrın sələfi hesab etmək olar. Danılmaz faktdır ki, marşın yaranması hərbi musiqinin çoxəsrlik inkişafının nəticəsidir. Marş üç Avropa ölkəsində – Almaniyada, Fransada və İngiltərədə demək olar ki, eyni vaxtda yaranmışdır, bu da homofon-harmonik üslubun inkişafı dövrünə təsadüf edir.

Marş janr kimi əsgər mahnılarının təsiri altında formalaşmışdır. XIV-XV əsrlərdə alman və fransız hərbi mahnılarında marş üçün səciyyəvi olan bir çox xüsusiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir. R.Qruberə görə, XV-XVI əsrlərdə Fransada yaranmış hərbi mahnıların böyük əksəriyyəti majorluğu, yüksək intonasiyası və dəqiq ritmi ilə fərqlənirdi. Bu mahnıların melodiyası öz dəqiq quruluşuna görə marş melodiyasına yaxındır. Grove musiqi lüğətində marşın ilk nümunələrinin XVI-XVII əsrlərdə Fransada, Almaniyada və İngiltərədə hərbi kapelmeysterlər tərəfindən əsgər nəğmələri əsasında yaradıldığı qeyd olunur [14, s.650]. H.Riman isə hərbi marşların Almaniyada otuzillik müharibə (1618-1648) ərəfəsində yarandığını hesab edir. XVII əsrdən başlayaraq, Avropa ölkələrində standart ritmik marş formulları artıq möhkəmlənmişdi.

Daha erkən yaranmış və marşla paralel mövcud olmuş janrlar onun simasının formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Onların hər birində marş üçün səciyyəvi olan ayrı-ayrı cizgilər dəqiq üzə çıxır. Məsələn, marş və polyak polonezinin (Polşa milli rəqsi və bu rəqsin tempində bəstələnmiş musiqilərin ümumi adı) bəzi xüsusiyyətləri (təntənəli-qəhrəmanlıq xarakteri, dəqiq ritmi, akkord fakturası) bir-birinə çox yaxındır. Keçmişdə bu bayram yürüşü döyüşçü-cəngavərlər tərəfindən ifa edilmiş, XVIII əsrdən Polşa zadəgan mərasiminin əsası olmuşdur [15]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, funksional ümumiliyinə və sırf zahiri bənzərliyinə baxmayaraq, yürüş musiqisi marşdan fərqli olaraq, hərəkətin dəqiq tənzimlənməsini ortaya qoymamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Püsküllüoğlu Ali. Arkadaş Türkçe Sözlük. Ankara, "Arkadaş" Yayınevi, 2004.
2. Cangal Nurhan. Müzik Formları. Ankara, "Arkadaş" Yayınevi, 2004.
3. Цукерман В.А. Музыкальные жанры и основы музыкальных форм. Москва, «Музыка», 1964.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycan şeirində himn və marş / "Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik". Bakı, "Nurlan", 2007.
5. <http://www.privateers.ru>
6. Черток М. Военные марши России. К 200-летию Отечественной войны 1812 года. Москва, 2013.
7. Əzimov A. "Marşlar Şərqdə yaranıb". Bakı, "Xalq qəzeti", 1993, 20 yanvar, № 10.
8. Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. т. 30.
9. Риман Г. Музыкальный словарь. Москва, изд. П.И.Оргенсона, 1896.
10. Владимиров В., Оксер С. Маршевая музыка // Музыкальная литература, вып. 2. – Москва, 1956.
11. Никольская О.А. Жанр марша и его воплощение в симфонической музыке конца XIX-первой половины XX века (Г.Малер, Д.Шостакович, Ч.Айвз), Москва, 2010.
12. Həbibbəyli İ.Ə. Himn və marş / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası: II kitab. Bakı, "Elm", 2006.
13. Həşimli H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2009.
14. The Grove dictionary of Music and Musicians.
15. www.classic-music.ru/dance

THE GENRE OF MARCH IN AZERBAIJANI AND EUROPEAN LITERARY-THEORETICAL THOUGHT

SUMMARY

This article deals with one of the European lyrical genres – march. The place of march in European and Azerbaijani theory and its specific features are also analysed. Analysis has been made by using works of great scientists as V.Sukkerman, S.Skrebkov, P.Apostolov, H.Riman, V.Vladimirov, S.Okser and I.Habibbayli. Furthermore, this

AMEA

article sheds light upon the similarities and differences between march and hymn. The place of march in music and literature is also scrutinized. Additionally, article studies types of march, its signature and how it affects patriotism.

ЖАНР МАРША В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

РЕЗЮМЕ

В данной статье описывается один из лирических жанров Европы – марш. А также анализируется место марша и свойственные характеристики в европейской и азербайджанской теории. В статье использовались мысли известных учёных, как В.Цукерман, С.Скребков, П.Апостолов, Г.Риман, В.Владимиров, С.Оксер и И.Габиббейли. Также уделено большое внимание схожим и отличительным характеристикам марша и гимна, месту марша в музыке и литературе. Кроме того, в статье отмечаются виды и размеры марша и проявление патриотических чувств человека в обществе.

UOT: 821(100)

Leyla Ramazanova*

XX ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA AVROPA HEKAYƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, ədəbiyyatşünaslıq, hekayə, novella

Key words: Azerbaijan, Europe, literary study, story, short story

Ключевые слова: Азербайджан, Европа, литературоведение, рассказ, новелла

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. İstər Avropa, istərsə də Amerika ədəbiyyatından edilən tərcümələrin sayının artması yeni tədqiqatların aparılmasını şərtləndirirdi. Qərb ədəbiyyatı ilə məşğul olan görkəmli alimlərimiz Əli Sultanlı, Mikayıl Rəfili, Əkbər Ağayev, Məmməd Bəktəşi, Məmməd Cəfər və başqa tədqiqatçılar Avropa ədəbiyyatının məşhur hekayə və novella ustalarının əsərlərini tədqiq etmişlər. Bəzi məqamlarda təsvirçiliyə geniş yer vermələrinə baxmayaraq, ilk araşdırmalar kimi çox dəyərlidir.

Görkəmli italyan yazıçısı, intibah ədəbiyyatının ilk nümayəndələrindən biri C.Bokkaçço (1313-1375) Avropa ədəbiyyatında hekayə və novella janrının yaradıcısı hesab olunur. Eyni zamanda o, renessans poetikasının, epik poemasının, pastorların, həmçinin yeni dövrün psixoloji romanın əsasını qoymuş və intibah dövrünün humanist inqilabi mahiyyətini də açıb göstərmişdir. Orta əsr yazıçılarından fərqli olaraq, o, tamamilə real həyatdan götürülmüş mövzulardan, canlı insan obrazlarından yazmışdır. Dini ənənələrin əleyhinə yazan Bokkaççonun təhkiyəçiliyi yaradıcılığı boyu konkretləşmiş, lakonikləşmiş, daha da cazibədar olmuşdur. “Ameto”, “Məhəbbət xəyalları”, “Feyzon pəriləri” adlı ilk nəsr əsərlərində italyan yazıçısı əski formalara yeni məzmunlar verməyə çalışmışdır. Lakin onu dünya ədəbiyyatında məşhur edən, tanınmış dünya yazıçıları cərgəsinə salan ən böyük əsəri “Dekameron” əsəridir.

İntibah ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsinin həyat və yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslığımızda öyrənilməsində Ə.Sultanlının xidmətləri böyükdür. 1935-ci ildə qələmə aldığı “İtaliya realizmi və Bokkaçço” adlı məqaləsində tədqiqatçı ilk olaraq İntibah dövrünün yaranmasını, həmin dövrün siyasi-iqtisadi hadisələrini şərh etmişdir. O, İtaliya renessansının ilk şairi Petrarka ilə Bokkaççonu müqayisə etmiş, Bokkaççonu həm dünyagörüşü, həm də bədii cəhətdən daha qüdrətli sənətkar olduğunu vurğulamışdır. Məqalədə Ə.Sultanlı “Dekameron” əsərinin təhlilinə geniş yer ayırmış, əsərin kompozisiyasını, obrazlar aləmini təhlil süzgəcindən keçirmişdir. “Dekameron” əsərindəki qadın obrazlarını təhlil edən tədqiqatçı maraqlı müqayisə aparmışdır: “O, qadın psixologiyasını hərtərəfli öyrənmişdir, demək olar ki, Bokkaçço qadın psixologiyasının ustadıdır. Bu etibarla Bokkaççonu Mopassanın sələfi adlandırsaq daha doğru olardı” [1].

Qərbşünas alimin italyan nasiri ilə bağlı geniş tədqiqatı “Yeddi gözəl və Qərbi Avropa ədəbiyyatı” adlı məqaləsində toplanmışdır. Naməlum səbəblərdən bu məqalə nəşr olunmamışdır. Arxiv materialları içərisindən əldə etdiyimiz araşdırmada Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının dünya ədəbiyyatına, xüsusilə Avropa yazıçılarının yaradıcılığına təsirindən geniş bəhs olunur.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: Leylamuellim@gmail.com

Hekayə içərisində hekayə yaratmaq ənənəsi qədim zamanlardan Şərq xalqlarının ədəbiyyatında özünə geniş yer tapmışdır. “Yeddi gözəl” əsərindəki belə bir bədii quruluş Nizaminin öz yaradıcılığında təzə olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də tamamilə yeni idi. Şərq ədəbiyyatının klassik nümunələrindən və xalq ədəbiyyatının bəzi nümunələrindən istifadə edərək Nizami əvvəlki əsərlərində olduğu kimi “Yeddi gözəl” poemasında da ədəbi mövqeyi, bədii ləyaqəti, kompozisiya bütövlüyü ilə diqqəti cəlb edir.

C.Bokkaççoya qədər Şərq ədəbiyyatına məxsus hekayə içərisində hekayə yaratmaq ənənəsinin müəyyən xüsusiyyətlərindən istifadə edənlər olsa da, italyan yazıçısı qədər mükəmməl işləyən avropalı olmamışdır. Bokkaççonun “Ameto” və “Dekameron” əsərləri bu bədii priyomdan istifadə edilərək yazılmışdır.

“Ameto” əsərində ovçu Ametonun yeddi pəri ilə söhbəti, hər biri müxtəlif rəngli paltar geymiş pərilərin hekayələri və bu hekayələrlə çoban, ovçu Ametonun mənəvi cəhətdən təmizlənməsi diqqəti cəlb edir. “Yeddi gözəl” və “Ameto” əsərlərinin bədii xüsusiyyətlərini, obrazlar aləmini təhlil edən Ə.Sultanlı yazırdı: “Yeddi gözəlin hekayələri ilə bu əsər (“Ameto” R.L.) arasında zahiri oxşarlıqlar şübhəsiz çoxdur. Bəhram və Ameto, hər birinin geyindiği paltarın rəngi, hər qızı bir allah, bir səyyarə ilə bağlamaq və s. Lakin şair Nizaminin öz qarşısında qoyduğu məqsəd nə qədər geniş və nə qədər sənətkarənə isə, Bokkaççonun məqsədi bir o qədər məhdud, bir o qədər əflatuni və rəmzidir. “Ameto”nun Nizamini təqlid etdiyi göz qarşısındadır. Hətta demək olar ki, “Ameto” Nizaminin yeddi hekayəsindən ağ kümbətdə verilmiş yeddinci hekayənin eynisidir. Yunan qızının hekayəsində İppolit tipli bir zahid verilmişsə, “Ameto”da avam, cahil, sadədil bir çoban verilmişdir. Təkcə yeddinci hekayə öz bədii dolğunluğu və bədii ləyaqəti ilə Bokkaççonun “Ameto”sundan çox-çox yüksəkdə durur [2, s.17-18].

Nizami Gəncəvi hekayələrini mühüm ictimai-siyasi, fəlsəfi və əxlaqi məzmunla zənginləşdirmişdir. Halbuki Bokkaççonun hekayələri sırf aşiqanə və naturalist xarakter daşıyır. O, bəzən əxlaqi fikirlərdən uzaqlaşaraq yalnız şəhvani hisslərə toxunmağa çalışmışdır. Nizami baş qəhrəmanını təkcə yeddi gözəlin hekayəsindən təmizlənmiş obraz kimi verməklə məhdudlaşmır, onu daha mühüm ictimai-siyasi problemlərin qarşısına gətirmiş və düşündürməyə məcbur etmişdir. Yeddi gözəlin hüsurundan çıxaraq Bəhram yeddi məzlumun hüsurunda dayanır, bir hökmdar kimi ikinci dəfə təmizlənir. Ə.Sultanlı haqlı olaraq yazırdı ki, “Ameto” kimi bu əsər yeddi gözəlin hekayəsi ilə bitsə idi, heç də indiki vəziyyətində yüksək bədii səviyyəyə qalxa bilməzdi. Əsərin bədii ləyaqətini yüksəldən və bədii bütövlüyünü təmin edən yeddi məzlumun şikayəti ilə ictimai məzmun alaraq dolğunlaşmasıdır [2, s.22].

Nizami Gəncəvinin Avropa ədəbiyyatına təsirindən danışan Ə.Sultanlı “Yeddi gözəl” poemasında slavyan qızının söylədiyi hekayənin Avropa dramaturgiyasına təsiri ilə yanaşı, nəsrə təsirindən də bəhs etmişdir. Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, Bokkaççonun “Dekameron” əsərində dördüncü günün birinci novellası Nizami motivləri ilə yaxınlıq təşkil edir [2, s.33]. Novellada qeyd olunur ki, Hismonda öz hökmdar atasının göstərişindən kənara çıxaraq, ağıllı nökrələrinə aşiq olur, öz müstəqil qərarını verir [3, s.219]. Doğrudur, Nizaminin hekayəsindən fərqli olaraq, bu novella faciə ilə tamamlansa da, həm süjet xəttində, həm də qadın obrazlarının mübarizliyi baxımından əsərlər bir-birlərinə çox yaxındır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin motivlərindən istifadə edilərək yazılan əsərlər olmasına baxmayaraq, istər bədii xüsusiyyət, şeiriyyət baxımından, istərsə də əxlaqi, fəlsəfi, ictimai-siyasi mövzuların işlənmə mükəmməlliyi baxımından onun poemaları ilə müqayisə oluna biləcək bir əsər yoxdur.

Avropa nəsrində özünəməxsus yeri olan yazıçılardan biri danimarkalı Hans Andersendir (1805-1875). Bir neçə roman, poema, pyes müəllifi olan Hans Andersenə dünya şöhrəti qazandıran bu əsərlər deyildi. Ona ədəbi şöhrəti qazandıran xalq yaradıcılığından istifadə edərək yazdığı dolğun mənalı nağılları idi. Bu nağıllar H.Anderseni bütün dünyada məşhurlaşdırdı, ona ölməz bir şöhrət qazandırdı.

Müəllifli nağıl janrı dünya ədəbiyyatında geniş yayılmış ədəbi növdür. Avropa ədəbiyyatında

uğur qazanan bu janrın bədii məziyyətlərindən danışan Nərgiz Cabbarlı yazırdı: “Əslində, müəllif nağıllarının ortaya çıxmasında mövcud səbəblər arasında bu da var: nağılın həmişəyaşar və ölməyən mif qatına enmək, onunla birlikdə yaşarlıq xüsusiyyəti əldə etmək, reallaşmamış istəkləri nağıl dünyasında reallaşdıraraq özünü də, başqalarını da xoşbəxt etmək, deyilməsi çətin və ya mümkün olmayan həqiqətləri nağıl qəhrəmanları və “uydurma” olduğu üçün qeyri-ciddi qəbul edilən nağıl süjetləri vasitəsilə ifadə etmək...” [4, s.6]

Hans Andersenin həyatını nəzərdən keçirdiyimiz zaman yazıcının nağıl janrına müraciət etməsi təəccüb doğurmur. Dilənçiliklə, hədsiz məhrumiyyətlə böyüyən danimarkalı ədib həyatının acı və qorxu dolu günlərini nağıllarının arxasında gizlətməyə çalışmışdır. Bəzi məqamlarda isə müəllifin acı taleyi, avtobiografik göstəriciləri nağıllarda öz əksini tapmışdır. Yüzlərlə nağılın müəllifi H.Andersen bəzi əsərlərini sonda qəhrəmanların ölümü ilə, qəmli sonluqla bitirir. Xeyrixah obrazlar isə çətin sınaqlardan və əzablı həyatdan keçir. Psixoloqlar belə zənn edirlər ki, bu, Andersenin ikinci məni ilə bağlıdır. O, uğursuz, acınacaqlı həyatını, psixoloji sarsıntıları gizlətməyə, unutmğa çalışsa da, bacarmamış, onun qəmli həyatı nağıllara hopmuşdur.

Çətin həyat yaşayan danimarkalı yazıcının bir-birindən maraqlı, rəngarəng nağılları öz bədii tərəvətini qoruyub saxlayaraq nəinki uşaqların, hətta yaşlı oxucuların da estetik zövqünü böyük maraq və səmimiyyətlə oxşamaqda davam edir. Hans Andersenin əsərlərinin oxucularının yaşından asılı olmayaraq hər kəs ola biləcəyinə diqqət çəkən Mikayıl Rəfilov çox düz qeyd edir ki, Andersenin nağılları xəyalatla, fantaziya ilə aşılarmış olsa da, sehrkarlıq təsiri bağışlamır. Bu nağıllar realist xarakter daşıyır. Burada incə bir yumorun, humanist bir ürəyin çırpıntısı duyulur. Müəyyən bir fikir meyili ilə yazılmış bu əsərlər həqiqi uşaq nağılları olsa da, böyük yaşlı adamlar tərəfindən də maraqla oxunur [5].

Folklor ədəbiyyatına məxsus sadəlik, sadə dil və canlı xalq danışığı Hans Andersenin əsərlərinin qısa zamanda sevilməsinə səbəb olan amillərdəndir. Danimarkalı yazıcının əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da geniş şəkildə tərcümə və tədqiq olunmuşdur. Yazıcının ilk əsərləri ötən əsrin 20-ci illərindən tərcümə olunmağa başlanmışdır. “Çirkin ördək balası”, “Qəhrəman qurşun əsgər”, “Qalay əsgərcik”, “Üç ayı” və s. hekayələri müxtəlif mütərcimlərin tərcüməsi ilə bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. 1940-cı ildə H.Andersenin ən məşhur əsərləri M.Cabbarın tərcüməsində “Nağıllar və hekayələr” adı altında ilk dəfə kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Kitaba Qılman Musayev (İlkin) geniş ön söz yazmış, H.Andersenin həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Ədibin məhz nağıl janrında yazmağına münasibət bildirən Q.İlkin yazırdı: “Andersen nağıllarının çoxusunu Danimarka, ərəb və sair xalqların folklor əsərlərindən almasına baxmayaraq, bu nağıllara yeni forma verib, müasir həyatın hadisələrinə doğru çevirir. Andersenin nağılları nağıl janrından daha çox bir novella sayıla bilər” [6, s.9].

Romantik yazıçı olan H.Andersen nağıl motivlərindən istifadə etsə də, o ölkədəki ictimai əlaqələrə, gündəlik həyat hadisələrinə qarşı həssas idi və bu hadisələr onun əsərlərində də öz əksini tapırdı. Əxlaqca təkmilləşmənin xoşbəxt həyat üçün əsas amil olduğunu nağıl və hekayələrində xüsusi qeyd edirdi.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Hans Andersenlə bağlı araşdırma aparan alimlərdən biri də M.Rəfilovdur. O, 1955-ci ildə yazıcının anadan olmasının 150 illik yubileyi münasibətilə yazdığı məqalədə qısa şəkildə H.Andersenin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir. M.Rəfilov daha çox müəllifin yaratdığı obrazlar üzərində təhlillər aparmış, fikirlərini “Cırtan qız” nağılı əsasında çatdırmağa çalışmışdır. M.Rəfilov təhlillərin nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlir ki, Andersen insanların çirkin adətlərinə, xasiyyətlərinə istehza edir, acgözlüyü, paxıllığı, ikiüzlülüüyü, yaltaqlığı, saymazmazlığı, təkəbbürlülüüyü kəskin tənqid atəşinə tutur. O, bəzən ictimai satira yaratmaq dərəcəsinə yüksəlir [5].

Öz gözəl və mənalı nağılları, hekayələri və novellaları ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirən Hans Andersenin yeni-yeni əsərləri orijinaldan dilimizə tərcümə edilir, kitablar nəşr olunur. Ümumiyyətlə, müəllifli nağıl janrına son zamanlar maraq artmışdır. “Dünya yazıçılarının nağılları

antologiyası” kitabı bu sahədə dəyərli mənbələrdən biridir.

Qərbi Avropa ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Gide Mopassandır (1850-1893). Yaradıcılığına müxtəlif cərəyanların təsirinin olmasına baxmayaraq, Mopassan tənqidi realizmin ən görkəmli nümayəndəsi kimi fransız ədəbiyyatına adını yazdırmışdır. Mopassanın ədəbi irsi böyük və hərtərəflidir. O, şeir və poemadan tutmuş böyük romanlara qədər ədəbiyyatın bütün janrlarında öz gücünü sınamış və daha çox nəsr sahəsində uğur qazanmışdır. Mopassanın nəsr əsərləri içərisində “Gözlə dost”, “Həyat”, “Ölüm qədər güclü”, “Bizim qəlbimiz” kimi romanları daha çox diqqəti cəlb edir. Ədibin xüsusi bir sənətkarlıqla yazdığı kiçik hekayə və novellaları isə üç yüzdən çoxdur. Bunlardan burjua cəmiyyətindəki mürəkkəb təbəqələrin iç üzünü göstərən, hərbi avantüristləri və müharibə qızıqsdıranları ifşa edən “Hərb novellaları”, “Kənd hekayələri” və ailə, əxlaq məsələlərinə həsr edilmiş novellaları daha çox məşhurdur. Mopassanı bir realist yazıçı kimi dünya ədəbiyyatında məşhur edən də onun ustalıqla yaratdığı yığcam novellalarıdır.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mopassanın daha çox hərbi novellaları tədqiq olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində faşizmin tənqidi, müharibənin törətdiyi fəlakətlər əsas mövzular idi. Əgər şair və yazıçılarımız bu mövzularda sanballı bədii əsərlər yazdırlarsa, alimlərimizin qarşısında isə bu mövzularla bağlı tənqidi məqalələr yazmaq bir vəzifə kimi qoyulmuşdu.

Əli Sultanlı və Hidayət Əfəndiyev ayrılıqda “Mopassanın hərbi novellaları” adlı məqalə ilə çıxış etmişlər [7; 8]. Ə.Sultanlı məqalədə ilk olaraq fransız yazıçının həyat və yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirtmişdir. XIX əsrdə Avropada Mopassan yaradıcılığına müxtəlif münasibət bəslənmişdir. Bu münasibətləri geniş şəkildə aydınlaşdıran tədqiqatçı qeyd edir ki, Mopassan yaradıcılığına qarşı bəslənən bu müxtəlif münasibətlər göstərir ki, onun əhatə dairəsi çox geniş və çox rəngarəng olmuşdur [7, s.5]. Qərbşünas alim fikirlərində haqlı idi, belə ki, Mopassanın mövzu dairəsi olduqca geniş və konkretidir. Öz oxucuları ilə mümkün qədər qısa və aydın, təbii və inandırıcı bir dillə danışır, dövlət quruluşu və siyasət, bank sahibləri və zabitlər, kənd və şəhər, ailə və alt-üst olmuş əxlaq, var-dövlət-bunların hamısı həyatdan alınmış və olduğu kimi göstərilmişdir.

Mopassanın “Hərb novellaları”nın mövzusu 1870-1871-ci ildə baş verən Fransa-Prussiya müharibəsindən alınmışdır. Mopassanın hərbi novellaları aşağıdakılardır: “Gonbul” (Əvvəllər “Pışka” şəklində tərcümə olunmuşdur. Alimlərimiz də məqalələrində hekayəni bu adla təqdim etmişlər), “Madmazel Fifi”, “Dəli”, “Duel”, “İki dost”, “Əsirlər”, “Sovaj xala”, “Müqəddəs Antoni”, “29 nömrəli yataq”, “Əsgərcik”, “Valter Şnafsın macərası”.

Təbii ki, bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Bu hekayə və novellalarda müəllif Fransa-Prussiya müharibəsinin fonunda müxtəlif məsələlərə də toxunmuşdur. Dövrünün ideoloji prinsiplərinə uyğun olaraq ədəbiyyatşünas alimlərimiz məqalələrində daha çox almanlarla bağlı məqamları qabartmış, hekayələri bu istiqamətdə təhlil və şərh etmişlər.

“Kiçik hekayələrin nəhəngi” adlandırılan Mopassanı məşhurlaşdıran ilk hekayəsi “Gonbul” əsəridir. Bu hekayənin nəşr olunmasından sonra Mopassan on il ərzində dayanmadan çalışmış və müasir kiçik hekayənin ustası ola bilmişdir. “Gonbul” hekayəsinə həm Ə.Sultanlı, həm də H.Əfəndiyev məqalələrində geniş yer ayırmış, qısa məzmununu, obrazlar aləmini geniş şəkildə şərh etmişlər. Müharibə illərində qələmə alınan məqalələrdə daha çox almanların mənfi xüsusiyyətləri, faşizmin tənqidi və.s öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, hekayələr bir istiqamətdə təhlil olunmuşdur. Mopassan, əlbəttə, prussiyalıların vəhşiliklərini göstərmişdir, amma müəllifin bu hekayədə oxucuların diqqətinə çatdırmaq istədiyi daha başqa ideyalar vardır. Birincisi, müəllif fransızların düşməinə qarşı bir xalq kimi birləşə bilmədiklərini və bu səbəbdən məğlub olduqlarını tənqid etmişdir. İkincisi, qadın dünyasının incə sirlərinə bələd olan fransız yazıçı bir çox əsərlərində olduğu kimi, bu hekayəsində də “gonbul” adı ilə yaradılmış qadın obrazının daxili təlatümü öz əksini tapmışdır. Mopassanın böyüklüyü ondadır ki, kiçik bir hekayədə müxtəlif irimiqyaslı problemlər öz bədii əksini tapa bilmişdir.

Mopassan yaradıcılığı ilə azərbaycanlı oxucular XX əsrin otuzuncu illərində tanış olmuşdur.

1931-ci ildə nəşr olunan “Gözəl dost” romanına geniş müqəddimə yazılmışdır. Redaksiya heyəti tərəfindən yazılan ön söz, əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr olunan yazıçı haqqında tanıtım xarakteri daşıyır. Naturalizm cərəyanının Mopassanın yaradıcılığına böyük təsirindən, müəllimi Qustav Floberin təsiri ilə Mopassanın lakonik hekayələr ustası kimi yetişməsindən geniş bəhs olunmuşdur [9].

Əsərlərindəki hüzn və kədər onun qadın obrazlarından özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Dünya ədəbiyyatında qadınların dünyasına yaxın olan ikinci belə bir yazıçı yoxdur, desək yanlışdır. İstər müharibə, istər ailə-məişət mövzusunda yazılmış əsərlərinin hər birində qəlb ağrısı ilə yaratmış olduğu bir qadın obrazı vardır. “Həyat” romanında Janna, “Madmazel Fifi” hekayəsində Raşel, “Boyunbağı” novellasında Matilda Lauzel, “Eybəcərlər anası” hekayəsindəki qadın obrazlarını xatırlamaq kifayət edir.

Gi de Mopassan yaradıcılığına maraq ədəbiyyatşünaslığımızda XX əsrin ikinci yarısında da davam etmiş, onun kiçik hekayə və novellaları dilimizə tərcümə olunaraq, müxtəlif illərdə kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Mopassanın əsərlərinin rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsində İ.Şıxlının, A.Yaşarın, fransız dilindən isə H.Qocayevin böyük rolu olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan filoloji fikrində haqqında tədqiqatlar aparılmış, onlarla məqalə yazılmış yazıçılardan biri Anri Barbüsdür (1873-1935). Bu fransız yazıçısının yaradıcılığının mükəmməlliyindən daha çox onun siyasi görüşləri ilə bağlı idi. Belə ki, Fransada kommunist ədəbiyyatının və Avropada kommunizm ideyalarının yayılmasında böyük xidmətləri olan Anri Barbüs Sovet İttifaqının ən yaxın dostu, sevilən yazıçısı olmuşdur. Uzun müddət Moskvada yaşayan A.Barbüs Sovet ölkələrinə səfər etmiş, buradakı alim və publisistlərlə dostluq münasibəti yaratmışdır. Fransız yazıçı 1927-ci ildə Bakıya gəlmiş, Ruhulla Axundovla yaxın dostluq münasibəti qurmuş, Fransaya qayıtdıqdan sonra da bu dostluq davam etmişdir. Anri Barbüsün Azərbaycanla bağlı düşüncələri, xatirələri Hamlet Qocayevin “Fransızlar yurdum haqqında” kitabında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır [10, s.235-238].

Yaradıcılığa XIX əsrin sonlarında başlayan fransız ədibin ilk şeirlərində insanın izzət və məşqətləri tərənnüm edilirdi. Sonra qələmini roman və hekayə janrında sınayan müəllifin ilk əsərlərində real hadisələr fonunda bir bədbinlik hökm sürmüşdür. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ötən əsrin birinci yarısında demək olar ki, Avropa ədəbiyyatı ilə maraqlanan bütün ədəbi tənqidçilər Anri Barbüsün həyat və yaradıcılığında bəhs edən məqalələrlə çıxış etmişlər. Əkbər Ağayev silsilə məqalələr yazmış [11; 12; 13], Mikayıl Rəfil A.Barbüsü fransız xalqının Qorkisi, fırtına, azadlıq carçısı adlandırmışdır [14]. Məmməd Bəktəşi, Məmməd Cəfər fransız yazıçısının həyat və yaradıcılığı haqqında tanışlıq xarakteri daşıyan məqalələrində daha çox Lenin və Stalinin A.Barbüs haqqındakı fikirlərinə yer ayırmışlar [15; 16]. Təbii ki, alimlər dövrün tələbinə uyğun olaraq A.Barbüsün kommunizmlə bağlı fikirlərini önə çıxartmış, əsərlərini birtərəfli təhlil etmişlər. Doğrudur, fransız ədibi 1920-ci ildən sonra sosializm ideyalarını təbliğ edən əsərlər yazsa da, onun yaradıcılığının birinci mərhələsində müharibədən bəhs edən hekayələri bədii cəhətdən öz mükəmməlliyini bu gün də qoruyub saxlayır.

Beləliklə, XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan filoloji fikrində Avropa hekayə, novella ustalarının həm əsərləri dilimizə tərcümə olunur, həm də tədqiqat işləri yazılırdı. Bu araşdırmalar Azərbaycan yazıçılarının bədii zövqünün formalaşmasında, yeni yaradıcılıq uğurlarının qazanmasında, Azərbaycan oxucusunun dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələri ilə tanışlığında böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Sultanlı Ə. İtaliya realizmi və Bokkaçço. “Ədəbiyyat qəzeti”, 9 mart 1935.
2. AMDƏİ arxivi, fond 468, siy. 80.
3. Bokkaçço C. Dekameron. Bakı, “Qanun”, 2014.
4. Cabbarlı N. Nağıl yazmaq... Dünya yazıçılarının nağılı antologiyası. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013.

5. Rəfili M. Hans Andersen. Bakı, "Azərbaycan müəllimi", 14 aprel 1955.
6. Musayev Q. Hans Andersen (Ön söz). H. Andersen. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1940.
7. Sultanlı Ə. Mopassanın hərbi novellaları. Bakı, SSRİ EA Azərb. Filialının Xəbərləri, № 12, 1942.
8. Əfəndiyev H. Mopassanın hərbi novellaları. Bakı, "Ədəbiyyat qəzeti", 1 may 1942.
9. Mopassan G. Gözəl dost. Redaksiya heyəti. Ön söz. Bakı, Azərnəşr, 1931.
10. Qocayev H. Fransızlar yurdum haqqında. Bakı, "Yazıçı", 1990.
11. Ağayev Ə. Anri Barbüs. Bakı, "Ədəbiyyat qəzeti", 1938, 6 sentyabr.
12. Ağayev Ə. Anri Barbüs. Bakı, "Ədəbiyyat qəzeti", 1940, 6 sentyabr.
13. Ağayev Ə. Anri Barbüs. Bakı, "Ədəbiyyat qəzeti", 1950, 6 sentyabr.
14. Rəfili M. Anri Barbüs. Bakı, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1955, 27 avqust.
15. Bəktəşi M. Anri Barbüs. Bakı, "Şərq qapısı", 1940, 30 iyun.
16. Cəfər M. Anri Barbüs. Bakı, "Kommunist" qəzeti, 1945, 29 avqust.

STUDYING EUROPEAN STORIES IN AZERBAIJANI LITERATURE IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

SUMMARY

The article has been devoted to the problems of studying outstanding European story and novel on masters' creativity in the first half of the XX century. Researches and articles written about C. Boccaccio, H. Anderson, G. Mopassan, A. Barbüs were included in the study. According to the requirements of that period, our scientists analyzed some works one-sidedly and distorted in some parts. All these problems were investigated and explained again on the basis of principles of modern literature.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ РАССКАЗОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ В I ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена проблеме изучения творчества известных европейских мастеров сказки и новеллы в азербайджанском литературоведении в I половине XX века. В исследование были включены статьи о Дж. Боккаччо, Г. Андерсене, Г. Мопассане, А. Барбюсе. По требованиям того периода наши ученые односторонне анализировали некоторые работы, и в некоторых случаях они были искажены. В статье все эти вопросы были исследованы и истолкованы на основе принципов современного литературоведения.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN-BRİTANIYA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ HAQQINDA GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN FİKİR VƏ MÜLAHİZƏLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili, ədəbi əlaqələr, Azərbaycan, multikulturalizm

Key words: English language, literary connections, Azerbaijan, multiculturalism

Ключевые слова: английский язык, литературные связи, Азербайджан, мультикультурализм

Prezident İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunan "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" dilimizin qorunmasında xüsusi yeri olan rəsmi sənədlərdən biri oldu. Məlumdur ki, Azərbaycan multikultural bir ölkədir. Burada hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək sahəsində bərabər hüquqlara malikdir. Müxtəlif mədəniyyətlərin, dirlərin və dillərin birgə "yaşadığı" ölkəmizdə dövlət dilinin qorunması, inkişafı, onun lüğət tərkibinə zərərli yad təsirlərin qarşısının alınması işində adıçəkilən sərəncamın çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Dövlət Proqramının əsas məqsədlərindən biri də məhz Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini təmin etməkdir.

Bu gün dünyada gedən integrasiya proseslərindən, qloballaşma dövrünün təsirlərindən heç bir ölkə yan keçə bilmir. Lakin inkişaf etmiş cəmiyyət öz mədəni, milli və mənəvi dəyərlərini mümkün olan dərin deformasiyalardan qoruyaraq böyük dəyişikliklər dövrünün çağırışına adekvat cavab verməlidir. Belə məsələdə dil faktının təsiri böyükdür, çünki dil millətlər və xalqlar arasında dialoqun əsas vasitəsidir. Dildə ən çox yad təsir dilə kütləvi şəkildə daxil olan əcnəbi mənşəli terminlərlə olur. İndi texnikanın inkişafı ilə bağlı dünyada davamlı olaraq yeni məfhumlar meydana gəlir və onlar əcnəbi adlarla adlandırılır. Təbii ki, biz bu sözlərin heç də hamısını öz sözlərimizlə əvəz edə bilmərik. Lakin bu sahəyə dövlət nəzarəti belə sözlərin kütləvi şəkildə dilə axınının qarşısını alır. Azərbaycan dilində terminologiya sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının, ölkəmizdə müxtəlif sahələrdə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Tərcümə Mərkəzinin yaradılması bu sahədə həyata keçirilən təqdirəlayiq işlərdəndir. Bu gün ölkəmizin müxtəlif bölgələrində ucaldılan "Ana dili" abidələri dilimizə olan hörmət və ehtiramın göstəricisidir.

Ana dilimizin qorunması və inkişafı naminə indiyə qədər həyata keçirilmiş dövlət siyasəti müstəqilliyimizin qorunmasında, möhkəmlənməsində mühüm rol oynamaqdadır, çünki dil xalqın, dövlətin varlığının ifadəsidir. Hər bir xalqı onun dili yaşadır. Dili olmayan xalq məhvə məhkumdur. Dili qorumaq xalqı qorumaq deməkdir. Bu gün isə dilimizin inkişafının əsas qarantı dövlətimizdir. Azərbaycan dili yüzillər boyu xalqımızın varlığının təəcəssümü olub. Komparativistika, ədəbi əlaqələr və tərcümə sənəti haqqında da geniş tədqiqatlar aparmış və sanballı məqalələr yazmış akademik İsa Həbibbəylinin bu sahədəki fəaliyyəti nəzəri-estetik fikrimizdə yeni mərhələdir.

* Azərbaycan Texniki Universiteti. E-mail: İlahə.@.mail.ru

Professor Qəzənfər Paşayevin tərcümələri və ingilis dilində çap olunmuş məqalələri Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələri kontekstində böyük dəyər kəsb edir.

Professor Zeydulla Ağayev və professor Şahin Xəlilli Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələri sahəsində görkəmli mütəxəssislər kimi yorulmadan böyük işlər görmüşlər. Onların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və əksinə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə etdikləri tərcümələr, ədəbi əlaqələrimiz üzrə apardıqları tədqiqatlar müstəqillik dövrümüzün ən səmərəli elmi işlərindən olmuşdur.

Tanınmış tənqidçi Qurban Bayramov görkəmli ədəbiyyatşünas alim, publisist və mütərcim, professor Vaqif Arzumanlı haqqında yazır: "Vaqif Arzumanlı çox dəyərli, həssas, Avropa ziyalılığı ilə Şərq ziyalılığını birləşdirən, çox yönlü elmi-ictimai fəaliyyəti olan dost, alim, bəşəri miqyaslı ziyalı idi... Onun haqqında vaxtilə yazdığım məqalələrin birini "Uzaqları yaxınlaşdıran alim" adlandırmışdım... Bu onun nəinki elmi fəaliyyətinin, həmçinin insani fəaliyyətinin də, yaşam tərzinin də ən bariz, xarakterik və ona çox yaraşan xüsusiyyətlərindən idi... O, bu hissi təkcə ətrafına deyil, mühitinə, millətinə, əlaqə yaratdığı millətlərə belə aşılaraq bilirdi. Ətrafına birlik və dostluq şəfəqləri saçan və Azərbaycanı dünyaya tanıtdırmaq gücünə, enerjisinə, məsləkinə malik olan bu istedadlı ziyalıımız olduqca zəngin, maraqlı, dəyərli bir alim-ziyalı ömrü sürmüş, yaradıcılıq yolu keçmişdir. Vaqif Arzumanlı ömrünün, yaradıcılığının palıtrası çox zəngindir, əlvandır, çoxçeşidlidir..." [1, s.14] Onun şəxsiyyəti və elmi fəaliyyəti haqqında müxtəlif illərdə xeyli məqalə və iki monoqrafiya yazılmışdır. Onun adı bir sıra xarici ölkələrdə nəşr edilmiş ensiklopediyalara salınmışdı. V.Arzumanlı Azərbaycan dilindən Litva dilinə, Litva, latış və rus dillərindən Azərbaycan dilinə ondan artıq kitab tərcümə etmişdi. Elmi əsərləri, kitab, monoqrafiya və məqalələri rus, Ukrayna, alman, türk, Litva, latış, eston, belarus, polyak, ərəb, fars, ingilis və başqa dillərdə nəşr edilmişdir.

V.Arzumanlı əllidən artıq xarici ölkədə işgüzar səfərlərdə və elmi ezamiyyətlərdə olmuş, bir sıra Beynəlxalq simpozium, konfrans və müşavirələrdə iştirak etmişdi. Görkəmli alim və tərcüməçi V.Arzumanlı 35 kitab və monoqrafiyanın, tərcümə əsərinin, həmçinin 1500-dən artıq elmi və publisistik məqalənin, müəllifinin müəllifidir: "Azərbaycan və Baltik xalqlarının ədəbi əlaqələri" (1972), "Ədəbiyyətə qovuşan sənət" (1976), "Yaradıcılıq qardaşları" (Vilnüs, 1976), "Azərbaycan-Litva ədəbi əlaqələri" (1978), "Azərbaycan-Ukrayna ədəbi əlaqələri" (1982), "Azərbaycan-Pribaltika ədəbi əlaqələri" (1990), "1918-ci il Mart qırğınları" (1995), "Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti" (1997), "Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq" (şərikli, 1998), "Azərbaycan Respublikası və türk ziyalılığının Mərkəzi Asiya və Şimali Qafqazda təşəkkülü" (2000), "Azərbaycan Diasporu" (2001), "Mirzəşəfişünaslıqda yeni mərhələ" (2005), "Azərbaycanın ən qədim şəhəri – Dəmirqapı Dərbənd" (2009), "Dədə Qorqudun qəbrinin izi ilə" (2012), "Mirzə Fətəli Axundzadə və Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri" (2012) əsərləri Vaqif Arzumanlının çoxşaxəli yaradıcılıq diapozonunu təsəvvürə gətirməyə yardımçı olar...

Vaqif Arzumanlının ən böyük xidmətlərindən biri də "Dədə Qorqud" ana kitabımızın Litva dilinə tərcüməsi faktıdır. Belə ki, əsər litvaca 1978-ci ildə Vilnüsə "Vaga" ("Şırım") nəşriyyatı tərəfindən çapdan buraxılmışdır ("Dede Gorgudo sakmes". Vilnus, "Vaga", 1978). Dastanı Vaqif Arzumanlı Azərbaycan dilindən litvacaya görkəmli Litva şairi və tərcüməçi Sigita Geda (1943-2008) ilə birlikdə tərcümə etmişdilər. V.Arzumanlı həmçinin bu nəşrə yazdığı "Dədə Qorqud dastanları barədə" adlı ön sözün müəllifidir... Həmçinin, onun Mirzə Şəfi Vazeh haqqında tədqiqatı da, o dövrün mühüm elmi hadisələrindən idi... [2, s.14] Vaqif Arzumanlı ədəbi əlaqələr və milli münasibətlər sahəsində gənc alimlərin və mütəxəssislərin yetişdirilməsində fəal iştirak etmiş, 30-dan artıq aspirant, dissertant, doktorantın elmi rəhbəri, elmi məsləhətçisi olmuşdu.

Böyük ingilis romantik şairi Corc Qordon Noel Bayron yaradıcılığını iki yüz ilə yaxındır ki, gələcək nəsllə ötürən, müxtəlif dövrlərdə oxucuların marağını təmin edən amillər arasında başlıca yeri azadlıq ideyaları tutur. Məsələn burasındadır ki, şairin yaradıcılığında azadlıq motivləri yalnız qəhrəmanların fəaliyyət sferasını təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də müəllifin özünün keçdiyi həyat yolunun bir parçası, ömürlüyünün ayrı-ayrı hissələri kimi mənalanır. Çünki daxilən azad və sərbəstliyi sevən şair gəncliyindən başlayaraq azadlıq ideyalarını özünün həyat prinsipinə daxil edir.

Bayron universiteti bitirdikdən sonra lordlar palatasında öz hüquqi yerini tutur. Bundan sonra Aralıq dənizi hövzəsindəki ölkələri səyahətə çıxır, Albaniya, İspaniya, Yunanıstan, Türkiyə və Kiçik Asiyayı gəzib dolaşır. Bu ölkələrin xalqları, onların adət-ənənələri və həyat tərzini yaxından tanıyır. Şair səyahətdən aldığı zəngin təəssürlərdən sonra avtobioqrafik "Çayld Haroldun səyahəti" poemasını və sonradan "Şərq poemaları" kimi məşhurlaşan əsərlərini yazır. Bayron vətənə qayıtdıqdan sonra yenə də lordlar palatasında siyasi fəaliyyətini davam etdirir. O, palatada iki siyasi nitq söyləyir və bu nitqlər ona həm şair, həm də azadlıq çarçısı olaraq böyük bir ədəbi və siyasi divident gətirir. Bu nitqlərində şair xalqın tərəfində duraraq xalq əleyhinə aparılan alçaldıcı siyasəti kəskin tənqid edirdi. Bayron çörək və iş istəyən fəhlələrin edam olunması hadisəsinə də kəskin etiraz bildirərək fəhlələri müdafiə edirdi.

Bayronun bu çıxışları cəmiyyət üzərində böyük təsir buraxsa da, nəticəsiz qalır və parlament fəaliyyətində onun ümidləri boşa çıxır. Belə olduqda lordlar palatasını həmişəlik tərk edən Bayron irticaya qarşı mübarizəsini əsərlərində aparmalı olur. Mənzum pamflet və satirik janrlarda yazdığı əsərlərdə hakim dairələri – Tori hökumətini tənqid edirdi. Bayron özünün nitqlərində və satirik şeirlərində zorakılığa qarşı açıq-açıq etiraz edir, lordlar palatasını xalq qəzəbindən qorxmağa çağırırdı. Elə buna görə də palata onu siyasi cəhətdən təhlükəli hesab edərək ölkədən uzaqlaşdırmağa münaib bir şərait axtarırdı. Belə bir şərait yetişir və Bayron ona qarşı olan təhqir və həqarətlərə dözməyərək vətənini tərk etməyə məcbur olur. Sonrakı həyatını İsveçrə, İtaliya və Yunanıstanda yaşayan şair özünü italyanların və yunanların qurtuluşu uğrunda mübarizəyə həsr edir. Bayronun həyatının son illəri aydın sübut etdi ki, o, əsl azadlıq mücahididir. Böyük sənətkar ömrünün axırınadək azadlıq uğrunda mübarizədən əl çəkmir. Bayron yaradıcılığına daxil olan "Çayld Haroldun səyahəti", "Şərq poemaları", "Şilyon məhbusu", "Beppo", "Don Juan" poemaları və "Manfred", "Qabil" dramatik əsərlərində azadlıq ideyaları tərənnüm olunur.

Əsasən, lirik şair olan Bayron yaradıcılığında istiqlalçılıq uğrunda aparılan mübarizəyə həsr olunmuş şeirlər də geniş yer tutur. Hakim siniflərin qüsurlarını qəzəblə satirik şəkildə ifşa etmək və inqilabi mübarizəyə çağırışla yanaşı, Bayron yaradıcılığında bir ümitsizlik və kədər motivləri də özünü göstərir. Şairin dünyagörüşü və yaradıcılığındakı bu ziddiyyətlərin səbəbini isə o dövrün tarixi şəraitində axtarmaq lazım gəlir. Bayronu məşhur edən yaradıcılığının ikinci dövründə yazmış olduğu və ilk iki nəğməsi nəşr edilən "Çayld Haroldun səyahəti" poemasıdır. Bu poema bir neçə il ərzində, müxtəlif zamanlarda yazılmasına baxmayaraq, mövzu, janr xüsusiyyətləri baxımından bir-biri ilə uyğunluq təşkil edir. Bu poemanın qəhrəmanı Bayronun özü – şəxsi ömürlüyü ilə çox səsləşir. Ona görə də bu əsəri avtobioqrafik də hesab etmək olar. Bayron özü də Çayld Harold kimi səbətsiz bir həyat yaşayır. Bu poemanın bu qədər uğur qazanmasının səbəbi də bəlkə elə bu idi. Bayron bu barədə yazır: "Bir gün gözümlə açıb gördüm ki, məşhuram". Bayronun əsərlərini onun düşmənləri də oxuyurdular.

Poemanın birinci iki nəğməsinin nəşri nəinki İngiltərə oxucularını, hətta dünyanın bütün qabaqcıl ziyalılarının diqqətini cəlb etdi. Elə ona görə də əsər bir ildə beş dəfə nəşr edildi. Poemanın bu qədər şöhrət qazanmasının başlıca səbəbi zamanın ən yaralı yerinə toxunması idi. Fransa inqilabından sonra ümitsizlik əhvali-ruhiyyəsinin burada poetik şəkildə təsvir edilməsidir. Böyük Fransa inqilabının bayraqlarında yazılmış "azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq"ın əbədi təntənəsi şüarları əslində şəxsiyyətin əzilməsi, siyasi terrorun özbaşına və arasıkəsilməyən talanedicilərin müharibələrin təbliğinə çevrilmişdir. Poemanın bu iki nəğməsinə oxuduqca görürsən ki, əsərin qəhrəmanı Çayld ölkələrə səyahət etdikdə və bu ölkələrin qəhrəmanları haqqında danışdıqca o, ikinci plana keçir. Bayron səyahət etdiyi İspaniya, Albaniya, Yunanıstan və Türkiyə ölkələri ilə bağlı öz təəssürlərini oxucularla bölüşür, bu xalqlara olan rəğbətini bildirir. Bu ölkələrlə bağlı yazdığı "Şərq poemaları" silsiləsində isə hadisələr daha maraqlı, təsvirlər daha cəlbedici verilir.

Bayronun bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş və nəşr edilmişdir. Hələ 1906-1907-ci illərdə görkəmli ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin nəşr etdirdiyi "Füyuzat" dərgisində ingilis şairinin yaradıcılığından ayrı-ayrı nümunələr ana dilimizə tərcümədə çap edilmişdir.

Sənətkarın “Qabil” dramı 1934-cü ildə, “Şərq poemaları” silsiləsindən üç poeması isə 1959-cu ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Daha sonrakı illərdə Bayronun əsərləri ana dilimizə həm rus dili vasitəsi ilə, həm də birbaşa ingilis dilindən tərcümə olunaraq oxucularımızın ixtiyarına verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı Vaqif. Azərbaycan-Pribaltika ədəbi əlaqələri. Bakı, “Maarif”, 1990.
2. Mirzə Şəfişünəşliqda yeni mərhələ. Bakı, “Maarif”, 2005.

THE IDEAS AND CONCLUSIONS OF THE OUTSTANDING PERSONALITIES ABOUT THE LITERARY RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND GREAT BRITAIN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

SUMMARY

The article deals with the opinion of İlham Aliyev about “State Programme” which provides the increasing of the native languages with other languages, including English.

As known, Azerbaijan is a state where multicultural values are considered the main element of development. Besides, the ideas and opinions of popular scientists and publicists such as G.Pashayev, K.Bayramova, V.Arzumanli and other personalities of Azerbaijan take a special place in the article. They always come out for the increasing of relations between Azerbaijan and Great Britain, also close literary relations of both nations.

Azerbaijan is an Eastern country, but Great Britain is a Western European country. Our economical, cultural and literary relations have always been at the high level. In our opinion, cooperation between Azerbaijan and Great Britain is a very important factor in our relations.

СУЖДЕНИЯ ВЫДАЮЩИХСЯ ЛИЧНОСТЕЙ О ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА И БРИТАНИИ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается высказывание Ильхама Алиева о «Государственной Программе», которая предусматривает развитие родного языка с другими языками, в том числе с английским языком. Как известно, Азербайджан – это страна, где мультикультурологические ценности являются основным элементом развития. Кроме того, в статье особое место занимают мысли и высказывания известных учёных и публицистов, таких как Г.Пашаев, К.Байрамова, В.Арзуманлы и другие поэты и писатели Азербайджана. Они всегда выступают за развитие отношений Азербайджана с Великобританией, а также за тесные литературные связи обоих народов.

Азербайджан – это восточная страна, а Великобритания – это западная европейская страна. Наши экономические, культурные и литературные связи всегда были на высоком уровне. По нашему мнению, сотрудничество между Азербайджаном и Великобританией является очень важным фактором в наших отношениях.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕНИАЛЬНОСТИ В РОМАНЕ ТОМАСА МАННА «ДОКТОР ФАУСТУС» КАК ПРОДОЛЖЕНИЕ ФАУСТОВСКОЙ ТЕМЫ

Ключевые слова: роман, писатель, искусство, литература, гениальность

Açar sözlər: roman, yazıçı, incəsənət, ədəbiyyət, dahilik

Key words: novel, writer, art, literature, genius

Легенда о договоре человека с дьяволом коренится в дуализме средневековой христианской церкви, которая сделала бога источником добра, а дьявола виновником и воплощением зла в мире. В бытовом представлении средневекового человека дьявол фактически становился столь же могущественным, как бог, по крайней мере, в пределах земной жизни, и это объясняло, если не оправдывало в философском смысле, существование зла и страдания на земле. С дуализмом тесно был связан аскетический характер официальной средневековой церковной идеологии и морали: отрицание земной жизни и ее радостей как царства дьявола во имя «потустороннего» мира, царства божия. С точки зрения средневекового аскетизма богатство, почести, слава, плотская любовь, светская мудрость, не основанная на религии, были «соблазнами» дьявола [1, с.38].

Соглашение с дьяволом является распространенной темой в европейской литературе ещё с античных времен по сегодняшний день. С этим соглашением человек пытался перейти все существующие границы дозволенного и возможного. Данный мотив впервые упоминался в 7-8-х веках в греческих легендах. В средние века широко распространилась легенда Теофилуса, где речь шла о соглашении между «любимчиком бога» (Gottesliebling) и дьяволом, а далее о спасении Марией и возведении его в святые. Эта легенда Теофилуса стала известна в средние века во всей Европе и распространилась в различных формах повествования. О свершившихся грехах такого «любимчика бога» и о его прощении было создано много эпических, лирических и драматических произведений в различных версиях.

В данной статье мы рассматриваем концепцию гениальности, которая ярко выражена в произведении Томаса Манна «Доктор Фаустус», опираясь на тематику «Фауста», исследуемую годами и заинтересовавшую своей историей многих исследователей. Как уже было упомянуто выше, наиболее известный в истории немецкой литературы мотив Фауста, широко используемый в литературе до и после Гете, основывается на греческой легенде Теофилуса 7-8-го веков, но с каждым использованием мотива Фауста, опирающегося на более древнюю историю, в разных произведениях меняются мнения и ценности, направленные на образ Фауста.

В действительности, образ исторического Фауста связан с именем Иоганна Георга Фауста, жившего в 1480-х годах в Книтлингене (Württemberg). В связи с имеющейся небольшой информацией о его жизни, рожденные позже легенды и различные рассказы о нем выдают нам некоторые подробности, связанные с образом Фауста. Фауст был странствующим хими-

* Бакинский Славянский Университет. Доктор филологических наук. E-mail: sevinc_rzayeva@yahoo.de

ком, волшебником, астрологом и чародеем. Его смерть приходится примерно на 1540-41-е годы. Фауст погибает во время химического эксперимента из-за взрыва в Брейсгауде. Его трагическую смерть связывали позже с преувеличенно магическими силами, далекими от истин, описанных в легендах и мифах. Литературное произведение, известное под названием, „*Historia von Doktor Johann Fausten*“, написанное типографом Иоганном Спайсом, впервые появилось в 1587-м году в «Народной книге о Фаусте» «*Volksbuch vom Doktor Faust*», где подробно отразилась жизнь Иоганна Фауста. Книга о Фаусте имела широкий международный успех. Вскоре последовал ряд переводов на другие языки, на основе которых появились различные печатные версии, под редакцией сначала самого Шписа, а в 17-18 веках – его продолжателей.

Яркую характеристику всех разнообразных сторон профессиональной деятельности Фауста содержат различные свидетельства его современников. Согласно показаниям Тритемия и Муциана Руфа, «Фауст называет себя философом и магом; он астролог и алхимик, некромант (т. е. вызывает тени умерших), аэромант, пиромант и гидромант (т. е. «сведущий в элементах»); кроме того, он хиромант (т. е. гадает о будущем по линиям руки), вообще – гадальщик и прорицатель (*divinaculus*). Он занимается также врачеванием, физиогномикой, гаданием на кристалле, дополняет Бегарди» [1, с.68]. Если отнести к Фаусту показание Агриппы Неттесгеймского, он излечивает «стигийскими снадобьями все неизлечимые недуги», умеет находить клады и знает тайные средства, которые «скрепляют и разрушают узы брака и любви» [1, с.73].

На основе фаустовского мотива в 1589-м году со стороны Кристофера Марлове было создано еще одно произведение „*The tragical History of Doctor Faustus*“ [2]. Таким образом, один за другим стали появляться в различных странах произведения со стороны ученых и художников слова, обратившихся к данному мотиву. Так, например: Джон Рич «Доктор Фаустус» (Лондон, 1723), Жозеф Антон Страницки «*Hanswurst*» (Вена, 1725), Готхольд Лессинг (1759), Пауль Видман и Якоб Михаэль Ленц «*Fragment aus einer Farce*», Фридрих Максимилиан Клинггер «*Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt*» (1791) – как первый роман с подобным мотивом, Ари Шеффер «*Faust et Marguerite*» (мелодрама, Франция), драмы Фердинанда Крингштайнера «*Johann Faust*» (1811) и Эрнста Августа Крингерманна «*Faust*» (1815) использовали эту тематику, предоставляя свои различные версии.

И наконец, в 1808-м году появляется первая часть трагедии «Фауст» Иоганна Вольфганга фон Гете, который попытался убрать пессимизм из мотива Фауста и приукрасить образ Фауста, создав конец трагедии, полную надежд [3]. По сравнению с ранее написанными книгами, здесь, с целью завоевания души Фауста, добавилось также соревнование между богом и дьяволом, а также расширился сюжет, связанный со сценами проявления эротического влечения Фауста к Гретхен. Фауст описывается здесь как сильный и всесильный образ. Данное произведение занимает в творчестве Гете значительное место. Созданная в 1832-м году вторая часть считается больше культурно-критическим эссе, чем просто сценическое произведение. Можно сказать, что Гете занимался мотивом Фауста более 60 лет своей жизни. Он описал Фауста как настоящего человека эпохи просвещения, современного, интеллектуального, гуманного, освободившегося от гнета церкви. Основное содержание произведения составляет стремление Фауста к науке и опыту.

*Faust: „Daß ich erkenne, was die Welt,
im Innersten zusammenhält.“*

(6, Kapitel 4)

Mephistopheles: „Über die hab ich keine Gewalt“
(6, Kapitel 10)

Таким образом, в «Фаусте» Гете до конца развились те потенции, которые заключали в себе народное сказание о докторе Фаусте, порожденные эпохой Возрождения, этим «величайшим прогрессивным переворотом, пережитым до того человечеством» (Энгельс). Конкретно национальное и исторически ограниченное качество в этом сказании расширилось в нечто типическое и общечеловеческое. «Фауст» Гете, так писал Белинский, «мировое общечеловеческое произведение», герои которого «есть целое человечество в лице одного человека». В нем Гете «представил символ духа своего отечества, в форме оригинальной и свойственной его веку» [4, с.133]. Эта оригинальная национальная форма подсказана была великому немецкому поэту многовековой традицией народной легенды о докторе Фаусте.

Личность исторического Фауста в обстановке его времени пытались воссоздать немецкий романтик Арним в романе «Стражи короны» («Die Kronenwächter», 1817) и Валерий Брюсов в романе «Огненный ангел» (1908). В 20-м веке традиция Фауста также продолжается в произведении Освальда Шпенглера «*Der Mensch und die Technik*» (1931).

Сатира Михаила Булгакова «Мастер и Маргарита» высмеивает образ жизни в советской империи, используя Воланда в качестве Мефисто, а Мастера – Фауста. Работу над романом Михаил Афанасьевич Булгаков начал в конце 1920-х годов, которая продолжалась почти до самой смерти писателя. Роман относится к незавершённым произведениям. Он был опубликован вдовой писателя – Еленой Сергеевной лишь после смерти мужа. Первая версия романа, имевшая названия «Копыто инженера», «Чёрный маг» и другие, была уничтожена Булгаковым в 1930 году. В последующих редакциях среди героев произведения появились автор романа о Понтии Пилате и его возлюбленная. Окончательное название – «Мастер и Маргарита» – оформилось в 1937 году.

Генрих Манн в своем романе «*Professor Unrat*» снова создаёт отрицательного, самодовольного и вызывающего насмешки образ Фауста. В 1947-м году появляется новая версия мотива Фауста со стороны его брата Томаса Манна под названием «Доктор Фаустус». В романе образ Фауста заменяется образом Адриана Леверкюна [5]. Между Фаустом, описанным Спайсом в 1587-м году в народной книге, и Адрианом Леверкюном Томаса Манна существуют определенные параллели: оба образа получают 24 года для науки и творчества взамен на запрет о любви и браке. Томас Манн на примере Адриана Леверкюна описывает трудности и препятствия в жизни творческого человека того времени.

«Доктор Фаустус» – это роман, за который автора часто упрекали, является одновременно слишком разносторонним: роман об артистичности, о происхождении и характере гениальности; продолжение Фаустовской темы и одновременно пародия и критика ее традиций; Ницше-роман; разработка музыки, истории и теории музыки; исторический комментарий к политическому положению Германии со времен конца средних веков до 1945-го года, в особенности, к конституции Германии во время и после Второй мировой войны; сатирический портрет общества интеллектуальных и художественных кругов, прежде всего, в Мюнхене во время Веймарской республики; студенческая и университетская сатира; средство дискуссий основных вопросов философии религии и метафизики; исследование о совместности эстетики и морали; гендерроман и текст о связи сексуальности, инспирации, болезни и безумия; а также повествование о возможностях и границах фиктивной литературы и их стратегиях рассказа. Необходимо отметить все эти перечисленные мотивы для того, чтобы только назвать основную характеристику романа. Мы попытаемся, как минимум, несколько из этих аспектов осветить более подробно в нашей статье.

После подробных изучений, подготовительных работ и записей, если не считать записей в его дневниках, Томас Манн с 23 мая 1943-го года по 29 января 1947-го года в Калифорнийской ссылке работает над изложением романа. Лишь в январе 1943-го года он закончил свой большой проект романной тетралогии «Иосиф и его братья», которым он занимался в общем полтора десятилетия, а под конец еще и сочинил свой рассказ «Закон».

Параллельно с этим, а также во время работы над «Доктором Фаустусом» Томас Манн пишет различные политические статьи, а также осуществляет свои выступления на радио для BBC-немецких слушателей [6]. Когда автор начинает работу над романом он мысленно перемещается с одной стороны в область мифов и религии, с другой стороны политики, войны и немецкой национальности. Когда 1947-м году он ее завершает, война уже закончена, нацистская Германия побеждена со стороны союзников. «Доктор Фаустус» появляется в 1947-м году параллельно в Стокгольме и США, потом в 1948-м году выпускается с сокращениями в Вене, а также в издательстве «Suhrkamp» в Берлине и во Франкфурте на Майне, где роман становится доступным для публики Германии.

В романе говорится о жизни и становлении родившегося в 1885-м году композитора Адриана Леверкюна, начиная с описания жизни в родительском доме до его ранней смерти. После того как он дает письменное обязательство дьяволу о принятии запрета на любовь взамен на возрастание его оригинального искусства и карьеры (реально или в воображении – этот момент в тексте остается открытым), Леверкюн на пике своей славы терпит в мае 1930-го года физический и психический крах, от которого он больше никогда не освобождается. После неудавшейся попытки самоубийства он с трудом доживает оставшийся десяток своей жизни в умопомешательстве до своей смерти в августе 1940-го года. Рассказывается эта жизненная и сострадательная история со стороны его друга детства, биографа и почитателя Леверкюна, Серенуса Цайтблома, одного из ярких и независимых личностей-рассказчиков в творчестве Томаса Манна. Цайтблом начинает историю со своих записей 27-го мая 1943-го года и завершает ее после окончания войны в 1945-м году, причем события войны снова составляют основу его рассказа.

Так как Адриан Леверкюн упоминается в подзаголовке романа именно как «Композитор», издание текста осуществляется как роман об искусстве. Если говорить конкретнее, Томас Манн здесь исследует происхождение, развитие и специфику гениальности. Роман представляется в качестве выдуманной биографии человека искусства и отражает феномен гениальности прежде всего в его врожденном немецком проявлении. Художественная гениальность Леверкюна немыслима без договора с дьяволом и без связи с немецкой историей, философией и культурой, так как Леверкюн сам преимущественно иронично занимается этой традицией, но постоянно держится от нее на дистанции. Вот что пишет о гениальности рассказчик Серенус Цайтблом в романе:

*«...Не успел я взяться за перо, как с него уже сбежало слово, втайне смутившее меня, слово: «гениальность». Я говорил о музыкальном гении моего покойного друга. Впрочем, слово «гений», хотя и сверхмерное, всё же обладает благородным, гармоническим и здоровочеловеческим звучанием, и поскольку я, обыкновенный человек, и в мыслях не имею считать себя причастным к этим выпрненным сферам или исполненным *divinis influxibus ex alto*, то у меня, собственно, нет разумного повода страшиться этого слова, как нет причины страшиться благоговейно, радостно и почтительно говорить о гениальности. Похоже, что так. И, тем не менее, нельзя отрицать, да это никогда и не отрицалось, что в сияющей сфере гения тревожно соприсутствует демоническое начало, противное разуму, что существует ужасающая связь между гением и тёмным царством и наконец, что именно поэтому эпитеты, которые я старался к нему приложить: «благородный», «гармонический», – не совсем подходящие эпитеты, даже когда – с болью решаюсь я на такое разграничение – речь идёт о чистой, неподдельной гениальности, которую господь бог благословил (или покарал?) человека, а не о гениальности гибельной и порочной, о грешном, патологическом сжигании природных способностей, о мерзостном выполнении богопротивной сделки...» [7, с.3-4].*

Томас Манн заимствует различные биографические данные из жизни Ницше для своего персонажа Леверкюна [3]. В своем докладе «Философия Ницше в свете нашего опыта»

(1947) Томас Манн рассказывает о жизни и культурных корнях Ницше вдоль каждой основной мысли, которые появляются так же и в романе при фиктивном становлении Леверкюна: «увлекательное отшельничество, пристрастие к музыке и теологии, ироничная дистанция, болезненный и в то же время пылкий творческий процесс, связь гениальности и болезни» [8, с.356].

Много раз последующие критические реакции на различные исторические прототипы для фигуры Леверкюна, среди них – Дюрер, Гёте, Лютер, Ницше, Вольф, Шёнберг, Стравинский и Томас Манн сам – склоняют к тому, чтобы воспринимать этот образ в качестве определённого литературного реализма. Такому впечатлению способствует также постоянное упорство рассказчика Серенуса Цайтблома в стремлении сочинить биографию, а не роман. Однако фигура «композитора» является, конечно же, выдуманной; Леверкюн воплощает сконструированную и инсценированную версию гения. В качестве мифической стилизации оказывается происхождение Адриана, которое явно объясняется основой исключительного таланта: «Он является ребенком исконно немецкого отца, который описывается как «мыслитель» и «мечтатель» из-за своих влечений к натурфилософским выражениям и матери, возвышенной до Мадонны рассказчиком Цайтбломом, в чей замок Леверкюн на закате своей жизни и возвращается» [5, с.31]. Мы видим его вначале и в конце своей карьеры в конstellляции фигур с матерями, которые выступают в образе Пиеты, Марии и ее сына, снятого с креста. Когда учитель Адриана Кретцмар выражает мысль о своем желании, что его ученик должен стать музыкантом и композитором, родная мать тянет сына к своей груди и ставит свою руку вокруг его головы с защитным жестом, как бы предчувствуя, что желание Кретцмара будет значить для Адриана [5, с.188]. В конце романа второй фигурой матери становится хозяйка квартиры Леверкюна Эльза Швайгештиль, которая после прощальной речи без сознания упавшего на пол прячет в своих «материнских руках» [5, с.729]. Леверкюн ассоциируется рассказчиком Цайтбломом с образом Христа и именно из этой перспективы его безнадежный конец, описанный в романе, воспринимается не как провал, а как самопожертвование после выполнения божественного поручения.

Возвращение Леверкюна в замок матери напоминает заключительную сцену «Фауста» Гёте. Вторая часть трагедии, в которой нас привлекают слова хора «вечно женственное начало притягивает нас» [3, с.364], заканчивается освобождением Фауста. В похожее позитивное направление ведет нас запись в дневниках Томаса Манна в июле 1944-м году, в которой он сообщает в беседе с другом и коллегой Леонардом Франком о том, что считает Адриана Леверкюна «идеальной фигурой» и «героем нашего времени». Там же он отмечает: «Он (Леверкюн) является моим идеалом, и я никогда так не любил свое воображение, ни Гете, ни Касторпа, ни Томаса Будденброка, ни Иосифа или Ашенбаха. Меня наполняет чувство восхищения и волнующей нежности к нему» [9, с.79]. Противоречивый характер образа не препятствует идеализации, а при подробном рассмотрении оказывается даже её основой. Именно «холод», с которым Леверкюн отстраняется от внешнего мира, его отказ от участия в «нормальной жизни», его телесные боли и психическое расстройство, которые по соглашению с дьяволом появляются в итоге запрета к любви, подводят его к тому, чтобы стать основой проектирования идеальных ценностей. Об этом свидетельствует не в последнюю очередь круг описанных как мужских, так и женских поклонников, которых Леверкюн явно держит одновременно при себе и на расстоянии.

В основе разработанной Серенусом Цайтбломом (рассказчиком) модели деятеля искусства лежит концепция «реального гения» времён Гёте: представление исключительной одарённости посредством врожденного таланта, который при благоприятных условиях должен еще «созреть». Цайтблом пользуется для описания феномена цитатой из шекспировской комедии «Love's Labour's Lost»: «Это дар, которым я просто обладаю!» – безумно экстравагантный смысл, полный формами, фигурами, образами, сюжетами, идеями, явлениями, вол-

нениями, переменами. Они воспринимаются в матке памяти, питаюсь в утробе матери через сосудистую оболочку и рождаясь созревающей силой возможности» [5, с.316; 524]. Сейчас в современной литературе основательное обновление искусства посредством оригинального творения гения, посредством мнимого аутентичного художественного произведения становится почти безнадежным риском, который устанавливает дьявол [5, с.349], и как Леверкюн постоянно жалуется самому себе: «Почему все вещи должны казаться мне в качестве их собственной пародии?» спрашивает он в разговоре с Цайтбломом. «Почему мне должно казаться, как будто почти все, нет, все средства возможности и допустимости в искусстве годятся сегодня лишь для пародии?» [5, с.197]. И в этом месте разрыв с идеологическим понятием конца 18 века становится очевидным: «Расцвет гениальности Леверкюна и пик его творения достигнуты больше не благодаря процессу образования, как в романе Гете «Вильгельм Мастер», а разрушающей силы. Деятели искусства 20-го века не остаются в итоге ничего иного, кроме вечного повторения знакомого или, в крайнем случае, его высмеивания, которым обоснованно пользуется Леверкюн. Нечто грандиозное и действительно новое удается ему создать лишь после того, как он по предписанию дьявола заражается сифилисом; и лишь с двенадцатитональной музыкой, которую Томас Манн в реальности перенимает у Арнольда Шенберга, Леверкюн создает нечто действительно оригинальное.

Следуя толкованию Цайтблома и проводя параллели между соглашением с дьяволом, которое заключает Леверкюн, чтобы достичь гениальной высоты своего искусства, и соглашением, в котором немцы дают письменное обязательство национал-социализму, вырисовывается политически-сомнительная картина нации, которая, вроде бы, никак иначе действовать не могла. В своем романе Томас Манн, указывая на данное соглашение с дьяволом, допускает возможность выбора у Леверкюна, а скрытым подтекстом и у немецкой нации (дьявол в данном случае имеется в виду Адольф Гитлер, а Леверкюн – немецкий народ), поведение которой описывается всегда судьбоносной и неизбежной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Жирмунский В.М. Легенда о докторе Фаусте. "Литературные памятники", 2-е испр. изд. М., "Наука", Часть II, 1978.
2. Marlowe Christopher. Die tragische Historie vom Doktor Faustus; Taschenbuch, 2008.
3. Goethe, Johann Wolfgang. Faust I und II. Eine Tragödie, Gebundene Ausgabe – 1. März 2011.
4. Белинский В.Г. Собрание сочинений, в 9-ти томах, т. 5. Сочинения Гете. Выпуск 2. СПб., в типографии Ильи Глазунова и КР. 1842.
5. Mann, Thomas. Doktor Faustus, Suhrkamp-Frankfurt am Main, 1990.
6. Brinkemper, Peter. Spiegel und Echo. Intermedialität und Musikphilosophie in "Doktor Faustus", Würzburg, 1997.
7. Манн, Томас. Доктор Фаустус. Перевод С.К.Апта, Н.Манн. АСТ: Москва, 2007.
8. Манн, Томас. Философия Ницше в свете нашего опыта. Собрание сочинений. Москва, 1960, т.10.

TOMAS MANNIN "DOKTOR FAUSTUS" ROMANINDA FAUST MÖVZUSUNUN DAVAMI KİMİ DAHİLİK KONSEPSİYASI

XÜLASƏ

Məqalədə Tomas Mannın "Doktor Faustus" romanının yazılma tarixindən və onun ədəbiyyat tənqidçiləri tərəfindən şərh olunmasından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, yazıçı əsərin əsas qəhrəmanı olan Leverkünün prototipini Nietzsche və Höteden götürdüyü üçün, onlardan müxtəlif sitatlar getirir. Burada həmçinin, Hötenin «Faust» əsərindəki motivin davamı olaraq Tomas Mannın romanında geniş yer almış dahilik konsepsiyası açıqlanır. "Doktor Faustus" romanının Tomas Mannın yaradıcılığına böyük təsir göstərdiyi də vurğulanır, yazıçının əslzadə üslubu, dili və romanın ustalıqla yaranan forması təqdirəlayiq hal kimi vurğulanır.

**THE CONCEPT OF GENIUS IN THE NOVEL «DOCTOR FAUST»
BY THOMAS MANN AS A CONTINUATION OF THE FAUST'S THEME**

SUMMARY

The article deals with the history of the novel and the interpretation of it by literary critics. It is noted that the writer gives a lot of citations from Nietzsche and Goethe since he took Leverkun, the hero of the novel, as a prototype from them. The continuation of the motif from «Faust» by Goethe and the concept of genius are revealed in this article as well. The impact of the novel «Doctor Faustus» on Thomas Mann's creativity and his noble style, language and masterly formation of the novel are also analyzed by the author.

AZƏRBAYCAN-TÜRK DÜNYASI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

UOT: 821(=512.1)

Almaz Ülvi (Binnətova)*

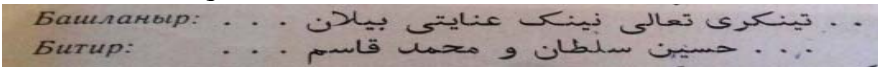
“BABURNAMƏ”NİN BAKI ƏLYAZMASI NÜSXƏSİNİN TƏSVİRİ VƏ ƏSƏRDƏ ƏLİŞİR NƏVAİ İZLƏRİ

Açar sözlər: Z.M.Babur, “Baburnamə”, “Baburnamə”nin Bakı əlyazması, Ə.Nəvai, Bənnayi, özbək ədəbiyyatı, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri

Key words: Z.M.Babur, “Baburnama”, Baku manuscript of “Baburnama”, A.Navoiy, Bənnayi, Uzbek literature, Azerbaijani-Uzbek literary relations

Ключевые слова: З.М.Бабур, “Бабурнаме”, бакинская рукопись “Бабурнаме”, А.Навои, Беннайи, узбекская литература, азербайджано-узбекские литературные связи

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan minlərlə qiymətli qədim əlyazma nüsxələrindən biri də Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə” əsəridir [1]. İnstitutun Nadir əlyazmalar fondunda saxlanan həmin əsərin təsviri belədir:

- *Babur Məhəmməd Zahirəddin. Baburnamə (özbək dilində)*
- *Xətti: şikəstə-təliq*
- *Əlyazması Orta Asiya üsulu ilə hazırlanmış medalyonlu meşin cildə tutulmuşdur.*
- *Əlyazmasında Şeyx Zeynəddinin farsca fərmanları vardır.*
- *Əsər ortadan və sondan naqisdir.*
- *Başlanır:*
- *Bitir:*
- *Məzmunu: 899-cu ildən 935-ci ilə qədər Fərqanədə, Kabildə və Hindistanda baş verən hadisələrdən bəhs edir.*
- *Ölçüsü: 15x26 sm.*
- *Həcmi 425 vərəq,*
- *Şifri: C-391 / 13609.*

Əlyazmanın bu qısa təsvirinin tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edəcəyinə əminik. Məsələn, elə bu kontekstdən yanaşsaq, Əndicanda keçirilən “Zahirəddin Məhəmməd Babur–534” beynəlxalq elmi konfransında “Baburnamə”nin yapon tədqiqatçısı Bakı əlyazması haqqında məruzəni dinləyəndən sonra fikirlərini bu sətirlərin müəllifinə Tokiodan göndərdiyi məktublarında (beş məktubda) belə ifadə etmişdir: “Maraqlı əlyazmadır. Bu əlyazma üzərində çalışmaq istəyirəm. Bakı nüsxəsi Sankt-Peterburqdakı Kehr nüsxəsi (bu nüsxəni N.İlminski 1857-ci ildəki nəşrində istifadə etmişdir) ilə eynidir. Bakı nüsxəsi Kehr nüsxəsinin 698b səhifəsində (İlminski nəşrinin 498-ci səhifəsi) bitir. Kehr nüsxəsinin səhifə sayı 775b (İlminski nəşrinin 506-cı səhifəsi)dir. Bakı nüsxəsi Sankt-Peterburq Kehr nüsxəsindən (İlminski nəşri) bir az qısadır. Beləliklə, Bakı nüsxəsini Kehr nüsxəsinə (İlminski nəşri) və öz tənqidi mətnimə oxşatmaq istəyirəm”. Yapon alimi daha sonra qeyd edir ki, “Baburnamə”nin Bakı nüsxəsi Kehr nüsxəsi ilə eyni olsa da, bəzi məqamlarda fərqlilik nəzərə çar-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: almazulvi1960@mail.ru

pir. Beləliklə, demək istəyirəm ki, Bakı əlyazma nüsxəsi yeganə variantdır. Ola bilsin ki, mən öz tənqidi mətnimə Bakı nüsxəsinə uyğun olaraq yenidən düzəliş edir. Məsələn, Bakı əlyazması “Baburnamə”dəki hekayələri fərqli fikirlərlə ifadə edir. “Baburnamə”nin digər əlyazmalarında, Heydərabad, Elfinstone və Kehrin əlyazmaları kimi ifadələri tapa bilmirəm. “Baburnamə”nin Bakı nüsxəsi əlyazmalar arasında nadir nüsxədir”.

Dünya ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən hesab olunan “Baburnamə” [2; 3] Hindistan torpağında böyük bir imperatorluq yaratmış Zahirəddin Məhəmməd Baburun sadə, təbii, səmimi ifadə ilə yazdığı, lirik ovqat aşıl原因an gözəl səyahət və xatirat kitabıdır [4, s.164-167; 5, s.36-39, 134-138].

Əsərdə dövrün bütün hadisələrini – şahidi, müşahidəçisi, iştirakçısı olduğu hadisələri, məşhur və tarixdə yaşamaq haqqı qazanmış şəxsiyyətlərin həyatından maraqlı izləri də müşahidə etmək mümkündür. Xatirat kitabının bu hissəsi “təzkirə” xarakteri daşıyır, deyə bilərik. Bu kontekstdə “Baburnamə”də Əlişir Nəvai haqqında yazılanları, adıkeçən səhifələri incələdik. Əlişir Nəvaiddən bəhs edilən səhifələrdə klassik şairin xarakterik cizgilərini izləyərək belə təqdim edə bilərik:

- Dostluq münasibətini qorumaqda nə qədər sədaqətli və etibarlı olduğunu;
- Nəvainin Səmərqəndə sürgünədmə səbəbini açıqlaya bilməsə də, şairin bu sürgündən pessimizmə qapılmayaraq, orada olduğu illərini dəyərləndirməsini;
- Əhməd Hacı bəy məktəbindən faydalanmasını;
- Onun bütün münasibətlərdə səmimi və nəzakətli, qürurlu və mərdliyini;
- Fitrətən fazilliyini;
- Onun misilsiz insan kimi ucalığını;
- Doğma dilinə sevgisi və bu sevginin zirvəsində türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” müəllifi kimi ədəbiyyat tarixində zirvə fəth etməsini;
- Onun şeirliyi dilinin xarakteri kimi gözəl və duyğulu, sadə və səmimi olmasını;
- “Divan” müəllifi kimi dövrünün məşhur şeir ustadı olmasını;
- Mövlana Cami ilə yaxınlığını, ona ustad kimi yanaşmasını, yaradıcılıq fəaliyyətində ondan nümunə götürməsini (məktublar yazmasını və aldığı cavab məktublarını toplamasını);
- Ədəbi nəzəri görüşlərini ayrıca elmi əsər kimi təqdim etməsini [6, s.65];
- Türkcə “Divan” yazan Nəvainin “Fani” təxəllüsü ilə farsca hazırladığı “Divan”ından bəhs etməsi onun fars dilində də gözəl bilməsini və yazmasını;
- Musiqidə onun bəstəkarlıq məharətini;
- Saza olan məhəbbəti ilə məşhur saz ustadları yetişdirməsini;
- Nəqqaşlıq istedadını;
- Nəvainin sayəsində Behzad və Şah Müzəffərin məşhur və şöhrətli olmasını;
- Fəzl və hünər əhli üçün Nəvainin ustad simasının və qoruyucu olmasını;
- Onun qeyrət və ehtisamı ilə nə qədər xeyirli iş sahibi olan adamlar tanıdığını;
- Ailə vəziyyəti – ömrünün son gününə kimi subay həyat sürməsi məlumatını;
- Sarayda tutduğu vəzifələrini;
- Onun əliaçıq və dünya malında nəfs toxluğunu;
- Ömrünün son günlərini təsvir etməsini.

Bütün bunlar təbii ki, klassik şair haqqında müasirdə vətəni və Teymurilər nəslinin nümayəndəsi İmperator Baburun qələmində cızılan bədii portret olmaqla yanaşı, həm də etibarlı qaynaqdır.

Doğrudur, Nəvai haqqında, dövründə, ustad Caminin, ədəbiyyat tarixində yer tutan qələm sahiblərinin, filosof və tarixçilərin, şagirdlərinin və himayədarlıq etdiyi sənət sahiblərinin qələmindən çox şeylər öyrənsək də, hər halda Babur qələmi, “Baburnamə” [7] səhifələrinin də bir ayrı özəlliyi vardır.

“Baburnamə”də ana vətəni Əndicanın təsvirində xalq dilinin Nəvai dili ilə müqayisəsində müəllif səmimiyyəti əsərin estetik dəyərinə rəng verir. Əsərin “Fərqa” bölümündə Əndicandan bəhs edərkən yazır: “Əhalisi türkdür. Şəhərdə və bazarda türkcə bilməyən yoxdur. Xalqın danışdığı dili ya-

zı dilinə uyğundur. Bu səbəblə Mir Əlişir Nəvai Heratda nəşvü nüma tapdığı halda, əsərlərini bu dillə yazmışdır. Əhalisi arasında gözəllər çoxdur” [2, s.22]. Bəlkə də bu səbəbdən Babur Nəvai poeziyasını daim zirvədə görmüşdür, eyni zamanda, Nəvai məhz bu səbəbdən poeziyanın zirvəsini fəth edə bilmişdir. “Baburnamə”də də qeyd edildiyi kimi, Əlişir Nəvai poeziyanın bütün janrlarında qələmini sınamış, qəzəllər, məsnəvilər, rübailər, tüyuğlar, mətlələr, müəmmalar, qitələr yazmasını me-muar müəllifi sanki öyünərək təsvir edir.

Nəvainin öz əsərlərində rastlaşdığımız humanist xarakterini “Baburnamə”də də izləyə bilirik. Misal olaraq, yaxın dostu, həmdərdi Sultan Hüseyn Bayqara ilə oğlu arasındakı münasibəti, hətta savaşı həddinə çatmayan münasibəti Nəvainin ədalətli qərarı, məsləhəti ilə yoluna düşür: “Bu il Sultan Hüseyn Bayqara Mirzə ilə oğlu Bədiüzzaman Mirzə arasındakı anlaşmazlıqlar onları savaşa qədər apardı. Məsələ belə olmuşdu: keçən il Sultan Hüseyn Mirzənin Bəlx Bədiüzzaman Mirzəyə, Astarabadı isə Müzəffər Mirzəyə verdiyini nəql etmişdik. O zamandan bugünə qədər bir çox elçilər gəlib getdi. Axırda Əlişir bəy Nəvai də elçi olaraq gəldi. Nə qədər çalışsalar da Bədiüzzaman Astarabadı kiçik qardaşına verməyə razı olmadı və “Mənim oğlum Məhəmməd Mömin Mirzə sünnet olunanda, babası Sultan Hüseyn Mirzə oranı ona hədiyyə etmişdi” – dedi. Bir gün Əlişir bəylə Mirzə arasında bir söhbət oldu ki, bu, Mirzənin sürətli fəhminə, Əlişir bəyin də həssasiyyətinə bir dəlildir. Əlişir bəy bir çox məhrəm sözü Mirzəyə pıçıltıyla söylədi və “Bu sözləri unudun”, – dedi. Mirzə də dərhal “hansı sözləri?”, – deyərək soruşanda, Əlişir bəy çox mütəəssir oldu və uzun-uzun ağladı” [2, s.60].

Bəs, Z.M.Babur zamanında Ə.Nəvai ilə heç görüşdümü? Bu, olduqca düşündürücü bir sualdır və bu sualın izi “Baburnamə”də belə görünür: “Səmərqəndi ikinci dəfə alanda Əlişir Nəvai bəy hələ həyatda idi. Bir dəfə mənə bir məktubu da gəlmişdi. Mən də arxasına türkcə beyt yazıb bir məktub göndərmişdim. Cavab gəlincəyə qədər ayrılıq və qovğa çıxdı” [2, s.102]. Bu fikrimizin ardınca Nəvainin qardaşı Dərviş Əli bəy haqqında olan fikirlərinə nəzər salaq: “Dərviş Əli bəy: Əlişir bəyin doğma kiçik qardaşı idi. Bəlxin idarəsi bir müddət onda idi və yaxşı-pis idarə etdi. Bacarıqsız və qabiliyyətsiz bir adam idi. Sultan Hüseyn Bayqara Mirzə Qunduz və Hisar üzərinə ilk dəfə gələndə onun bacarıqsızlığı üzündən uğur qazana bilmədi. Onu Bəlx hökumətindən əzl etdilər. Mən 916-cı (1510) ildə Qunduzda gələndə yanıma gəlmişdi; çaşqın və bitkin bir halda idi. Bəyliq qabiliyyətindən və elçilik səlahiyyətindən uzaq idi. Hər halda Əlişir bəy sayəsində belə etibar görmüşdür” [2, s.186].

“Baburnamə”də Nəvainin yetişdirdiyi kadrlar, dövlət adamlarına etibarından bəhs edərək yazır: “Baba Əli eşikağa: əvvəlcə Əlişir bəy Nəvai ona etibar edib bəyliq, sonra eşikağası dərəcəsinə yüksəlmişdi. İndi mənim yanımda olan bəy, yaxınım olan Yunus Əli onun oğludur” [2, s.188].

Hüseyn Bayqaranın vəzirlərindən birini belə təqdim edir: “Məcdəddin Məhəmməd: Mirzə də onun istədiyi kimi əhd və şərt bağlayıb bütün Xorasan üzrə yetkiləri verərək, bütün mühüm işlərə onu məsul etdi. O da mümkün olduğu qədər çalışaraq az zamanda ordunu və xalqı razı və məmnun etdi, xəzinəyə çox pul topladı, vilayətləri də abad və şən etdi. Lakin Əlişir bəy Nəvai ətrafındakı bütün bəylər və məqam sahibləri ilə dil tapa bilmədi, bu üzündən də bunların hamısı ona düşmən oldular və yalan bilgilər verərək axırda Məcdəddin Məhəmmədi tutdurub vəzifədən qovdurdular” [2, s.190].

Dövrünün adıkeçən şairlərindən biri də Bənnayi olmuşdur. “Baburnamə”də onun haqqında: “Heratdandır. Atası ustad Məhəmməd baş memar olduğu üçün bu təxəllüsü almışdır. Qəzəlinə rəng və hal vardır. Bir divan tərtib etmişdi. Məsnəviləri də vardır. Meyvələr haqqında mütəqarib bəhrində yazdığı bir məsnəvisi var, dəyərsizdir və boşuna uğraşmışdır... Əvvəllər musiqidən xəbərsizmiş və bu üzündən də Əlişir bəy Nəvai tərəfindən məzəmmət edilmiş. Bir il Mirzə qışı keçirmək üçün Mərvə gedəndə Əlişir bəy də onunla birlikdə gedir. Bənnayi isə Heratda qalır. O qış musiqi ilə məşğul olur və yazı qədər bəstə yazacaq səviyyəyə çatır. Mirzə Herata qayıdanda sövt və nəqş oxuyur; Əlişir bəy çox heyran olur və bəyənir. Musiqidə gözəl bəstələri vardır. Bunlardan biri Noh-rəng – Doqquz rəng adlanır, doqquz rəngin sonu və nəqşin məqamı Rastdadır. Əlişir bəyə çox qarşı çıxmış, bu üzündən çox cəfa çəkmişdi. Axırda orada qala bilməyərək, İraq və Azərbaycana – Uzun

Həsənin oğlu Yaqub bəyin yanına getdi. Yaqub bəyin yanında vəziyyəti fəna deyildi və onun məclis dostu olmuşdu. Amma Yaqub bəyin ölümündən sonra o, vilayətlərdə dura bilməyərək Herata qayıtdı. Yenə də zarafatından və şuxluğundan geri qalmazdı.

Bənnayi ilə Nəvai arasında bir çox rəvayətlər günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. “Baburnamə”də də iki-üç belə rəvayətə rast gəlirik: “Əlişir bəy bir çox şeylər, həm də yaxşı şeylər icad etmişdi. Bir adam hər hansı bir işdə bir şey meydana gətirsə, onun rəğbət görməsi və məşhur olması üçün ona “Əlişiri” deyərtilər və bəziləri zarafatla onu Əlişir bəyə isnad edərdilər. Bir dəfə Əlişir bəy qulağı ağrıdığı üçün başına yaylıq bağlamışdı. Qadınlar kimi yaylıq qıyıq bağlamağa “nazi-Əlişiri” adını verdilər. Bu fürsətdə Bənnayi Heratdan Səmərqəndə gedəndə palançıya eşşəyi üçün görünməmiş bir palan düzəltdirir və ona “Əlişiri” adını verir. Sonra bu “palan-Əlişiri” deyə məşhur oldu [2, s.193]. Nəvai ilə Bənnayi haqqında bir əhvalatı da xatırladım: “Hüseyn Bayqara sarayının baş vəziri Nəvai ilə şair Bənnayi arasındakı söhbət əsrlərdir ki, rəvayətə dönüb danışılır. Bir dəfə söhbət əsnasında Bənnayinin sözüne hiddətlənən Nəvai: “Bənnayi, danışmaq həddini aşdın. Sənin ağzın pisliklə doldurulmalıdır” – demişdir. Bənnayi isə onun sözüne cavab olaraq: “Pislik doldurmaq elə də çətin iş deyil. Türk dilində bir şeir oxumaq kifayətdir” – demişdir. Türk dilinə – özbək türkcəsinə münasibətin pis olduğu belə bir zamanda Hüseyn Bayqaranın türk dilinə dair imzaladığı fərman dilin inkişafı və yayılması üçün böyük önəm daşıyırdı” [5, s.34]. Eləcə də Nəvainin doğma türk dilində poetik incilər yaratması türk ədəbi dilinin formalaşmasında tarixi iz olması danılmazdır.

Tarixdə Nəvai dövrü orta əsr Şərq ədəbiyyatının Qızıl dövrü kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda sənətin bütün sahələri öz yüksək – qızıl dövrü zirvəsini fəth etmişdir. Məsələn, “Baburnamə”də xəttatlardan bəhs edərkən, Z.M.Babur yazır: Xəttatlardan çox adam vardı. Lakin bunların ən məşhuru nəsx və təliqdə Sultan Əli Məşhədi idi. Mirzə Bayqara və Əlişir bəy Nəvai üçün bir çox kitab köçürdü. Hər gün Mirzə üçün otuz, Əlişir bəy üçün isə iyirmi beyt yazırdı. Rəssamlardan biri Behzad idi. Rəssamlıq işini fəvqəladə incəltirdi. Lakin saqqalsızların üzünü pis çəkir, çənəni xeyli böyük verir. Saqqallı adamları yaxşı, üzlərini də gözəl çəkirdi” [2, s.195]. “Baburnamə”də diqqəti çəkən izlərdən birini də qeyd etmək istərdik: Z.Babur və Ə.Nəvai üzbəüz görüşmə faktını hələ dəqiq tədqiq etməsək də, Z.Baburun Ə.Nəvainin evində qonaq qalması maraqlı faktdır. Burada o inama da gələ bilərik ki, Nəvai şah və ya imperatora layiq evdə yaşamışdır. Əsərin “Baburun Sultan Hüseyn Mirzənin oğulları ilə görüşməsi və Herata getməsi” bölümündə oxuyuruq: “Yeməkdən sonra Payəndə Sultan bəyimin evinə getdim. O gecə orada qaldım. Əvvəlcədən mənə Bağ-Nevdə bir yer təyin etmişdilər. Ertəsi gün gəlib Bağ-Nevə endim və Bağ-Nevdə bir gecə qaldım. Sonra onu da uyğun görməyərək Əlişir bəy Nəvainin evlərini təyin etdilər və Heratdan gedənə qədər Əlişir bəyin evlərində qaldım. Hər iki-üç gündə bir dəfə gedib Bağ-Cahanarada Bədiüzzaman Mirzənin hüsuruna çıxardım” [2, s.202]. Daha sonra “Babur Heratı gəzir” bölməsindən bir neçə xətti diqqətinizə yetiririk: “Heratda qaldığım iyirmi gün ərzində hər gün ata minib görmədiyim yerləri gəzirdim. Bu gəzintilərdə bələdçimiz Yusif Əli Göyəldəş idi. Hər seyr yerinə gələndə o, başqa bir yemək ikram edirdi. Bu iyirmi gün içində məşhur seyr yerlərindən Sultan Hüseyn Mirzənin xanəqahından başqa görmədiyim yer bəlkə də qalmamışdır. Qazürgah, Əlişir bəy Nəvainin bağı, kağız dəyirmanı, Təxti-Asitanə, Püli-Gah, Kəhristan, Bağ-Nəzərgah, Nemətabad, Qazürgah Xiyabanı, Əlişir bəyin yaşadığı və Ünsiyyə dedikləri evləri, məqbərəsi və Qüdsiyyə dedikləri məscid camisi, mədrəsəsi, Xilasiyyə və İxlasıyyə dedikləri xanəqahı, hamam, Səfaiyyə və Şəfaiyyə dedikləri darüşşəfəsi – bunların hamısını bu qısa zaman içində gəzdirdim” [2, s.205].

Burada da dönə-dönə Ə.Nəvai adını qeyd etməsi məhz dahi Nəvaiyə olan mehr-məhəbbəti, onun fəth etdiyi zirvəyə heyranlığı, şəxsiyyətinə sevgisi, yolunun ustad məktəbi olmasını təsdiq və təqdir etməsidir. Əsərin “Baburun xəzan seyr etmək üçün istəlifə getməsi” fəslində bircə cümləni qeyd etmək istədim: “Cümə günü, ayın iyirmi üçündə Əlişir bəy Nəvainin dörd “Divan”ından gözəlliyinə və vəznələrinə görə ən gözəl qəzəl və beytlərini seçib qurtardım” [8, p.237-239]. Bəli, o səyahət zamanı gündəlik proqramında da Nəvai sevgisi ilə baş-başa qalması özünə şərəf bilmişdir.

“Baburnamə”də Z.M.Baburun Nəvai şəxsiyyətinə, Nəvai zirvəsinə heyranlığı, Nəvai dəst-xəttinə

ustad məktəbi kimi yanaşması onun özünün də nə qədər səmimi bir insan, elmə-ürfana, şeirə-sənətə bağlı Ali şəxsiyyət olmasına etibarlı və dəqiq mənbədir. Türk dilində ilk olaraq yazılmış bu nadir memuar – xatirat kitabından Əlişir Nəvaiyə aid qeyd etdiyimiz tarixi izləri tədqiq etmək, oxumaq, öyrənmək günümüzdə də gəncliyə tərbiyə məktəbi, sənətkarlar arasında ehtiram və hörmət misalıdır.

“Baburnamə” məhz bu məqsəd və qayəsi, estetik fikri və ideya-məzmunu ilə ölməzdir, stolüstü tərbiyə kitabıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babur Zahirəddin Məhəmməd. Baburnamə (əlyazması). AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Nadir əlyazmalar fondu, şifri: C-391 / 13609.
2. Babur Zahirəddin Məhəmməd. Baburnamə (çağatayca, türkcə və rusca nəşrlərindən çevirən, ön sözün, qeydlər və izahların müəllifi R.Əskər). Bakı, BXQR, 2011.
3. Babur Zahirəddin Məhəmməd. Baburnamə / Z.M.Babur; özb. dilindən tərc. F.Bayat; Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu. Bakı, “Avrasiya Press”, 2011.
4. Almaz Ülvü. "Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr)". Elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
5. Olmos Ulviy. "O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar)". Mas'ul muharrir va so'zboshi mualliflari: prof.dr. Qozoqboy Yo'ldoshev, doç.dr. Sirdaryoxon O'tanova. Toshkent, 2016.
6. Almaz Ülvü. "Azərbaycan-özbək (çığatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər)". Bakı, “Qartal”, 2008.
7. “Zahirəddin Muhammad Bobur ensiklopediyası”. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyası, 2014.
8. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, edited, and, annotated by Wheeler. M., Thackston, New York & Oxford, 1996.

DESCRIPTION OF THE COPY OF BAKU MANUSCRIPT OF “BABURNAME” AND ALISHER NAVOIY’S TRACES IN THE WORK

SUMMARY

The work “Baburname” which is considered valuable sample of world literature is an interesting travel and memory book written by Zahiraddin Muhammad Babur, founder of Great Empire in India. In the work it is possible to observe all events of the period – the events that he witnessed, observed, participated and interesting traces about the life of historical personalities. Part of the book is “tezkiye”.

Studying and learning the historical traces about Alisher Navoiy from the first rare memoir written in Turkish language is the school of education for youth and the example of respect among masters.

ОПИСАНИЕ ЭКЗЕМПЛЯРА БАКИНСКОЙ РУКОПИСИ «БАБУРНАМЕ» И СЛЕДЫ В НЕМ АЛИШЕРА НАВОИ

РЕЗЮМЕ

Книга «Баburname» о Захиреддине Мохаммеде Бабуре – создателе в Индии великой империи, считающаяся ценным образцом мировой литературы, создана с лирическим настроением о прекрасных путешествиях и воспоминаниях. В произведении можно встретить интересные наблюдения свидетелей, очевидцев, участников всех событий, носящих следы эпохи, о жизни великих личностей, заслуживающих остаться в истории. Эта часть повествования воспоминаний носит характер тезкире.

Исследование указанных исторических следов, относимых к Алишеру Навои, в этой редкой книге памятных мемуаров, впервые написанной на тюркском языке и по сей день являющейся школой воспитания, является примером почитания и уважения среди художников слова.

UOT: 821(=512.1)

Nizami Tağısoy*

MUXTAR AUEZOVUN NƏSR YARADICILIĞI FRAQMENTAR BAXIŞ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: nəsr yaradıcılığı, Abayşünaslıq, qadağan olunmuş əsərlər, dövr, tarix, motiv, mövzu, obraz

Key words: prose creativity, Abay studies, forbidden works, period, date, motif, subject, image

Ключевые слова: творение прозы, абаевоведение, сочинения, находящиеся под запретом, период, история, мотив, тема, образ

Hər bir xalqın mədəniyyət, ədəbiyyat və elm sahəsində elə böyük şəxsiyyətləri olmuşdur ki, onların fəaliyyəti bənzərsiz örnək kimi təqdir və təqdim olunmağa layiqdir. Muxtar Auezov belə nəhəng şəxsiyyətlərdəndir. Muxtar Omarxanulı Auezov (28.09.1897-27.09.1961) – qazax xalqının tarixində müstəsna yeri olan dahi yazıçı, ictimai xadim, alim, filologiya elmləri doktoru, professor, Qazaxıstan Elmlər Akademiyasının akademiki (1946), Əməkdar elm xadimi (1957) kimi tanınmaqdadır.

M.Auezov yaradıcılığı qazax nəsr və dramaturgiyasının inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Onun “Abay” və “Abay yolu” tetralogiyası, “Qəddar illər” romanı, “Yenlik-Kebek”, “Bəybişə-to-kal”, “Qaragöz”, “Gecə gurultusu”, “Abay”, “Qaraqıpçaq Koblandı” və s. pyesləri qazax dramaturgiyasını dünya mədəniyyəti inciləri səviyyəsinə qaldırmışdır. Auezov qazax folklorunun öyrənilməsində yeni mərhələ açmış, qazax ədəbiyyatşünaslığında – Abayşünaslığın bünövrəsini qoymuş, qazax akınları Həsən Qayğılı, Şortanbay, Murad və Dövlətin yaradıcılığını elmi baxımdan incələmiş, Dədə Qorqud rəvayət və nəğmələrini öyrənmiş, “Manas” eposu haqqında fundamental elmi əsər yazmış, qazax ədəbiyyatının tarixini dərinlən araşdırmışdır.

Auezovun həyat və yaradıcılıq irsi K.Telcanov, M.Kenbayev, S.Mambeyev, Y.Sidorkin, Y.Vuçetiç, N.Nurmühəmbetov və digər rəssam və memarlar tərəfindən əyaniləşdirilmiş, ona heykəllər qoyulmuşdur. Qazaxıstanın bütün regionlarında yazıçıya abidələr ucaldılmışdır. Qazax televiziyaşünaslığında dahi yazıçı haqqında on iki seriyalı film nümayiş etdirilmişdir.

M.Auezovun əsərləri dəfələrlə tərcümə olunaraq, dünyanın müxtəlif dillərində nəşr olunmuşdur. Onun haqqında böyük alim və yazıçılar A.Kurella, Q.Krempiyen, E.Müller, V.Baum, T.Q.Mayoresku, F.Soukup, L.Araqon, A.Stil, R.Berjeron, A.Qatti, İ.Qassel, Q.V.Brandes, V.Vintu, O.Braun, V.İvanov, Z.Kedrina, İ.Braqinski, Y.Lizunova və başqaları yüksək fikir söyləmişlər.

1997-ci il YUNESKO-nun qərarı ilə bütün dünyada Muxtar Auezovun 100-illiyi geniş qeyd olunmuşdur. Muxtar Auezov XX əsr qazax ədəbiyyatında elə bir təkrarolunmaz iz buraxıb ki, onun yaradıcılığını bu günün özündə müxtəlif prizmalardan təhlillərə cəlb etməyə böyük ehtiyac duyulur. Məhz bu baxımdan M.Auezovun yaradıcılığının çağdaş dövr üçün aktual olduğunu nəzərə alaraq, onun əsərlərini daha geniş planda pragmatik təfəkkür bucağından işıqlandırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. M.Auezovun istedadlı fikir sahibi kimi Azərbaycanda tanınması əsasən onun “Abay yolu” romanı ilə bağlıdır. Bu əsərdən başqa onun mühüm panoram yaradan digər nümunələri haqqında təsəvvürlər yetərinə məhduddur. Bununla belə, M.Auezovun elə maraqlı əsərləri vardır ki, onlar

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: nizami.mamedov@mail.ru

uzun zaman kəsiyində qadağa altında olduğundan bu əsərlərin hansı tarixi hadisələri əks etdirməsi, mövzusu, məzmunu, ideyası, obrazları özündə çevrələməsi ilə bağlı geniş oxucu ictimaiyyətinə məlumatlar verilməmişdir. Ədibin belə maraqlı əsərləri sırasında digərləri ilə yanaşı, “Aşırımda atəş” və “Qəddar illər” (“Kılı zaman”) kimi nümunələrin yeri isə xüsusi ilə müstəsna. Hələ vaxtı ilə görkəmli rus yazıçısı Vsevolod İvanovun Muxtar Auezov haqqında ağızdolusu danışması da onun yüksək istedadı ilə bağlı idi.

M.Auezov qazax ədəbiyyatına və ədəbiyyatşünaslığına ilk roman-epopeya müəllifi, dramaturq, rus və Avropa klassiklərinin əsərlərinin tərcüməçisi, böyük tədqiqatçı-alim kimi daxil olmuşdur. Yazıçının əsərləri ilə yaxından tanış olarkən (“Yenlik-Kebek”, “Qaragöz”, “Bəybişə-tokal”, “Müdafiəsinin taleyi”, “Yasa bürünmüş gözəl”, “Boz qəddar”, “Aşırımda atəş”, “Qəddar illər” və s.) görmək olar ki, Muxtar Auezov sanki yazıçı gənclik həyatı yaşamayıb, birdən-birə qazax ədəbiyyatına ilk nəhəng işıqlı ulduz kimi daxil olmuşdur. Onun əsərlərinin episentrində adi insanların əzabları, istismara boyun əyməməsi və s. özünəməxsus şəkildə işıqlandırılırdı. XX əsrin əvvəllərində M.Auezov ədəbiyyata qədəm basdığı ilk dövrlərdə qazax nəsrinə və dramaturgiyasına təşəkkül dövrünü yaşadığından onun motiv, mövzu və obrazlarında şifahi xalq yaradıcılığının təsiri kifayət qədər hiss olunurdu. Bu, əsərin süjet və kompozisiyasında, insan xarakterlərinin yaradılması priyomlarında, hadisələri şərh etmə manerasında daha çox nəzərə çarpan detal idi.

Az əvvəl adını çəkdiyimiz böyük rus yazıçısı və dramaturqu Vsevolod İvanov vaxtı ilə Muxtar Auezov haqqında aşağıdakıları demişdi: “Sənin ölməz əsərlərin səni dünya bədii nəsrinin ən qabaqcıl nümayəndələrinin sırasında qoyur. Mən xoşbəxtəm və şərəf duyuram ki, sənin müasirin və həmyerlinəm”. Doğrudan da biz M.Auezovun həyat və yaradıcılıq yolu ilə yaxından tanış olduqda, bu fikrin nə qədər dürüst ifadə olunduğunun şahidi oluruq. Muxtar Auezovun əsərləri nəinki qazax, türk, şərq, həm də dünya bədii nəsrində unikal hadisədir. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə M.Auezov yaradıcılığının mühüm səhifəsini təşkil edən “Abay yolu” romanı Dünya ədəbiyyatı çoxcildliyinə daxil edilmişdir. Bununla belə, M.Auezovu yalnız nasir kimi səciyyələndirmə də doğru olmazdı. Milli mədəniyyət və ədəbiyyat tarixinə o, romançı, dramaturq, ədəbiyyatşünas, linqvist, sənətşünas kimi daxil olmaqla, qazax fəlsəfi-estetik təfəkkürü kontekstində yetərinə önəmli rol oynaya bilmişdir.

Muxtar Auezov olduqca çətin tarixi-ictimai-siyasi şəraitdə doğulub yaşamışdır. Təəssüf ki, neçə onilliklər ərzində M.Auezovun nə şəxsiyyəti, nə də yaradıcılığının mühüm xüsusiyyətləri sovet dövründə doğru-düzgün yöndən işıqlandırılmamışdır. Belə çətinliyə baxmayaraq, M.Auezovun ədəbi fəaliyyətə ilk illərdən gəlişi ona böyük uğurlar gətirmişdir. Muxtar Auezov digər bədii təfəkkür sahiblərindən fərqli olaraq, ədəbiyyata şeirlər, hekayələrlə yox, “Yenlik-Kebek” adlı xalq rəvayətlərinə əsaslanan pyes ilə gəlmişdir ki, bu əsərdə tayfadaxili didişmələrdən öz fərdi hisslərini yüksəkdə qoymağı bacaran iki gəncin faciəvi taleyi əks etdirilir. M.Auezovun erkən yaradıcılığının ən mühüm elementi bundan ibarətdir ki, burada bir nəfər də olsa arzuları həyata keçmiş hər hansı bir personaja rast gəlmək mümkün deyildir. Çünki dövr doğrudan da elə idi ki, insanlar arasında mövcud olan sosial-mənəvi sarsıntılar və kənarlaşmalar tamamilə fərqli münasibətlərə gətirib çıxarırdı. Muxtar Auezov yaradıcılığı üçün folklor mühüm qida mənbəyi idi. Lakin Auezov şifahi xalq yaradıcılığı örnəklərindən yararlanmağa çalışdıqda, o, heç də folklorda qəhrəmanlara verilən birmənalı xarakteristikani əks etdirməyi qarşıya məqsəd qoymurdu. Buna görə də o, folklorda daha tez-tez istifadə edilən ya ağ, ya da qara rənglərdən yararlanmırdı. Axı həyat olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli idi. Buna görə də heç bir halda yazıçı birbaşa xarakteristikaya yönli olmur, bunun da nəticəsində kəskin həyat konfliktləri onun yaradıcılıq stixiyasının mahiyyətinə hopurdu.

M.Auezovun yaradıcılığı qazax ədəbiyyatına yeni bir nəfəs gətirdi. Onun 1910-1920-ci illərdə qələmə aldığı hekayə, povest və romanları “Yenlik-Kebek”, “Qaragöz”, “Bəybişə-tokal”, “Müdafiəsinin taleyi”, “Yasa bürünmüş gözəl”, “Boz qəddar”, “Aşırımda atəş”, “Qəddar illər” və s. gənc yazıçının yetkinlik istedadından xəbər verirdi. Bu əsərlərin əksəriyyətində qazax aulunda yaşayan insanların taleyi, müdafiəsizlərin həyatı, ehtiyac dolu ömür-günü, yaşam tərzini M.Auezovun yeni daxi-

li ziyası, işığı ilə zənginləşdirilirdi. Bax, bütün bu cəhətlərinə görə M.Auezovun ədəbi irsi yüksək əyarlı sənət nümunəsi olub, mənəvi baxımdan dünya mədəniyyəti ilə sıx əlaqəyə girirdi. Onun əsərlərinə əsl monumentallıq və yaradıcı genişlik, hüdudsuzluq xasdır. Buna görə də qazax ədəbiyyatı tarixçiləri Ş.Satpayeva və X.Adibayev M.Auezov yaradıcılığını qazaxların milli dirçəlişi adlandırmaqda tamamilə haqlıdirlar [3, s.217]. Onun yaradıcılığının məşəbə və obrazlarındakı rənglərin hamısı öz səsi, öz nəfəsi ilə danışdı. Auezovun qazax xalqının tarixi taleyini əks etdirən əsərləri məhz belə cəhətinə görə dünya ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmaqla, əbədiyyətə qovuşdu. Əsərlərinin dilindəki plastika, incəlik və aydınlıq onun yaradıcılığının danılmaz keyfiyyəti kimi diqqəti daha çox cəlb edirdi. O, qazax nəsrinə çoxqatlı, şirəli, yapışqanlı, koloritli xalq dili gətirə bildi.

Muxtar Auezovun qismətinə üç iqtisadi-ictimai, sosial-mədəni (feodalizm, kapitalizm və sosializm) formasıyada yaşayıb-yaratmaq taleyi düşdü və bu formasıyalardan hər biri onun həyatında və bədii taleyində olduqca mürəkkəb izlər qoydu. Digər xalqların ədəbiyyat nümayəndələri kimi M.Auezov da yaşadığı regionda gedən proseslərə dəstək verməyi mühüm hesab edirdi. Oktyabr çevrilişinin əsl səbəblərini əvvəllər mahiyyəti ilə anlamayan M.Auezov, Sovet hakimiyyətinin Qazaxıstan ərazisində qurulmasında fəal iştirak etməklə, regionun ictimai-siyasi həyatında, orada gedən inqilabi yeniləşmələrdə xeyli zəhmət sərf etmişdi. O, Quberniya İnqilab Komitəsində, Quberniya İcraıyyə Komitəsində, Quberniya Xalq Təhsil Komitəsində, “Qazax dili” qəzeti redaksiyasında, məhkəmədə, Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Semipalatinsk şöbəsində və s. yerlərdə müxtəlif vəzifələrdə işləmişdir. Bundan başqa Auezov “Abay” jurnalı nəşr etdirməklə, “Yes-aymaq” mədəni-maarif dərəcəsinin işinə yaxından köməklik etməklə, Qazax Pedaqoji Texnikumunda və Sovet Partiya Məktəbində dərs demiş, müəllimlərin yenidən hazırlanması kurslarında yaxından iştirak etmişdir. Belə fəal və təqdir olunacaq fəaliyyətinə baxmayaraq, M.Auezovun həyatı daim təhlükə altında olmaqla, o, böyük əzab və iztirablara məruz qalmış, millətçilikdə ittiham olunmuş, 20-ci illər yaradıcılığına görə 50-ci illərin ortalarına qədər təqib olunmuşdu. 30-cu illərdə o, millətçilik damğasına görə iki il həbsxana həyatı yaşamağa məcbur edilmişdi. Bununla belə, o, elə bir çətin vəziyyətə salınmışdır ki, özü ilə heç bir halda uyuşmayan, şəxsiyyətinə, “mən”inə yaraşmayan, mövcud olmayan təqsiri öz boynuna götürməklə, ən yaxşı əsərlərindən imtina edərək, azadlığa çıxma bilmişdi. Yalnız bundan sonra, daha doğrusu, 1960-cı illərdən onun erkən hekayə, povest və romanları “Qaraş-qaraş” məcmuəsində yenidən nəşr olunmuş, “Qəddar illər” romanının rus və qazax dillərində işıq üzü görməsi isə yalnız 1970-ci illərdə baş vermiş, “Xan-Kene” pyesinin yenidən ortaya çıxması isə 1980-ci illərə təsadüf etmişdir. Maraqlı burasıdır ki, uzun zaman kəsiyində nəşri və mütaliəsi qadağan olunmuş onun erkən əsərləri sonralar qazax klassikası kimi qəbul edilmişdir.

M.Auezovun yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz hekayə, povest, roman və pyesləri (“Yenlik-Kebek”, “Qaragöz”, “Bəybişə-tokal”, “Müdafiəsizin taleyi”, “İnadkar gəlin”, “Yasa bürünmüş gözəl”, “Boz qəddar”, “Aşırımda atəş”, “Qəddar illər”) gənc yazarının sənətkarlıq bacarığını aydın sübut edirdi. Bu əsərlərin başlıca mövzusu olan qazax səhrasının həyat tərzi M.Auezov tərəfindən yeni rənglər və ştrixlərlə doldurulurdu [4].

M.Auezovun həyat təcrübəsi və bədii ustalığı onun elə bir çoxplanlı monumental epik əsər ortaya qoymasına gətirib çıxardı ki, bu nümunənin episentrində Abay obrazı ilə yanaşı, regionun, qazax çölünün sosial mənzərəsi bütün tərəfləri ilə yaradılmışdı. Əlbəttə, M.Auezovun Abay şəxsiyyətinə və yaradıcılığına marağı heç də birdən-birə baş qaldırmamış, tədricən boy vermiş, bu maraq XX əsrin 20-ci illərindən xüsusilə intensivləşmişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq, M.Auezov böyük mütəfəkkir – şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı materiallar yığmış, onları diqqətlə öyrənmiş, onun haqqında məqalələr yazmış, onun ayrı-ayrı şeirlərini nəşr etdirmiş, axtarılıb tapılmış materialların köməyi ilə Abayın bioqrafiyasını yazıb tərtib etmişdir ki, bu da Abayın 1933-cü ildə nəşr olunmuş əsərlərinə daxil edilmişdir. Bütün həyatı boyu öz yaradıcılıq təcrübəsi etibarlı ilə M.Auezov Abayla bağlı monumental epik şedevr yaratmağa köklənmişdi. Artıq romanın 1942-ci ildə qazax dilində nəşr olunmuş birinci kitabı olan “Abay” tezliklə rus dilinə tərcümə olunmaqla, oxucuları öz qeyri-adi həyatiliyi, bədii novatorluğu, təkrarsız və bənzərsiz yaradıcı gedişləri ilə təəccübləndirdi.

1947-ci ildə “Abay” romanının ikinci kitabında isə Abayın mənəvi inkişafı, onun həyat hadisələrinə fəal münasibəti, xalqa yaxınlığı və xalq arasında populyarlığı yazıçı tərəfindən daha tam şəkildə açılmışdır. Birinci və ikinci kitablarda Abayın ömrünün 27 ili əksini tapmışdır. Romanın sonrakı illərdə işıq üzü görmüş üçüncü (1952) və dördüncü (1956) kitabları isə Abayın həyatının son iyirmi ilinə həsr olunmuşdur.

Auezovun araya-ərsəyə gətirdiyi bu tetralogiyanın başlıca məqsədi və mövzusu qazax xalqının orta əsrlər zülmətindən, qaranlıqdan gələcəyə gedən yolu obyektiv şəkildə realistsəsinə işıqlandırmaqdan ibarət olmuşdur. Qazax ədəbiyyatşünası, akademik K.Satpayev əsərlə bağlı qeyd etmişdi ki, Abay romanı... sözün həqiqi mənasında XIX əsrin ikinci yarısı qazax həyatının və qazax məişətinin əksər tərəflərinin əsl ensiklopediyasıdır. Əhatə etdiyi mövzuların genişliyinə, dərinlik ustalığına və bədii baxımdan işlənməsinə görə “Abay” romanı tamamilə müstəsna hadisədir. “Abay” romanında M.Auezov Abayı real tarixi şəxsiyyət kimi təsvir etməklə, onun şəxsinde qazax milli xarakterinin tipik keyfiyyətlərini cəmləşdirməklə, həm də qazax tarixi üçün mühüm ziddiyyətli dövrün əsas xüsusiyyətlərini göstərmişdir. XX əsrin ikinci yarısı türk xalqları ədəbiyyatlarının mahir bilicisi prof. Z.Kedrina isə yazırdı: “Ədəbiyyatda tarixən yaşamış şəxsiyyət Abayın obrazının yenidən yaradılması olduqca mühüm vəzifə idi. Ona görə ki, o, elə bir tarixi şəxsiyyətlərə mənsub idi ki, onun simasında dövrün əsas keyfiyyətləri əks olunmaqda idi. Eyni zamanda Abayın özünəməxsus xarakterinin formalaşdığı dövr də ziddiyyətli və mürəkkəb idi...” [2, s.265].

Doğrudan da M.Auezov bu əsərdə XIX əsr qazax ictimai həyatının müvafiq dövrünü, xalq mübarizəsini, onun məişətini, adət-ənənələrini olduqca dəqiq və dərinlən əks etdirmişdir. Romanla tanış olduqda təəccüblənirsən ki, M.Auezovun bu əsəri doğrudan da qazax səhrasında bütün şəffaflığı və rəngləri əks etdirən vahid realist təhkiyənin köməyi ilə xalq həyatının ensiklopediyası ola bildi. Romanın başlıca keyfiyyəti ondadır ki, Abay bütün fəaliyyəti ilə daim xalqla əlaqədə, onun ağrı-acıları ilə baş-başdır. Elə buradaca M.Auezov yaradıcılığının unikallığını sübut edən digər bir faktı da gətirmək maraqlı olardı. Bu fakt tanınmış qazax yazıçısı Anuar Əlimcanovun xatirələrində yer almışdır. O, Hindistanda ədəbi səfərdə olarkən məşhur buddist monaxı Udakendavala Saranakara Txeronun kremasiya edildiyi yeri Kolombodan çıxıb cəngəlliklərdə yerləşən kiçik bir kənddə Txeronun yaşadığı monastırı və otağı ziyarət edərkən burada müqəddəs nümunələr arasında sovet yazıçılarının kitablarından yalnız bircə kitaba – Auezovun ingilis dilində nəşr olunmuş “Abay” roman – epopeyasına rast gəlməsi onu yaxşı mənada təəccübləndirmişdi [1, s.204]. Monastırın baş keşişi ona kitabı vərəqləməyə icazə verir. A.Əlimcanov kitabın səhifələrinin kənarlarında Txeronun qeydlərini görür. Demə, Txero “Abay” romanının hər iki cildini oxuyub öz doğma sinqal dilində qeydlər də aparmışdır. Bu qeydlərin mənası isə A.Əlimcanova sanki aşağıdakını pıçıldayaraq, Auezovu Əlimcanov qarşısında tamamilə yeni bir dünyada və dəyərdə canlandırılmışdır. Bütün bunlar sübut edir ki, M.Auezovun bədii istedadı kifayət qədər geniş, əhatəli və universal olmuşdur.

Əlbəttə, belə zəngin və fərqli istedad daşıyıcısı olan Muxtar Auezovun qələmindən çıxanların unikalılığı ilə fərqlənməsi də təsadüfi deyildir. Bu baxımdan onun 20-ci illərdə qələmə aldığı “Qəddar illər” romanı da istisnalıq təşkil etmir. Qeyd edək ki, M.Auezovun bütün əsərləri, o cümlədən “Qəddar illər” romanı daim oxucuların, alimlərin, tədqiqatçıların, tənqidçilərin və ictimaiyyətin diqqət mərkəzinə düşmüş, onların qızgın müzakirəsinə səbəb olmuşdur. Yazıcının yaradıcılığına belə mühüm münasibət, əlbəttə, onun istedadının əhatəliliyi, təsvir etdiyi hadisələrin ən incə məqamlarına diqqət yetirməsi, qaldırdığı problemlərin aktualılığı ilə bağlı olmuşdur. Bu onunla izah edilir ki, əsərlərində o, daimi və ümumbəşəri kateqoriyalar barədə daha çox düşünmüş, müşahidələr aparmağa üstünlük vermişdir. Eyni zamanda o öz qəhrəmanlarının daxili aləminə dərinlən nüfuzetməni də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təhkiyə daxilində müəllif daim qazax xalqının tarixi keçmişinə nəzər salmağı hər şeydən üstün tuturdu. Odur ki, Auezovun yaradıcılığında qədim əfsanələr, rəvayətlər, real hadisələr və müəllif fantaziyası bir-biri ilə üzvi şəkildə çulğışırdı. Buna görə də yazıcının əsərlərinin mürəkkəbliyini və onların xronotopun birmənalı olmadığını görmək mümkündür. Bu baxımdan M.Auezovun 1928-ci ildə qələmə aldığı “Qəddar illər”, “Kecmişin kölgəsində”, “Müdafiə-

sizin taleyi” və s. kimi əsərləri olduqca səciyyəvidir. Adlarını cəkdiyimiz bu və ya digər əsərlərdə bənzərsiz kolorit, özünəməxsus obraz və xarakterlər nümunə kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Каратаев М. От домбры до книги. Статьи. Москва, «Сов. Писатель», 1969
2. Кедрина З. Из живого источника. Очерки советской казахской литературы. Москва, «Сов. Писатель», 1960.
3. Сатпаева Ш.К. Адибаев Х.А. Казахская литература. Алма-Ата, Мектеп, 1985.
4. Tağısoy N. Böyük mücahid, dahi sənətkar, milli təəssübkeş Muxtar Auezov. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2017, 30 sentyabr.

MUKHTAR AUEZOV'S PROSE WORKS IN THE CONTEXT OF FRAGMENTARY VIEWING

SUMMARY

Since the 20s of the XX century, in Kazakh art, by creating works in various genres – prose, drama, a major dissident, a proponent of the interests of the people, folklorist, literary critic, academician Mukhtar Auezov, entered the native literature as author of "Karakipchak Koblandy", "Night Peals", "Baibishe-tokal", "Enlik-Kebek", "Dashing Year", "Shot on the Pass", "Abay", "Path of Abay" and many other stories, tales, novels and novel-tetralogy, which has erected a magnificent monument to itself, not only in national, but also in world literature. In the presented article, we, fragmentarily covering the general creation of M.Auezov's prose, examine the subject of works created in various genres. The influence of M.Auezov's prose is emphasized not only in terms of individual mastery, but also the influence that his work had on subsequent representatives of Kazakh literature. In the past 30 years, it is impossible to find works of a writer not attracted to research from different angles in Kazakh literary criticism. That is why in this material we found it necessary to consider his works of prose, in particular, "Lahaya Godina", "In the Shadow of the Past", "Fate Defenseless", etc. from various points of view, pointed to M.Auezov's writing skills in terms of creating a storyline, the moral world of images. In the article is studied the versatility of the chronotopes of the writer's works.

ПРОЗА МУХТАРА АУЭЗОВА В КОНТЕКСТЕ ФРАГМЕНТАРНОГО ВЗГЛЯДА

РЕЗЮМЕ

Начиная с 20-х годов XX в., в казахском искусстве слова, пробуя свои силы в плане создания произведений различных жанров – прозе, драматургии, крупный диссидент, поборник интересов народа, фольклорист, литературовед, академик Мухтар Ауэзов вошёл в родную литературу как автор «Каракыпчак Кобланды», «Ночные раскаты», «Байбише-токал», «Енлик-Кебек», «Лихая година», «Выстрел на перевале», «Абай», «Путь Абая» и мн. др. рассказов, повестей, романов и роман-тетралогии, воздвигнувший себе величественный памятник не только в национальной, но и в мировой литературе. В представленной статье мы, фрагментарно освещая общее творение прозы М.Ауэзова, изучению подвергаем произведения, созданные им в разных жанрах. В статье подчеркивается влияние прозы М.Ауэзова не только в плане индивидуального мастерства, но и то влияние, которое оказало его творчество на последующих представителей казахской литературы. Последние 30 лет невозможно найти произведений писателя, не привлечённые к исследованию с разных ракурсов в казахском литературоведении. Именно поэтому в этом материале мы сочли необходимым рассмотреть его произведения прозы, в частности «Лихая година», «В тени прошлого», «Судьба беззащитной» и т.д. с различных точек зрения, указали на писательское мастерство М.Ауэзова в плане создания сюжетной линии, нравственного мира образов. В статье, где это необходимо, изучается и многоплановость хронотопа произведений писателя.

UOT: 821(=512.1)

Исмихан Османлы*

**МИФОЛОГИЧЕСКИЙ МОТИВ “ПОДКИДЫША РЕБЕНКА”
В ПОЭМЕ “РИСАЛЕИ-НЕСИМИ” (“СКАЗАНИЕ О НЕСИМИ”)
ТУРКМЕНСКОГО ПОЭТА НУРМУХАММЕДА АНДАЛИБА**

Açar sözlər: ədəbi yaradıcılıq, poema, epik ənənə, mifoloji motiv, “atılmış körpə” motivi

Key words: literary activities, poem, epic tradition, mythological motives, the motif of “abandoned baby”

Ключевые слова: литературное творчество, поэма, эпическая традиция, мифологический мотив, мотив “подкидыша”

Историко-биографическая поэма “Рисалеи-Несими” (“Сказание о Несими”) видного представителя туркменской классической литературы, величайшего поэта – мыслителя XVII-XVIII веков, Нурмухаммеда Андалиба (1660-1740) посвящена самому трагическому и загадочному поэту Востока и тюркского мира Имадеддину Несими (1370-1417) и его мученической смерти [1, с.59-68]. Великолепная поэма “Сказание о Несими”, созданная великим мастером слова, по праву входит в число шедевров мировой литературы и является одной из поэм, посвященных великому Несими туркменскими поэтами. Едва ли в туркменской поэзии за все время её существования найдется подобный памятник, столь органично и в столь большом объеме включающий отрывки текста самого Несими так, как это сделано в “Сказании о Несими” её создателем с использованием мифологических мотивов и фольклорных преданий.

Поэма, написанная в XVIII веке, занимает особое место в литературно-культурном контексте нашей эпохи. Она и поныне пользуется колоссальной популярностью и стала одним из самых известных и читаемых сочинений не только в тюркском мире и Востоке, но и на Западе. Она переведена и издана на языках тюркских народов, некоторых языках народов мира и на русском языке. В последние несколько лет интерес к поэме возрос: поэма стала объектом пристального изучения исследователей и литературоведов; о ней написано много статей и защищены диссертаций. Однако аналитических работ появилось немного. Насколько нам известно, нет специальных работ, в которых бы рассматривалась роль фольклорно-мифологических мотивов в художественном мире поэмы Андалиба. И поэтика поэмы, глубокая мифологичность в связях её с традициями общетюркского фольклора до конца не изучены. В нашей статье мы предпримем попытку реконструировать мифопоэтическую систему поэмы, особенно проанализировать индивидуально мифологический мотив “подкидыш ребёнка”, показать архетипы данных мифологических мотивов в мировой эпической традиции и выявить источники фольклорного материала, который Андалиб поместил в той части своей поэмы, где описывается чудесно детская биография Несими.

Нурмухаммед Андалиб написал свою поэму, используя исторические факты, основанные на биографии Несими. Кроме этого автор использовал разнообразные источники: устные рассказы, легенды, предания о поэте, еще бытовавших в устной форме среди туркмен

* Институт Литературы им. Низами Гянджеви. Доктор философии по филологии. E-mail: iosmanli@mail.ru

XVIII века. Одной из характерных особенностей поэмы “Рисалеи-Несими” является существование в ней и фольклорно-мифологических мотивов, которые придают его повествованию соответствующую окраску. Отмечая эти характерные особенности поэмы Нурмухаммеда Андалиба, известный туркменский ученый современности профессор Аннагурбан Аширов написал так: “Когда речь заходит о поэмах Андалиба, прежде всего необходимо отметить идентичность их содержания с сюжетом легенд” [2, с.21]. Это явление мы наблюдаем и в поэме “Рисалеи-Несими” поэта. В ней сочетаются два разных принципа поэтического описания – рациональный и мифологический. Рациональный основывается на исторических фактах, которыми являются биография самого героя поэмы – Имадеддина Несими. Мифологический основывается на сведениях о далеком прошлом, почерпнутых из устной и фольклорной традиций.

В творчестве Нурмухаммеда Андалиба мотивы и образы фольклора тюркских народов, в частности родного туркменского, значительны и многообразны. Такое явление мы наблюдаем и в поэме “Рисалеи-Несими.” Наряду с историческими фактами, в основу ее легли мифологически-фольклорные материалы. Поэтому поэма “Сказание о Несими” автора является продуктом синтеза фольклорно-мифологических и исторических элементов, хронологически охватывающих жизнь Несими от его появления на свет и до его смерти.

Основные действующие образы в поэме два исторических мученика, подверженные страшной каре за свои пантеистические идеи – Мансур Халлач, который был обвинен в ереси и 26 марта 922 г. был сожжен на костре, и верный приверженец идей Мансура Имадеддин Несими, который в 1417 г. был подвержен мучительной смерти.

Мифологическая часть поэмы начинается с непорочного зачатия матери Несими. Она была чудесно зачата. Этот мотив, являющийся завязкой действия, сообщает о чудесных обстоятельствах, при которых родился герой. Это событие Андалибом описывается так: “В городе Мисир проживает Мансур. У него имеется сестра по имени Энел. Спустя некоторое время среди народа распространяются разного рода сплетни. Мансур спорит с муллами и утверждает, что “Энел-хак” (то есть “Энел-права”). Муллы отправляются к шаху и, опорочив Мансура, требуют казнить его. Мансур не отрекается от избранного пути. Тогда его вешают, забрасывают камнями, однако камни не ранят его. Только камень, брошенный шейхом Мисира – Зуннуном наносит рану. В конце, чтобы поставить другим в пример, сжигают его на костре. По совету Мансура, Зуннун берет с собой одну ладонь пепла Мансура. В это время поднимается гроза, и паводок заливают город Мисир. Как только Зуннун выбрасывает пепел в воду, паводок отходит и пепельная вода, выговаривая “Энел-хак” направляется к садику шаха Халеба. Выпившая этой пенистой воды, дочь шаха чудесным образом беременеет. Это обстоятельство, становится причиной разного рода сплетен. Сначала шах Халеба и его жена хотят убить дочь, однако передумывают, и падишах, стыдясь пересудов народа, утром призывает мастера и приказывает изготовить большой сундук.

*Сделал мастер сундук и смолой покрыл,
Чтоб не видел никто, пологом укрыв.*

*Был большим тот сундук султану в угоду,
Положили в него и еду, и воду.*

*Принеся к самой реке большой сундук сей,
Попрощались мать-отец с дочерью своей.*

*Вверив дочку небесам – Аллаху, – ох и ах! –
Сами же отец и мать остались в слезах.*

*Бросили сундук в реку, словно в бездонное море,
И так, обрушилось на всех тягостное горе [3, с.115].*

На пути сундука, плывущего по течению реки в сторону Багдада, встречается рыбак и вытаскивает его из реки. У царевны в сундуке рождается сын. Рыбак приводит их домой и называет мальчика Несебом. Одновременно рождается и собственный сын у рыбака. Ему дают имя Эмир. Несими и Эмир растут вместе и ходят вместе в школу. Мулла, который учит их, Несеба называет “Несими” [3, с.116-117, 123].

На наш взгляд, в этой части сюжета прослеживается фрагмент более древнего мифологического сюжета, а именно: мотив чудесного ребёнка-подкидыша, который был распространён в более широкую географию. Эпизод с Несими, пущенным в сундуке по реке, имеет глубокие мифологические корни и бесчисленные параллели в сказаниях многих народов. В древних эпических и фольклорных традициях “подкидыш ребёнка” является одним из самых распространённых мифологических мотивов. В дошедших до наших дней древнейших письменных памятниках известны многие случаи, где детская биография многих известных исторических лиц связана с мотивами “подкидыше ребёнка”. Большинство этих мотивов имеют дохристианское, и в основном, переднеазиатское происхождение. С другой стороны, в мифах встречается один и тот же сюжет о подкидыше, выловленном из реки.

Так, из реки выловлен легендарный аккадский царь Саргон (Шаррукен, Шаррукин, Шуррукин), библейский Моисей и индийский Карна. Древнейший из этих мотивов связан с жизнью реального царя (24 в. до н.э.), основателя обширной державы в Двуречье с центром в Аккаде, героя шумерской и аккадской легенд Саргон (правил в 2334-2279 гг. до. н.э.). Согласно аккадской легенды, мать Саргона (предполагают, что она была жрицей, которой не разрешалось иметь детей) тайно родила его, и положив новорождённого в просмолённую тростниковую корзину, пустила по реке Евфрат. Водонос Акки выловил корзину и воспитал ребёнка [4, с.409-410; 5, с.474].

Сам Саргон рассказывает о своём младенчестве, так:

*“Понесла меня мать моя, жрица,
родила меня втайне.
Положила в тростниковый ящик,
вход мой закрыла смолою,
Бросила в реку, что меня не затопила.
Подняла река, понесла меня к Акки, водоносу.
Акки, водонос, багром меня поднял,
Акки, водонос, воспитал меня, как сына” [6, с.297].*

Типологически схожий сюжет с историей Саргона, перекликается с историческими событиями, отражёнными в древних легендах семитского происхождения о чудесном спасении будущего вождя или владыки в корзине из реки – Моисея у древних евреев (примерно XIV до н.э.). Только разница в том, что мать Моисея не бросила его в реку.

Согласно библейскому повествованию детская биография Моисея начинается так: “Жена зачала и родила сына, и видя, что он очень красив, скрывала его три месяца; но не могли долее скрывать его, взяла корзину из тростника и осмолила её асфальтом и смолою и, положив в неё младенца, поставила в тростнике у берега реки...” (Исх. 2, 2-3).

Сходный мифологический сюжет о подброшенном младенце, пущенном плыть по реке, нашёл своё отражение и в древнеиндийском эпосе “Махабхарата”. Герой “Махабхараты” Карна, рожденный Кунти от бога Сурьи, тоже был брошен в воду, но спасен возничим Адхиратхой и его женой Радхой, которых он почитал своими родителями [7, с.217]. Там описывается, что “Едва произведя младенца на свет, прекрасная (Кунти) по совету кормилицы по-

местила его в просторную и удобную корзину, мягко выстланную покрывалами и политую снаружи воском, и, обливаясь слезами, опустила (эту корзину) в (воды реки) Ашванади. И хотя она знала..., что деве не подобает иметь ребёнка, она жестоко страдала, успев полюбить своего сына” [8, с.19].

Происхождение этого фольклорного сюжета, учитывая временной и пространственный размах его бытования, является достаточно древним явлением [7, с.217-218]. Сказание о чудесном ребёнке-подкидыше также вошло в поэтическую традицию тюркских народов до Андалиба.

Нурмухаммед Андалиб был образованным человеком своего времени; он хорошо знал фольклор и мифологию Востока и в частности тюркских народов. Он часто использовал их в своих произведениях. Как видно из содержания поэм, он был знаком и с этим известным фольклорным сюжетом, и поместил в своей поэме небольшой фрагмент из него.

В фольклорных традициях тюркских народов известны несколько вариантов данного предания. Однако, на какую фольклорную традицию опирался поэт и из какого источника заимствовал этот фрагмент – сейчас сказать трудно, так как у поэта нет упоминания об использованных источниках. Да и для нашей темы этот вопрос не является важным, а степень использования Андалибом устных рассказов и литературных традиций выходит за рамки нашей темы. В связи с этим мы покажем несколько вариантов этих преданий.

Башкирская версия этого мифа: “В очень давние времена, в некоем городе Макине у Белого [Аральского] моря жил хан, у которого была красавица дочь Кулямялек-Курклык. Отец спрятал её от посторонних глаз в темнице, где она забеременела от солнечных лучей. Тогда рассерженный хан посадил её в серебряную лодку, которая затерялась в Аральском море. Лодку увидели деды бурзян и тангауров и еще с берега поделили между собой добычу: лодка достанется бурзянскому батыру, а то, что в лодке, – тангаурскому. Выловив лодку, батыры увидели в ней ханскую дочь. Батыр тангауров женился на красавице и от них пошло племя тангауров” [9, с.129].

Аналогичный сюжет записал великий русский тюрколог, знаток и собиратель фольклора тюркских народов В.В.Радлов у киргизов. Этот миф связан с рождением Чингис-хана. “У хана Алтын – Бея родилась дочка, прекрасная, как луна, прелестная, как солнце. Он приказал не показывать её людям, запер её в подземелье со старухой-прислужницей. Девочка выросла и однажды спросила старуху, куда она уходит. Та ответила ей, что есть белый свет, где живут её отец и мать. Девушка попросила взять её с собой, обещав старухе никому об этом не говорить. Но, когда она вышла на свет, она потеряла сознание и зачала. Хан приказал убить дочь, но ханша велела соорудить золотой ящик, посадила туда дочь и пустила в море. Дамгагул Сакур и Токтогул-Мерген (охотник) увидели плавающий в море ящик. Мерген привязал к стреле шелковую веревку, выстрелил в ящик и вытащил его на берег. Из ящика вышла девица красивее полной луны. Мужчины упали в обморок, пораженные ее красотой. Токтогул-Мерген взял её себе в жены, она родила сына, которого называли Шингис” [10, с.13].

Сходный сюжет записан у казахов Г.Н.Потаниным – знатоком казахского языка, известным исследователем культуры народов Сибири и Казахстана. Его рассказ почти идентичен с предыдущими, только с разницей в том, что в нем не упомянуто имя девочки и её отец казахский хан. В этом предании она также достанется Домбаулы. О причине своей беременности она ему рассказала, что “хотя и беременна, однако забеременела от солнечных лучей, что мужа она не знала. Потом у нее родился ребёнок Чин-кыз-хан (“шын-кыз-кан”), т.е. рожденный от истинной (непорочной) девицы. Чин (“шын”) значит “истинный”: кыз – “девица”. Он потом сделался ханом...” [11, с.47].

В этом же труде Потанин Г.Н. разместил еще один рассказ о Чингиз-хане по “Чингиз-наме”. Он является другим вариантом этих преданий, однако, здесь она родила не Тангри-

бергена (Богом данный), а от него родился Чингис-хан. И “оттого, что мать Тангри-бергена, отца Чингиса, зачала от света или луча, о Чингисе говорят: Дуин-баян-Шынгис-кан, наслын нурдан джаралган, “Дуин-Баян-Чингис-хан! Твой род сотворен от света” [11, с.49-50].

В прошлые века широкое распространение среди башкир и татар получило сочинение неизвестного автора “Чингиз-наме” (или “Дафтар-и Чингиз-наме”), первоначальный вариант, которого был написан предположительно в конце XVI – начале XVII веков и дошёл до наших дней через рукописные переводы и публикации В.А.Панова. Самое полное описание этого предания мы встречаем именно в этой “Чингиз-наме” – “Сказание о Чингис-хане”. В связи с тем, что это издание стало редкостью и не доступно каждому, мы даем полный текст этого предания. В нем этот сюжет описывается так: “На острове Белого моря стоял город Малтаб, правил им Алтан-хан; была у него жена Курляуш, которая родила ему дочь, названную Гулямалик-Курукти. Дочь хана жила в сорокасаженном дворце, таком темном-претемном, что ни солнце, ни месяц туда никогда своим светом не заглядывали. Гулямалик была писаная красавица... К ней были приставлены подружки-прислужницы, из них самую близкую звали Уртхан.

Однажды, когда Гулямалик была уже в совершенных летах, попросила она Уртхан:

– Выведи меня, Уртхан, из моего дворца! Что это за мир Аллахов: похож ли он на этот дворец, или он – что-нибудь другое?

– Мир снаружи, отметила Уртхан, широкое большое пространство, и ходят там солнце и месяц попеременно и его освещают.

– Покажи мне мир Аллаха! – сказала дочь хана.

– Если увидишь, можешь умереть, – отвечала Уртхан.

– Даже если умру, хочу все увидеть, – не испугалась дочь хана.

Отворила окно Уртхан; в темную комнату проникли лучи солнца, Гулямалик упала без чувств. Перепугались подружки – прислужницы, горько плакали и говорили друг другу:

– Что же теперь мы скажем хану?

Только через час пришла в себя дочь хана. Страшно обрадовались этому ее подружки-прислужницы и стали приставать, расспрашивать, что она видела. Гулямалик молвила в ответ:

– От увиденного света солнечного зародилось у меня дитя. Что же вы теперь скажете моим родителям?

Очень любил свою дочь Алтын-хан и время от времени навещал свою любимицу. Пришел он однажды к ней и увидел, что Гулямалик готовится стать матерью.

– От чего у тебя на лице появились “матежи”? – спросил он. – Какая беда случилась!

С печальными думами вернулся он домой, обо всем рассказал жене и молвил:

– Ах, Курляуш, со дня нашего супружества не было еще у нас такого стыда: какая беда случилась с дочерью! Ну, что нам теперь делать?

– За здешнего человека не выдашь её замуж, будет много разговоров и дурных догадок: люди все равно, что дьяволы... Давай лучше пойдем на хитрость, пустим ее в корабле по морю! “– ответила Курляуш.

Сказано – сделано. Снарядили корабль, наполнили его золотом-серебром, многими яствами, посадили в него дочь и сорок её подружек-прислужниц, поставили светильники с сизыми голубками и попугаями, и пустили корабль в море ночью, пожелав ему встретиться со счастьем!

Прошло несколько дней. В это время сын Турумтай-Шешеня, Тумакул-Мерген, охотился вдали от своего дома с сорока сверстниками и одним караульщиком, Шаба-Сокуром, прозванным так потому, что у него был только один глаз. Он-то и сказал Тумакул-Мергену:

– Там вдали что-то чернеет...

– Что такое? – спрашивает Тумакул.

– Какой-то золотой корабль, сейчас трудно разобрать, завтра к обеду он придет сюда, – ответил Шаба-Сокур. Так и вышло: на завтра, ровно к обеду, корабль подошел к берегу. Оказался он золотым, и не было у него входа-выхода, так что не знали охотники, как войти в него.

Выручил Шаба-Сокур.

– Эй, Тумакул-Мерген, стреляй в корабль! – молвил он.

– Как стрелять? Прямо или вкось? – спросил Тумакул.

– Если будешь стрелять прямо, можешь убить того, кто внутри корабля, стреляй лучше вдоль корабля – молвил Шаба-Сокур, родом туркмен.

– Хорошо, в таком случае я выстрелю из лука вдоль борта, – сказал Тумакул и выстрелил.

Три доски от удара стрелы отскочили. В дыру вышла писаная красавица Гулямалик-Курукти с сорока подружками-прислужницами, голубками и попугаями, всех их взял себе Тумакул, а корабль достался Шаба-Сокуру.

Красавица Гулямалик сказала Тумакулу:

– Теперь я навсегда твоя, но сейчас ты не касайся меня, потому что у меня дитя зародилось и не от человека, а от солнца.

Тумакул не обратил внимания на ее слова.

– Мне это все равно, – молвил он.

– Я была как сокол на небе и села на твое дерево; ты – герой, и я не буду тебе перечить, только исполни мое заветное желание, – сказала Гулямалик.

– Хорошо, будет сделано по-твоему, – ответил Тумакул.

В тот же вечер они поставили шатер.

– Теперь я вижу, что у тебя дитя зародилось от солнца, иначе ты не была бы девицей, – сказал Тумакул, и стала Гулямалик ему еще милее.

– Ты, быть может, не согласишься, что я не знала ни одного мужчины в жизни? – спросила Гулямалик.

– У тебя дитя зародилось и вместе с тем ты – девица; такое может выпасть на долю лишь особенному счастливцу, и такую девицу я везде искал, – сказал Тумакул.

– Цени меня, – промолвила Гулямалик.

Долго ли, коротко ли, явился на свет Аллахов ребенок, называли его Тангри-Берген-Дуюн-Баяном” [12, с.471-475].

Привлекает внимание сходство, приведенное в предании и сюжет Андалиба. Вместе с тем, есть и отклонения: если в преданиях Гулямалик зачала от солнца, то в поэме Андалиба, мать Несими зачала от пены воды. Однако, среди тюркских народов был широко распространен пример чудесного зачатия от пены. В одном из вариантов предания о происхождении киргизов рассказывается, о том, что считавшиеся родоначальницами 30 девушек, забеременели от пены и родили в горах сыновей [13, с.287]. В другом предании рассказывается, о том, что “после того, как дочь царя *падиша*, съевшая яблоко, плававшее в хаузе (авыз), забеременела, ее по приказу отца, с 40 девушками-служанками отправили в необитаемое место. Там она родила сына, а у одной из служанок родилась дочь” [13, с.288]. В более раннем варианте этого предания говорится, что 40 служанок ханской дочери забеременели от пены [13, с.289].

Следовательно, Нурмухаммед Андалиб был знаком с каким-то источником, содержащим эти древнее предание, но своим пером подверг его редакции.

Интерес представляет следующий факт: почему Андалиб выбрал главным сюжетом легенду о чудесном рождении Несими, когда как уже упоминалось, что он является исторической личностью и имеет легитимного земного отца. Думается, Андалиб исходил из тяжелой судьбы героя поэмы – Несими. По замыслу автора, не каждый смертный может нести такую

тяжелую кару, которую нёс Несими. Такие люди должны родиться чудесным образом. И поэтому, внесенное в поэму девственное рождение, брошенный в реку младенец, а затем спасённый, являются сюжетными элементами поэмы и служат для идеализации самого Несими. Как известно, чудесное зачатие, рождение героя и его чудесное детство, несмотря на свое древнее происхождение, являются началом мифологической биографии героя, позднейшим поэтическим вымыслом и “слагаются на основе фольклорных мотивов, имеющих широкое международное распространение, служат средством позднейшей эпической идеализации образа народного героя” [14, с.132]. Модель чудесного рождения будущего героя имеет мифологический характер и, как очень важный элемент, имеет широкое распространение в эпическом творчестве культурных народов мира. Создатели эпоса и других художественных произведений используют ее в том случае, когда необходимо подчеркнуть необыкновенность и исключительность героя, обосновать его будущие подвиги, совершение которых непосильно простому человеку. “Это одна из форм проявления героя, с включением ее в начальную ситуацию”, – говорит один известный русский ученый В.Я.Пропп [15, с.77]. Невероятное рождение – это просто способ отметить исключительную благосклонность.

Мотивы чудесного зачатия и рождения будущего героя выполняют функцию завязки и служат прологом к основной части биографии культурного героя. Как архаические мотивы, они сосредоточены больше всего в начальной части повествования мифологической биографии героя. Идеализация главного героя начинается с описания данного мотива. Мотив чудесного рождения характерен вообще для героев эпоса: в народном представлении чудесные обстоятельства рождения являются предзнаменованием будущей славы героя. “Народное воображение в своем стремлении к идеализации образа эпического героя охотно пользовалось для этой цели традиционным сказочным мотивом такого чудесного рождения”, – отмечает В.М.Жирмунский [14, с.111].

Андалиб, автор поэмы “Сказание о Несими”, сознательно включил в свою поэму мотив чудесного рождения своего героя, его “подкидыша” и, исходя из этих мотивов, очень мастерски, с большой точностью, составил композицию поэмы. Так, к чудесному рождению эпического героя, особенно к его “подкидышу” относятся необыкновенные способности – исключительность и избранничество, его пророчества и предзнаменования. Он отличается от других эпических героев такими критериями. Такими свойствами обладает и Несими. Он заранее знает предшествующие события в своей биографии, а именно, знает свою собственную долю, знает, как закончится его судьба – точное время и обстоятельства собственной смерти. Ибрагимов А.Р. это отношение называет эпическим фатализмом [8, с.120].

Несеб (Несими) еще в младенческом возрасте о предзнаменовании своей дальнейшей судьбы говорит Эмиру – сыну спасшего его рыбака. Предвидение собственной гибели, ясно выражено в поэме так:

*Как-то мальчики играли вечернею порой.
Говорит Несеб Эмиру: “Слушай, братец мой,*

*В граде Багдаде ханом ты будешь,
Грозным, суровым султаном ты будешь.*

*Ты меня тогда повесишь, ты меня тогда убьешь,
Кожу ты сдереши с живого и соломою набьешь.*

*На воротах городских вздернешь ты меня,
И висеть оставишь там три ночи и три дня” [3, с.117].*

И в другом месте поэмы, когда святой человек отдал ему красное яблоко, очищенное от кожуры, он сказал товарищам:

*“...Будет повешен яблоко взявший.
Жизнь потеряет жертвою ставши.*

*Яблоко без кожуры святой мне отдал.
Этим он мою судьбу мне и разъяснял.*

*Не с мертвого, а с живого кожу с меня сдерут,
И на виду у народа соломой ее набьют” [3, с.133].*

Дальнейшие события, которые описывает автор поэмы, показывают, что предсказание Несими о причине и обстоятельствах его смерти совпадают с удивительной точностью. Так, выросший Несими, уходит в народ, обходит горы и долины. По истечении времени правитель страны умирает, и птица счастья садится на голову Эмира, который возвращается с вязанкой дров. Таким образом, Эмир становится правителем страны. Наими прибывает в Халеп. Там он, чинивших ему много препятствий мулл и муфтиев он называет двуликими. На поступки Несими муллы и муфтии отправляют шаху жалобы. По их настойчивым требованиям шах приказывает повесить его на воротах. Несими висел семь дней и семь ночей, однако он не умер, несмотря на муки. Тогда муллы и муфтии стали требовать у шаха Эмира, чтобы тот приказал его умертвить, содрать кожу и набить соломой. Палачи по приказу Эмира так и поступают:

*Набили кожу соломой, и всем в обозренье
Повесили на воротах, неверным в поученье [3, с.137].*

Мимо места, где был повешен Несими, проезжал и хан Эмир, но не узнал брата и не вспомнил то, что ему было сказано когда-то братом. Отправляясь в обратный путь, он проезжал мимо ворот. Посмотрев на повешенного, узнал брата. Тогда Несими напомнил ему:

*“...Выслушай меня, брат мой, как когда-то.
Верность где твоя обету, что тобою был мне дан,
Ты же нынче повелитель, ты же хан.
На виду всех людей меня казня,
Знать ты же должен был, мой брат, что это я” [3, с.138].*

Вернувшийся на свой трон, хан Эмир приказал бекам и слугам, чтобы сняли висельника и с почестью похоронили.

Как видно, поэма Андалиба содержит в себе элементы реально-исторического развития и вместе с тем в ней еще в большей степени явственно перемежаются мифологические и легендарные элементы. С последних, безусловно, идет разработка поэтом центральных эпизодов поэмы. Эти мотивы с мифологическим и легендарным оттенком, которые в свете эпической биографии героя служат для идеализации героя.

На этой статье мы постарались указать генезис мотива “подкидыш ребёнка”, то есть подкидыша младенца – Несими в поэме Андалиба. По мере возможности, нам удалось найти типологическую параллель указанных мотивов и представить генетические истоки и ближайшие аналоги, к которым, по нашему мнению, Андалиб мог бы обращаться.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аширов Аннагурбан. Туркменские поэмы XVIII века. Под редакцией д.ф.н. Х.Г.Короглы. Ашхабад, «Ылым», 1990.
2. Аширов Аннагурбан. Поэт с дестаном на устах // Нурмухаммет Андалиб. Стихотворения и поэмы. Ашхабад, Туркменская государственная издательская служба, 2011.
3. Нурмухаммет Андалиб. Сказание о Несими. Перевод Х.Какалиева и О.Чарыева // Стихотворения и поэмы. Ашхабад, Туркменская государственная издательская служба, 2011.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. В двух томах. 2-ой том. Главный редактор С.А.Токарев. Москва, «Советская Энциклопедия», 1988.
5. Мифологический словарь. Главный редактор Е.М.Мелетинский. Москва, «Советская Энциклопедия», 1990.
6. Когда Ану сотворил небо. Литература Древней Месопотамии. Пер. с аккад. и коммент. В.К.Афанасьевой, И.М.Дьяконова, И.С.Клочкова, В.Якобсона. Москва, «Алетейя», 2000.
7. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. Москва, «Наука», 1974.
8. Ибрагимов А.Р. Образ Карны в Махабхарате. Разыскания о трагическом герое индийского эпоса. Москва, «Спорт и культура – 2000», 2009.
9. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав. История расселения. Москва, «Наука», 1971.
10. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том 3. СПб., 1893.
11. Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // «Живая старина», 1916, т. XXV, Вып. II-III, Петроград, 1917.
12. Сказание о Чингисхане // Тамерлан. Автобиография. Уложение. Перевод с джагатайского и тюркского В.А.Панова. Москва, «Эксмо», 2005.
13. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград, «Наука», 1971.
14. Жирмунский В.М. Фольклор Запада и Востока. Сравнительно-исторические очерки. Москва, ОГИ, 2004.
15. Пропп В.Я. Морфология сказки. Издание 2-е. Москва, Изд-во восточной литературы, 1969.

**TÜRKMƏN ŞAIRİ NURMÜHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN
“RİSALEYİ-NƏSİMİ” POEMASINDA “ATILMIŞ KÖRPƏ”
MİFOLOJİ MOTİVİ**

XÜLASƏ

Görkəmli türkmen şairi Nurmühəmməd Əndəlibin (1660-1740) yaradıcılığı çox rəngarəngdir. “Risaleyi-Nəsimi” poeması şairin yaradıcılığında xüsusi mərhələdir. Şair bu əsərində tarixi hadisələrlə yanaşı, mifoloji-folklor elementlərindən də məharətlə istifadə etmişdir.

Bu məqalədə şairin “Risaleyi-Nəsimi” poemasının əvvəlində istifadə etdiyi Beynəlxalq mifoloji motiv araşdırılır.

**THE MYTHOLOGICAL MOTIF OF “ABANDONED BABY”
IN THE POEM “RISALEYI-NASIMI” BY TURKMEN POET,
NURMUHAMMAD ANDALIB**

SUMMARY

The activities of Nurmuhhammad Andalib, the famous Turkmen poet (1660-1740) is very variegated. “Risaleyi-Nasimi” poem is the special stage in the activities of the poet. In addition to the historical events, the poet took advantage of the elements of mythological folklore in this work.

In this article is investigated the international mythological motives used in the beginning of the poem “Risaleyi-Nasimi” by poet.

UOT: 821(=512.1)

Azər Turan (Əbilov)*

TÜRK DÜNYASININ “FAUST”LA İLK TANIŞLIĞI, YAXUD HÖTE ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Açar sözlər: maarifçilik dövrü, romantizm, Höte, Faust, Ə.Hüseynzadə

Key words: age of enlightenment, romanticism, Goethe, Faust, A.Huseynzade

Ключевые слова: эпоха просвещения, романтизм, Гёте, Фауст, А.Гусейнзаде

Hötenin ədəbi nəhəngliyi, onun ecazkar şeiri və fəlsəfəsi, alman maarifçiliyinin düşüncələr aləmi və romantizminin üslubu, obrazlar sistemiylə türk dünyasının ilk tanışlığı 1893-cü ildə Əli bəy Hüseynzadə vasitəsilə gerçəkləşsə də, Hüseynzadənin almancadan tərcüməsində “Faust” əsəri 35 il sonra, 1932-ci ildə İstanbulda nəşr olundu.

“Ötədən bəri uğraşmaqda olduğum “Faust” tərcüməsinin bir qismi (qismən mənzum) 1932-ci ildə Hötenin vəfatının 100-cü ildönümü dolayısı ilə prof. Tofiq Rəmninin himmətilə basıldı” [1, s.5].

Bunu Əli bəy Hüseynzadə yazır.

Türkiyəli Kuran Burcuoğlu isə bir sıra məqamlarda yanılsa da, hər halda, yuxarıdakı fikirlərimizə dəstək ola biləcək mülahizələr söyləyib: «Faust»un ilk türkcə çevirisi, 1 Kasım 1904-cü il tarixli (1906-cı il olmalıdır – A.T.) Bakıda çıxan “Füyuzat” məcmuəsində yayımlanan, Jon Türk hərəkətinin üzvlərindən Hüseynzadə Əli bəyin yapmış olduğu qismi bir çeviridir. Çeviri yapının “İthaf” qismi ilə sınırlıdır. Çevirməni... Almancaya hakim bir türk aydınıdır və bu çeviri, çox böyük olasılıqla Hötenin yapıtlarından dilimizə yapılmış ilk dolaysız çeviridir” [2, s.255].

Əfsus ki, Burcuoğlu ilk nümunənin daha əvvəllər – 1893-cü ildə Türkiyədə «Məlumat» məcmuəsində, sonra «İctihad» dərgisində dərc edilməsindən xəbərsizdir. Ondan da xəbərsizdir ki, “Höteni tanıdığından bəri, “Faust” Əli bəyin “İncil”idir” [3, s.3]. Xəbərsizdir ki, əslində, türk oxucusunun və türk ədəbi camiasının Höte ilə ilk tanışlığına Səlyaninin imzası ilə işıq üzü görən həmin parça 1906-cı ildə deyil, 1893-cü ildə dərc olunmuşdu. Almaniyada maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünü gerçəkləşdirən Höte türk dilində ilk dəfə, az qala, bir türk şairi qədər şərqlənə ahənglə danışmağa başlayırdı:

*Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqü cəmənzarda quşlar,
Əlhən ilə ihtar qırlarsa baharı.
Sevdayi-vətən sevgi ilə eylər isə seyr
Səhraları, dəryaları bir durna qatarı.
Camlı, yüce dağlar üzərində əzəmətlə*

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: turan_1963@mail.ru

*Şahin pərü-balın açib eylərsə təali
Yüksəlməyə balalarə aləmləri seyrə
Hər fərdi edər sevg onun hissi-xəyalı [4, s.49].*

Səlyani Höteni Almaniyadan siyasi, psixoloji təbəddülatlar məngənəsində gərilməkdə olan Türkiyəyə belə bir üslubda gətirirdi. Sonra Hötenin, necə deyərlər, Bakı – «Füyuzat» dövrü başlanırdı. Məncə, biz bu böyük tarixi və ədəbi gerçəkliyə biganə qalmamalıyıq. Əli bəy maarifçilik dövrünün fəlsəfəsini şəkilləndirən “Faust” qəhrəmanlarını milli ədəbi düşüncənin məhrəm obrazlarına çevirməklə xəbərdar edirdi ki, qloballaşan dünyada müasir milli ədəbiyyatımız dünya ədəbiyyatının estetik dövrüyyəsində cərəyan etməlidir. Bir sıra hallarda isə o artıq özünün ədəbiyyat missiyasını literatur funksiyası ilə bölüşməyə məcburdur...

1906-cı ildə nəşr olunan «Füyuzat»ın ilk sayında Almaniyanın Veymar şəhərində milli teatrın qarşısında 1857-ci ildə Şiller və Höteyə ucaldılmış məşhur abidənin (heykəltəraş Ritsel) təsviri verilmişdi və «Füyuzat» ilk sayından etibarən oxucusunu «Faust»dan parçalarla tanış etməyi özünə, deməzdim ki, təkcə ədəbi, ədəbi olduğu qədər də milli-siyasi və məfkurəvi bir vəzifə bilmişdi. Unutmayaq ki, Veymar o zaman maarifçiliyin Qərbdəki mərkəzlərindən biri idi və Əli bəyin bu təşəbbüsü Azərbaycan oxucusunu alman mədəniyyəti ilə tanış etmək cəhdindən daha çox, Qərbdəki, o halda isə Almaniya da ki, maarifçilik düşüncəsinə və romantik ədəbiyyat axınına diqqəti cəlb etmək məqsədi daşıyırdı.

1932-ci ildə nəşr olunan kitab isə Hötenin Türkiyədə çıxan ilk kitabıydı. (Türkiyədə Seniha Göknıl «Faust»un səhnələşdirilmiş versiyasını 1935-ci ildə, Recai Bilgin isə əsərin tam mətnini 1941-43-cü illərdə Milli Egitim Bakanlığı tərəfindən nəşr etdirmişdir) Və bizimkilərin əsasən dilinin ağırlığına görə qınadığı bu kitabçanı XX yüzil türk şeirinin dahilərindən olan və Əli bəy Hüseynzadənin 1905-ci ildə «Kaspi» qəzetində dərc olunmuş məqalələrindən birində «Şərqin Bayronu» [5, s.8] adlandırdığı Əbdülhəq Hamid yüksək dəyərləndirirdi. Əli bəyə ünvanladığı 10 aprel 1932-ci il tarixli məktubunda Hamid yazırdı:

“Müəzzəz və möhtərəm əfəndim həzrətləri.

Hötedən mütərcim bəzi asar və əşarınızı bəndənizə ihda etmək surətilə vaqi olan lütfünüzə hassatən ərzi-şükran edərim. Əsli nəfis olan bu əsərin tərcüməsi də ənfəs olmuş. Himməti-ədəbiyyəniz şayani-təbrikdir. Bir vaxti-müsaiddə ziyarəti-alinizə şitab ilə şifahən də ərzi-minnətdari edəcəyimi bəyan edər və haqqı ustadilərdəki layəzal ehtiramatımı bu vəsiləylə dahi təyid eylərim əfəndim” [1, s.5].

Türk ədəbiyyatının böyüklərindən olan Əbdülhəq Hamidin verdiyi qiymətə rəğmən, “Faust”un Əhməd Cəmil tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinin izahlar bölümündə “ədəbi dilimizin, xüsusən inqilabdan sonra keçən müddətdə nə qədər sürətlə inkişaf etdiyini, nə dərəcə dəyişdiyini, necə sadələşib gözəlləşdiyini görmək üçün Əli bəy Hüseynzadənin etdiyi həmin tərcümədən bir parçanı” ironik bir təqdimatla misal gətirirdilər. Misal isə, təbii ki, hər dəfə olduğu kimi, “Faust”un:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tüluat oluyorsın yenə peyda –*

misralarıyla başlanan hissəsiydi.

Hər iki tərcümənin arasında müqayisələr aparıb üstünlüyü almancadan birbaşa türkcəyə çevirilmiş “Faust”a deyil, rus variantı əsas alınaraq çevirilmiş “Faust”a verənlər, əslində, dilin “sürətlə sadələşdirilməsi” bahasına Hötenin təfəkkür tərzinə, poeziyasına heç də uyğun olmayan bir “Faust”un, daha doğrusu, tərcümədən tərcümənin tərəfində dayanırdılar.

Məncə, bu sözləri Recai Bilginin tərcüməsi barədə də söyləmək mümkündür:
Müqayisə həqiqətləri aydınlaşdırmaq üçün bəs edər:

*“Bəli, yer üzünün allahı – insan,
O qərribə məxluq bu günə qədər
Heç dəyişməmişdir... Bəlkə çox güman,
Sən ilahi nurun parıltısından
Ona verməsəydin bir kiçik zərrə,
Şüur adlandırmaz bunu. Bilmərrə,
Olmazdı heyvandan beşbetər heyvan” [6, s.488].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

“Dünyanın kiçik Allahı hep ayni halde ve gene ilk günkü gibi şaşılacak tabiatte. Eger ona göklerin nurundan bir ışık bahşetmemiş olsaydın, her halde biraz daha iyi yaşayabilecekdi. O buna akıl diyor və bunu ancak bütün hayvanlardan daha hayvani olmak için kullanıyor” [7, s.21].
(Recai Bilginin tərcüməsi)

*“Bədbaxt o qədər olmaz idi bir zaman insan,
Etsəydin əgər nuri-səmanı ona pünhan;
Əql ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığı lakin gözəl alətdir əlində” [4, s.124].
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

*“Bəli, başdan-başa, tanrım, qan, qada...
İnsanlar qəm, möhnət, içindədir lap.
Mən də rəhm eləyib, vermərəm əzab!” [6, s.22].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

“Hayır, Tanrım! Ben orasını, her zamankı gibi, ciddən fəna buluyorum. İnsanlar sefalet içinde bulundukları zaman onlara acıyorum, hatta bizzat ben bile bu zavallılara eziyet edemiyorum” [7, s.20].

(Recai Bilginin tərcüməsi)

*“Yerdə görürəm hər şeyi nifrinə səzavar!
İnsan o qədər çəkmədə dünyada səfalət
Kim yox həvəsim verməyə biçarəyə zəhmət” [4, s.125].
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

Mefistofel Allah haqqında:

*“Hərdən xoşum gəlir lap bu qocadan,
Onunla aranı vurmamaq şərtdir.
Şeytanın özüylə belə mehriban
Danışmaq, özü də bir kəramətdir” [6, s.24].
(Ə.Cəmilin tərcüməsi)*

Mefistofel Tanrı barədə:

“İhtiyarı arasına görməkten hoşlanırım ve aramızın açılmasından sakınıram. Büyük bir üstadın, şeytanla bile böylə insanca konuşması, çok hoş bir şey doğrusu» [7, s.23].

(Recai Bilginin tərcüməsi)

Mefistofel Rəbbi-ələm haqqında:

*“Bəzən də ziyarət xoş olur Zati-qədimi;
Heç istəməmə etmək Ona izhari-ədavət.
Bunca əzəmət, heyrətə şayəstə deyilmi!
Şeytana belə göstərirər rıfkı-nəzakət!..” [4, s.126]
(Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi)*

Dilimizin sürətli inkişafının göstəricisi Qoca ilə (yaxud Türkiyədə İxtiyar ilə) Zati-qədimin arasındakı fərq qədər dərin və düşündürücüydü.

Əli bəy Hüseynzadənin “Faust” tərcüməsini dərinlən araşdırarlardan biri də Cavid əfəndi olub. “Faust” faciəsindən çevirmələri qiyaslandırın Hüseyn Cavid Əli bəyin:

*Ənzari-şəbabımda pədidar olan ey zill,
Ey zilli-tülüat oluyorsın yenə peyda –*

və Mikayıl Rəfilinin:

*Gəncliyimdə gördüyüm ey dumanlı kölgələr!
Yenə peyda oldunuz bu tutqun nəzərimdə –*

tərcümə misralarını yanaşı gətirib, Əli bəyin yorumunu şeirin musiqisinə, misra vəzninə, fəlsəfi siq-lətinə görə təqdir edib. Rəfilinin çevirisindəki təfəkkür tərzinin isə Höteyə və “Faust”a müvafiq ol-madığını söyləyib [8, s.15].

Höte şeiriyyətinin vüsəti, fəlsəfə və romantikası Əli bəydə daha mükəmməl bir şəkildə təza-hür etmişdi. Görkəmli alman dili mütəxəssisi professor Nəzakət xanım Ağazadənin belə fikirləri vardı: “Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində “Faust”dan etdiyi tərcümə əvəzədilməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin “Faust”unu alarıq” [9, s.6].

Çünki Əli bəyin tərcüməsi Hamid demişkən, “Faust”un “əsli kimi nəfis” yaradılmışdı.

Milli ədəbi düşüncəni Höte fəlsəfəsinin cazibəsinə çəkib gətirən Əli bəyin başqa bir məramı da teatrla bağlıydı. 1906-cı ildə o, sanki Hötenin “Faust”una istinad etməklə, eyni zamanda, məmlə-kətin teatr siyasətini də (həm də ideoloji çalarda) müəyyənləşdirmiş olurdu.

İlhamını yüksəklərdən, fəzalardan, həqiqi gözəlliyin bərqərar olduğu ələmi-lahutdan alan Əli bəy Hüseynzadənin “Faust”dan etdiyi tərcümələr, əslində, həm də onun öz romantik sənət kredosu-nu bəyan edirdi. Sonrılar bu məktəb yerə enməyəcəyini bəyan və israr edən səma şairi Hüseyn Ca-vidin timsalında əbədi bir ömür qazandı...

ƏDƏBİYYAT

1. Turani A.H. "Bioqrafik müxtəsər məlumat". "Ədəbiyyat qəzeti" 23 noyabr 2007.
2. Nedret Kuran Burcoğlu. "Türkiyədə Alman Kültürü və Goethe", Pınar, 1990. Cilt 6, Sayı 16.
3. Yusuf Akçura. Əli bəy Hüseynzadə. "Türk Yurdu" dərgisi. 14 aprel 1915.
4. Ali Bey Hüseynzadə Türkiyədə yayınladığı eserləri. İstanbul, "Türk dünyası araştırmaları vakfı", 1992.
5. Гусейнзаде А. Что такое младотуречество // «Каспий», 27 март 1905.
6. Höte İ.V. «Faust» Bakı, «Yazıcı» 1986.
7. J.W. von Poethe. Faust. C: I. Milli Egitim Bakanlığı, 1992.
8. Mehdi Məmmədov. Acı fəryadlar, şirin arzular. Bakı, "Gənclik", 1983.
9. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 4 mart 1988-ci il, №10.

**THE FIRST ACQUAINTANCE OF THE
TURKIC WORLD WITH "FAUST" OR GOETHE
IN THE TRANSLATION OF ALI BEY HUSEYNZADE**

SUMMARY

In the article is dealt with the first translation of the work "Faust" by Goethe, German poet, not only in Azerbaijan, but also in the Turkic world. It is noted that the first translation of a part of the work "Faust" by Ali bey Huseynzade was published in the journal "Malumat" in Istanbul in 1893. It is reviewed the attitude of the Turkish poet, Abulhag Hamid to the translation. Aesthetic-philosophical content of the work "Faust" is compared with other translations in Turkey and Azerbaijan.

**ПЕРВОЕ ЗНАКОМСТВО ТЮРКСКОГО МИРА
С «ФАУСТОМ», ИЛИ ГЁТЕ В ПЕРЕВОДЕ
АЛИ БЕКА ГУСЕЙНЗАДЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о первом переводе произведения немецкого поэта Гёте «Фауст» не только в Азербайджане, но и во всём тюркском мире. Отмечается, что впервые переведённый Али беком Гусейнзаде отрывок из «Фауста» был напечатан в 1893 году в Стамбуле, в журнале «Мелумат» («Информация»). Приводится известное мнение турецкого поэта Абдулхаг Гамида о переводе. Сверяется соответствие эстетико-философского содержания «Фауста» другим переводам, выполненным в Турции и Азербайджане.

UOT: 821(=512.1)

Mehman Həsənli*

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/14/5

REPRESSİYANIN GENEZİSİ VƏ BAŞVERMƏ SƏBƏBLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: repressiya, imperiya, ideologiya, genesis

Key words: repression, empire, ideology, genesis

Ключевые слова: репрессии, империя, идеология, генезис

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqazı və Orta Asiyayı işğal etməyə başlayan Çar Rusiyası imperiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq zəbt etdiyi torpaqlarda müstəmləkəçi siyasət yürütmüşdür. Təbii ki, onların əsas məqsədi asan idarə olunan rəiyyət formalaşdırmaqdan ibarət idi. Yerli əhalinin təhsil alması ilə bağlı məsələdə Çar rəhbərliyinə təqdim olunan proqramlarda əsas iki xətt mövcud idi. Çar rəhbərliyinin bir qismi belə fikirləşirdilər ki, yerli xalqlara təhsil verməyə gerek yoxdur. Savadsız xalqı daha asan idarə etmək olar. İkinci qisim isə məhdud şəkildə savadlanmanın tərəfdarı idilər. Türküstan general qubernatoru Kuropatkin rəhbərliyə məktublarının birində yazırdı: “Biz yerli xalqı, tərəqqidə, məktəbdə rus həyatından 50 il geridə tutduq” [1, s.49]. Kuropatkinin bu fikri Çar imperiyasının yerli xalqlara qarşı aparılan işğalçı imperiya siyasətinin mahiyyətini açıqlamış olur. Eyni fikri başqa imperiya rəhbərlərindən biri – M.Muropiyev tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: “Müsəlmanların təhsilində əsas məqsəd onları ruslaşdırmaqdır... İkinci prinsip isə İslamı pozmaqdır” [2, s.171].

Çar rəhbərliyinin yerli xalqlara qarşı ideoloji planları heç də öz düşündükləri kimi nəticə vermədi. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Çokan Vəlixanovun çiyinlərinə çar paqonlarını taxmaqla istədikləri idarəetmə modeli qurmağa çalışan imperiya rəhbərliyi tam əksini gördü. Məhz əsas Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qoyulan milli maarifçilik, çağdaşlıq hərəkatı sonradan Azərbaycanın və digər Orta Asiya türk xalqlarının həyatında mühüm başlanğıc oldu. Türk xalqlarının böyük maarifçi ziyalı nəslı yetişdi. İmperiyanın “parçala, hökm sür” ideologiyasına qarşı İsmayıl bəy Qasıralı “Dildə, fikirdə və işdə birlik” tezisini irəli sürdü. XIX əsrin 80-ci illərində Tatarıstanda “Tərcüman” qəzeti və “üsuli-cədid” məktəbləri ilə Qasıralı əslində rus başbilənlərinə alternativ proyekt ortaya qoymağı bacardı.

Maarifçilik sahəsində ən böyük işi sözsüz ki, mətbuat gördü. “Əkinçi”, “Tərcüman”la başlayan milli mətbuat “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Türküstan” ilə inkişaf etdi. Dövrün ziyalıları əvvəlcə mədəni muxtariyyət, sonra ərəzi muxtariyyəti və nəhayət, çağdaş dünya modelində müstəqil dövlətin qurulması fikrini irəli sürdülər və bu fikri uğurla gerçəkləşdirməyi bacardılar.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: mehman.hesen@gmail.com

Çar Rusiyası türk xalqlarının ideya və fikirlərinə nifrətlə yanaşır və mümkün qədər hərəkəti boğmağa çalışırdı. Həbslər, sürgünlər, qətlər milli müqaviməti nəinki zəiflətdi, əksinə daha da gücləndirdi.

İmperiyanın çökməsi labüdü idi və belə olan halda ortaya bir sıra qüvvələr çıxdı. Bu mübarizədə bolşeviklərin qalib gəlməsi və elə ilk başlanğıcda Çar II Nikolayın ailə üzvlərinin qətlə gələcək qəddarlıqlarından xəbər verirdi. Yerli türk xalqları bolşeviklərin əsas məramının fərqləndirildiyi idilər. Görkəmli özbək sənətkarı Əbdürrauf Fitrət bolşeviklərin qalib gəlməsi ilə bağlı məqaləsində yazırdı: “Yeni bəla gəldi, bolşevik bəlası” [1, s.42].

Bolşeviklər yerli xalqların müstəqillik fikirlərini heç bir vəchlə qəbul etmirdilər. Terror hesabına olsa da, Qafqazda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, Orta Asiyada müstəqilləşən quruluşları işğal yolu ilə məhv etdilər. 20-ci illərdə müstəqil dövlət uğrunda mübarizə aparanlara qarşı sürgün, həbs və qətlərə başlandı. 30-cu illərdə isə ictimai-siyasi və ədəbi həyatın bütün sferalarını əhatə edən təzyiqlər vüsət aldı. Bu prosesin zirvə nöqtəsini 1937-1938-ci illər repressiyası təşkil edirdi.

Sovet imperiyasının 1937-38-ci illərdə törətdiyi repressiya quruluşun mahiyyətindəki qəddarlığın ifadəsi idi. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində qəsdən, imperiyanın dayaqlarını qorxu yaratmaq yolu ilə möhkəmləndirməyə hədəflənən dalğa, irq və din fərqi qoymadan ölkə boyu tüğyan etmişdir. Yerli rusların bu dalğanın qurbanı olması sırf ideoloji xarakter daşıyırdısa, türk xalqları üçün ideoloji müstəvi ilə yanaşı, həm də milli mahiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, Çingiz Aytmatovun atası Torequl Moskvada Qızıl Professorluq İnstitutunda oxuyan bolşevik idi. Onun repressiya qurbanı olmasının hər hansı ideoloji səbəbi ola bilməzdi. Qanlı dalğa ilə xalqların düşünən beyinlərini aradan götürməklə intellektual bazanı zəiflətməyə, müstəmləkəçi imperialist mövqelərini bölgələrdə gücləndirməyə çalışılırdı. İmperiya rəhbərliyi bu müdhiş terrorla müstəmləkəçiliyi gücləndirmək məqsədi güdürdü. “Çingiz xanın ağ buludu” əsərində müstəntiq Tansıkbayov dövrün real mənzərəsini, qəddarlığın yaratdığı vahiməli süni mühiti olduğu kimi təsvir edir. “...ana dilindən imtina etməyə qədər hər cür milli dəyərləri nümayişkarənə şəkildə danırdılar. Əgər biri hər addımbaşı Lenin dilində danışdığını, Lenin dilində düşündüyünü təkrarlayırsa, gəl beləsinə iliş görüm necə ilişirsən...” [3, s.302]

Repressiya bütün mahiyyəti ilə ilk növbədə yerli xalqların milli özünəməxsusluğunu məhv edərək bolşevizmin dayaqlarını möhkəmləndirməyə və Çingiz Aytmatovun vurğuladığı kimi, manqurt nəsil formalaşdırmaq məqsədilə bilərəkdən törədilmişdi. Çar Rusiyasının müxtəlif layihələr, həbslər və sürgünlərlə qarşısını almağa çalışdığı milli düşüncəni bolşeviklər fiziki terrorla məhv etməyə cəhd göstərdi. “30-cu illərin analoqu olmayan repressiya kabusu təkə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışına alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu” [4].

Heç şübhəsiz ki, bu cür davranış ötən əsrin ən böyük imperiyasının rəhbəri Stalinin şəxsi məziyyətlərindən doğurdu. Stalin hələ ötən əsrin əvvəllərində, bolşevik-mənşevik mübarizəsi gedərkən şəxsi fikir və düşüncələrində, proqramında kütləvi terrorun vacibliyini vurğulayırdı. Stalinlə bir müddət təmasda olmuş Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imperiya rəhbərinin xarakterini Stalinin ölümündən sonra qələmə aldığı “Stalinlə ixtilal xatirələri” adlı silsilə məqalələrində onun kütləvi terroru dəstəkləməsi barədə yazmışdır. Belə ki, xatirələrin “Müdhiş İvan bir idealdır” hissəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı-Moskva qatarında Stalinlə ikili söhbətlərində kütləvi terror məsələsində həmsöhbətinin dedikərini belə xatırlayır: “- Yox, – dedi, yanırlırsınız, terrorun, hələ kütləvi terrorun tarixdəki rolu mühümdür. Biz bolşeviklər, təbii ki, şəxsi terroru qəbul etmirik. Bunun faydası yoxdur. Bu, eserlərin sistemidir. Fəqət kütləvi terror başqa, onu qəbul və tətbiq edəcəyik. Bunun faydası isə şübhəsizdir” [5, s.62].

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri olan, ictimai-siyasi xadim, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir Ceyhun Hacıbəyli özünün “SSRİ-də ziyalılar” məqaləsində

imperiyanın qurulmasından etibarən əsas qayəsini, repressiyaya qədər keçilən yolu bütün mahiyyəti ilə təsvir etmişdir. Məqsəd, insanların fərdi, özünəməxsusluqlarını sıradan çıxarmaqla, müəyyən etdikləri qəlibə uyğun vətəndaş formalaşdırmaqdan ibarət idi. Yerli xalqların intellektual bazasını məhv etməklə, onları köləyə çevirmək repressiyanın əsas səbəbi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Fatma Açıq. Özbək türk şairi, yazarı, dil bilimci və düşünürü Abdurauf Fıtrat. Kök dergisi, sayı: 4, 2002.
2. Alimova D. Mustabid Tüzimnin Özbəkistan Milli Baylıqlarını Talaş Siyasəti: Tarih şahidliğı ve sabakları. Toşkent, "Şark", 2000.
3. Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004.
4. Əhmədov Bədirxan. Ədəbiyyat və repressiya.
5. <http://www.azbyb.az/index.php/criticism/post/18>
6. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.

ON THE GENESIS OF REPRESSION AND THE CAUSES OF OCCURENCE

SUMMARY

In this article is researched the essence of repression which led to the massacres, exile and arrests in the broader geography, from the center to the most recent frontiers of the USSR in 1930s. The repressive movement originated from the essence of the empire and as a review the head of the empire Stalin, who deliberately committed to demoralize and consecrate indigenous peoples. In the article was studied Soviet empire's predecessor, the way to repression and these events in literature.

О ГЕНЕЗИСЕ РЕПРЕССИЙ И ИХ ПРИЧИНАХ

РЕЗЮМЕ

В статье исследовалась суть репрессий, которые привели к массовым убийствам, изгнанию и арестам в широкой географии, от центра к новейшим рубежам СССР в 1930-х годах. Репрессивное движение родилось в сущности империи в бытность в качестве главы империи Сталина, намеренно взявшего на себя обязательство деморализовать и ослабить коренные народы. В статье были изучены отражённые в литературе пути советской империи, приведшие к репрессиям.

UOT: 821(=512.1)

Töhfə Talıbova*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCANDA MƏHTİMQULU FƏRAQİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN TƏBLİĞİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkmənistan, ədəbi əlaqə, Məhtimqulu Fəraqi, kitab nəşri, tədbir

Key words: Azerbaijan, Turkmenistan, literary relation, Magtymguly Pyragy, book publishing, event

Ключевые слова: Азербайджан, Туркменистан, литературные связи, Махдумгулу Фараги, издание книг, мероприятие

Müstəqil Türkmənistan 18 may 1992-ci il tarixdə yeni Konstitusiyasını qəbul etmişdir. Türkmənistan Prezidenti Saparmurat Niyazovun sərəncamı ilə 1992-ci ildən başlayaraq həmin gün həm Konstitusiya günü, həm də türkmən ədəbiyyatının klassik şairi, mütəfəkkir filosofu Məhtimqulu Fəraqinin poeziya günü kimi rəsmi olaraq “Məhtimqulu Fəraqi poeziyası və yüksəliş, birlik bayramı” adlanır. Bu bayram hər il Türkmənistanda və ölkənin səfirliyi olan xarici ölkələrdə, Türkmənistanın təmsil olduğu beynəlxalq təşkilatlarda yüksək səviyyədə qeyd edilir.

9 iyun 1992-ci ildə Azərbaycanla Türkmənistan arasında diplomatik münasibətlər qurulduqdan bu günə qədər Türkmənistanın Azərbaycandakı Səfirliyinin təşəbbüsü ilə hər il Azərbaycan və Türkmənistanın elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, ədəbiyyatşünas alimlərin, şair və yazıçıların iştirakı ilə Məhtimqulu Fəraqinin poeziya günlərinin keçirilməsi ənənə halını almış və qardaş ölkənin “Məhtimqulu Fəraqi poeziyası və yüksəliş, birlik bayramı” ölkəmizdə böyük təntənə ilə qeyd edilir.

2010-cu ilin may ayında Bakıda Məhtimqulunun ədəbi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirilib. Belə tədbirlərdən biri Türkmənistanın o zaman Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri, mərhum Annaməmməd Məmmədovun təşəbbüsü ilə M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada keçirilmişdir. Tədbirdə Azərbaycan ziyalıları ilə birlikdə Türkmənistandan gələn alimlər də iştirak etmişlər. Qonaqlardan Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Məhtimqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri Çarı Quliyev və Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutunun baş mütəxəssisi Atamurad Saparmuradov tədbir iştirakçılarına şairin yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat vermişlər. Tədbirin bədii hissəsi Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrında davam etdirilmişdir. Hər iki ölkənin yaradıcı ziyalılarının və incəsənət xadimlərinin iştirak etdiyi bu tədbirdə Azərbaycan və türkmən dilində Məhtimqulunun şeirləri söylənilmiş, incəsənət ustalarının ifasında şairin əsərlərinə bəstələnmiş mahnılar ifa edilmişdir [1, s.12].

Başqa bir tədbir isə 21 may 2010-cu ildə Bakı Dövlət Universitetində keçirilib. Böyük şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bu konfransda Azərbaycan alimləri, ziyalıları, elm və dövlət xadimləri ilə bərabər, Türkmənistanın Azərbaycandakı Səfirliyinin əməkdaşları, Türkmənistandan gələn qonaqlar – Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Məhtimqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun şöbə müdiri Çarı Quliyev və Bayrammurad Taçanov, TEA Milli Əlyazmalar İnstitutunun

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: tohfe_t@yahoo.com

əməkdaşı Atamurad Saparmuradov şairin poetik yaradıcılığından bəhs edən maraqlı məruzələrlə çıxış etmişlər [2, s.17].

Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı – TÜRKSÖY-un yaradılması türk xalqları ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və digər qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrinin təbliği sahəsində yeni mərhələdir. Xüsusən türk xalqlarının tanınmış yazıçı və şairlərinin yubileylərinin keçirilməsi və əsərlərinin tərcümə olunaraq nəşr edilməsi sahəsində TÜRKSÖY son dövrlər böyük işlər görür. Təşkilatın ən böyük layihələrindən biri də Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, tanınmış ədəbiyyatşünas, alim-tərcüməçi Ramiz Əskərin böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq tərtib etdiyi “Seçilmiş əsərləri” TÜRKSÖY tərəfindən nəfis şəkildə nəşr edilmişdir. Şairin məzmun və formaca müxtəlif şeirlərinin çoxunun toplandığı bu kitaba Ramiz Əskər “Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqi” adlı geniş giriş məqaləsi yazmışdır [3]. Bu kitab Məhtimqulu Fəraqinin Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə nəşr edilən ilk irihəcmli əsəridir.

“TÜRKSÖY kitabxanası” seriyasından nəşr edilmiş bu əsərin 17 dekabr 2010-cu ildə M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada təqdimat mərasimi keçirilmişdir. TÜRKSÖY-un baş direktoru Düşən Kaseyinovun, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anarın və Atatürk Mərkəzinin sədri, AMEA-nın müxbir üzvü, Milli Məclisin deputatı, akademik Nizami Cəfərovun da iştirak etdiyi bu tədbirdə Azərbaycanın bir çox elm və mədəniyyət xadimləri, incəsənət ustaları iştirak etmişlər. Akademik Nizami Cəfərov qeyd etmişdir ki, müstəqilliyimizin bizə verdiyi imkanlar sahəsində türk xalqlarının ədəbi əlaqələrində yeni bir mərhələ başlayır. Görkəmli türkoloq-alim – “Bu mərhələ daha çox sistemliliyi ilə seçilir. Artıq bütövlükdə ədəbiyyatları tanımaq mümkündür. Uzun illər bir-birindən təcrid olunmuş türk dilləri bu tərcümələrlə yenidən yaxınlaşır”, – deyərək, xalqlarımız arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında və inkişafında bədii tərcümənin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir [4, s.7; 5, s.3].

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Türkmənistanda və Türkmənistan səfirlikləri və ölkənin beynəlxalq qurumlardakı nümayəndəliklərinin təşkilatçılığı ilə bütün dünyada hər il may ayının 18-də ölkənin əsas bayramlarından hesab edilən və türkmən xalqının nəsillərinin qədim mədəniyyətlə ayrılmaz əlaqəsini simvolizə edən “İnkişaf, birlik və Məhtimqulu Fəraqi poeziyası günü”nün keçirilməsi artıq ənənə halını almışdır. Bu tədbir Türkmənistanın Azərbaycandakı Səfirliyinin təşkilatçılığı ilə ölkəmizdə də yüksək səviyyədə keçirilir.

2011-ci il mayın 18-də Qafqaz Universitetində keçirilən “Dirçəliş, birlik və Məhtimqulu poeziyası günü” adlı bayram tədbirini açan Universitetin rektoru, professor Əhməd Saniç Məhtimqulu Fəraqini bütün türk dünyasının şairi adlandırır. Türkmənistanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Toyli Komekov Məhtimqulu Fəraqi poeziyasına həsr edilən bu bayramın “ölkənin ən əsas bayramlarından biridir, türkmən xalqının nəsillərdən-nəsillərə ötürdüyü qədim mədəniyyəti ilə olan qırılmaz əlaqələrinin rəmzidir”, – deyərək türkmən xalqının ən əlamətdar bayramlarından biri olduğunu qeyd edib. Tədbirdə çıxış edən professor Əjdər Ağayev Məhtimqulu Fəraqini böyük şəxsiyyət, vətənpərvər, türkmən xalqının böyük oğlu kimi qiymətləndirib, onun yaradıcılığını Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı ilə müqayisə edib, onların yaradıcılıqlarındakı oxşar cəhətlərdən söhbət açıb. Tədbirdə çıxış edən alim və mütəxəssislər Məhtimqulu Fəraqinin ömür yolundan, zəngin ədəbi yaradıcılığından, onun şeirlərinin bədii xüsusiyyətlərindən ətraflı danışmışlar. Onu “misilsiz söz ustası, müdrik filosof, türkmənlərin ruh dünyasının nuru, türkmən xalqını vətənpərvərliyə, xeyirxahlığa çağıran böyük şəxsiyyət” kimi xarakterizə etmişlər [6, s.7].

Türkmənistan-Azərbaycan münasibətləri, dostluğun və qardaşlığın nümunəsi olaraq Türkmənistan Səfirliyi və Qafqaz Universiteti Mədəniyyət şöbəsinin təşkilatçılığı ilə “İnkişaf, birlik və Məhtimqulu Fəraqinin şeir günləri” adlı tədbir 2012-ci il mayın 18-də yenə də Qafqaz Universitetində baş tutmuşdur. Tədbirdə Universitetin rektoru Prof. Dr. Əhməd Saniç və Türkmənistanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Toyli Komekov çıxış edərək, Türkmənistan və Azərbaycanın zəngin tarixi keçmişindən, dostluq münasibətlərindən, möhkəm ədəbi əlaqələrindən,

bu əlaqələrin yaradılmasında Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığının körpü rolu oynadığından ətraflı danışmışlar. Ədəbiyyat və dostluq bayramı olan həmin tədbirdə “Həmzə Nigaridən Məhtimquluya gedən yol” mövzusunda çıxış edən Qafqaz Araşdırmalar İnstitutunun direktoru dos. Mehmet Rıhtım, “Məhtimqulu Fəraqinin əsərlərində dostluq və insan sevgisi” mövzusunda çıxış edən Türkiyə Cümhuriyyətindən gəlmiş dos. Ramazan Çakır bəy, “Məhtimqulu Fəraqinin həyat və fəaliyyəti” mövzusunda çıxış edən Türkmənistan Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Davud Orazsahədov dünya şöhrətli şair Məhtimqulu Fəraqinin ədəbiyyat, elm və fəlsəfə vasitəsilə ümumbəşəri mədəniyyətin inkişafına qiymətli töhfə verdiyini diqqətə çatdırmışlar.

Mütəfəkkir şair Məhtimqulu Fəraqinin anadan olmasının 290 illik yubileyinin Beynəlxalq səviyyədə keçirilməsi haqqında Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədov 16 mart 2012-ci il (№12179) tarixdə sərəncam imzalamışdır. Öz növbəsində türk xalqlarının ədəbi irsinin təbliği sahəsində böyük işlər görən Beynəlxalq Türk Mədəniyyət Təşkilatı – TÜRKSÖY də 2014-cü il “Məhtimqulu Fəraqi ili” elan etmişdi. TÜRKSÖY bununla bağlı 2014-cü il fevral ayının 2-də Ankara Dövlət Rəsm və Heykəl Muzeyində “Məhtimqulu Fəraqi ili”nin açılış mərasimini keçirmiş və tədbirdə Türkmənistanın mədəniyyət naziri Qunça Mamedovanın rəhbərliyi ilə xalq sənətkarları, şairlər, ədəbiyyatşünaslar və mətbuat nümayəndələri iştirak etmişlər. Tədbirdə çıxış edənlər – TÜRKSÖY-un Baş katibi Düsen Kaseyinov, Türkmənistanın mədəniyyət naziri Qunça Mamedova və türkmənistanlı alimlər Məhtimqulu Fəraqinin zəngin yaradıcılığından söhbət açıb, TÜRKSÖY-un 2014-cü il “Məhtimqulu Fəraqi ili” elan etməsini gənc nəsillərin böyük şairin yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olması istiqamətində ən mühüm hadisələrdən biri hesab etdiklərini bildiriblər [7].

Mütəfəkkir şairin yubileyi ilə əlaqədar olaraq TÜRKSÖY tərəfindən dünyanın bir çox ölkələrində Türkmənistan səfirliklərinin bilavasitə iştirakı ilə yubiley tədbirləri keçirilməklə yanaşı, onun əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə çevrilərək nəşr edilmiş, yubiley tədbirləri ilə əlaqədar olaraq türk dünyasının tədqiqatçı alimləri, yaradıcı ziyalıları mətbuat orqanlarında Məhtimqulun yaradıcılığına həsr etdikləri məqalələri ilə çıxış etmişlər.

Böyük şairin anadan olmasının 290 illik yubileyi münasibətilə Azərbaycanda da böyük işlər görülmüşdür. Mətbuat səhifələrində onun yaradıcılığına həsr edilmiş çox sayda məqalələr çap edilmiş, əsərlərindən nümunələr dilimizə çevrilərək qəzet və jurnallarda, həm də ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanda böyük şairin yaradıcılığına həsr edilmiş ilk məqalələrdən birini Savalan Fərəcov yazmışdır. “Məhtimqulu, kimsə bilməz batini...” adlanan məqaləsini müəllif “Mədəniyyət” qəzetində dərc etdirmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verən müəllif, məqaləsində əsasən şairin evlilik həyatından, onun ilk məhəbbəti Menqliyə olan sevgisindən söhbət açmışdır. Məqalənin sonunda Məhtimqulun yaradıcılığının azərbaycanlı şairlərdən M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin yaradıcılığına təsirindən, həmçinin Məhtimqulun özünün də Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələndiyindən bəhs edilir [8, s.15].

Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Paşa Əlioğlu “Məhtimqulu Fəraqi və XVIII əsrdə Oğuz türklərinin ədəbiyyatı” adlı məqaləsində böyük şairin əsərlərinin qısa təhlilindən sonra onun yaradıcılığının XVIII əsr türkdilli şairlərin yaradıcılığına təsiri haqqında geniş bəhs etmişdir. Müəllif Məhtimqulu yaradıcılığının XVIII əsr görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin (1717-1797), Türkiyədə osmanlı divan ədəbiyyatının ən önəmli şairlərindən olan Əhməd Nədimin (1680-1730), Cənubi Azərbaycanda tanınmış şair Tilimxanın (1763-1831) yaradıcılığına təsirindən geniş söhbət açmışdır [9]. Böyük şairin anadan olmasının 290 illiyi ilə əlaqədar Bakı Dövlət Universitetinin professoru Ramiz Əskər şairin doqquz şeirini, o cümlədən “Türkmənin”, “Azadım hanı...”, “Oyan dedilər” adlı ən məşhur şeirlərini Azərbaycan dilinə çevirərək, “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc etdirmişdir [10, s.3].

Ramiz Əskər həmçinin yubileyə əlaqədar olaraq mütəfəkkir şairin həyat və yaradıcılığından ətraflı bəhs etdiyi “Ulu türkmən şairi” adlı irihəcmli məqaləsini oxucuların ixtiyarına vermişdir. Məqalədə şairin yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə toxunan müəllif onun lirik-məhəbbət, lirik-fəlsəfi və dini-ruhani şeirlərinin bədii məziyyətlərindən geniş söhbət açmışdır. O, həmçinin

şairin yaradıcılığından tərcümə etdiyi səkkiz yeni şeirini də dərc etdirmişdir [11].

Məhtimqulu Fəraqinin yubileyilə əlaqədar olaraq, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı tərəfindən onun seçmə şeirlərindən ibarət “Seçilmiş əsərləri” nəfis tərtibatda nəşr edilmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin elmi redaktoru olduğu bu kitaba şairin 400-ə yaxın şeiri daxil edilmişdir [12]. Kitabın sonuna Türkmənistanın görkəmli alimi, professor Annaqurban Aşırovun “Məhtimqulu Fəraqi” adlı irihəcmli məqaləsi [12, s.455-477], “Tarixi şəxsiyyətlərin, coğrafi yerlərin və başqa adların qısa izahı” [12, s.478-535], “Ərəb, fars və türkmən sözləri lüğəti” [12, s.536-585] və “Ədəbiyyat siyahısı” [12, s.586-587] daxil edilmişdir. Böyük zövqlə, yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr edilmiş bu kitabdakı şeirlərin tərcüməsi uğurlu alınmışdır. Kitaba daxil edilən şeirlərinin hamısı bilavasitə orijinaldan tərcümə edildiyinə görə, onların bədii keyfiyyəti də daha yüksəkdir. Azərbaycan məhtimquluşünaslığına və böyük şairin 290 illik yubileyinə layiqli təhfə olan həmin kitabın yubiley tədbirləri zamanı təqdimat mərasimi də keçirilmişdir. Elmi ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanan həmin kitab, onun ərsəyə gəlməsində əməyi olan bütün azərbaycanlı alimlərin türkmən ədəbiyyatına, onun korifey sənətkarı Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığına böyük məhəbbət və hörmətinin layiqli ifadəsidir.

7 may 2014-cü il tarixində AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Türkmənistanın Azərbaycandakı Səfirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə böyük şairin 290 illik yubileyinə həsr edilmiş “Dostluq və qardaşlıq carçısı Məhtimqulu Fəraqi” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir. Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda keçirilən bu tədbir başlamazdan öncə İnstitutun dəhlizində mütəfəkkir şairə həsr edilmiş kitablar, o cümlədən onun həmin günlərdə Azərbaycan dilində çapdan çıxmış irihəcmli əsərlər toplusu sərgilənmişdi. AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin sədrliyi ilə keçən Konfransda Azərbaycan və Türkmənistanından gəlmiş alimlər, tələbələr və çox sayda qonaqlar iştirak etmişlər [13].

Türkmənistan Prezidentinin sərəncamına əsasən, Türkmənistan Elmlər Akademiyası Milli Əlyazmalar İnstitutunun təşkilatçılığı ilə 14-16 may 2014-cü il tarixdə Aşqabad şəhərində Məhtimqulu Fəraqinin anadan olmasının 290 illik yubileyinə həsr olunmuş “Məhtimqulu Fəraqi və ümumbəşəri mədəni dəyərlər” adlı Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Dünyanın böyük Beynəlxalq elm mərkəzlərindən, Avropa, Asiya ölkələrindən və Amerikadan, MDB dövlətlərindən, türk respublikalarından elm, mədəniyyət xadimləri, dünya məhtimquluşünaslarının iştirak etdiyi bu Beynəlxalq konfransda AMEA-nın vitse-prezidenti, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin başçılığı ilə İnstitutun əməkdaşlarından Xuraman Hümətova, İsmixan Osmanlı, Təhfə Talibova və bir sıra Azərbaycan alimləri də iştirak etmişlər.

Konfransın “Məhtimqulu və dünya ədəbiyyatı” bölməsinə rəhbərlik edən akademik İsa Həbibbəyli “Məhtimqulu Fəraqinin həyat və yaradıcılığı” adlı elmi məruzə ilə çıxış etmişdir. İnstitut əməkdaşlarından dosent Xuraman Hümətova “Məhtimqulunun şeirlərində təlvin: psixoloji vəziyyətdə dəyişmə”, İnstitutun elmi işçisi İsmixan Osmanlı və Folklor İnstitutunun əməkdaşı, fil.ü.f.dok. Səkinə Qaybaliyeva ilə ortaq “Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məruzə ilə çıxış etmişlər.

Beynəlxalq Konfrans çərçivəsində Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Milli Əlyazmalar İnstitutunun kollektivi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin görüşü keçirildi. Akademik İsa Həbibbəyli ilə Türkmənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, İnstitutun direktoru, professor Annaqurban Aşırov Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrini müzakirə etdilər. Görüş zamanı akademik İ. Həbibbəyli Məhtimqulu Fəraqinin İ. Osmanlı tərəfindən Bakıda nəşr edilmiş “Seçilmiş əsərləri”ni və Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Əlyazmalar fondunda saxlanılan iki əlyazma nüsxəsinin fotosuratını Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutuna bağışladı.

Həmin gün Konfransda iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Məhtimqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun kollektivi ilə də görüşü keçirildi. Akademik İsa Həbibbəyli İnstitutun rəhbərliyinə Azərbaycanda Türkmənistan ədəbiyyatının tədqiqi

və nəşri sahəsində görülən işlər haqqında ətraflı məlumat verdi və Dil və Ədəbiyyat İnstitutuna da Məhtimqulu Fəraqinin adıçəkilən kitabını hədiyyə etdi.

Böyük mütəfəkkir Məhtimqulu Fəraqinin anadan olmasının 290 illik yubileyinin Bakıda və Aşqabadda yüksək səviyyədə keçirilməsi və bu tədbirlərdə hər iki ölkə alimlərinin böyük heyətdə iştirakı, Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Türkmənistan dostluğunun və qardaşlığının, ədəbiyyat sahəsində hər iki ölkə filoloq-alimlərinin sıx əməkdaşlığının və Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsinin parlaq təzahürlərindən biridir.

2014-cü ildə Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin inkişafına mühüm töhfə ola biləcək əlamətdar bir hadisə isə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşı İsmixan Osmanlı tərəfindən AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Məhtimqulu Fəraqinin indiyə qədər elmə məlum olmayan divanının aşkarlanmasıdır. 2014-cü il iyun ayının 22-də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda həmin divanın elmi ictimaiyyətə təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli yeni tapılmış divan haqqında məlumat vermiş və tezliklə həmin divanın Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini tapşırılmışdır. Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələri tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri olan bu divan nəşrə üç institutun elmi əməkdaşlarının birgə fəaliyyəti sayəsində hazırlanmışdır. Türkmənistandan dəvət olunmuş Türkmənistan Milli Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçiləri Rəhmanberdi Qodarov, Rahimmammet Kurenov və azərbaycanlı alim – AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun direktor müavini, filologiya üzrə elmlər doktoru Paşa Kərimov divanın daşbasma əlyazması mətninin transliterasiyasını həyata keçirmiş, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşı, fil.ü.f.d İsmixan Osmanlı isə mətni türkmən dilindən Azərbaycan dilinə çevirmiş, qeyd və izahlar, lüğətlə birlikdə nəşrə hazırlanmışdır. Divan AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin elmi redaktorluğu ilə böyük tirajla nəşr edilmişdir [14]. Kitaba giriş məqaləsi kimi akademik İ.Həbibbəylinin yuxarıda haqqında bəhs edilən “Böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı elmi məqaləsi daxil edilmişdir [14, s.3-20]. Kitabda həmçinin fil.ü.e.d. Paşa Kərimovun “Məhtimqulu divanının yeni nüsxəsi” [15, s.21-24] və əsəri Azərbaycan dilinə çevirən, fil.ü.f.d İsmixan Osmanlının “Məhtimqulu Fəraqi divanının nüsxələri” [16, s.25-46] adlı məqalələri verilmişdir. 2016-cı il aprel ayının 28-də AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşkilatçılığı ilə “Divan”ın təqdimat mərasimi keçirilmiş və tədbirdə AMEA-nın prezidenti, akademik Akif Əlizadə, TEA-nın prezidenti, Akademianın müxbir üzvü Meret Aşırbayev, AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın akademik-katibi Teymur Kərimli, Türkmənistanın Azərbaycan Respublikasındakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Toyli Kumeqov, Türkmənistan və Azərbaycan alimləri iştirak və çıxış etmişlər.

Məhtimqulu Fəraqi “Divan”ının Bakıda nəşr olunması elmi ictimaiyyət tərəfindən birmənalı olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, xüsusilə AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi nailiyyəti kimi qiymətləndirilmişdir. Bu kitabın nəşri həm də Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin inkişafına ən böyük töhfə olmaqla bərabər, həm də yeni mərhələ kimi dəyərləndirilmişdir. Çünki bu möhtəşəm ədəbi abidənin nəşrə hazırlanmasında Azərbaycan və Türkmənistan alimləri ilk dəfə birgə işləmişlər.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor Əbülfəz Quliyev “Türk dünyasının ortaqlar söz sərvəti – Məhtimqulu irsi” adlı irihəcmli məqalə ilə “525-ci qəzet”in səhifəsində çıxış etmişdir. Alim bu məqaləsində Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin bu günündən geniş söhbət açmış, əlaqələrimizin daha da inkişaf etdirilməsində Məhtimqulun ədəbi irsinin müstəsna əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Müəllif həmin məqaləsində həmçinin böyük şairin Bakıda nəşr olunmuş “Divan”ının bəzi məziyyətləri haqqında geniş bəhs etmişdir [17]. Müəllif “Azərbaycan-türkmən ədəbi əlaqələri yeni mərhələdə” adlı başqa bir məqaləsində də yenə iki qardaş xalq arasındakı ədəbi əlaqələrin tarixinin çox qədim dövrlərə gedib çıxdığını bildirərək, Məhtimqulun yaradıcılığı barədə qısa məlumat verir və əsas diqqəti yenə şairin Bakıda nəşr olunmuş “Divan”ına yönəldir. O, “Divan”ın tərtibi və şairin orada toplanmış şeirlərindən söhbət açarkən, mütəfəkkir şairin AMEA-nın M.Füzuli adına

Əlyazmalar İnstitutunda tapılmış “Divan”ının Azərbaycanda nəşrini müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələ olduğunu xüsusi vurğulayır [18, s.152-155].

Qeyd etdiyimiz kimi, hər il may ayının 18-də – Türkmənistanda Konstitusiyanın qəbul olduğu gün, həm də Məhtimqulu Fəraqinin poeziya günü kimi qeyd edilirdi. Amma 2017-ci ildə Türkmənistan Məclisi (parlament) dövlət bayramları sistemində dəyişiklik etməyi qərara aldı. Həmin dəyişikliyə görə, hər il 18 may Türkmənistan Konstitusiyası və Dövlət Bayrağı günü kimi qeyd ediləcəkdir. 27 iyun Türkmənistanda Mədəniyyət və İncəsənət İşçiləri Günü kimi qeyd edildiyinə görə, Məhtimqulu Fəraqinin türkmən ədəbiyyatı və mədəniyyətinə verdiyi böyük töhfələr nəzərə alınaraq, onun poeziya gününün də iyunun 27-də qeyd edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Məhtimqulu Fəraqinin poeziya günü münasibəti ilə 2018-ci il iyun ayının 25-də Türkmənistanın Azərbaycandakı Səfirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Türkmənistan Elmlər Akademiyası və AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təkilatçılığı ilə “Məhtimqulu – insan qəlbinin təbibisi” adlı Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Tədbir iştirakçılarına konfransın məramı haqqında məlumat verən AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik İ.Həbibbəyli Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinin müasir inkişafının yüksək səviyyədə olduğunu, eyni kökə, mədəniyyətə, qədim tarixi münasibətlərə və ənənələrə malik Azərbaycan və türkmən xalqlarını eyni dil və din birləşdirdiyini fəxrlə qeyd etmişdir.

Türkmən ədəbiyyatının klassiki M.Fəraqinin zəngin yaradıcılığı barədə məlumat verən akademik İ.Həbibbəyli böyük mütəfəkkirin qiymətli irsinin öyrənilməsinin, tədqiqi və nəşrinin ölkələrimiz arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında böyük əhəmiyyət daşıdığını vurğulayıb. O, M.Fəraqinin türkmən yazılı ədəbiyyatındakı xidmətlərindən danışmış, böyük mütəfəkkiri Türkmənistan-da milli istiqlal ədəbiyyatının banisi kimi xarakterizə edərək bildirib ki, şair yaradıcılığında türkmən xalqının azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizəsini əks etdirib və onun poeziyasında realizm əsas yer tutub.

Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən türkmən şairinin seçilmiş əsərlərindən ibarət “Divan”ının ilk dəfə doğma dilimizdə çap olunduğunu diqqətə çatdıran akademik İ.Həbibbəyli bu nəşrin yüksək səviyyədə inkişaf edən Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələrinə yeni töhfə olduğunu qeyd edib. Vurğulayıb ki, görkəmli türkmən şairi M.Fəraqinin xatirəsi ölkəmizdə əziz tutulur və onunla bağlı silsilə tədbirlər keçirilir [20].

Sonra Türkmənistanın ölkəmizdəki səfiri Məkan İşankuliyev çıxış edərək xalqlarımız arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərindən söz açıb, tədbirin iki ölkə arasındakı ədəbi əlaqələrin inkişafına töhfə verəcəyinə əminliyini bildirib. Qeyd edib ki, “Fəraqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Məhtimqulun yaradıcılığı türkmən ədəbiyyatının mühüm bir dövrünü əhatə edir. Səfir Azərbaycanda M.Fəraqi yaradıcılığına göstərilən diqqətə görə tədbirin təşkilatçılarına minnətdarlığını bildirib.

Tədbirdə çıxış edən Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva rəhbərlik etdiyi təşkilatın əsas missiyasının türkdilli xalqların tarixinin, zəngin mədəni irsinin öyrənilməsi və dünyaya nümayiş etdirilməsi olduğunu bildirib. O, çıxışında əsrlərə dayanan zəngin tariximizin, dinimizin, dilimizin, adət-ənənələrimizin və mənəvi dəyərlərimizin olduğunu söyləyib. Bildirib ki, türkdilli ölkələrin xalqları eyni kökdən su içən ağacın budaqlarıdır.

Böyük türkmən şairi M.Fəraqiyə həsr olunan Beynəlxalq konfransın əhəmiyyətinə toxunan G.Əfəndiyeva onun zəngin irsinin türkmən ictimai fikrinə və milli şüuruna yeni üfəqlər açdığını qeyd edib.

Daha sonra çıxış edən Tatarıstan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik Salaxov Myakzyum, Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik Teymur Kərimli, Türkmənistan Elmlər Akademiyasının (TEA) Əlyazmalar İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri namizədi Davut Orasəhedov, TEA-nın M.Fəraqi adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini Həzrətqulu Durdiyev, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi, fil.ü.f.d. İsmixan Osmanlı ortaq köklərə və zəngin ənənələrə malik olan qardaş türkmən

xalqının qüdrətli şairi M.Fəraqini türk-müsəlman dünyasının və ümumən bəşəriyyətin yetişdirdiyi görkəmli sənətkar kimi səciyyələndiriblər. M.Fəraqinin yaradıcılığında vətənpərvərlik, türkmən qəbilələrini birliyə çağırış motivlərinin daha güclü olduğu, onun dünyada xalqların mənəvi-siyasi birliyinin böyük müdafiəçisi və carçısı kimi qəbul olunduğu diqqətə çatdırılıb.

Göründüyü kimi, Azərbaycan-Türkmənistan ədəbi əlaqələri kontekstində müstəqillik dövrü (1991-2016) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhtimqulu Fəraqi yaradıcılığının tədqiqi, nəşri və təbliği sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Şairin ədəbi irsinin böyük maraqla öyrənilməsi öz növbəsində iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələri tarixinin ədəbi-mədəni hadisələrlə daha da zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra isə bu maraq daha da artmışdır.

Məhtimqulu Fəraqi öz sağlığında istedadı, qəlbləri rıqqətə gətirən şeirləri ilə Türkmənistan sərhədini aşmış böyük şairdir. Professor Annaqurban Aşırovun qeyd etdiyi kimi, “Məhtimqulunun özü özünəməxsus dünyadır. Onu başa düşmək üçün şairin mənəvi dünyasına baş vurmaq lazımdır. Bu da mümkün olmayan işdir. Amma Məhtimqulunun dünyası öz pərəstişkarlarına dinclik vermir” [20, s.23].

Bu, həqiqətən də belədir. Məhtimqulu Fəraqi özünəməxsus özəlliklərə malik poeziyası olan böyük sənətkardır. Onun yaradıcılığı milli olduğu qədər də xalqıdır. Məhz bu keyfiyyətlərinə görə tədqiqatçıları özünə cəlb edir və gələcəkdə də cəlb edəcəkdir. Onun poetik irsinin öyrənilməsi Azərbaycan və türkmən xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşması, onlar arasında dostluq, həmrəylik, humanizm və türkçülük ideyalarının daha da möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Böyük türkmən şairi Məxdumqulu Fəraqi yad edildi. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, Bakı, 2010, 28 may.
2. Azərbaycan-Türkmənistan: qardaşlığımız əbədidir. “Xalq qəzeti”, Bakı, 1996, 19 mart.
3. Məxdumqulu Fəraqi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi: Ramiz Əskər. Redaktoru: Əli Şamil. Bakı-Ankara: TÜRKSOY nəşri, 2010.
4. Gülər. “TÜRKSOY kitabxanası” seriyasından yeni təqdimat. “Mədəniyyət” qəzeti, Bakı, 2010, 22 dekabr.
5. İlyasov R. Sevən qəlblərin himni. “Respublika” qəzeti, Bakı, 2010, 19 dekabr.
6. Loğmanoğlu S. Bakıda Türkmənistanın Dirçəliş, Birlik və Məhtimqulu poeziyası günü qeyd olunub. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2011, 20 may.
7. Mehparə. TÜRKSOY “Məxdumqulu Fəraqi ili”nə start verdi. “Mədəniyyət” qəzeti, Bakı, 2014, 7 fevral.
8. Fərəcov S. “Məhdimqulu, kimsə bilməz batini...” “Mədəniyyət” qəzeti, Bakı, 2014, 4 aprel.
9. Əlioğlu P. Məxtumqulu Fəraqi və XVIII əsrdə Oğuz türklərinin ədəbiyyatı. “525-ci qəzet”, Bakı, 2014, 8 may.
10. Fəraqi Məxdumqulu. Şeirlər. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 2014, 20 mart.
11. Əskər R. Ulu türkmən şairi. “Ekspress” qəzeti, Bakı, 2014, 13 may.
12. Fəraqi Məhtimqulu. Seçilmiş əsərləri. Türkmən türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə çevirən, izahların, lüğətin müəllifi və nəşrə hazırlayanı: İsmixan Osmanlı. Elmi redaktor: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
13. Dostluq və qardaşlıq carçısı Məxdumqulu Fəraqi. “Mədəniyyət” qəzeti, Bakı, 2014, 9 may.
14. Məhtimqulu Fəraqi. Divan. Türkməncədən Azərbaycan dilinə çevirən, qeyd və izahların müəllifi və nəşrə hazırlayanı: İsmixan Osmanlı. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
15. Kərimov P. Məhtimqulu divanının yeni nüsxəsi. Məhtimqulu Fəraqi. Divan. Türkməncədən Azərbaycan dilinə çevirən, qeyd və izahların müəllifi və nəşrə hazırlayanı: İsmixan Osmanlı. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
16. Osmanlı İ.M. Məhtimqulu Fəraqi divanının nüsxələri. Fəraqi Məhtimqulu. Divan. Türkməncədən Azərbaycan dilinə çevirən, qeyd və izahların müəllifi və nəşrə hazırlayanı: İsmixan Osmanlı. Elmi redaktor və ön sözün müəllifi: akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
17. Quliyev Ə. Türk dünyasının ortağ söz sərvəti – Məhtimqulu irsi. “525-ci qəzet”, Bakı, 2016-cı il, 20 fevral.
18. Quliyev Ə. Azərbaycan-türkmən ədəbi əlaqələri yeni mərhələdə. Ədəbi əlaqələr, Toplu, 2016, X cild.
19. <http://literature.az>
20. Aşırov A. Məhdimqulu Fəraqi. Türkmən türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran və nəşrə hazırlayan: İsmixan Osmanlı. Elmi redaktoru: T.Kərimli. Bakı, “Mütərcim”, 2013.

**PROMOTING MAGTYMGYLY PYRAGY'S LITERARY HERITAGE
IN INDEPENDENCE PERIOD OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

It is known that one of the main indicators of humanitarian relations among nations is to establish and to develop the literary relations among them. Prominent Turkmen poet Magtymgyly Pyragy – the representative of literature of Turkic people in Azerbaijani literature, is one of the classics whose literary heritage have been widely studied and works have been published. His creativity is a main stage in the development of Azerbaijan-Turkmenistan literary relations in the Independence period. In the article is dealt with done works in studying and publishing great thinker Magtymgyly Pyragy's creativity in the Azerbaijani literature.

**ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ЛИТЕРАТУРНОГО
НАСЛЕДИЯ МАХДИМГУЛУ ФАРАГИ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ**

РЕЗЮМЕ

Как известно, одним из основных показателей гуманитарных отношений между народами является установление и развитие между ними литературных связей. Литературное наследие представителя литературы тюркских народов, выдающегося туркменского поэта Махдимгулу Фараги является одним из самых изученных в азербайджанском литературоведении, и часто издаваемым. Его творчество это важный этап в развитии литературных связей между Азербайджаном и Туркменистаном в годы Независимости. В статье говорится о проведённой в азербайджанском литературоведении работе в области исследования и издания творчества великого мыслителя Махдимгулу Фараги.

UOT: 821(=512.1)

Nigar İsmayilzadə*

TÜRK TƏKKƏ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ ƏZİZ MAHMUD XUDAYİNİN İLAHİ EŞQ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: təsəvvüf ədəbiyyatı, zühdi sufi ədəbiyyatı, cəlvətiyyə təriqəti, ilahi eşq

Key words: Sufi literature, ascetic Sufi literature, Jalwatiyya sect, divine love

Ключевые слова: турецкая суфийская литература, аскетическая суфийская литература, верование джалватия, божественная любовь

İnsanın dünya kirlərindən təmizlənərək, ruhundan cahilliyi və qəfləti silib, onu gerçək təmizliyi ilə ortaya çıxaran yol təsəvvüf adını alır. Təsəvvüf İslam dünyasında sosial həyatla geniş ölçüdə birləşərək xalq kütlələri arasında böyük marağa səbəb olan bir iman, fikir, irfan və eşq hadisəsidir. Təsəvvüf uca Allaha yönəlmək, insanın öz varlığını Haqqın varlığında yox etməkdir. Təsəvvüfün mövzusu insanın nəfsi və ruhu ilə bağlı olan bütün məsələlərlə bağlıdır [1, s.4].

Türk dünyasında təsəvvüf cərəyanının inkişaf edib yayılması ədəbiyyata da təsir etməyə bil-məzdi. İnsanın nəfsini tərbiyə etməsi, ilahi eşqdən nəsibini alması və vüsala çatması, eyni zamanda dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq kimi düşüncələr təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzusudur.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra yaranan ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədir. Anadoludakı təsəvvüfün ilk ədibləri Yəsəvinin dərvişləridir. Onların dilindəki şeirlər “nə-fəs”dir, “hikmət”dir. Təkkələrdə, dərğahlarda söylənən Haqq sözləri türk xalqını bir-birinə daha da sıx bağlamışdır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı Mövlana, Konəvi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş, Eşrefoğlu Ruminin əsərlərində gözəlliyi ilə təsvir olunmuş, təsəvvüf bu şairlərin yardımı ilə ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. Təsəvvüfdən bəhs edən dərvişlər həqiqət incilərini şeirlə dilə gətirmişlər. Bu mütəsəvvüflər üçün ədəbiyyat ilahi eşqi əks etdirmək üçün bir vasitə olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq hər şeydir, hər şey eşqdir. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatlarında mütləq həqiqət olan Allaha qovuşmağın eşq və ağıl olmaq üzrə başlıca iki yolu vardır. Aşiq eşqi, zahid isə ağıl əks etdirir. Məqsədə çatdıran, lakin ən çətin olan eşq yoludur və daima ağılla mübarizədir.

İlahi eşq mövzusu XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və ya təkkə poeziyasının güclənməsi ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XIX əsrlər divan ədəbiyyatında da ilahi eşq əsas mövzu olmuş, klassik ədəbiyyat bir eşq ədəbiyyatı durumuna gəlmişdir. Şeirlərdə səslənən meyxanə, saqi, qədəh, gül, bülbül, pərvanə kimi təsəvvüf terminləri şeirin estetik gözəlliyini təmin edən üsurlar olmuşdur [2, s.5].

XVI yüzil türk təsəvvüf ədəbiyyatının zirvəsi sayılır. Bu əsrdə əruzla başlayan təkkə şeiri heca vəzninə də üstünlük vermişdir. Məsələn, camidə vəzlər verən Əziz Mahmud Xudayinin həm əruzda, həm də hecada yazdığı şeirləri axıcı və sadədir.

Təsəvvüf ədəbiyyatı XVI əsrdə heca vəzninin xəlvəti, cəlvəti, mövləvi, gülşəni şairlərinin də şeirləri ilə xeyli dərəcədə sadələşdi. Şairlər əsasən heca vəzninə müraciət etməyə başladılar. Xüsusən də zühdi-təsəvvüfi məşrəbə mənsub sufi şairlərinin ilahi eşq şeirlərini əsasən xalqın anlayacağı

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: nigarismailzadeh@gmail.com

dildə yazırdılar. Zühdi-təsəvvüfi ədəbiyyatın XVI əsrdəki təmsilçiləri İbrahim Gülşəni, Üftadə, Əziz Mahmud Xudayi, Vahib Ümmi və b. idi.

Əziz Mahmud Xudayi adı ilə tanınan və bir çox qaynaqlarda cəlvətiyyə təriqətinin piri kimi təqdim edilən mütəsəvvüf şair, din adamı olan bu şəxs 1541-ci ildə Şərəflikoçhisar adlı yerdə anadan olmuşdur. Halbuki yuxarıda da dediyimiz kimi, cəlvətiyyə təriqətinin qurucusu onun şeyxi Üftadə olmuşdur. Əziz Mahmud Xudayi təriqəti daha da inkişaf etdirmiş, onu şəriətə yaxınlaşdırmışdır. Bu səbəbdən də dərğahdan daha çox, məsciddə (camidə) vəzlər verdiyi və imamlıq etdiyi bilinir.

Əsl adı Mahmud olan Əziz Mahmud Xudayinin uşaqlıq dövrü Sivrihisarda keçib. Burada ilk təhsilini alıb, sonra da təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula gedib. Ayasofya mədrəsəsində oxuyub, təfsir, hədis, fıkıh elmlərini öyrənib. Xəlvətiliklə maraqlanıb və müəllimi Nazırzadə Ramazanla birlikdə Ədirnəyə, sonra da Misirə gedib. Misirdə xəlvətiyyə şeyxlərindən dərs aldıqdan sonra Bursaya qazı təyin olunur və burada Üftadənin dərvişi olur. Sonra Sivrihisara, oradan da İstanbula gedən Əziz Mahmud 1628-ci ildə vəfat edib.

Əziz Mahmud Xudayinin dərvişləri daha çox oxumuş insanlar və dövlət adamları, paşalar, vəzirlər, şeyxülislamı idi. Hətta Osmanlı padşahları da ona çox böyük hörmət göstərirdilər.

Əziz Mahmud Xudayinin bizə qədər gəlib çatan və iki dildə – ərəbcə və türkcə yazdığı əsərlərinin çoxu sünni əqidəsinin şərhinə və üstünlüklərinə aiddir. Məsələn, o, şeiriyyət baxımından gözəl olan bir şeirində də buna toxunur:

*Buyruğun tut Rahmanın
Tevhide gel tevhide
Tazelensin imanın
Tevhide gel tevhide*

*Yaban yerlere bakma
Canın odlara yakma
Her gördüğüne akma
Tevhide gel tevhide*

*Masivadan gözüün yum
Ne umarsan Haktan um
Gitsin gönülden hümmum
Tevhide gel tevhide*

*Zahirde kalan kişi
Güç etme asan işi
Gider gayri teşvişi
Tevhide gel tevhide*

*Şirki baştan savarsan
Hak bilmeye iversen
Yaradanı seversen
Tevhide gel tevhide*

*Emri yerine getir
Erkenden işi bitir
Sıdk ile iman getir
Tevhide gel tevhide [3, s.438].*

Əziz Mahmud Xudayinin dini əsərlərinin yanında ərəbcə və türkcə yazdığı təsəvvüfi əsərləri və ayrıca bir divanı da vardır. Bunlar: “Nefais-ül-mecalis”, “Tecelliyat”, “Divan-ı ilahiyat”, “Habbet-ül-muhabbe”, “Tarikatname”, “Cami-ul-fadail ve kami-ur-rezail” və s.-dir.

*Neyləyim dünyayı
Bana Allahım gerek
Gerekmez masivayı
Bana Allahım gerek.*

*Ehl-i dünya, dünyada
Ehl-i ukba, ukbada
Her biri bir sevdada
Bana Allahım gerek.*

*Dertli, dərmanın ister
Kullar, sultanın ister
Aşık, cananın ister
Bana Allahım gerek.*

Şairə görə dərddliyə dərman, qula sultan, aca yeyəcək, çılpağa paltar, aşiqə canan lazım olduğu kimi, əhli-təsəvvüfə də Allah lazımdır.

*Fani devlet gerekmez
Dürr ü ziynet gerekmez
Haksız cennet gerekmez
Bana Allahım gerek.*

*Bülbül güle karşı zar
Pervaneyi yakmış nar
Her kulun bir derdi var
Bana Allahım gerek.*

*Beyhude hevayı ko
Hakkı bul, gör yahu
Hüdaının sözü bu
Bana Allahım gerek [1, s.185].*

Təbii ki, Əziz Mahmud Xudayi təsəvvüf əhli olmaqla bərabər, həm də camilərdə imamlıq edən bir din adamıdır. Ona görə də, onun ilahi eşq anlayışı hiss, həyəcan, coşqudan çox, şəriətə zidd olmayan anlayış daxilində verilmişdir. Şairə görə, Allah dünyanı yaratdıqdan sonra insan ruhunu vücudaşdırdı və sonra bu bədəni eşq ilə canlandırdı. Xudayi burada eşqi dirilik, yəni can kimi təqdim edir. Onun eşq rədifli qəzəli ilahi eşq anlayışının təcəssümü mahiyyətindədir.

Əziz Mahmud Xudayi əhli-sünnət əqidəsinə ən çox bağlı olan, digər İslami məzhəb və inanc-lara, özəlliklə də şiəliyə düşməncəsinə münasibət bəsləyən sufi olmasına baxmayaraq, eşqi ağıldan, səmimiyyəti quru ibadətdən üstün tutmuşdur. Xudayinin eşq və ağıl haqqındakı qənaətlərini eşq rədifli şeirlərində görmək mümkündür.

*Ya Rabbena ya Rabbena eyle bize i'ta-yı aşk
Çeksin bizi senden yana bu urve-i vüska-yı aşk [4, s.97] –*

mətləli ilə başlayan qəzəlinə şair Allaha yalvararaq eşq istəyir, elə bir eşq ki, onu özünə çəkə bilsin, çünki ilahi eşq Allaha qovuşmanın tək yoludur. Aşıqın qazanacağı tək himmət ilahi eşqdır. İlahi eşq kimdə qərar tutarsa, o insanı maddi varlığından qurtarar, iradəsini, aqlını əlindən alar. Aşıq mə-nəvi məsafələri keçmək üçün ağıla deyil, eşqə möhtacdır. İlahi eşqin yolu əzablarla, çilələrlə doludur, ağıl isə əzabı, çiləni deyil, rahat bir həyatı axtarır. Elə ki, eşq bütün yer üzünü, hətta göyləri ört-dü, eşqin anka quşu da yuvasını orda qurar. Can maddi varlığın simvoludur, canı ovlamaq, yəni yox etmək, canın yerinə eşq yuvası tikmək ilahi eşqə tutulmaqdır. Can evinin yerini eşq alanda hər şey görünür, aşıqın eşqi bəlli olur. Necə ki, gülə aşıq olan bülbülün fəryadı, ah-vayı ərsə çatır və bülbülün eşqi hər kəsə məlum olur, eşqə tutulan aşıqın də nələsi fəlakələrə qədər gedib çıxır, hər halından aşıq olduğu bilinir. Ancaq eşq sadəcə ah-nalə, fəryad, çilə deyil, həqiqi nəşə, sevinc, xoşbəxtlik, rahatlıq da eşqdədir, çünki kainat da eşq dəryasının dalğalanması ilə (eşq ilə) yaradılmışdır.

*Kimde kim aşk ede karar
Varlığını eyler nisar
Komaz kişide ihtiyar
Aqlın alır sevda-yı aşk*

*Aşkın ayan oldu ayan
Doldu zemin ü asuman
Canlarda yaptı aşıyan
Sayd eyledi anka-yı aşk*

*Çün aşk erişdi bülbüle
Arz-ı niyaz etdi güle
Afaka düşdü gulgule
Faş oldu huy ü hay-ı aşk*

*Aşk iledir şevk ü sürur
Aşk iledir zevk ü huzur
Bu kainat etdi zuhur
Mevc urdu çün derya-yı aşk.*

Eşq ilə yaranan dünyada hər şey əbədidir, gənkdir, hərəkətdədir, dinamikdir, hüsur içindədir.

*Aşk ile zinde her melek
Aşk ile devreder her felek
Ayılmaya ta haşre dek
Daim nuş ede sahba-yı aşk*

*Budur yakin bil ki haber
Koma vücudundan eser
Pevaneye eyle nazar
Can terkidir edna-yı aşk.*

Bu dördlükdə şair ölməyən, diri olan, yaşlanmayan mələklərin sirri də eşqdədir, fəlakələr də eşq ilə dönürlər, eşq qədəhindən içən aşıq də qiyamətə qədər ayılmaz olur, – deyir. Eşq bitərsə fə-ləklər dönməz, aşıq eşqdən ayılırsa, qiyamət qopar, dünyanın sonu olar. Təkkə şairlərində eşq şərə-bini içib ayılmamaq üçün niyaz etmək məhz bu düşüncəyə görədir. Xudayi bir daha canı tərək etmə-yi eşqin qanunu kimi təqdim edir və pərvanəni misal kimi göstərir. Əsl aşıq canı çox ucuza, yəni yox bahasına satıb, ölümü alandır. Ancaq bu ölüm onu eşq aləmində əbədi dirildəcəkdir.

*Aşkın nola olsa ayan
Çün aşk ü müşğ olmaz nihan
Bir zerrece gelmez cihan
Vasi dürür sahra-yı aşk*

*Bulan fena ender fena
Bulur Hudayi ol beka
Kılmağa nefy-i masiva
Fetva verir Monla-yı aşk [5, s.75].*

Son dörtlükdə Xudayi əvvəlki beytlərdə ifadə etdiyi eşqin gizli qala bilməyəcəyi fikrini bir daha vurğulayır. Çünki eşqin səhrası o qədər genişdir ki, dünya onun yanında bir zərrə qədər də deyildir. Bu baxımdan eşq müftisi də aşıqlərə Allahdan başqa hər şeyi tərk etmək üçün fitva verir və bundan sonra fəna içində fəna olan aşıq də bəqaya çatmış olur. Əziz Mahmud Xudayinin ilahi eşq anlayışı sonrakı şairlərə də təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sargut Cemalnur. Dinlə. Təsəvvüf söhbətləri. Bakı, 2014.
2. Göksu Mehmet Davut. 4. İstanbul Edebiyat Festivali 2012, Edebiyat ve tasavvuf. Panel Sunuları ve Tebliğler Kitabı. İstanbul, 2012.
3. Güzel Abdurrahman. Dini-tasavvufi türk edebiyatı. Ankara, "Akçağ", 2006.
4. Aziz Mahmud Hüdayi (Hazırlayanlar M.Tatçı, M.Yıldız). Divan-ı ilahiyat. İstanbul, Üsküdar araştırmaları merkezi yayınları, 2005.
5. Tezeren Ziver. Aziz Mahmud Hüdayi. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, 1987.

THE VIEWS OF AZIZ MAHMUD KHUDAI PROMINENT REPRESENTATIVE OF TURKISH TEKKE ON DIVINE LOVE

SUMMARY

The XVI century is the peak of Sufi literature. The poets of this period also strengthened the role of the syllabic meter in poetry, which was previously mostly prosody. The representatives of the XVI century Sufi ascetic literature were Gulshani, Uftada, Aziz Mahmud Khudai and others. Among them Aziz Mahmud Khudai reached to us. According to Khudai, divine love is the only way of reaching God. The lover needs love instead of a fold in order to pass the spiritual levels. Anything that is surrounded by love in the world is eternal and in peace. Divine love in Khudai's mystical thought influenced later poets afterwards.

ВЗГЛЯДЫ ОСНОВОПОЛОЖНИКА ВЕРОВАНИЯ ДЖАЛВАТИЯ АЗИЗ МАХМУДА ХУДАИ, СВЯЗАННЫЕ С БОЖЕСТВЕННОЙ ЛЮБОВЬЮ

РЕЗЮМЕ

XVI век считается вершиной тюркской суфийской литературы. Суфийские поэты, начинавшие в том столетии с размера аруза, отдавали предпочтение и слоговому размеру. В XVI веке представителями литературы аскетического суфизма являлись Гюльшани, Уфтаде, Азиз Махмуд Худай и др. Азиз Махмуд Худай – суфийский поэт верования джалватия XVI столетия. До нас дошли суфийские произведения Худай на арабском и турецком языках. Согласно Худай, божественная любовь – единственный путь приближения к Аллаху. Для преодоления духовных расстояний влюбленный нуждается не в уме, а в любви. Все созданное в мире с любовью вечно и достойно преклонения. Понятие божественной любви Азиз Махмуда Худай оказало влияние и на последующих поэтов.

UOT: 821(=512.1)

Aydan Xəndan*

“FƏCR-İ ATİ” ƏDƏBİ QRUPU VƏ ƏHMƏD HAŞİM POEZİYASI

Açar sözlər: poeziya, simvolizm, türk ədəbiyyatı, əruz vəznı, “Fəcr-i atı”

Key words: poetry, symbolism, Turkish literature, aruz, “Fejr-i Atı”

Ключевые слова: поэзия, символизм, турецкая литература, метр аруз, «Феджр-и ати»

1901-ci ildə “Sərvəti Fünun” jurnalı bağlandıqdan sonra türk ədəbi mühitində sanki bir boşluq yaranır. Bu boşluğu nəsr sahəsində qismən Xalid Ziya Uşaqlıgil, Məhməd Rauf, poeziyada isə Tofiq Fikrət doldururdu. Bir çox şairlər ciddi senzura ilə əlaqədar olaraq ədəbi fəaliyyətlərinə ara verməli olurlar. 1908-ci il II Məşrutə elan olunduqdan sonra ədəbi aləmdə yenidən bir növ canlanma yaranmış olur. Jurnal yenidən nəşr olunmağa başlasa da, bir qisim şairlər yeni ədəbi topluluq yaratmaq fikrinə düşürlər. Beləcə, II Məşrutənin elan olunduğu günlərdə aralarında İzmir və Səlanikdən gələn gənclərdən ibarət olan bir qrup Əhməd Səminin “Hilal” adlı mətbəəsində toplaşır. Əvvəlcə yaranacaq ədəbi qrupa Sina-yi Əməl adını vermək istəsələr də, son nəticədə “Fəcr-i atı” (“Gələcəyin səhəri”) adını daşıyan yeni bir topluluq meydana çıxır. Qrup üzvləri arasında yer alan Şəhabəddin Süleyman “Sənət şəxsi və möhtərəmdir” şüarını irəli sürür. Bu fikir Fəcr-i atıçıların ədəbi anlayışını daşıyırdı.

“Fəcr-i atı” öz fəaliyyətini ictimaiyyətə bildirmək məqsədilə bəyannamə hazırlayır. Bu bəyannamə “Sərvəti Fünun” jurnalının 24 fevral 1909 tarixli nömrəsində dərc olunur. Bəyannamədə aşağıdakı fikirlər irəli sürülür:

1. Bu vaxta qədər ədəbi əsərləri həm müəlliflər, həm də oxucular ciddi şəkildə qarşılamamış, ədəbiyyata əyləncə ünsürü kimi dəyər verilmişdi. Halbuki sənətin, ədəbiyyatın estetik və sosial bir mahiyyəti var. Seçimlər və məqsədlər nə olursa olsun, bu sənət sahəsinin mahiyyəti lazımınca qiymətləndirilməlidir. “Sərvət-i Fünun” topluluğu bu mahiyyəti başa düşsə də, təzyiqlər və dildəki qüsurlara görə müvəffəqiyyət əldə edə bilməmişdir. “Fəcr-i atı” qrupu isə ədəbi əsərlərin yaradılmasına, sosial elmlərin inkişafına xidmət göstərəcəkdir.

2. Topluluq üzvləri hamının iştirak edə biləcəyi açıq yığıncaqlar təşkil edəcək və bu şəkildə xalqın sənət və ədəbiyyat sahəsindəki biliklərini artırıb olacaqlar.

3. İstedadlı sənətkarlar bir yerə yığılaraq birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, ictimaiyyəti bu şəkildə məlumatlandıracaqlar.

4. Qrup üzvlərinin əsərləri nəşr olunacaq və çapdan çıxan kitablardan kitabxana təşkil olunacaq.

5. Qərb ədəbiyyatının məşhur əsərləri türkcəyə tərcümə olunacaq.

“Fəcr-i atı” ədəbi topluluğuna üzv olan şairlər arasında Faiq Ali, Əhməd Haşım, Fazil Əhməd, Yaqub Qədri, Cəlal Sahir, Həmdullah Sübhü və başqaları var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, özlərindən əvvəl yazıb-yaradan şairlərin poeziyaya münasibətilə razı olmayan “Fəcr-i atı”çılar, əslində, özləri də “Sərvət-i Fünun”çulardan tam fərqli bir ədəbiyyat yarada bilmədilər. Bu poeziyanın əsas xüs

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: Aydan19@mail.ru

susiyyətləri aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Eşq və təbiət bu poeziyanın müraciət etdiyi əsas mövzular idi.
2. Təbiət təsvirləri reallıqdan uzaq idi.
3. Ədəbi əsərlərin dili “Sərvət-i fünün”çuların dilinə bənzəyirdi.

4. Fransız ədəbiyyatında olduqca populyar olan simvolizm cərəyanı bu şairlərin bir çoxunun yaradıcılığına təsir etmişdi.

5. Vəzn olaraq əruz vəzninə üstünlük verilmiş və əsasən də bu vəznin sərbəst müstəzad bəhrindən daha çox istifadə olunmuşdu.

“Fəcr-i ati” irəli sürdüyü “Sənət şəxsi və möhtərəmdir” prinsipi ilə o dövrdə siyasətdən uzaq durmağa çalışmışdır. Lakin qrupun bəzi üzvləri nə qədər çalışsalar da, ictimai-siyasi hərəkətdən uzaq qala bilmir. Beləcə 31 mart hadisəsindən sonra Əhməd Səməimlə Əli Süxən bir mənsur şeir yazaraq “Hilal” qəzetində bu hadisənin əleyhinə çıxmış olur. Məhz bunun nəticəsində də mətbəə üsyanı qalxan əhali tərəfindən təzyiqə məruz qalır. Bunun nəticəsində “Fəcr-i ati”cilər fəaliyyət göstərdikləri məkanı dəyişdirməli olurlar. Onlar “Hilal” mətbəəsindən çıxaraq, müxtəlif yerlərdə kirayə otaqlar tutaraq, fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Bəyannamədə irəli sürdüləri kitabxana qurmaq fikrini həyata keçirmək məqsədilə qrupun üzvləri nəşriyyat sahəsində fəaliyyətə başlayır. Onlar “Sərvət-i fünün” jurnalının səhifələrində Cəlal Sahirin “Bəyaz kölgələr” və “Siyah kitab”, Şəhabəddin Süleymanın “Tarixi-ədəbiyyati-Osmaniyə” və “Çıxmaz sokak”, Rəfiq Xalidin “Kirpinin dedikləri” kitablarının nəşr olunacağı barədə elanı dərc etdirirlər. “Fəcr-i ati”cilər söz verdikləri kitabxanayı qururlar.

Bu dövrdə Təhsin Nahidin “Ruhi-biqeyd”, Cəmil Süleymanın “Timsali-eşq” və Köprülüzadə Fuadın “Həyati-fikriyyə” əsərlərini çap etdirirlər. Lakin söz verdikləri sayda əsərləri kitab halında nəşr etdirməyə nail ola bilmirlər.

“Fəcr-i ati”cilər məqsədlərini həyata keçirmək üçün müəyyən günlərdə bir yerə yığılır, yazı və şeirlərini qrup üzvləri arasında oxuyur və onların tənqidi fikirlərilə tanış olurdular. Bu tərz yığıncaqların məqsədi həm də ədəbi birlik ab-havasını yaratmaq idi. Qrup üzvləri ədəbi ailə təşkil etmək ideyasını əslində qərb ədəbi topluluqlarından götürmüşdülər. Ümumiyyətlə, Qərb ədəbiyyatının təsiri, fransız ədəbi cərəyanlarının təsiri “Fəcr-i ati”cilərdə olduqca güclüydü. Qrup üzvləri arasında birlik hissinə möhkəmlətmək üçün yeni daxil olan üzvlərin qəbul olunma mərasimləri xüsusi təntənəylə keçirilir, üç həftə üst-üstə iclaslara gəlməyən üzvlər isə qrupdan xaric olunurdu.

Qrupun üzvləri fəaliyyətlərinin ilk dövrlərində “İttihad və tərəqqi”çiləri dəstəkləyirdilər. Lakin qrupun üzvü olan Əhməd Səməim qətlə yetirildikdən sonra “Fəcr-i ati”ylə “İttihad və tərəqqi”nin arası dəyir. Qrup bu ölüm hadisəsinin səbəbkarı olaraq İttihadçıların olduğunu bildirdikdə siyasi iqtidar onları sıxışdırmağa başlayır.

Üç il boyunca fəaliyyət göstərən ədəbi qrupun qısamüddətli mövcudluğu dövründə qrupun ilk başçısı Faiq Ali Ozansoy olmuşdur. Daha sonra Fazil Əhməd, Həmdülla Sühbi idarə edənlər arasında olublar. Bəyannamə dərc olunduqdan sonra qrup ətrafında müxtəlif polemikalar baş vermişdi. “Sərvət-i Fünün” və “Rəsmli kitab” jurnallarının səhifələrində “Fəcr-i ati”yə qarşı müxtəlif tənqidi fikirlər irəli sürülmüşdü. 7 fevral 1912-ci ildə çıxan “Rübab” məcmuəsində isə Haqqı Təhsin, Səlahəddin Enis, Əli Naci və Xalid Fəxri “Fəcr-i ati”ciləri heç bir yenilik gətirmədiklərinə görə tənqid edirlər.

Qrupu tənqid edən digər zümrə də Gənc Qələmlər ətrafında toplaşan ədəbiyyatçılar idi. Onlar qrupu qeyri-təbii dil və üslub ilə fərdiyyətçi dünya görüşlərinə görə tənqid edirdilər. 1912-ci ildə tamamilə dağılan bu ədəbi qrup ilk yarandığı dövrdə iddialarla ədəbiyyata gəlsə də, özlərindən əvvəlki ədəbi qruplardan fərqli bir ədəbiyyat yarada bilmədi.

Bütün deyilənlərlə yanaşı, “Fəcr-i ati”cilər poeziya sahəsində özlərinə məxsus bir şeir dili yaratmış oldular. Simvolizm və impressionizm təhkiyə üsullarına xüsusi yer verən şairlər yazdıqları şeirlərdə hərəkətli, sanki rəsm tablolarını xatırladan təsvirlərə, simvolistlərə xas olan sirli, mübhəmli, kölgələrlə dolu duyğulara yer verdilər. Beləcə, Əhməd Haşım, Cəlal Sahir poeziyası yaranmış ol-

du.

“Fəcr-i ati” şairlərinin bir qismi mənsur şeirə üstünlük verdilər. Bu haqda Rəfiq Xalid yazır: “Mənsur şeir girdabına qapılmışıq, aramızda sütun-sütun ohlu, ahlı mənsurələr yazan çoxdur”. Mənsur şeirlərdə qadın, sosial və siyasi mövzular, şəxsiyyətlə bağlı olan mövzulara yer verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənsur şeir təkcə “Fəcr-i ati”cilərin baş vurduqları janr olmamışdır. Məşhur nasir Xalid Ziya, Mehmed Rauf kimi yazıçılar da bu janrda əsərlər meydana gətirmişdilər. “Fəcr-i ati” qrupunun üzvləri arasında yer alan Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu da mənsur şeirlərə üstünlük verirdi. Onun “Ərənlərin Bağından” kitabında məhz mənsur şeirlər yer almışdır.

“Fəcr-i ati” əncüməsinin dağılması müxtəlif səbəblər üzündən baş verir. Dağılma prosesinin başlamasında Həmdüllah Sübhinin türk ocağının başına keçməsi hadisəsi də rol oynayır. Hər bir topluluğun möhkəm olmasının şərtləri arasında sözsüz ki, qrup üzvlərinin vəhdəti vacibdir. “Fəcr-i ati”cilər isə hər bir fürsətdə özlərinin ayrı-ayrılıqda, fərdi şəkildə qüvvə kəsb etdiyini sübut etməyə çalışırdılar. Onlar bir ədəbi qrupun üzvü olduqlarını bəyan etsələr də, qrupa daxil olan hər bir şəxsin azad ədəbi düşüncəyə sahib olduğunu bildirir, özlərinin müstəqilliyinə olduqca böyük əhəmiyyət verirdilər. Digər səbəblər arasında maddi imkansızlıq da yer almaqdaydı. Bəyannamədə əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş kitabların çap olunması prosesi maddi vəsait tələb edirdi. Bu kitabları çap etdirmək, topluluğun adını daşıyan bir jurnalı çıxarmaq maddi imkanların olmadığı üçün olduqca böyük bir problem yaradırdı. İmkanların olmaması ucbatından qruplaşma tez-tez yerləşdikləri məkanları da dəyişməli olurdu.

Dağılma prosesi sürətləndikcə bu prosesə daha da təkan verən qrup üzvləri müxtəlif məcmuələrə üz tutdular. Belə ki, Şəhabəddin Süleyman, Camal Nadirin müdiri olduğu “Rübab” məcmuəsi öz səhifələrində həm “Fəcr-i-ati”yə qarşı mövqe tutan gənclərin yazılarına, həm də əncümən üzvlərinə yer vermiş oldu. Beləcə, eyni jurnalın səhifələrində “Fəcr-i ati”yə qarşı fikirlər səslənməyə başladı. Məcmuədə “Bataqlıqda” məqaləsiylə çıxış edən Şəhabəddin Süleyman öz yazısında Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya kimi “Sərvət-i funun”çularla yanaşı, Faiq Əli, Əmin Bülənd, Əhməd Haşım, Yaqub Qədri kimi müəlliflərin də süquta uğradığını bəyan edirdi. Şəhabəddin Süleymanın bu məqaləsinə cavab olaraq Haqqı Təhsin öz məqaləsiylə çıxış edir. O deyir ki, “Fəcr-i ati” ədəbiyyat-i cədidəni “qəhr etdikdən sonra ədəbiyyat iqliminin krallığını elan edərək ehkam kəsməyə başlamış, fəqət ancaq bir “Sərəncam”, bir “Çıxmaz sokak” yazılmış, bir Bülənd, bir Haşım yetişdirmişdir” [1, s.35].

“Fəcr-i-ati”nin yetişdirdiyi simalar arasında Əhməd Haşım poeziyası xüsusilə seçilir. O, digər şairlərdən fərqli olaraq sənətdə estetik fikirlərin tərəfdarıydı. Əhməd Haşım “sənət sənət üçündür” şüarını öz şeir anlayışına daha yaxın hesab edirdi. Şair şeirdə ən çox kəlmələrin mənası deyil, cümlədəki tələffüz şəklinə əhəmiyyət verirdi. Əhməd Haşım fransız simvolistlərinin təsiri altında simvolist əsərlər meydana gətirirdi. Şair ətraf mühiti olduğu kimi deyil, özünün gördüyü, təsəvvür etdiyi kimi təsvir edirdi.

Əhməd Haşım Qərb poeziyası ilə hələ Qalatasaray liseyində oxuduğu dövrlərdə tanış olmuşdu. Oxuduğu fransız şeir antologiyası gəncin ədəbi zövqünü oxşamışdır. Fransız simvolistlərinin poeziya anlayışını Henri de Regnenin, divan şeiri təcrübəsinin və məzmunlar dünyasını isə Şeyx Qalibin şəxsində mənimsəmişdir. Haşım əsas etibarilə simvolistdir, lakin impressionizm onun üslubuna təsir etmişdir [2, s.270].

Əhməd Haşım şeirləri sanki bir rəssam tablosunu xatırladır. Bu şeirlərdə simvolistlərə xas olan ritm, ahəng, musiqi, rənglər üstünlük təşkil edir. Əhməd Haşım ilk şeirlərini nəşr etdirməyə başladığı dövrdən oxucu kütləsi tərəfindən maraqla qarşılanmışdı. “Dərgah” jurnalı çıxmaya başladığı zaman şair jurnalın redaksiya heyətinə daxil olmuşdu. Bu jurnalın səhifələrində müxtəlif şeirləri çap olunmuşdu. Haşımın yaradıcılığına fransız simvolistlərinin güclü təsiri olduğundan onun poeziyasının istər mövzuları, istərsə də təsvir üsulları qeyri-adiliyilə seçilir. Haşımın poeziya haqqında fikirlərini onun Piyalə adlı kitabının müqəddiməsində yazdığı “Şeir haqqında bəzi mülahizələr” başlıqlı yazısından öyrənirik. Şair mülahizələrində aşağıdakı fikirləri söyləyir:

“Şeir nə bir həqiqət xəbərçisi, nə bir bəlağətli insan, nə də bir vazi-i qanundur. Şairin lisanı nəsr kimi anlaşımaq üçün deyil, fəqət duyulmaq üçün vücud bulmuş, musiqi ilə söz arasında, söz-dən ziyadə musiqiyə yaxın, mütəvassit bir lisandır” [3, s.70].

Əhməd Haşımın şeir haqqında fikirlərini bir-bir açıqlaması heç də təsadüfi olmamışdır. Şair bu məqaləsində yaşadığı dövrdə ədəbiyyatçıların poeziyanın hansı forma və məzmunundan ibarət olmasının daha doğru olduğu haqqında polemikalarından söhbət açır. Onun şeirlərini qəbul etməyənlərin tənqidi fikirlərindən bəhs edir:

“Mübaligəsiz deyə bilərəm ki, hər kəsin anlaya biləcəyi şeir dünyanın şairlərinin işidir. Şairin mənalı olmaqdan əvvəl daha çox əndişələri vardır ki, onlara nisbətən mənə və vüzh şeirin ancaq əhl olmayana görə qurulmuş xarici cəbhə və cidarını təşkil edir... Ən gözəl şeirlər mənalılarını oxucunun ruhundan alan şeirlərdir” [3, s.73]. Şairin söylədiklərindən belə nəticə çıxır ki, şeir heç də hamı tərəfindən başa düşülən olmamalıdır. Hər bir şeirdə oxucuya xəyal gücünü işə salmaq imkanı yaratmaq lazımdır. Piyalə kitabının ilk şeiri olan Müqəddimə şeiri sanki Haşım poeziyasına işıq tutur:

*Zannetmə ki güldür, ne de lale,
Ateş doludur, tutma yanarsın
Karşında şu gülgün piyalə...*

*İçmişti Fuzuli bu alevden,
Düşmüştü bu iksir ile Mecnun
Şiirin sana anlattığı hale.
Yanmakta bu sagardan içenler,
Doldurmuş onunçun şeb-i aşkı
Baştanbaşa efgan ile nale
Ateş doludur, tutma yanarsın
Karşında şu gülgün piyalə! [3, s.85]*

Şairin şeirləri iki kitabda toplanmışdır. Bu kitablar “Göl saatləri” (1921), “Piyalə” (1926) kitablarıdır. Onun şeirlərində musiqi ünsürü vacib yer tutmaqdadır. Şeirdə musiqi ahəngi yaratmaq fikri digər bir simvolist şair Cənab Şəhabəddinin şeir anlayışına da xasdır. Şair şeiri məhz musiqiyə nəsrin vəhdətində görürdü. Haşım da Cənab kimi şeirlərində musiqi yaradırdı. Onun yaratdığı musiqi sakit, tənhalıq, sükunətlə dolu olan bir musiqidir. Əruz vəzninə üstünlük verən şairin poetik dili də olduqca qəlizdir. Simvolizmə xas olan mübhəmli, sirli şeir aləmi yaratmaq məqsədi güdən şair qəliz, ibarəli ifadə tərzinə üz tutmuşdur. Xüsusən də 1901-1915-ci illər arasında yazdığı şeirlərində o, ərəb və fars sözlərinə üstünlük vermiş, lakin onlara yeni bir söyləyiş anlamı qatmış oldu. Şairin son dövr şeirlərinin dili isə əvvəlkilərə nisbətən daha sadədir.

Əhməd Haşımın şeirlərini bir-bir gözdən keçirərkən qarşımızda kədərli, bədbin, hüzn dolu rəsm lövhələri canlanır. Şeirlərdə tez-tez təkrarlanan axşam, gecə, giryə, mevt, ufuk, melal, nale və s. sözlər şairin kədərli misralara üstünlük verməsinin xəbərçisidir.

Haşımın bir çox şeirləri təbiət mövzusunda. Bu mövzulu şeirləri sadəcə hər hansı bir təbiət hadisəsini – günün batmasını, küləyin qopmasını, fəsillərin dəyişməsini təsvir etmir. Şair təbiət təsvirlərində özünün ruh hallarının, içindəki həyəcanları, sarsıntıları tapır. Məsələn, Haşımın payız fəslinə həsr etdiyi şeirlərində küləkdən söhbət açılır. Küləklə özündə bənzərlik görən şair küləyin əsməsini, onun vıyılısını insanın içindəki ağrı hissindən zarımasına bənzədir:

*Dökerken ufka dönük, kanlı bir ziya eylül,
Ederek zülf-i tarumara hulul
Gizli bir sesle ağlayan ey bad.
Şimdi göklerde kater kater yanan
Necm-i mahmuru bir dakika nihan*

*Ederek sonra eyleyen ikad,
Ah, ey bad-ı hasta, bad-ı keder
O kadar natüvan ki gizli sesin,
Kendi derdinle kendin ağlarsın,
Sana derdin senin kifayet eder... [3, s.161]*

“Son bahar” şeirində külək kədərdən vıyıldayan, zarıyan bir insan kimdirsə, şairin “Rüzgar” şeirində külək hirsli, qarşısına çıxan hər bir maneəni dağıdan qüvvəyə sahibdir. Bu şeirində də Haşım özünü küləyə bənzədir:

*Bu haşr-ı giryede koştur benim de hulyamı,
Hayal-i ülvi-i nefrette kardeşis bizler,
Başım cünununu, ruhum gururunu gizler,
Bu haşr-ı giryede koştur peyinde hülyamı... [3, s.182]*

Şeirdə küləyin şiddətinə sanki qibtə edən şair, onu sakit üfüqləri dağıtmağa səsləyir, küləyi bağırmağa, gücünü göstərməyə səsləyir. Sanki şair içindəki ruh sarsıntılarını bayıra çıxarmaq istəyir, çünki artıq bu hissləri içində gizlətməkdən bezmişdir. Ümumiyyətlə, Haşım poeziyasına hakim olan kədər, qəm mövzusu sözsüz ki, şairin həyatındakı şəxsi məqamlarla əlaqədardır. Uşaq yaşlarında anasını itirməsi, zahiri görkəmiylə bərişə bilməməsi və bunun nəticəsində natamamlıq kompleksindən əziyyət çəkməsi, sonsuz ızdırlardan qurtuluş yolunu isə xəyallarında canlandırıdığı bilinməyən məkanlara qaçışda görməsi Haşımın psixoloji hallarından xəbər verir. Bir çox şeirlərində o, məhz qaçmağı arzulayır. Onun şeirlərində mübarizə yoxdur. Şair sanki yalnız özüylə vuruşur. Ətrafda baş verən ictimai-siyasi hadisələr Haşım şeirində öz əksini tapmır. Şair xəyallar aləminə sığınaraq öz təlatümlü hisslərini müxtəlif rəsm lövhələrinə, daha çox ekspressionistlərin yaratdıqları əsərlərə bənzər mənzərələr yaradaraq ifadə edir. Ümumi mənada sosial və siyasi mövzulara yer verməməyinin bir səbəbi də şeiri mütləq bir gözəllik sahəsi olaraq görməyindən irəli gəlir. Haşım üçün onun poeziyası reallığın acı həqiqətlərindən qaçmasının bir ifadəsidir. Şair bu qaçışlarında gah qürub vaxtına, gah gecənin sakitliyinə, gah payız fəslinin xəzanına, bilinməyən “O bəldə”yə, uzanıb bitməyən “Yollar”a sığınır.

Əhməd Haşımın şeirləri mövzu baxımından o qədər də zəngin olmasa da, insan hissləri baxımından dəyərlidir. Onun şeirlərində ruh aləmimizin müxtəlif çırpıntılarının təzahürlərini görə bilərik. Sosial mövzu sadəcə II Məşrutənin elanı ilə gələn azadlıq ab-havasını daşıyan bir neçə şeirdən başqa digər əsərlərində qarşımıza çıxmır.

Əruz vəznindən istifadə edən şair sərbəst müstəzadda bir çox şeirlər qələmə almışdır. Bu şeirlər arasında xüsusən “O belde” və “Yollar” şeirini qeyd etmək lazımdır. Məşhur türk tədqiqatçısı Mehmed Kaplanın fikrincə, “O belde” və “Yollar” şeirinin yaranması Haşımın anasına olan həsrətindən irəli gəlir. Yollar şeirində şair yenə də bir çox şeirində təsvir etdiyi axşam vaxtından bəhs edir. Daha sonra külək əsir, xəyal bəldəsi canlanır və bu bəldənin sakinləri olan ilahilərdən bəhs olunur:

*Yollar,
Ah ey kimsəsiz giden yollar,
Yolların ey sükut-ı hüzn-eseri
Bugünün inmeden şeb-i kederi,
Meabid-i emel ü histe sönmeden bu ziya,
Ölmeden onların ilahileri,
Ah gitmez mi, kimsəsiz, sessiz... [3, s.151]*

Haşımın “O belde” şeiri çap olunduğu dövrdə, xüsusilə gənc nəslin sevgisini qazanmışdı. Şeirdə sevgilisiylə hamıdan uzaqlaşmaq istəyən bir gəncin uzaq bir bəldə axtarışı dilə gətirilir. O bəldə dənizin sahilindədir, orda qadınlar hamısı gözəl, saf, incədir. Və iki gənc o bəldədə onları anlamayan insanlardan uzaq bir yerdə məsuddurlar. Bu şeirdə Haşımın işlətdiyi bir ifadə gənclərin dillər əzbəri, onların yaşam tərzinin ifadəsi olmuşdur:

*Ne sen,
Ne ben
Ne de hüsnünde toplanan bu mesa,
Ne de alam-i fikre bir mersa
Olan bu mai deniz
Melali anlamayan nesle aşına değiliz [3, s.157].*

Melali anlamayan nəsle aşına ola bilməyən şair bu şeiriylə minlərlə gənci aşinasına çevirə bilmişdi.

Haşımın müxtəlif dövrlərdə yazdığı şeirlərini gözdən keçirərkən görürük ki, son dövr şeirlərinin dili əvvəlkilərinə nisbətən bir qədər daha sadə olsa da, ümumilikdə şair yaradıcılığının başlanğıcından sonuna qədər şeirdə daxili ahəngi güdmüş və səsləniş gözəlliyinə önəm verməkdən vaz keçməmişdir. “Fəcr-i ati” qrupunun şüarı olan “Sənət şəxsi və möhtərəmdir” fikrinə sadıq qalan Haşım əsəriylə tam fərdi bir poeziya nümunələri ərsəyə gətirmişdir. Bu haqda məşhur tədqiqatçı Fuad Köprülü belə yazır: “Piyale de son şiirlerle ilk şiirlerinin lisanı arasında bariz bir tekamül farkı göze çarpıyor. Lakin, buna rağmen, şairin, ilk eserlerinde olduğu gibi, son eserlerinde de kafiyelere ve nazım tekniğine lakayt kaldığını ve harici ahenkten ziyade deruni ahenke kıymet verdiğini görüyoruz. O, mevzuları, daha doğrusu şiir telakkisi itibarıyla da hayatın ümumi ve büyük cereyanlarına lakayt kalmış, yalnız kendi ruhunun ufuklarında batan güneşleri, inleyen kamışları, kızıl havalarda uçan bülbülleri, yanan suları terennümle meşgul” [3, s.38].

Doğrudan da Haşımın şeirlərində eyni mövzular, təbiət təsvirləri yer alır. Məsələn, şair günün gecə vaxtına bir çox şeirlər həsr edib. Bunlara “Karanlık”, “Bir yaz gecəsi hatırası”, “Çıktığın geceler”, “Gece”, “Gece yarısı”, “Karanlıkta Beyaz Kuşlar”, “Zulmet” şeirlərini misal göstərmək olar. Onu da qeyd edək ki, təkcə “Gecə” adı altında şairin bir neçə şeiri var. Bu şeirləri təhlil edərkən bu mövzudakı şeirlərində ortaqların təsvirlərin olduğunu görürük. Haşımın gecəyə həsr etdiyi şeirlərində mütləq bir qadın obrazı var. Bu qadın ya özü hüznüldür, ya da şairi hüznələndirir. Qadın mövzusu Haşımın demək olar ki, bir çox şeirlərində hakim bir obrazdır. Freyd fəlsəfəsindən irəli çıxarsaq, belə bir fikir yaranır ki, Haşımın şeirlərində qadının hakimiyyəti onun çox erkən yaşda anasını itirməsi faktıyla da bağlıdır. Bu haqda Mehmed Kaplan da Haşımın şeirlərini təhlil edərkən yazır: “Çocukluğunda kaybettiği annesine ait hasta, narin, müşfik ve güzel vasıflarını haiz kadın ve kadınlar Haşımın ufuklarını doldurdular. “O belde”də, “Yollar”da kendilerine karşı büyük bir özlem duyulan kadınlar, Haşımın gayri şüurunda yaşayan annesinin hayaliyle ilgili olduğu söylenebilir” [1, s.136]. Mehmed Kaplanın bu fikriylə razılaşaraq bunu da əlavə etmək istərdik ki, qadın, gecə, hövzə, ay, işıq kimi təsvirlərlə bol olan Haşım poeziyası tam bir simvolist poeziyasıdır. Haşımın yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdə heyranı olduğu fransız simvolist və parnasçıların əsərlərində də bu tərz təsvirlər olduqca boldur. Məsələn, məşhur fransız şairi Artur Rimbonun “Ofeliya” şeirinə nəzər salaq:

*Yıldızların vurduğu karanlık durgun suda
Beyaz Ofelya iri bir zambak gibi yüzer
Gider ağır ağır uzun tüllerin altında
O uzak ormanlardan avcı sesle iner
Beyaz tayf gibi üzgün Ofelya yıllar yılı
Gezer bu uzun, karanlık nehrin üzerinde
Gene yıllar yılı onun tatlı çılgınlığı
Söyler durur şarkısını akşam melteminde... [4, s.320]*

Digər bir fransız simvolisti Boudleirdən misralar da Haşım poeziyasıyla səsləşir:

*Derdim, yeter, yeter, sakın ol, dinlen biraz artık
Akşam olsa diyordun, işte oldu akşam,
Siyah örtülere sardı sehri karanlık,
Kimine hüznün iner gökten, kimine gam*

*Hüzün yükseliyor, güler yüzle sulardan
Seyret bir kemerde yorgun ölen güneşi
Ve uzun bir kefen gibi doğuyu saran
Geceyi dinle, yürüten tatlı geceyi [4, s.318].*

Bu tərz misralar demək olar ki, simvolist şairlərin hamısında rast gəlinir. Türk poeziyasının ilk simvolistlərindən Cənab Şəhaəddinin də şeirləri məhz qadın obrazı, axşam, gecə, hüzn, musiqiylə doludur. Haşım poeziyasının tədqiqatçıları İnci Enginün və Zeynəb Kerman şairin poeziyasını tədqiq edərkən belə bir fikrə gəlirlər: “Haşım seslər işiten bir adam deyil, seslərdə bile rənglər gören bir adamdır” [3, s.27]. Rənglər Haşım poeziyasının bir ifadə vasitəsidir. Mahir bir rəssam tablolar yaratdığı kimi Haşım da sətirlərinin gücylə oxucunun qarşısında rəsm tabloları yaratmağa qadir bir sənətkar idi. Onun üçün rənglərlə yanaşı, səslər də olduqca önəmli idi. Şeirlərinin bir çoxunda biz musiqini hiss edirik. Musiqini, ritmi, ahəngi yaratmaqda şair əruzun müxtəlif qəlibləri köməyə gəlir və söz oyunları, mübhəm dolu ifadələrin yardımıyla Haşım oxucusunu nağıllar, əfsanələr, yuxular aləminə aparır. Doğrudur, Haşım poeziyası reallıqdan, ictimai həyatdan, sosial problemlərdən uzaq bir poeziya olmuşdur. Bir çox sənət dostları, tədqiqatçılar sənətkarı aşırı dərəcədə fərdiçilikdə günahlandırmış, onu tənqid etmişdilər. Haşım da simvolist Cənab Şəhabəddin kimi şeirin sosial məhiyyət güdməsini qarşısına məqsəd qoymamışdı. Onun yuxarıda qeyd etdiyimiz mövzulara tez-tez baş vurmasını reallıqdan qaçış kimi qiymətləndirmək mümkündür. Haşım poeziyası axtarış içində olan, zaman-zaman kədərli anlara qapanan insanın daxili aləminin ruh çırpıntılarından xəbər verir və sürətlə ötüb keçən həyatın hər bir məqamını – günəşin batmasını, fəsillərin dəyişməsinə, quşların uçuşunu, suların axımını, ulduzların parıltısını görüb, həyatın anlarını yaşamağı, onları duya bilməyi bizə öyrədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Türk Ədəbiyyatı Tarixi. II c. Layihə rəhbəri Yaqub Dəliömrəoğlu. Bakı, 2010.
2. Mehmet Kaplan. Şiir Tahlilləri. İstanbul, 1975.
3. Ahmet Haşım. Bütün şiirleri. Hazırlayanlar: İnci Enginün-Zeynep Kerman. İstanbul, 1987.
4. Ahmet Kabaklı. Türk Edebiyatı. Cilt 1. İstanbul, 1997.

“FEJR-I ATI” LITERARY GROUP AND THE POETRY OF AHMAD HASHIM

SUMMARY

This article is dedicated to the poetry of Fejr-i Ati group members and the well-known Turkish poet Akmad Hashim literary activity. Ahmed Hashim's first poems were published in Mecmua-i Edebiye between 1900 and 1912. At this time, he was a member of the movement known as Fejr-i Ati or “Dawn of the Future”. Later, he published together with other poets in the periodical Dergah in 1921, at around this time, he published his first book of poetry, “Gol Saatleri” – “Lake Times”. His second book of poetry, “Piyâle” – “The Wine Cup”, published in 1926.

**ЛИТЕРАТУРНАЯ ГРУППА «ФЕДЖР-И АТИ»
И ПОЭЗИЯ АХМАДА ХАШИМА**

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена творчеству известного турецкого поэта-символиста Ахмада Хашима. Хашим издал свои первые стихи в период 1900-1912 г. в журнале «Меджмуаи фюнун». В эти же годы он вступил в литературный круг «Феджр-и Ати», где собрались поэты, которые мечтали изменить устои литературы. Первая книга поэта «Часы на озере» вышла в свет в 1921 году, а в 1926 году была издана его вторая книга под названием «Пияле», где были собраны стихи поэта, созданные под влиянием течения символизм.

UOT: 821(=512.1)

Fəridə Hicran (Vəliyeva)*

**GÜLŞEHİRİ XIV ƏSR ANADİLLİ TÜRK
POEZİYASININ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ****Açar sözlər:** təlif, “Məntiqüt Teyr”, mötəbər, alleqorik, mistik, şeyx, irfani**Key words:** copyright, “Mantiq-ut-Tayr”, allegorical, mystic, sheikh, Irfani**Ключевые слова:** сочинение, «Мантиг ут-Тейр», почётный, аллегорический, мистический, шейх, ирфан

Rabquzi yaradıcılığı ilə başlayıb, Qazi Bürhanəddinin qəzəlləri ilə tamamlanan XIV əsr türk ədəbiyyatında Əhməd Gülşehrinin də xüsusi yeri vardır. Həmin əsrdə Rabquzi təxəllüsü ilə türk dilində əsərlər yaradan və “Kisasul Enbiya” əsərini ərsəyə gətirən Bürhanəddin Qazi Nasir, “Mehculi Feradis” kimi mənsur əsərin müəllifi Mahmud bin Əli, doqquz yüz beytdən ibarət Muinul-Murid əsərini ortaya qoyan İslam, “Xosrov və Şirin” məsnəvisini (Nizami Gəncəvinin fars dilində yazdığı əsərin tərcüməsidir) türk qırpçaq dilində canlandıran Kutb, “Məhəbbətnamə” əsərinin müəllifi Xarəzmi, Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərini türk-qırpçaq dilinə çevirən Seyfi Sərayi, “Kitabul İdrak və Lisani Etrak” əsərinin müəllifi Ebu Hayyan, “Cüm-cümənamə” kimi təlif (tərcümə olunan əsərin əlavələrlə zənginləşdirilmiş formasıdır) əsəri məsnəvi şəklində hekayə edən Husam Katib, Həsən Pur təxəllüsü ilə yazan və əlimizə yalnız ana dilində yazdığı iki qəzəli çatan Həsənoğlu, ana dilində yazdığı bir qəzəllə tanınan Ahmed bin Veys, üç böyük divanından biri ana dilində olan böyük Nəsimi, “Garibnamə” kimi əxlaqi məzmun daşıyan bir kitabın müəllifi Aşıq Paşa, “Süheylü Nevbahar” adlı əsəri fars dilindən türk dilinə tərcümə edərək, mükəmməl təlif kimi ərsəyə gətirən Xoca Məsud, “Xurşidnamə” məsnəvisi ilə məşhurlaşan, əsərlərində atalar sözlərindən, xalq deyimlərindən yetərincə istifadə edən Şeyxoğlu Mustafa, “Menakibül-Arifin” əsərini yazan və əlimizdə az sayda qəzəli olan, yaradıcılığında Yunus Əmrə ruhu duyulan Eflaki-Əhməd Arifi, böyük “Divan”ı, “Cəmşid və Xurşid”, “İsgəndərnəmə”, “Tervihul Evrah” və “Əsrarnamə” kimi əsərləri ilə şöhrət qazanmış Tacəddun İbrahım Əhmədi və nəhayət, Şivasda hökmdarlıq etmiş, böyük divan müəllifi Qazi Bürhanəddinlə bərabər Gülşehri də XIV əsrin tanınmış anadilli türk mütəəvvüf şairlərindən biri kimi yazıb yaratmışdır.

Əsl adı Əhməd olan Gülşehri Anadolunun Kir şəhərindəki, Gülşehr qəzasından olduğu üçün özünə Gülşehri təxəllüsü seçmişdir. Müəllifin ən məşhur əsəri “Məntiqüt Teyr”dir və o, bu əsəri İranın mötəbər mütəəvvüf şairi Fəridəddin Əttarin eyniadlı əsərindən tərcümə etmiş, lakin əsərə yetərli qədər əlavələr və dəyişikliklər etdiyi üçün “Məntiqüt Teyr” yeni əsər məzmunu alaraq təlif tərcümə kimi qəbul edilmişdir. Əsərin təsvir hissələrinə əlavələr edən şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin məsnəvilərindəki hikmətlərdən, “Kəlilə və Dimnə”dəki hekayətlərdən, istifadə edərək əsəri çox fərqli bir məzmununda genişləndirmiş, hətta Əttardan fərqli olaraq on quş əvəzinə, səkkiz quş götürmüş və iki quşu, Balıqsal ilə Quyuqsalanı sıradan çıxarmışdır. Şair burada fütüvətin şərtlərini də “Qabusnamə”dən götürərək əsərə yeni məzmun verməyə səy göstərmişdir. Gülşehrinin işlədiyi “Məntiqüt Teyr” təəvvüf məzmunlu alleqorik bir əsər olub, səkkiz min beytdən ibarətdir [1, s.7].

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: feridehicran60@mail.ru

Əsər XIV əsrin əvvəllərində inkişaf dövrünü yaşayan türk ədəbiyyatı üçün dil xüsusiyyəti baxımından da çox dəyərli mənbələrdən hesab olunur. Gülşehri Yunus Əmrədən sonra dövrünün ustad və məharətli şairi kimi yad edilsə də, onun adı yalnız XVI əsrə qədər yazılan məsnəvilərdə çəkilmişdir [1, s.7]. Haqqında əldə olunan əsas mənbələr də yalnız öz əsərləri ilə yanaşı, XVI əsrə qədər yazılan məsnəvilər olmuşdur.

Müəllifin ən mötəbər tədqiqatçılarından olan Fuad Köprülü vurğulayır ki, Gülşehrinin adı XVI əsrə qədər yazılan mənbələrdə çox tez-tez çəkilir ki, şairin haqqında toplanan məlumatların da əsas qaynağı həmin məxəzlərdir. Tədqiqatçı öz araşdırmalarında Xətiboğlunun, Ummi Kamalın və başqa yazarların əsərlərindən Gülşehri ilə bağlı misraları seçib, təhlil etməyə də təşəbbüs göstərmişdir. Gülşehri haqqında dəqiq bir mənbə olmasa da, müəllif əsərlərində özü haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Hətta XIV əsr şairlərindən olan Əhmədi “İsgəndərnamə” əsərində “Der hasbi hali hiştən ve iftihar vefası” başlığı altında özündən bəhs etdiyi bir hissədə yazır:

*Oğunub dinməz fulanəddin benem
Yahud əhli izzət ü temkin benem
Kendüye tavuz vəş aşık değul,
Ana çun ankadur ol layık degul
Ben uluyem diyuben fikr eylemez [2, s.269]
Adını her beytdə zikr eylemez
Hısten benlik anun behri değıl
Ahmedidir şukr Gülşehri değı [2, s.8].*

Əhmədi bu misralarında “Məntiqüt Teyr”də öz adını tez-tez səkən Gülşehrinin özündən çox danışmağına işarə edir və özünü ondan fərqləndirərək təvazökar kimi qələmə verir. Əslində isə “Məntiqüt Teyr” əsərində özü haqqında yazdığı beytlər Gülşehrinin həyatına bir qədər aydınlıq gətirir. Gülşehri, “Dastanı şeş merdi cihan” sərlövhəli bölümündə yazır:

*Dahi Gülşehri değıliken adum
Görmedin ol adile ilde dadum
Şeyh, filan dirleridi bana daki
Nitekim Şeyh derler iş sanadakı
Nə kitabum varidi, vu nə adum
Kim ola şehd ü şeker kibi dadım [1, s.172].*

Şair bu misralarda özü haqqında qısa da olsa məlumat verir. Əsər özü isə çox maraqlı bir nağıl üslubu ilə başlayır. Müəllif ilk misralarda təsəvvüf düşüncələrini ortaya qoyur. Əsər başdan-başa mistik fəlsəfi bir sistem əsasında qurulsay da, məsnəvidə yetərli qədər xalq hikmətləri, atalar məsələlərinin ideyaları və folklor motivləri də yer alır.

*Zar u hayran gün uzun gezeridüm
Şeyh gibi bir zaviye düzeridüm
Nagehan çıxdım cihanın tağına
Girdüm ol tağın bir ulu bağına
Bağın ortasında bir çeşme revan
Kim suyun içen dirilir cavidan [1, s.8].*

Məlumdur ki, mistik kamilləşdirmə yolunda ilk mərhələ şəriət, son mərhələ isə həqiqət hesab olunur. Bütün sufi təlimlərdə şəriətdən həqiqətə gedən mənəvi yola təriqət yolu deyilir, bu yoldakı dayanacaqlar isə məqamlar adlanır. Əslində bu misralarla şair özünün təriqətdə olduğu bir məqamı da təsvir edir. O məqamda ki, artıq orada dirilik suyuna yaxınlaşır və həmin dirilik suyudur ki, bütün təsəvvüf ədəbiyyatında o suyun tərənnümü təsvirinə yetərincə yer verilib.

Kökünü xalq hikmətindən, oğuz ədəbiyyatından alan ulu Xızırın dastan, nağıl və rəvayətlərdə dirilik suyu ilə əlaqəli təsviri daim izlənən, məlum mənbələrdəndir. Hətta sonralar müqəddəs “Qurani-Kərim”də də yer alan bu məsələ böyük mötərizə arasında, şərh kimi, ulu Xızırın adıyla əlaqəli verilmişdir [3, s.262].

Suyun ölməzlik kultu kimi simvollaşmasında əsas rolu onun tərkibində insan həyatına son dərəcə lazım olan, yaşayışı təmin edən oksigen qədər vacib elementlərdən birinin olmasıdır.

Ümumiyyətlə, mistik təlimlərdə zahiri və batini, mütləq və nisbi həqiqət Allah və görünən şəhadət aləmi arasında körpü rolu oynayan simvol və alleqoriyalar mühüm yer tutur. Su da həyatverici, ölümsüzlük yaradan dirilik simvolu kimi sufi mütəfəkkirlərin “divan” və məsnəvi şeir külliyyatının ən əsas komponentlərindən biri kimi daim təkrarlanır. Təsadüfi deyil ki, təsəvvüf məzmunlu “Məntiqüt Teyr” əsərinin də başlanğıcında “dirilik suyu”na işarə edilir. Dirilik çeşməsinin ətrafına toplanan, bu ölməz sənətkarların adını müəllif bir-bir hallandırır. Altı ölməz mütəfəkkirin bir araya toplanıb, onun salamını alıb, irfani aləmə daldığını şair belə təsvir edir:

*Hoş salam verdim bulara büitab
Kim hatadan anlama bana savab
Çün salam verdim ben ol erenlere,
Çün salamumun cavabını aldılar.
Giri irfan aləminə taldılar [1, s.8].*

Çox maraqlı bir məqam yetişir, Şeyx Sədi onun salamını almır, çünki, onu tanımır. Şeyx Sədi yalnız bu beş dahini tanıdığını deyib, əsərlərinin adını da bir-bir sadalayır. Müəllif başa düşür ki, dahiləri tanıdan, məşhurlaşdıran və onlara əbədi ölməzlik bəxş edən onların əsərləridir. O əsərləri yazmağa sərf etdikləri işgüzarlıqları və zəhmətləridir.

Şair etiraf edir ki, bu tənədən özümə nəticə çıxarıb mükəmməl bir əsər yazmağa qərar verdim. Burada da maraqlı bir nüans var. Həmin məqam Gülşehrinin məhz bu şairlərin əsərlərində axtardığı baxış və təlimdir.

Təbii ki, orta əsrlərin bütün mistik təlimlərində olduğu kimi, Gülşehrinin də dünya duyumunda ilahi gözəlliyi əks etdirən ayna anlayışı var. Şair fəlsəfi irfani görüşləri məhz bu aynalarda arayır ki, bu aynalar daha çox həmin dövrün aydınlarının təfəkküründə, zəkalarında izlənilir və onlar məhz bunu əməlləri ilə bərabər yaratdıqları əsərlərində də əks etdirə bilirlər. Təsəvvüf ədəbiyyatı ilə maraqlananlara aydındır ki, təsəvvüf fəlsəfəsinə görə kainat arasıkəsilməz bir dairəvi hərəkət halındadır. Burada enmə və qalxma daima bir-birini izləyir, yəni hər şey “ondan” və hər şey “ona” doğru... Bu baxış “Məntiqüt Teyr” əsərinin başlanğıcında çox müəmmalı bir şəkildə təsvir edilir. Müəllif, dahilərin dövrə vurub, dirilik suyunun ətrafında oturduğu məqamı təsadüfi olaraq bu cür təsvirlə vermir və əsərdə quşların bir araya gəldiyi məqamında həmin dairəvi dövrəni göz önünə gətirən şair, qarşısına qoyduğu məqsədi də bu səhnə ilə yekunlaşdırır.

*Üşbu alt er cihani dutdılar
Ad u sözilə vu oyni ütdilər
Şol senayı işbu Mevlanadurur
Şol Nizamidir ki, key danadurur
Şoldurur Attar iş budur Veled
Kim dedilər dastanlar bi aded
Altı er altı kitabı bile
Aləmi dutduk muayyen adile [1, s.8].*

Şair həmin dövrdə bir bütövləşmə simvolu görür. İnsanların kamilləşmə mərhələsinə hazırlanması Allahın seçilmiş bəndəsi kimi qiymətləndirilməsi təsəvvüf poeziyasında, xüsusən divan ədəbiyyatında çox geniş yer tutur. Bu cür qiymətləndirmə Yunus Əmrə, Əhmədi Dai, Necati və s.

şairlərin əsərlərində tez-tez vurğulanır. Burada əsas fikir bütövlükdə insanı kamillik zirvəsinə yönəltməkdir. Kamil insanda ilahi sifətlər olur və bu sifətlərdən biri də halal zəhmətlə yaşamaq, halal qazanca alışmaq məsələsidir. Sufi təlimin zirvəyə çatdığı bir zamanda Gülşəhrinin yaradıcılığı bütöv şəkildə özündən əvvəl yazıb-yaradan sufi şair və nəzəriyyəçiləri ehtiva edirsə də, onun təsəvvüf baxışında özünəməxsus bir yolu da var. Gülşəhrinin Əttar poeziyası ənənələrinə rəğbəti, Şərqin bütün görkəmli şairlərinin yaradıcılığına bələdçiliyi aydın şəkildə görünür. Mütəsəvvüf şair “Məntiqüt Teyr” əsərinin situasiya xəttində xalqı təmsil edən quşların, ağılı təmsil edən hüt-hütün nəsihətləri ilə Tanrını təmsil edən Simurqun axtarışına çıxacaqları məqamı, başqa sözlə desək, yolu belə təsvir edir.

*Uça-uça valih ü zar dılar
Gücləri gitdi vu hayran aldılar
Yola nə menzil belürd ne nişan
Cıkdı her quş yüreği ben yüz fığan
Yedi bin yıl uçdu bülbül gibi
Bir nefeslik gitmedi er gül kibi [1, s.18].*

Yenə şairin müəmma yüklü bir beyti diqqəti çəkir:

*Banca bin od tağlarını keçdilər
Ağu kibi bunca sular içdilər
Kan denizləri içində yüzdülər
Ejdahalarla yolda durdılar [1, s.18].*

Bu yol adi yol deyildi, təbii ki, bu yolda hər cür əzab-əziyyətlərlə üzləşmə, çətinliklərdən üzünə çıxma və nəhayət, kamillik zirvəsinə qalxıb, sonra tanrıya qovuşma məqamına yetişmək halları var. Bu yol həqiqət dünyasına keçid mərhələsidir, imtahan ərəfəsidir. Burada, müəllifin baxışları özündən əvvəlki, irfani-nəzəri görüşlər sisteminin ümumi mənzərəsinə uyğun halda əks olunur. Gülşəhri tanrı həqiqətlərini bəşərə çatdırmaq naminə keçid mərhələsindəki bu mücadilələrə müxtəlif rəmzlər vasitəsilə samballıq verir. Əsərdə müəllif təfəkkür tərzini və düşüncə dairəsinin çərçivəsi ilə oxucusunu heyətdə qoymağa səy göstərir. Bu ağır yolda biri soyuqdan, biri aclıqdan, biri yorğunluqdan ölənlər quşlar soyuğa, aclığa davam gətirməyib enir, digəri geri qayıdır və nəhayət, yüzlərlə quşdan yalnız otuz quş xəstə və yorğun halda Simurqun dərgahına çata bilər.

“Quşlar “Simurqun” qapısına çatır, lakin qapı bağlıdır və birinci çavuş onları dinləyib geri dönmələrini məsləhət görür”. Bunu eşidən quşlar büsbütün ümitsizliyə düşüb çox məyus olurlar. Bu zaman zillətlə, min bir əzabla yol keçənlərin yaşadıkları həyəcanları, məyusluğu təsəvvür etsək, oxucunu sarsıdacaq bu ağır xəbərin hansı situasiyanı yaratdığını aydın hiss edirik.

Çətin təhlükələrdən ötür keçmək, ancaq məqsədə nail ola bilməmək, həqiqətən ağır və dəhşətli bir şeydir. Əsərdə quşların bu vəziyyəti əsrlərə bərabər olan bir anla təsvir olunur. Nəhayət, başqa bir çavuşun gəlməyi, qapını açıb, onları içəri buraxmağı və quşların bir-bir taxtda oturmağı.... Davam edən bu anda, müəllif daha bir müəmmalı vəziyyət yaradır, nəhayət, qapı açılır və bütövlüyə, varlığa qovuşma məqamı başlayır. Burada da hadisələr həllini rahat tapmır.

*Cün mukayyed varlığı terk itdünüz
Lacerem mutlak vucuda gitdünüz [1, s.18].*

Quşların qarşısına bir kağız parçası qoyulur və oxuyun deyilir. Onlar illər öncə etdikləri bütün səhv və doğru hərəkətlərinin həmin kağız üzərində yazıldığını görüb çaşırlar. Bu zaman Simurq təcəlli edir və Quşlar Simurqa baxıb özlərini görürlər. Həmin vaxt bir səs gəlir: siz buraya otuz quş

gəldiyinizdən yalnız otuz surət görürsünüz, bir qədər çox və bir qədər az olsaydınız o qədər görürərdiz. Nəhayət, quşlar hamısı “Simurqda” yox olur, kölgə günəşdə qeyb olduğu kimi.

Əsər təsəvvüf mövzusunda yazılmış “vəhdəti vücud”, yəni varlıqda birlik, bütövlük kimi səciyyələnmişdir.

Əsərin ən düşündürücü tərəflərindən biri folklor nümunələrindən yerli-yerində istifadə edən şairin hər bir fikrinin iç qatında irfani fəlsəfi məzmunu əks etdirə bilməsi və insana vacib olan fəzilətləri aşılamağa cəhd göstərməsidir.

Burada daha çox diqqətçəkən məqam atalar misallarının ideyalarını, xalq hikmətlərini və dini rəvayətlərin məzmununu əks etdirən hissələrdir.

*Dili qeybətdən onun bağlı gərək
Sözü şirin, aş yağlı gərək.*

Gülşehri qeybət edən insanların Allaha qovuşmaq haqqı olmadığını vurğulamaqla, insanları bu cür qəbahətlərdən uzaqlaşmağa səsləyir. O eyni zamanda şirin dillə, sakitçiliklə, hər bir çətin məsələnin həllini daha tez tapa bilməyin asan yolunu da açıqlayır. Burada “aş yağlı olsun” deməklə şair yenə iki məqsədi bir fikirlə vurğulayır, birinci qonaqpərvər və səxavətli olmaq, ikinci isə yumşaq, xoşa gələn, xoş ovqat yaradan sözlərdən istifadə etməklə çətin və mürəkkəb işlərin həllinə nail ola bilməyin mümkünlüyünü nəzərdə tutur. Bu misralar əslində, atalar sözlərinin ideyasından alınmışdır.

*Gözü bina bağlı gerek kim görmiyə
Kimsenin aybına tene urmaya [1, s.20].*

Şair “Gülmə qonşuna, gələr başına” kimi xalq arasında geniş yayılmış atalar məsələsinin ideyasını “Kimsenin eybinə tənə vurma” misrasında əks etdirir.

Gülşehrinin təsəvvüf sistemli dünyagörüşü daxilində folklor motivlərinə bu cür yer verməsi mistik təfəkkürdə əxlaqi tənzimlənmə şərtlərindən irəli gəlir. Yeri gəldikcə, div, əjdaha, şeytan və s. kimi obrazlara müraciət edən şair deyir:

*Kan denizləri içində yüzdülər
Ejdahalarla yolda durdılar [1, s.18].
Ademinün ilm hikmetdir işi
Div deddir şəhvetin gudan kişi [1, s.18].*

Əslində nağıl və dastanların süjet xəttində əsas yer tutan bu obraz və elementlər qaranlıqla işıq, xeyirlə şər arasında gedən mübarizəni əks etdirir. Gülşehri yaradıcılığı boyu xeyir-şər mübarizəsini folklordan qaynaqlanan simvollar üzərində qurur. Onun əsərləri özündən əvvəlki mütəsəvvüflərin yaradıcılığında olduğu kimi insanlara eşq və fəzilət aşılamaq mövqeyini güdür. Ümumiyyətlə, təsəvvüf elə bir düşüncə formasıdır ki, o inanclar sistemindən, folklor motivlərindən, mifoloji baxışlardan ayrılı bilməz. İrfani fəlsəfi təlim olan təsəvvüf əslində mürəkkəb təkamül yolu keçmiş və xalq təfəkkürünün süzgəcindən gələn hikmət və inancları mənimsəyərək islami əsaslarla sintezləşdirmişdir. Bu baxımdan Gülşehri yaradıcılığı da təsəvvüf yüklü hikmətlər toplusudur. Şair nəfsi insanın qatı düşməni hesab edir.

*Nəfsene uyan kişi adam degül,
Elmi, akli canile bem bem degil [1, s.21]*

və ya

*Hüd-hüd eydür nefsine aldanmagıl
Düşmenini kendi dostun sanmagıl [1, s.20].*

XIII əsr anadilli türk karifeylərindən olan Yunus Əmrə də yaradıcılığında daim nəfsi lənətləyir, insanın qan düşməni hesab edir:

*“Kadımdan nefsdür sultana ası
Bir urğandır heman anın bahası [8, s.3]*

Yunus Əmrə yaradıcılığı ilə Gülşehri yaradıcılığı arasında fərqli tərəflərdən daha çox oxşar cəhətlər yer alsada, müəyyən nüanslar var ki, bu da hər iki müəllifin özünəməxsus yaradıcılıq üslubundan irəli gəlir. Belə ki, Yunus Əmrə qoyduğu problemin aradan qaldırılma yollarını həmin an göstərir. Gülşehri isə əsərin müəyyən məqamlarında bu problemdən uşaqlaşmağın yolunu aşılamağa çalışır və bu cür yaradıcılıq üslubu böyük Mövlanə Ruminin əsərlərində də müşahidə olunur. Gülşehri də Yunus Əmrə kimi nəfsin, kibrin, təkəbbürün mənfi tərəflərini izah edir, qəbahət mənbəyi olduğunu göstərir. Mütəsəvvüf şairlərin gücü ondadır ki, bu qəbahətlərdən xilas olub, içində bir fəzilət taxtı qurmağın vacibliyini bir-bir sadalayaraq oxucusunun kamil insan kimi yetişməsinə yardımçı olur.

*Sakinıl olmağıl kibrli yoldaş
Kibr haradaysa onunla savaş [8, s.8].*

ƏDƏBİYYAT

1. Gülşehri Mantiqut Tayr. Ankara, 1957. Türk, tar. kur. tar. Agah Sirri Levend.
2. Əhmədi. İsgəndərnəmə. İstanbul, 1918.
3. Qurani-Kərim. Bakı, Azərənşr, 1991.
4. Mine Mengi. Əski türk ədəbiyyatı. Ankara, “Akcağ”, 1999.
5. Seyidov Mirəli. Azərbaycanın mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, “Yazıcı”, 1983.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Az. Elm, 1960.
7. Sultan Vələd. İbtidənəm. Ankara, “Güvən”, 1976.
8. Yunus Əmrə Risalat al-Nüşhiyyavə. Divan. İstanbul, 1965; tar. Abdalbaki Gölpınarlı.

GULSHEHRI AS A REPRESENTATIVE OF TURKISH POETRY IN THE NATIVE LANGUAGE OF THE XIV CENTURY

SUMMARY

This article deals with analysis of the literary works and life of Gulshehri, one of the poets of XIV century writing in his mother tongue. Mainly, the author of the article tries to shed light on his works, such as “Mantiq-ut-Tayr”.

This analysis includes the verification of the aforementioned works' writing dates. The article covers at the same time the facts that Gulshehri was a poet of Tasawwuf, he resided and created his works only in Gulshehri city. In the article is dealt with his activity of popularizing of Jalaladdin Rumi's sect ideas, as well as his friendly relations with Sultan Valad and etc.

It is known that Gulshehri was the well-known sheikh of his time and created the distich of a first class in Turkish language based on Attar's work “Mantiq-ut-Tayr”. Later, this work, which was completed in 1317, was appreciated highly by the literature connoisseurs. All these facts are substantiated in the article by the concrete fragments of the “Mantiq-ut-Tayr”. The author has also touched upon the works of other poets resided and creating their works in the Turkish language during the XIV century. At the end the author compares the invariant of “Mantiq-ut-Tayr” with the later versions.

**ГЮЛЬШАХРИ КАК ПРЕДСТАВИТЕЛЬ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТЮРКСКОЙ ПОЭЗИИ XIV ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется о жизни и творчестве художника слова XIV века Гюльшахри, слагающего на родном азербайджанском языке. Основное рассмотрение уделено его произведению «Мантиг ут-Тейр». Наряду с датами написания его произведений говорится о его принадлежности к поэтам-суфиям, периоде жизни и творчества в Гюльшехере, о создании секты текке, проповедовании им учения Джалаледдина Руми, о его дружбе с султаном Веледом и т.п.

В статье приводятся данные о том, что Гюльшахри являлся известным и почитаемым шейхом своего времени, о мотивах написания им на основе произведения Аттара «Мантиг ут-Тейр» великолепного месневи на родном тюркском языке в период его развития в Анатолии. Приводятся данные о создании этого сочинения в 1317 году, затем рассуждения поэта о себе, об имеющихся расхождениях месневи «Мантиг ут-Тейр» с произведением Аттара и другие значительные детали. Кроме освещения всех данных и их анализа, приводятся и образцы отрывков из «Мантиг ут-Тейр». В статье также освещены некоторые вопросы, касающиеся азербайджанских поэтов XIV века, в том числе сопоставление инвариантов месневи «Мантиг ут-Тейр» с последующими вариантами.

UOT: 821(=512.1)

Təranə Həşimova*

ÖZBƏK ŞAİRİ TAHİR QƏHHAR YARADICILIĞININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ: BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ MİLLİLİK

Açar sözlər: özbək, Azərbaycan, müasir, ədəbi, şeir, milli, müstəqil

Key words: Uzbek, Azerbaijan, modern, literary, poem, national, independent

Ключевые слова: узбекский, азербайджанский, современный, литературный, стихотворение, национальный, независимый

1991-ci ildən bəri Azərbaycan və özbək xalqlarının müstəqillik qazandıqları son 26 ilin yaradıcılıq əlaqələri daha çevik və daha məzmunlu xarakter daşıyır. Xalqlarımız arasında folklardan bəri yol gələn ədəbi əlaqələr müxtəlif ədəbi-tarixi mərhələləri arxada qoymuşdur. Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev haqlı olaraq qeyd edir ki, müasir əməkdaşlıq ortaq mədəniyyətimizin davamıdır: – “Türkdilli ölkələrin əməkdaşlığının təməli bizim ortaq tariximizdir, ortaq mədəniyyətimizdir, etnik köklərdir” [1, s.1].

Müstəqillik dövründə Azərbaycan və özbək xalqlarının ədəbi əlaqələrinin yeni mərhələsində müasir dövrdə özbək xalqının milli şairi, türk xalqlarının mədəni integrasiyasında xüsusi xidmətləri olan, yaradıcılığını türk xalqlarının milli kimlik, azadlıq haqlarının tərcümanı kimi dəyərləndirə biləcəyimiz özbək şairi Tahir Qəhharın sənəti və fəaliyyəti xüsusi xətlə seçilir.

Özbək şairi Tahir Qəhhar 1953-cü ildə Özbəkistan Respublikasının Nəməngan vilayətinin Törəkorgan rayonunda anadan olub. 1975-ci ildə Daşkənd Universitetinin Jurnalistika fakültəsini bitirib. Sonra Özbəkistan Radiosunda, “Şərq ulduzu” jurnalında redaktorluq, bölüm müdirliyi, Qafur Qulam nəşriyyatında baş redaktor köməkçisi, son illərdə isə Cihan Dilləri Universitetində elmlər namizədi alimlik dərəcəsi ilə müəllim və “Cihan ədəbiyyatı” jurnalında bölüm müdiri olaraq çalışmışdır. Özbək və Türkiyə ədəbiyyatını araşdırma obyektinə çevirən Tahir Qəhhar namizədlik dissertasiyasını Türkiyə ədəbiyyatı üzrə müdafiə etmişdir. 1980-ci ildə onun ilk kitabı olan “Оқ ўрик” (“Ағ әрик”), 1982-ci ildə seçilmiş şeirləri toplanmış «Оқаётган дарё» (“Ахан чай”), 1984-cü ildə «Осмон кимники?» (“Göy kimindir?”), həmin ildə «Эшик тақиллаётир» (“Qapı döyülür”), 1987-ci ildə «Кун кўзи» (“Gün gözü”), 1989-cu ildə «Юлдузлар менинг боғим» (“Ulduzlar mənim bağçam”), 1990-cı ildə «Тоғнинг парвози» (“Dağların pərvazi”), 1992-ci ildə isə «Оташғиёх» (“Yaxşı dərmanlar”) kitabları işıq üzü görmüşdür [2, s.2]. Tahir Qəhhar 1994-cü ildə “Хур Туркистон учун” (“Türküstanın azadlığı naminə”), “Özbek çocuk edebiyatı ve yayıncılığı” publisistik məqalələri, 1995-ci ildə Ankarada nəşr olunan “Бугунги ўзбек шоирлари” (“Müasir özbək şairləri”) kitabı, 1996-cı ildə İsmayıl Akanın “Амир Темур даври тарихи” (“Əmir Teymurun dövrü və tarixi”), 2000-ci ildə nəşr olunan “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Özbek Edebiyatı III (Cilt 16)” və digər özbək və Türkiyə türkcəsindən qarşılıqlı tərcümələri ilə türk xalqlarının dünəni, bu günü və gələcəyi arasında bağların bərpasına, azadlığa qovuşmağın təntənəsinə xidmət etmişdir.

* Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: tarana_nur@yahoo.com.tr

60-80-ci illər özbək şeirində azad təfəkkürlü yeni milli şairlər süləfləri Çolpan və Aybəyin yolunu davam etdirərək, milli haqlarının şeirdə müdafiəçisinə çevrildilər. Özbək akademiki Bəxtiyar Nəzərov qeyd edir ki, Tahir Qəhhar, ədəbiyyata 80-ci illərdən sonra həqiqət və ədalət mənbəsindən su içən yeni dalğayla gəlmiş, sıradaşlarından daha cəsarətli, məntiqi emosiyasının daha güclü olması ilə seçilmişdir. Tahir Qəhhar şeiri hər şeydən öncə, hansı mövzuda yazmasından asılı olmadan cəsarətli fikirləri ilə zəngindir. Dövrün uzaqgörən yaradıcıları kimi Tahir Qəhhar da Sovet boyunduruğu altında azad ruhunu sıxıntı içində hiss edir, şeirinin cəsarət diliylə boyunduruqlara etiraz edirdi. Şair 1984-cü ildə 60-cıların istiqlal düşüncəsini 90-lara, müstəqillik dövrünə yetişdirən "Bitiktaştaki Yazı" şeirini cəsarətlə qələmə alır:

*Bahar keçər, gələcəyə,
Çiçəklər qalar bu dünyada.
Alovu sönmüş ocaqlarda
Küllər qalar du dünyada.
Hamısına dözmək mümkün,
Ən pisi - bəzi ölkələrin
Başçıları kölədir, ondan
Qullar qalar bu dünyada [3, s.1].*

Şairin bu şeirində heç bir əlavə sözə ehtiyacı olmadan, hər misrası atalar sözünün dəyərində, qısa cümlələrlə bitkin bir fikir ifadə etmək xüsusiyyətində olması ilə insan övladının nəfsinə, ruhunun ehtiraslarına qurban etdiyi dünyanı çalxaladığı, əsarətlərin, zulmlərin dinc insanların yaşamını işgəncəyə çevirdiyini və sovetlər dövründə düzgün seçilməyən, vətən sevgisindən uzaq rəhbərlərin özləri ilə bərabər, xalqı qul vəziyyətinə gətirmələri qısa və anamlı şəkildə poetik həllini tapır. Tahir Qəhharın milli ruhlu, azadlıq eşqi şeirlərindən nümunələr Azərbaycan xalqının azadlıq şairi Xəlil Rza Ulutürkün "Türkün çələngi" kitabının tərcümə hissəsində yer almışdır [s.446-452].

Tahir Qəhhar Sovet dövründə cəsarətli fikirləri obrazlı şəkildə söyləmək tərzinə sadıq qalaraq insanların istiqlal eşqini təbiətin diliylə ifadə edir. Dağın dilindən: "Lalə, hey laləm! Bahar gəldi açıldın, ürəyimdən sızan qan kimi yerə saçıldın!" bahar gəlsə də azad olmayan xalqının ürəyinin qanlı fəryadını obrazlaşdırır. Digər "Dağların pərvazi" poemasında Sovet İttifaqında baş verən hadisələri meşədəki heyvanların yaşam və dili ilə obrazlaşdırır. Poemanı oxuyan oxucu çox asanlıqla meşədə baş verənlərin sovetlərin reallaşdırdığı hadisələr olduğunu həmin an anlayır.

Batunun (Çolpanın şagirdi, müasiri) 20-ci illərdə guya Bolqarıstan həyatını təsvir edib yazdığı bu misraları "Yağının gücü artıb, yağıya yağı gərək, Ov izləyən yağıya başqa bir yağı gərək" dediyi kimi, Sovet dövründə şeirdə milli haqlarını, istiqlal arzularını, boyunduruqları qırmaq arzularını sətiraltı ifadə etməklə yanaşı, başqa xalqların dərdlərinə biganə qalmamaq kimi duyğu və düşüncələrlə ifadə etmək xüsusiyyəti mövcud idi. Bəxtiyar Vahabzadə "Latın dili", Xəlil Rza Ulutürk "Afrikanın səsi", Erkin Vahidov "Kanada Turkumu", Tahir Qəhhar isə "Zindannamə" şeirlərində başqa xalqların dərdsinin ifadəsi ilə milli dərdlərindən söhbət açır, milli kimliyini, ana dilini boğan əsarət zəncirlərinə etiraz edirdilər. Məsələn, Tahir Qəhhar Çankayşilərdən zülm görən Vyetnam başçısı Ho Şi Min'in adına "Zindannamə", "Sərdabalar" şeirlərində istiqlal duyğularını belə dilə gətirir:

*Nə edim, nəyim dilsiz,
Gözlərim çəkməkdə nalələr!
Titrədir dünyanı fəğanım
Sözlərim çəkməkdə nalələr!
Mənə zindan zülməti də
Yalnızlıq, qəm çox yaxın.
Amma ümid, durmadan söyləyər:
"Hürlük dəmləri çox yaxın" [4, s.1].*

Şair qəlbi təlatümdədir, varlığı narahatlıq, qəm içindədir. Dərdlərinin böyüklüyü ruhunu, vücudunu sarsıdır, qəlbinin naləsi dünyaya çatır, lakin zindanların, əsarətlərin sona çatacağına inanır şair ruhu, azadlığın yaxında olduğuna inamı var şairin. “Sərdabalar” şeirində isə şair əsarət altında olan türk xalqlarının mübarizə meydanlarına atılmaqla kölə həyatına son qoymaq fikrini önə çəkir:

*Fəryadımız zülmət içində
Yanmaqdadır məşəl kimi
Çağırdıq biz intiqama
Yanıqdır bu fəryadımız! [5, s.1]*

Tahir Qəhhar yaradıcılığında istiqlal, azadlıq ruhlu şeirlərin sayı çox, məzmunu əhatəli, şairin ifadə tərzini özünəməxsusdur. "Biz beş il", "Altbaşlıqlı şeirlər", "Bu dünyada", "Peşman" kimi yüksək sənətkarlıqla yazılan şeirlərində şair azadlığın millətin bütün dərdlərinə dərman olacağını qeyd edərək, xalqını milli azadlıqlarını tələb etməyə səsləyir. "Kimliyini anlayan xalqın iqbalı günəş kimi parlar" – fikri Tahir Qəhharın azadlıq ruhlu şeirlərinin başlıca qayəsidir.

Tahir Qəhhar fəlsəfəsi bir çox şeirlərində bədii təfəkkürü ilə, həyəcan dolu ruhunun vəhdətində şair dünyasının xəritəsini yaradır. Düşünərək düşündürməyi bacaran şair düşüncələrini ifadə etmək üçün özünün ifadə üslubunu seçir. Duyğularında, fikirlərində səmimilik, pafosdan, şişirtmələrdən uzaq olan özü ilə söhbətini oxucusuna yönləndirir. İstər ictimai-siyasi hadisələrə şair baxışı, istər insan konsepsiyasına fərqli müstəvilərdən baxışda şair səmimidir, arzu və istəklərini, xəyallarını axıcı bir dildə, xalq dilində ifadə edir:

*Məni çaşdırmır yer də, göy də,
Mən təkə öz-özümə təəccüblənirəm.
Məni təəccübləndirməz bu aləm
Məchul kainat, o məchul Adəm,
Mənə dərd deyil gündəlik həyat,
Vücudu hər anın qılınıc ilə doğramaq,
Ürəyi sıxır qarışıq xatirələr,
Yoxluğu düşünmək, ölümə ağlamaq,
Heyranım, hanı o ümid və heyranət
Ruhların kirini yuyan qəmlər.
Yad rüzgarları əngəlləyən qeyrət,
Xalqları böyüdən böyük adamlar?...
(“İtirilən illər” şeiri), [5, s.1].*

Tahir Qəhharın bədii yaradıcılığı və elmi yaradıcılığının ana məqsədi türk xalqlarının ədəbiyyatının, elminin, bədii tərcümə problemlərinin tarixi köklər üzərində müasir tarixini yaratmaqdır. Onun çox tərəfli ədəbi-ictimai fəaliyyətinin əsas mahiyyəti türk xalqlarının mədəni integrasiyasına xidmət etməkdir. Şairin bu məqsədi Özbəkistanda türk xalqlarının elm və ədəbiyyat adamlarının əsərlərinin tanınması, öyrənilməsi, ədəbi tənqidin obyektinə çevrilməsi yönündə reallaşmaqdadır. Müasir dövrdə Türkiyə, Azərbaycan ədəbiyyatlarından nümunələri özbək türkcəsinə və ədəbi araşdırma predmetinə çevirən fədakar şairlərdən biri Tahir Qəhhardır.

Müasir ədəbi əlaqələrin inkişafında böyük xidmətləri olan Tahir Qəhharın Azərbaycan və özbək dillərindən qarşılıqlı tərcümələri, xüsusilə Azərbaycan poeziyasının, istər klassik poeziyadan, istərsə də müxtəlif dövr və mərhələlərdə yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərlərini özbək dilinə uyğunlaşdırması şairin yaradıcılığında xüsusi xətlə seçilir. Tahir Qəhhar tərəfindən son otuz il ərzində türk, Azərbaycan, qaraqalpaq, rus, fars dillərindən tərcümə edilən kitabları sayca çoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatından Nizami Gəncəvi, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi, Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə, Osman Sarıvəlli, Famil Mehdi, Qabil, Sabir Rüstəmxanlı, Elçin İsgəndərzadə, Rəhim Əskər, Qaçay Köçərliyin şeirlərini özbək dilinə çevirən Tahir Qəhhar tərcümə olunacaq əsər se-

çimində də millətin, xalqın milli mənafeyini qorumaq kimi ali məqsədlərin təəssübkeşidir. 60-cılardan ədəbi estafeti alan 80-ci illərdən şeirdə azadlıq carçısına çevrilən Tahir Qəhharın sənətində ana dili mövzusu, Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında olduğu kimi əsarətdən qurtulmağın əsas yoludur, dilini dananlar isə “fərari” gözüylə görülür. 1954-cü ildə Stalin kimi diktatorun ölümündən sonra “Ana dili” şeirini qələmə alan, milli ruhumuzun siması olan bu şeir digər türk xalqları kimi, özbək şeirində də ana dili mövzusunun aktuallaşmasına böyük təsir göstərdi. Sələfləri və müasirləri kimi Tahir Qəhhar da “Altbaşlıqlı şeirlər”ində “dilini unudan millət yer üzündən yox olub gedəcək” fikrini poetikləşdirir. Tahir Qəhhar türk xalqlarının dillərindən poetik tərcümələrində də ana dili kimi həssas məsələyə çox məsuliyyət və ciddiyyətlə yanaşır.

Tahir Qəhhar istər tərcümə olunacaq əsərlərin seçimi, istər poetik tərcümənin “orijinala sadiqlik” prinsipi ilə qorunması və digər bədii tərcümənin problemlərini dərk edən və gerçəkləşdirən tərcümandır. Türk xalqlarının ədəbiyyat tarixini araşdırarkən, tərcümə əsəri seçərkən Tahir Qəhhar tarixin, dilin, ədəbiyyatın təəssübkeşidir. İsmail Akanın “Büyük Timur Devleti” adlı tarixi əsəri, Hüseyn Nihal Atsızın “Bozkurtların ölümü”, “Bozkurtların dirilişi” adlı tarixi romanları, Yunis İmrənin şeirləri, Məhməd Əmin Yurdakulun “Ey türk uyan” adlı şeir kitablarını özbək türkcəsinə uyğunlaşdıran Tahir Qəhharın tərcüməçilik məharəti və məsuliyyəti bədii dilə, üslub və formaya sadiqliyi əks olunur. Tahir Qəhhar yaradıcılığına kompleks yanaşmada, onun fəaliyyətinin ayrı-ayrı qollarını millilik baxımından xarakterizə etdikdə, şairin istər şeir yaradıcılığı, istərsə də bədii tərcümə fəaliyyətinin məqsədyönlü olduğu bəlli olur. Hər misrada, hər cümlədə Tahir Qəhharın fədakar milli ruhu öndədir. Millətinin, xalqının milli kimliyinə, mənəviyyətinə, adət-ənənəsinə yad olanlardan uzaqlaşmaq məntiqi, həqiqətlərin təhrif olunmasına qarşı mücadilə ruhu ilə zəngin bədii təfəkkürü bütün yaradıcılığını ehtiva edir. Tərcümə əsərinin seçimində Tahir Qəhhar eyni məqsədə xidmət edir. Tərcümə etdiyi əsərlərin mövzu və məzmunu ilə türk xalqlarının kimliyini hədəf alan siyasətlərə mücadilə baryeri qurur. Millətinin ali dəyərlərini, insanpərvərliyini, tolerantlığını nümayiş etdirməklə, təhrif olunmuş həqiqətləri üzə çıxarır. Tərcümə etdiyi əsərlərlə insanlıq konsepsiyası, milli kimlik tarixi, bu günü və sabahların arzu və fikir xəritəsini, azadlıq motivlərini başlıca məqsədinə çevirir. Azadlıq aşiqi Tahir Qəhhar Azərbaycan ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrin müəllifini və mövzusunu məqsədinə görə seçir. Şair əzmkarlığı, şair mücadiləsi, milli mənsubiyyət, milli kimlik, azadlıq, milli və mənəvi rəmzlər tərcüməçinin şeir seçimində başlıca amillərdir. 2011-ci ildə Tahir Qəhhar “İnson minq yıl yaşardı...” (XX əsr ozarboyjon şeriyatından) başlığı altında Azərbaycan xalqının 20-ci əsrdə milli təfəkkürünün inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan mücadiləçi şairlərin eyni amala söykənmiş əsərlərini özbək türkcəsinə uyğunlaşdıraraq “Jahon edebiyyati” dərgisində çap etdirmişdir. Əhməd Cavadın “Ozarbayjon bayroği”, “Şeirim”, “Kelma”, ömrünün böyük bir hissəsini Buxara və Səmərqənddə yaşayan, ədəbi kimliyinin formalaşmasında bu şəhərlərin ədəbi mühitinin əvəzsiz rolu olan Əli Nəzminin (1878-1946) “Bulacakmi”, “Adolat”, “Xurriyatdan kim kanday uliş oldi”, Məhəmməd Hadinin “Umid”, “İnsonlarning tarixiy fojealari yexud uyfonış lahxalari”, Xəlil Rzanın “Nizamiy Qanjaviy, avf ayla meni”, Qasım Qasımzadənin “İnson minq yıl yaşardı” şeirlərini özbək türkcəsində oxucusuna təqdim edir. Əsərləri tərcümə olunan müəlliflər Azərbaycan ədəbiyyatının mücadiləçi şairləridir.

Əli Nəzmi (Bülajakmi?)

*Faxminça seninq, millatimiz şod bülajakmi?
Vayrona şu yurt, mulkimiz obod bülajakmi?
Barbodu talon hakkımız, insonliqimizdek,
Kul bülqan oti kul yana, barbod bülajakmi?
Kurbon bülayin, menqa şu jumbokni tuşuntur:
Şul eski papaxlar yana ujud bülajakmi? [6, s. 31]*

Və yaxud Əhməd Cavadın “Gəlmə” (Kelma) şeirində Sovetləri şimal küləklərinə, xalqımızı tufana bənzədən mücadiləçi şairin bədii təfəkküründən süzülən misraları özbək türkcəsinə uyğunlaşdıran Tahir Qəhhar xalqımızın milli ruhunun doğma özbəkçədə obrazını yaradır:

*Bu toğlar-meniki, yangi kun kun kürdi
Yekar toğlar seni oxim, ey tuman kelma!
İnonma falakka, burmuşdır yuzin,
Endi bu yuz burmas xar zamon, kelma [6, s. 31].*

Tahir Qəhhar 2013-cü ildə nəşr olunan “XX əsr Ozarbayjon şeiriyatı antolojisi”ndə Elçin İsgəndərzadə, Ramiz Əskər, Qaçay Köçərli və digər klassik və müasir Azərbaycan şairlərinin və ədəbiyyat adamlarının şeirlərini tərcümə edərkən eyni prinsipə əsaslanır. Azadlıq motivi, mücadilə tarixi, milli kimlik və insan konsepsiyası öndədir. Azadlıq motivli, milli ruhlu şeirləri təəssübkeşliklə özbək türkcəsinə uyğunlaşdıran şairin şair təfəkkürünün axtarışlarında insan amili, insan və dünya, zaman və insan məfhumları vacib, düşündürən həyati-bədii məfhumlardır. Bu kimi şeirlərin tərcüməsində Tahir Qəhhar poetik ruhunun köməyiylə dünyanın, kainatın, insanın, zamanın yaratdığı suallara cavab axtarır, sanki şairin mahiyyətini anlamaqla ruhundakı suallara tərcümə vasitəsilə cavab tapır.

1970-80-ci illərdə özbək mətbuatında çap olunan Famil Mehдинin, Osman Sarıvəllinin, Qabilin şeirləri insanın təbiətlə təmasının, zaman məfhumunun insan taleyindəki rolunun yaratdığı suallara cavab axtarır. Famil Mehдинin Tahir Qəhhar tərcüməsində “Deyirlər ki, dünyada çoxdur insan”, Osman Sarıvəllinin “Mənə ömür verin” və digər şeirlərdə insan anlayışı zaman və yaşam kontekstindən açılır:

*Kurking, bokkanida jonni yendirqan,
İşonçni parçalab, dilni sindirqan
Badküzninq, badsüzning küpayışidan,
Joxil, şarafsızning küpayışidan,
Yaşayversin inson!
Yaşosin inson! [2, s.3]*

Tahir Qəhharın ədəbi və estetik düşüncəsi istər qələmə aldığı, istərsə də tərcümə etdiyi şeirlərdə əks olunur. Çünki şair öz şeirlərində mövzu, məzmunu görə üslub və formasını seçə bilirsə, tərcümə etdiyi şeirlərdə bunu tərcümə seçimində həssaslıqla göstərir. Ruh ilə zəkasını, təxəyyülü ilə gerçəkləri ümumiləşdirməyi bacaran şairin yaradıcılığı məzmun etibarilə mübariz, məqsədyönlü, bəşəri və millidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [8 may 2015-ci il] Azərbaycan, 2015, 8 may, № 98 .
2. Tahir Qəhharın şəxsi arxivindən tərcüməyi-hal və ayrı-ayrı dərgilərdə nəşr olunan şeirlər.
3. XX əsr ozarbayjon şeriyati antologiyası. Tuplovçi ve loyixa muallifi: Babahan Şerif. Toşkent, Turon-İqbol, 2013.
4. Тахир Каххар. <http://www.cocukvegenc.net/zindanname-tahir-kahhar/> 24.10.2016
5. Babahan Muhammed Şerif, Şahine İbrahimova. 20. Yüzyıl Özbek Şiirinde Bahar. Kardeş Kalemder dergisi, yıl: 7 / sayı: 75 / Mart, 2013.
6. XX əsr Ozarbaydon şeriyati. İnson minq yıl yaşardi. Jaxon adabiyatı, adabiy-badiiy, ijtimoiy-publişistik jurnal, iyun 2011, 6 (169).

**ARTISTIC FEATURES OF UZBEK POET TAHIR GAHHAR'S
CREATIVITY: NATIONALITY IN ARTISTIC TRANSLATION**

SUMMARY

In the article is examined the artistic features of the Uzbek poet, Tahir Gahhar's creativity and his translations from Azerbaijani poetry. Throughout his activity, the free thinking poet of the Uzbek people remained loyal to national traditions, preserved the traditions in terms of subject and content, style and form of Uzbek national poetry. The author also appealed to the national subjects in the selection of translations from Azerbaijani. The materials from poet's personal archive were included to the article, too.

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА
УЗБЕКСКОГО ПОЭТА ТАХИРА ГАХХАРА:
НАЦИОНАЛЬНОСТЬ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ**

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются художественные особенности творчества современного узбекского поэта Тахира Гаххара, его переводы из азербайджанской поэзии. Поэт узбекского народа со свободным мышлением в своем творчестве всегда оставался верным национальным традициям с точки зрения мотивов и содержания, стиля и формы узбекской национальной поэзии. Автор также использовал национальные темы при выборе произведений, переведенных с азербайджанского языка. При написании статьи также были использованы материалы из личного архива поэта.

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

Daxil olma: 20.12.2018

Qəbul olma: 31.01.2019

Səhifə: 106-110

ISSN: 2663-4414

UOT: 821(=512.1)

Eşqanə Babayeva*

*Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir –
Grant № EIF/GAM-3-2014-6(21)-24/22/5*

HÜSEYN RƏHMI GÜRPINARIN “BÜLLUR QƏLB” ROMANINDA QADIN AZADLIĞI VƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ

Açar sözlər: türk romanı, Hüseyn Rəhmi, qadın, azadlıq, gender problemi

Key words: Turkish novel, Husein Rahmi, woman, freedom, gender problem

Ключевые слова: турецкий роман, Хусейн Рахми, женщина, свобода, гендерная проблема

XX əsr türk roman tarixində özünəməxsus yeri olan yazıçılardan biri də Hüseyn Rəhmi Gürpınardır (1864-1944). Böyük yazıçı Əhməd Midhat Əfəndinin məktəbinin davamçılarından hesab olunan Hüseyn Rəhmi həm ideya-məzmun, həm də maraqlı süjet və kompozisiyasına görə diqqəti cəlb edən romanların müəllifidir.

Hüseyn Rəhmi Gürpınar yaradıcılığa “Tərcümən-i həqiqət” qəzetində dərc olunan yazıları ilə başlamışdır. O, bədii yaradıcılıqla yanaşı, publisistik yazılar da qələmə almışdır. “Sabah”, “Son posta”, “Söz”, “Ziya” və s. kimi qəzetlərdə mütəmadi olaraq məqalələr dərc etdirən H.R.Gürpınar Əhməd Rasimlə birlikdə “Boşboğaz və Güllabi” adlı satirik jurnal çıxarmışdır [1, s.3]. Bu dərginin cəmi 37 sayı işıq üzü görmüşdür [2]. Hüseyn Rəhmi fransız dilini bütün incəliklərinə qədər öyrənmiş, mütəmadi olaraq Paul de Bourget, Paul de Kok, Alfred de Musset və başqa fransız yazıçılarından tərcümələr etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, o, türk ədəbiyyatında əsasən böyük bir yazıçı olaraq tanınmışdır. Hüseyn Rəhmi Gürpınar “İffət” (1896), “Mürəbiyyə” (1896), “Təsadüf” (1900), “Quyruqlu ulduz altında izdivac” (1912), “Son Arzu” (1922), “Təbəssümi ələm” (1923), “Cəhənnəmlik” (1924), “Əfsunçu baba” (1924), “Meyxanada xanımlar” (1924), “Mən dəliyəm” (1925), “Tutuşmuş könüllər” (1926), “Büllur qəlb” (1926), “Evlərə şənlik qaynanam necə qudurdu” (1927), “Məzarından qalxan şəhid” (1928), “Şeytan işi” (1933), “Utanmaz adam” (1934), “Kəsik baş” (1942), “Könül bir yel dəyirmanıdır, sevda üyüdür” (1943), “Dirilən sklet” (1946), “Dünyanın Mihveri paramı, qadınımı” (1949), “Ölüm bir qurtuluşdurmu” (1954), “Dəli filosof” (1964), “Qədər in cəlvəsi” (1964), “İnsanlar meymunmuydu” (1968), “Can bazarı” (1968), “Ölülər yaşayırımı” (1973) və s. kimi 40-dan çox romanın müəllifidir. Xalqı bir üslubla qələmə alınan bu əsərlərdə İstanbul obrazı diqqəti cəlb edir. İstanbul, onun küçələri, tinləri, bazarı, həyat təzri, inanc sistemi özünəməxsus şəkildə əks olunur. Bəzən çox ciddi, bəzən isə satirik şəkildə ailə-məişət konfliktləri, qulyabanı, cin, pəri, şeytan və s. kimi xurafat inancı tənqid atəşinə tutulur.

Romanlarında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də qadın xarakterləridir. Xüsusilə də, qadın haqları, qadın şəxsiyyəti, qadının cəmiyyətdəki yeri, ailədaxili konfliktlər və s. kimi məsələlər romanlarının leytmotivini təşkil edir. Səlcuk Çıxla öz araşdırmasında, Gürpınarın romanlarında bu

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: eshqane@mail.ru

problemə toxunaraq, öz haqqını qoruya bilən, bərabərhüquqlu azad türk qadını obrazı yaratmaqla “yeni bir qadın” portreti yaratdığını qeyd edir [3, s.99]. Yazıçının qadın azadlığı və gender probleminin yer aldığı romanlarından biri də “Büllur qəlb” əsəridir. Roman ilk dəfə 23 aprel 1924-cü ildə “Axşam” qəzetində hissə-hissə dərc olunmuşdur. Əsər iki bölümdən ibarətdir. İlk bölümə Səmihi Atif bəyin dostları Malik Təyyar, Nəsim Ehsan və İzzət Saimlə birlikdə gənc və gözəl qızları tora salmaq məqsədi ilə dəftərxana açıb, iş elanı verməyi təsvir olunur. Mürvət, Nükhət və Vehbiyə adlı üç qız işə müraciət edir. Bu qızların arasında xüsusən Mürvət olduqca məsum, utancaq bir xanım kimi təsvir edilir. Səmihi Atif bəy, dostlarıyla birlikdə iş görüşməsi adıyla qızları Madam Savaronun Bəyoğlu məhəlləsindəki otelinə aparır. Olduqca təmiz bir ailədə tərbiyə alan Mürvət, burda yerində olmadığını anlayaraq, oradan uzaqlaşmağa çalışır: “Nə olursa-olsun qızcıqaz qaçıb aradançıxma planı qurmağa başladı. Qaçmağa çalışacaqdı. Skamyanın üstündə bədənini yavaşca əydi. Kiçildikcə kiçilməyə çalışdı. Bir film xəyalatı kimi ortadan yox olmaq üçün, boynunu qısaraq, əylərək divarın kənarına doğru birinci, ikinci, üçüncü addımı atdığı zaman Səmihi Atif bəyin işarəsiylə Nükhət və Vehbiyə tərəfindən saxlanıldı. Bu nə bəxtsizlikdir, zavallı qızcıqaz qorxduğuna uğradı” [4, s.109]. Beləcə, Mürvət nə qədər cəhd etsə də, zorla içki məclisinə əyləşdirilir. Daxili monoloqda, Mürvətin keçirdiyi hiss və duyğular ifadə olunur: “Aman, ya Rəbb, bu bir –iki saat ərzində nə davranışlara, hərəkətlərə, hücumlara uğramışdı. Cəmiyyətin namuslu, əxlaqlı zümrəsi kimi görünən bu insanlardan ədəb yerinə nə ədəbsizliklər eşitmişdi. Düşdüyü bu bataqlıqdan necə, nə vaxt qurtula biləcəkdidi?... Özüylə birlikdə, pal-paltarının da üstünə sindiyi rakı iyini hiss etdikcə, öz-özündən, dünyadan, cəmiyyətdən, hər şeydən iyrənirdi. Bu iyrəncliyi təmizləmək üçün, udduğunu bir daha geri verməyən dəniz dalğalarının qoynuna atılmaq istəyirdi. Özünü elə dəhşətli bir pisliyə bulaşmış hiss edirdi ki...” [4, s.152] Mürvət çarəsizlik içində çırpınır, buradan qurtulsa belə, hansı üzlə evlərinə gedəcəyini, arxasınca danışılan dedi-qodu ilə necə yaşaya biləcəyini düşünürdü.

Onu qeyd edək ki, Səmihi Atif bəy evli və iki uşaq atası idi. Onun xanımı isə uşaqlarına, evinə əhəmiyyət vermədən ancaq ərinə izləyən qısqanc bir qadın obrazı kimi təsvir olunur. Xanımının onu izləməsiylə Səmihi Atif bəy və dostları oteldə basılaraq ifşa olunur. Bu rüsvayçılıq qəzet və jurnalların da mövzusunə çevrilir. Adı hallanan qızlar xüsusən də, Mürvət haqqında dedi-qodular yayılmağa başlayır. Günahsızlığını heç cürə sübut edə bilməyən Mürvət haqsız söz-söhbətdən, dedi-qodulardan və bu rəzalətdən çıxış yolunu yalnız intiharda görür.

“İki gün sonra İstanbul qəzetləri olduqca gənc və gözəl bir qızın intihar xəbərini yazdılar. Zavallı qızcıqaz zəhər içərək özünü öldürmüşdü. Hər intiharın arxasınca danışılan dedi-qoduları, müxtəlif yozumları, şübhələri qısa kəsmək üçün özünə qıyan axirət yolçusu, özü haqqında açıqlanabilmələri bir kağıza yazmış, ölümün irəlişi görünməyən qaranlıq qapısından içəri atılmışdır” [4, s.164]. Bu intihar məktubu romanın hər iki bölümü arasında birləşdirici bir motiv olaraq istifadə olunur. Maraqlıdır ki, bu məktub əslində intiharın doğru yol olmadığını özündə əks etdirir: “İntihar- Allahın yaratdığı bir canlıyı, yararsız, faydasız hesab edərək yıxmaq, yerlə-yeksan etmək deməkdir. Tanrının yaradılış gücünə qarşı bir üsyandır. Sən mənə yaratdın, amma mənə əsərini bəyəndirə bilmədin. Yaratdığın bu dünyadan heç xoşum gəlmir. Haqsızlıq, zorbalıq, sıxıntı, xainlik, təhqir, eqoistlik, zülm və hiylə dolu.... Kimi axtardığı vəfanı, sevgini, kimi də yeyəcək bir loxma tapa bilmədiyi üçün öz-özünün cəlladlığını edərək, burdan daha yaxşı və ya pis olduğunu bilmədiyi bir dünyaya çəkilir. Bəlkə də bir heç olmaq istəyir” [4, s.289-290]. Daha sonra, məktubda onsuz da insanın ölümdən qurtuluşu olmaması, gec-tez dünyadan köç etməsi, elə buna görə də tələsməməsi, üsyan etməməsi tövsiyə olunur.

Romanın ikinci bölümündə isə oxucu əsərin əsas qəhrəmanı olan Səma xanımla rastlaşır. Vaxtı ilə varlı-karlı bir paşa qızı olan Səma xanım Muhlis bəylə nişanlıdır. Əvvəlki var-dövlətlərini itirən Səma və anası maddi çətinlik içərisində yaşasalar da, bunu heç kəsə bildirməməyə çalışırlar. Səmanın anası Sərvət xanım ideal ana obrazı kimi təqdim olunur. Paşanın vəfatından sonra onların maddi vəziyyəti Sərvət xanımın dilindən belə verilir:

- “Eh, vəziyyət məlumdur.. Paşadan qalanlar xırman kimi sovrulub getdi. Uşaqlar balaca idilər... Xanım, bu ağır günlərə qədər bir sıxıntı görməmişdir.. Necə oldu heç bilmirəm. Cəmi iki ev qaldı əlində. Böyük evi içinə soxulan xarici əsgərlər yandırdılar. Biz də, indi balaca evə sığınmışıq.. O da xaraba.. Bizdə isə bir mismar vurmağa belə təqət yoxdur ” [4, s.174].

Beləcə, Səma xanım cəhiz və s. kimi şeylər almaq üçün gizləncə toxuculuq edərək, əl işlərini satmaqla məşğul olur, bununla pul qazanmağa çalışır. Tədqiqatçı Müzəffər Gökman bu məsələyə toxunaraq, əsəri, “Birinci Dünya müharibəsindən sonra iş həyatına atılan qadınların azadlıq və bərabərlik mübarizəsində üzləşdiyi çətinliklər və fəlakətlər”, – [5, s.157] deyərək xarakterizə edir. Professor Öndər Göçgün də, bu əsəri “Hüseyn Rəhminin I Dünya müharibəsi illərinin arxasınca, maddi dolanışıq ucbatından iş həyatına, sosial həyata atılan gənc qızlar və onları gözləyən təhlükələrdən bəhs edən geniş həcmli romanı” [6, s.324] olaraq dəyərləndirir.

Beləcə, əlinin zəhmətiylə hazırladığı məmulatları satan Səma xanım romanın birinci bölümündə Mürvətə faciəsinə səbəb olan Səmih Atif bəylə görüşür. Bu zaman Səma xanım nəyə uğradığını anlamadan nişanlısı tərəfindən basılır. Nə qədər çalışsa da, nişanlısına günahsız olduğunu sübut edə bilmir. Səma xanım üçün dünyada ən müqəddəs duyğu sədaqət və güvəndir. Muhlisə olan dialoqunda da bunu müşahidə edirik: “And – verdikləri sözü tutmayacağı düşünülməli şəxslərə verilir. Qəlbində bütün qətiyyəti, gücüylə güvənin, etimadın kök salmadığı insanlar arasında olur. Sən məndən şübhələnirsənmi” [4, s.230]? Əsər boyunca, Muhlisin yersiz qısqanclıq və şübhələri, ən sonda nişanlısını Səmih Atif bəylə görməsi aralarındakı ziddiyyəti ən yüksək zirvəyə çatdırır. Muhlis, bu rüsvayçılıqdan qurtulmaq üçün Səmaya intihar etməyi məsləhət görür. Mürvətdən fərqli olaraq, Səma bütün dedi-qodulara, söz-söhbətə baxmayaraq, özünü toplayıb axına qarşı çıxır. Bu konfliktlər zəminində, Səma dolğun bir xarakterə çevrilir.

“Səma xanım, bir adamla münasibəti pozulduğu üçün bütün insanlardan qaçmaq istəmir; qapanmaq üçün təkkə, çiləxanalar axtarmırdı. O, başını qarışdırmaq üçün durmadan çalışmaq istəyirdi. Çilə, əzab onun qəlbində idi. O, böyük, gizli əzablarını ovunduracaq sirrə ermək üçün dağ başı yalnızlıq yuvalarına çəkilməyi mənasız hesab edirdi” [4, s.300].

Beləcə, qaçmağı, qapanmağı, intihar etməyi mənasız görən Səma xanım çarəni heç kəsə fikir vermədən alnının təri ilə çalışmaqda görür. Tərtəmiz qəlbi, gözəl əxlaqı, zəhmətkeşliyi ilə o özünü təsdiq edir. Nəinki halal zəhmətiylə özü dolanır, hətta cer-cəhizini satıb toxuculuq dəzgahları alaraq sahibsiz, yetim, köməksiz qızları-gəlinləri də ətrafına toplayıb, onlara nicat ola bilir. Özü ailə həyatı qurmasa da, yanındakı qızları gəlin köçürür, onlara ana-bacı olur. Səma xanım büllur kimi qəlbiylə insanların rəğbətini qazanır. Gec də olsa, səhvini başa düşən Muhlis ondan bağışlanmasını xahiş edir. Ətrafındakılara ziya, işıq olan Səma xanım Muhlisi bağışlasa da, onunla ailə qurmur, bütün həyatını qadınların himayəsinə, qadın hüquqlarının qorunmasına həsr edir. O, artıq dünyəvi eşqi aşmış, bir rahibə kimi özünü, həyatını insanlara, işinə həsr etmişdir.

Professor Mehmet Kaplan [7, s.468] və professor Ələmdar Yalçın [8, s.142] bu əsəri qadın və cəmiyyət probleminin inikası baxımından yüksək qiymətləndirirlər. Pertev Nailinin fikrincə, “Büllur qəlb” Gürpınarın romanları içərisində ən gözəlidir [9, s.205]. Berna Moran isə H.Rəhminin roman yaradıcılığından bəhs edərkən, onun qadınlara yüksək dəyər verərək, qadının cəmiyyət içərisində əzilən bir varlıq kimi görünməsinə qarşı çıxdığını vurğulayır [10, s.122-123].

“Büllur qəlb” romanını tədqiq edərkən, Gürpınarın qərəzsiz və rəşadətli bir düşüncə ilə yanaşdığı əsas məsələlərdən birinin də qadın-kəş münasibətləri olduğunu görürük. Berna Morana görə, bu, təkcə yeni əxlaq anlayışı gətirmək üçün deyil, cinsi məsələlərin insan təbiətində çox önəmli yer tutduğuna və insanı bədbəxtliyə sürüklədiyinə inandığı üçündür [10, s.123]. Yazıçı, bu romanında cəmiyyətdəki qanunların, adət-ənənənin, əxlaq anlayışının qadınların əleyhinə istifadə edildiyini göstərir. Qadın-kəş münasibətləri mövzusunda ədalətsiz, yazılmamış qanunlar hökm sürməkdə davam edir. Ailə qurarkən qadınlar kişilərlə bərabər hüquqlu deyildir. Qadın öz iradəsi ilə evlənəcəyi adamı özü seçə bilmir, boşanma haqqına da sahib deyildir. Ən maraqlısı budur ki, cəmiyyət tərəfindən qadağan hesab olunan eşq yaşayan kəş heç bir məsuliyyətə cəlb olunmur. Qadın isə lənətə mə-

ruz qalır, “əxlaqsız” damğası ilə yaşamağa məcbur qalır. Aldadılan kişinin namusunu qanla təmizləməsi çox təbii qarşılınır. Gürpınar, bu problemləri romanında özünəməxsus şəkildə əks etdirirdi. Qeyd edək ki, Səma xanım Xalidə Ədib Adıvarın “Vurun əxlaqsıza” romanındakı Aliyə, Rəşad Nuri Güntəkinin “Çalıquşu” romanındakı Fəridənin prototipidir. “Büllur qəlb” romanında hadisələr I Dünya müharibəsindən sonrakı illərə təsadüf edirsə, Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək”, “Vurun əxlaqsıza” romanlarında hadisələr milli mübarizə illərini əhatə edir. Bu qadınlar azadlıq uğrunda mübarizəyə qoşulur, canlarını belə bu yolda fəda edirlər. Aliyə də (“Vurun əxlaqsıza”) Səma kimi cəmiyyəti xilas etmək haqqında düşünür. Səma intihar etməkdənsə, şəxsi hiss və duyğularının içində itib-batmaqda, insanlara faydalı olmağı düşünür, Aliyə də Anadolu məktəblərinə yollananda and içir “Torpağınız torpağım, eviniz evim, bu diyarın uşaqları üçün ana, bir işıq olacağam. Və heç bir şeydən qorxmıyacağam. Vallah-billah” [11, s.14]. Ömrünün sonuna qədər bu andına sadıq qalan Aliyə, iftirlərə məruz qalaraq, “əxlaqsız” damğasıyla meydana faciəli şəkildə öldürülür. Dəyişən dünya və qadının cəmiyyətdəki rolu, azadlığı, kimliyi uğrunda mübarizə, gender bərabərliyi kimi mühüm məsələlər bu əsərlərdə məharətlə əks olunur.

Hüseyn Rəhmi Gürpınar “Büllur qəlb” romanındakı Səma obrazıyla cəmiyyətə, iş həyatına atılaraq mübarizə aparan türk qadınını simvollaşdırmışdır. Bundan başqa, yazıçı Səma obrazı ilə intihar fikrinin bir qurtuluş olmadığını, bu obrazın timsalında türk qadının cəmiyyətdəki layiqli yeri tapa biləcəyi fikrini irəli sürür. Onu qeyd edək ki, yazıçının bu əsərində feminist düşüncələr də yer alır. Ümumiyyətlə, Gürpınara görə, cəmiyyətin inkişafı qadın maarifçiliyinin inkişafı ilə bağlıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, yazıçı “Qulyabanı”, “Əfsunçu baba”, “Cadugər” (Cadı) və s. kimi romanlarında cadu, sehr, tilsim, dua yazdırmaq və s. kimi məsələlərə tragi-komik şəkildə toxunaraq, tənqid atəşinə tutur, cəhalətə qarşı çıxır. Bütün bunlar, onun maarifçilik dünyagörüşündən qaynaqlanırdı. Ümumiyyətlə, Gürpınarın eşq fəlsəfəsi, qadın, nikah və namus anlayışına baxışı, maarifçilik dünyagörüşü onun əsərlərinə xüsusi önəm qatır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kaygana M, Hüseyn Rahmi Gürpınarın 1919-1944 yılları arasındaki romanlarında yapı, tema ve anlatım, dok.dissert. Ankara, 2008.
2. https://www.turkedebiyati.org/huseyin_rahmi_gurpinar.html, 5 aprel 2018.
3. Selçuk Çıkla, Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişimleri ve Servet-i Fünûn Romanı. Ankara, “Akçağ” yayınları, 2004.
4. Gürpınarlı H.R. Billur kalp. İstanbul, “Özgür” yayınları, 2005.
5. Gökman G.M. Hüseyn Rahmi Gürpınar-Açıklamalı Bibliyografya. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1966.
6. Göçgün Ö. Hüseyn Rahmi Gürpınar’ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu. Ankara, 1993.
7. Kaplan M. Hüseyn Rahmi Gürpınar’ın Romanlarında Aslı Tipler / Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I. İstanbul, 1998.
8. Yalçın A. Türk romanı 1920-1946. Ankara, “Akçağ” yayınları, 2002.
9. Boratov P.N. “Hüseyn Rahmi’nin Romancılığı”, DTCF Dergisi, c. 3, s. 2. Ankara, 1945.
10. Moran B. “Hüseyn Rahmi Gürpınar’ın Yüksek Felsefesi”, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1. İstanbul, “İletişim” yayınları, 2003.
11. Adıvar H.E. Vurun kahpeye. İstanbul, “Can” yayınları, 2007.

WOMEN'S FREEDOM AND GENDER EQUALITY IN THE NOVEL "BILLUR KALP" (CRYSTAL HEART) BY HUSEIN RAHMI GURPINAR

SUMMARY

The novel “Billur Kalp” written in 1924 by Husein Rahmi Gurpinar and published in 1926, concerns with problems of our society after World War I. And the root of some of them was expansion of Tanzimat. They are related to the post-war period, unemployment, mentality transformation, imitation of European ways, education, particularly women. Billur Kalp novel is important to describe the social appearance about post-war period.

The article examines the issues of women's freedom and gender equality.

ANAS

*Institute of Literature named Nizami Ganjavi
Comparative Literature Studies, 2019, № 1*

**СВОБОДА ЖЕНЩИН И ГЕНДЕРНОЕ РАВЕНСТВО
В РОМАНЕ «БИЛЛУР КАЛП» (ХРУСТАЛЬНОЕ СЕРДЦЕ)
ХУСЕЙНА РАХМИ ГЮРПЫНАРА**

РЕЗЮМЕ

Роман «Биллур калп», написанный в 1924 г. Хусейном Рахми Гюрпынаром и напечатанный в 1926 году, касается проблем общества после Первой мировой войны, и корень некоторых из них был в Танзимате. Они связаны с послевоенным периодом, безработицей, имитацией европейских способов образования, трансформацией менталитета, особенно женского. Роман «Биллур калп» важен изображением социальной панорамы послевоенного периода.

В статье был рассмотрен вопрос о свободе женщин и гендерной проблематике.

UOT: 821(=512.1)

Turan Teymurov*

MUXTAR AUEZOVUN “ABAY” ROMANINDA SƏNƏTKARLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: detal, roman, Abay

Key words: detail, novel, Abai

Ключевые слова: деталь, роман, Абай

XX əsr qazax nəsrinin yaradıcılarından biri olan Muxtar Auezovun irsi sağlığında oxucular və peşəkar mütəxəssislər tərəfindən nə qədər maraqla qarşılanırdısa, həmin maraq və ehtiram indinin özündə də qalmaqdadır. Uzunömürlülüüyün səbəbi bir tərəfdən sənətkarın qələmindən çıxan əsərlərin, o cümlədən epik vüsətli “Abay” romanının dövrün, zamanın fəvqünə qalxan problematikasında və ideyasındadırsa, digər tərəfdən mətləbi kamil sənətkarlıq vasitələri ilə ifadə etməsindədir. Ədibin ən irihəcmli romanının mükəmməl sənət nümunəsinə çevrilməsində sənətkarlıq məsələlərindən poetik vasitələr sırasında bədii detal və təfərrüat mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsr əsərində, xüsusən, epik vüsətli povest və romanlarda təfərrüata xüsusi önəm verilməsi qaçılmazdır. Təbii ki, təfərrüat olan yerdə detailın iştirakı da sənətin əsas qanunlarından biridir. Detal və təfərrüatdan danışarkən, onları əsərin bədii dünyasında mənalandırmağa çalışan sənətkarın mövqeyini nəzərə almamaq mümkün deyildir. Nə dərəcədə gizlədilməsindən, necə ifadə edilməsindən asılı olmayaraq, istənilən bədii əsərdə müəllif mövqeyi özünün ifadəsini tapır.

Ədəbiyyatşünas alimlərin fikrinə əsasən deyə bilərik ki, “...bədii əsərdə birincisi, mövqe, baxım əsasdır; ikincisi, mövqe, baxım qiymətləndirmədir, yəni subyektin münasibətini ifadə edir. Mövqe (baxım, görünüşü və s. sinonim anlayışlar kimi işlədilir) “bədii strukturanın hiss olunacaq elementi” kimi ikili səciyyədə olur: birincisi, mövqe əsər miqyasında struktura müəyyənləşdirici vəzifə yerinə yetirir, daha doğrusu, yaradıcı şəxsiyyətini – subyektin sistem kimi bütövlükdə əsərə münasibətini ifadə edir; ikincisi, mövqe əsər daxilində bədii vasitə kimi çıxış edir. Birinci halda müəllif əsər, ikinci halda isə əsərdaxili münasibətlər ön plana keçir. Biz bədii mövqe və təhkiyə mövqeyini sinonim anlayışlar kimi nəzərdə tutaraq, ancaq mövqe anlayışını işlədəcəyik. Birinci halda mövqe hadisə və personajlarla birbaşa bağlanmır, daha doğrusu, belə mövqeyin mövcudluğu personajlar tərəfindən yaşanmır, hadisənin təbii gedişində qeyri-adiliyə çevrilir” [1, s.50-51].

Sənətkar mövqeyinin ifadəsinin vasitələri çox və zəngindir. Belə vasitələrdən biri də, heç şübhəsiz, detal və təfərrüatdır. Bədii əsərin bütövlüyünü təşkil edən və sözlə ifadə olunan bütün vasitələr bu və ya digər dərəcədə sənətkarın mövqeyini bildirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii əsəri formalaşdıran sözlər tikinti materialı kimi sənətkarın əlində olsa da, əsərin qanunauyğunluqlarını və məntiqini (bünövrəsini) müəyyənləşdirəndən sonra o, bədii vasitələrdən istifadədə sərbəst deyil. Bu baxımdan təfərrüat və detal sənətkar mövqeyini yalnız əsərin ədəbi təşkilinin prinsipləri və qanunları daxilində ifadə edir.

Detalla təfərrüat həmişə bir-biri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və adətən təfərrüatın içərisindən seçilərək götürülür. “Lakonizmi və konkretliyi ilə” [2, s.290] seçilən detal təfərrüatın elə bir hissəsi-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: turanteymurov@mail.ru

dir ki, onun vasitəsilə bədii təsvir daha da konkretləşir. Yaradıcılıq prosesində üstünlüyün detala və ya təfərrüata verilməsi bir çox amillərdən, o cümlədən əsərin ədəbi növündən, xüsusən, onun janrından çox asılıdır.

M.Auezovun "Abay" romanında müəllifin qarşısına qoyduğu konkret məqsəd əsərin həcminə təsir göstərmişdir. Romanda məqsəd qazax xalqının tarixi taleyinin inkişafında mühüm rol oynamış Abayın həyat və yaradıcılığını, onun şair kimi formalaşaraq kamilləşməsinə, maarifçiliyini... və xalqın həyat, düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, adət-ənənəsini və s. təsvir etmək olmuşdur. Deməli, əsərdə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digərini tamamlayan iki obraz vardır: Abay və xalq. Romandakı bütün hadisələr bu iki obrazla əlaqəlidir və bunların dolğun, hərtərəfli və koloritli təsvirinə səfərbər edilmişdir.

Səciyyəvi cəhətlərdən biri də bundan ibarətdir ki, romandakı hər iki obraz müəllifin mövqeyinin öncədən, yəni yaradıcılıq aktına başlamamışdan əvvəl müəyyənləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. Başqa sözlə desək, M.Auezov sənətkar kimi böyük sələfinin möhtəşəm obrazını yaratmağı və xalqının özünəməxsusluqlarını qabarıq şəkildə çatdırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yazıcının konkret məqsədi əsərdə müəllif mövqeyini və əsərin epik vüsətinin səbəbini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynamışdır.

Xalq-Abay və Abay-xalq birliyinin qarşılıqlı əlaqələrinin və şairin həyatının kiçik yaşlarından müdriklik çağlarına qədər təsviri istər-istəməz təfərrüatlara geniş yer verilməsini qaçılmaz etmişdir. Yazıçı Abayın portretini yaradarkən, onun mənəvi dünyasındakı psixoloji yaşantıları təsvir edərkən detallara nə qədər üstünlük vermişdirsə, xalq obrazını canlandırarkən təfərrüatlara bir o qədər xüsusi meyil göstərmişdir. Çünki xalqın obrazını onun həyat tərzini, adət-ənənələrini və s. təsvir etmədən canlandırmaq mümkün deyildir.

Təfərrüatlar yazıcının sənətkarlıq məharətinin göstəricisi kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif konkret bir epizodda bəzən təfərrüatdan elə sənətkarlıqla istifadə etmişdir ki, onun çoxfunksionallığı açıq-aşkar nəzərə çarpır və əsərin bədii dəyərini daha da artırır. "Kunanbayın alaçıqları qohumlarının alaçıqlarının yanında yerləşmişdi. Axşam çağı çöldə həyat canlanmışdı. İtlərin hürüşməsi, çobanların çığırışması, qoyun-quzuların mələşməsi, toz qaldıra-qaldıra suya tərəf qaçan atların ayaq tappıltısı, yenicə çatıdan açılmış və çöldə analarını tapmaq üçün vurnuxan dayçaların kişnəməsi bir-birinə qarışmışdı. Tonqallardan şəffaf axşam göylərinə qalxan tüstü alaçıqlar üstündə tünd boz bir pərdə kimi asılmışdı. Uşaq şəhərdə elə bunlar üçün darıxırmış. Onun qəlbini, oynaqlayan at kimi, şad bir həyəcanla döyündürən də elə bu imiş, onun bütün hisslərinə hakim olan da bu imiş!..." [3, s.17].

Epizoddakı təfərrüat bir tərəfdən Kunanbayın imkanlarının göstəricisi rolunda çıxış etmişdir. Yəni gələcək şairin atası varlıdır, ümumiyyətlə, ailəsi maddi cəhətdən tam təminatla yaşayır. Digər tərəfdən oxucu romanın ilk səhifəsindən başlayaraq qazax həyat tərzini yaxından tanış olmağa başlayır. Təfərrüatın səciyyəvi funksiyalarından biri də obrazın iç dünyasının açılmasındakı roludur. Əsərdən bəlli olur ki, Abay molla yanında oxumaqdan qayıdıbdır və uzun müddət yad yerdə qaldığından ailəsi, yurdu üçün çox darıxıbdır. Təfərrüatlar onun baxımından verilir və yeniyetmənin həsrətini, niskilini təbii şəkildə ifadə edir.

Başqa bir epizodda aulun köçü təsvirini tapmışdır. Yazıçı köçün təsvirində də gələcək şairin mövqeyini əsas götürmüşdür. Təsvir prosesində yazıçı bir detallı daha qabarıq vermişdir. "Köçərilər araba nə olduğunu bilmirdilər. Aulda yalnız bir araba vardı ki, onda da nənə ilə Uljan gedərdi. Bu göy rəngli araba bütün Tobıktıda birinci və yeganə araba idi. Kunanbay ağa-sultan seçildiyi vaxt bu arabanı Karkaralinskə almışdı. O, anasına demişdi: "Köç vaxtları səni bu arabada aparacaqlar" [3, s.62].

Epizodun təsvirindəki bu detal da yuxarıdakı təfərrüat nümunəsi kimi çoxfunksionaldır. Detal həm Kunanbayın var-dövlət baxımından hamıdan fərqləndiyini göstərir, həm də köçəri həyat tərzini yaşayan qazaxların məişətindəki tədrici dəyişikliklər nəzərə çarpdırılır. Hər iki halda müəllif mövqeyi təsvirçilik xarakterindən uzağa getmir, başqa sözlə desək, qiymətləndirmə xarakteri daşımır.

Romanda Abay-xalq birliyinə qarşı duran qüvvələr də təsvir olunmuşdur. Müəllif romanın heç bir epizodunda bu qüvvələrin hərəkətinə, əməlinə və ya düşüncələrinə müdaxilə etmir, onları yaxşı, yaxud pis mənada qiymətləndirmir. Əslində M.Auezov bu zaman sənətin qızıl qaydasına əməl edir: nəticə çıxarmaq məsuliyyəti oxucunun öhdəsinə buraxılır. Oxucunun isə düzgün, məhz yazıcının, nəzərdə tutduğu nəticəni çıxartması üçün sənətkar təfərrüatın və bədii detalın təsir gücündən istifadə etmişdir. Rus yazıçısı S.Antonov demişkən, “detal ağıla və ürəyə daha çox şey verməyə qadirdir” çünki “detal oxucuya güclü təsir göstərən vasitədir. Yerində düzgün işlədilmiş detal oxucunun düşüncəsində bir çox assosiasiyalar oyadır” [4].

Maraqlı bir cəhəti qeyd etmək yerinə düşər ki, yazıçı əsərdə bütün varlığı ilə bağlı olduğu və rəğbət bəslədiyi Abay və xalq obrazını, eləcə də bunlara qarşı duran qüvvələrin obrazını yaradarkən, təfərrüat və detaldan yalnız müsbət tutumda yararlanmamışdır. Abay obrazının təsvirini çıxmaqla digər obrazların təsvirində yazıçı təfərrüat və detalı həm müsbət, həm də mənfi çalarda işlətməmişdir.

Romanın qələmə alındığı illərdə ədəbi prosesdə siyasi, etnik-milli tabular mövcud idi. Sənətkarlar müəyyənləşdirilmiş siyasi qadağalar çərçivəsində yazıb yarada bilirdilər. Tabu və qadağaya məruz qalan sahələrdən biri də keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan xalqların öz tarixi keçmişlərinin obyektiv təsviri ilə bağlı idi. Həmin dövrdə bəylərin, xanların müsbət obrazının (hətta tarixi gerçəkliyə uyğun olsa belə) yaradılmasına, etnik birlik və milli azadlıq, müstəqillik və s. ideyalarının tərənnümünə imkan verilmirdi. Tarixi mövzuda əsər yazmaq istəyən sənətkarlar üçün əməl edilməsi məcburi olan kanonlar müəyyənləşdirilmişdi: xalqlar dostluğu əbədidir, rus xalqı digər xalqlara azadlıq bəxş edibdir, xalqlara səadəti, mədəniyyəti sovet quruluşu gətirib və s.

Yazıçı və şairlər istəməsələr də, buna əməl etmək zorunda qalırdılar, amma bir çox hallarda bədii sözün ifadə imkanlarından son dərəcə yararlanmaqla qadağan olunmuş mövzu ilə bağlı fərqli təsəvvür yaratmağa çalışırdılar. “Abay” romanında əsas qəhrəmanın atası Kunanbaydan da çox danışılır. Sosial mənşəyinə görə müəllif ona münasibətini gizlətməmiş və açıq-aşkar onun mənfi obrazını yaratmağa cəhd göstərmişdir. Bəzi epizodlarda Kunanbay obrazının mənfi təsvirinin süniliyində ifrata yol verilmişdir. Çünki onun əsas günahı bəy olması idi. Amma M.Auezov bir sıra hallarda Kunanbay obrazının təsvirində obyektiv mövqe nümayiş etdirmişdir. Təfərrüat və detallar bu obyektivliyinin təzahürü üçün zəmin hazırlamışdır.

“Kunanbaya kömək lazım olsa, heç kəs öz canını belə əsirgəməzdi. Onun hamını itaətə gətirən gücü, amiranə səsi və qüvvətli iradəsi hər kəsi öz arxasınca getməyə məcbur edirdi. Başqalarının torpağını tutmaq və ya itaət etməyən qəbilələri əzmək lazım gəldikdə, başçılardan hər biri Kunanbayın tək-cə göz qapaqlarının azacıq hərəkətindən onu başa düşürdülər. Hətta qarşılıqlı münasibətlərin çox mürəkkəb olduğu, dalaşmaq üçün istənilən qədər bəhanə tapıldığı ailə həyatında da tək-cə Kunanbayın adı bütün dedi-qodunun qarşısını dərhal alırdı. Hətta hər dəqiqə bir-birini didməyə hazır olan müxtəlif xasiyyətli rəqiblə arvadlar da bərkədən dalaşmağa cürət etməzdilər, ərlərinin qardaşları və ya böyük qohumları cızığından çıxan cavan və qoca arvadların köpünü dərhal yatırırdılar. Sakitləşməyənləri isə yaxşıca kətləkləyirdilər” [3, s.75].

Özünün iştirak etmədiyi bu epizoddakı təfərrüatlar Kunanbay haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Zahirən onun əzazilliyinin təsviri əsas məqsəd olmuşdur. Amma Kunanbay qəddar və soyğunçu deyil, həm də ciddi, ağır və zəhmli bir insandır. Onun gücü, amiranə səsi, qüvvətli iradəsi var, başqalarını saymayan qadınlar onun xofundan bərkədən danışmağa ürək eləmirilər. Bu isə yalnız bir qəddar insandan qorxunun ifadəsi deyil, zəhmli, özünün və sözünün yerini bilən ağır və təmkinli insanı istər-istəməz saymağın nəticəsidir.

Kunanbay müqəddəs dini ziyarətə gedir, məscid tikdirir, oğluna mükəmməl təhsil vermək istəyir (doğrudur, əsərdə atanın Abayın rus dilini öyrənməsinə imkan yaratmaqda məqsədinin çar məmur-ları ilə daha yaxşı ünsiyyət qurmaq olduğu vurğulanmışdır. Amma bu, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kanonlara zahirən əməl olunduğunu göstərmək cəhdi idi. Digər tərəfdən, hətta Kunanbayın bu məqsədə düşməsinin özündə də qeyri-adi, onu mənfi bir insan kimi səciyyələndirəcək heç nə yoxdur).

Əsərdə ən təsirli və tragik epizodlardan biri Kunanbayın düşmənçiliyi dayandırmaq məqsədi ilə kiçik bir qız uşağını (Kamşatı) başqa bir ailəyə verməsi səhnəsidir. Bu məsələyə ən sərt formada etiraz edən Abay olur. “-Eh, oğlum, ağla-kamala çatmamış oğlum! Qəlbən sən haqlısan, lakin xalqın adət-ənənəsi ilə hesablaşmırsan! – deyər Kunanbay səsləndi... Kunanbay bir qədər susdu. Sonra yenə sözə başladı:

- Ulu babalarımızın adəti bunumu öyrədir? Dalaşanları barışdırarkən düşmən qəbilələr arasında nikah bağlamaq adətdir. Qızı qul kimi, girov kimi satırlar. Biz isə Kamşatı verdik ki, Bojey onu özünə qız etsin. Məgər biz onu əzab içərisinə atmışıq? Bütün günahlar Bojeyin özündədir. Əgər o, bir şey anlamaq qabiliyyətinə malikdirsə, nə üçün mənim balamı öz balası kimi qəbul etməyib? Axı, əgər o, mənim qızımla yad uşaq kimi rəftar edərsə, deməli, şərti pozur, bizim qarşımızda borclu qalır. Qoy o, mənə nifrət etsin. Məgər mənim balam, bələkdən çıxarılıb ona verilən uşaq onların qarşısında təqsirkardır? Əgər o, bu sadəcə bir məsələni öz ailəsinə qandıra bilməmişsə, deməli, bir kasa suda boğulmuşdur!” [3, s.175-176].

Qan düşmənçiliyindən Abay emosional, atası real danışır. Zahirən Abay bu zərərli adətin əleyhdarı, Kunanbay isə tərəfdarı kimi görünür. Əslində Kunanbay qan düşmənçiliyinin qarşısının alınmasına çalışır və bunun üçün həmin dövrdə mümkün olan ən təsirli və hamı tərəfindən qəbul edilmiş imkanı seçir. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, eyni bir hadisəni səciyyələndirən təfərrüat həm də üç obrazın: Abayın, Kunanbayın və Bojeyin mənəvi-əxlaqi siması haqqında təəssürat yaradır.

Əsərin sonrakı epizodları ilə tanışlıq göstərir ki, Bojey yurdun ən hörmətli və nüfuzlu ağsaqqallarından və rəhbərlərindən biridir. Onun ölümü və dəfn mərasimi romanda böyük sənətkarlıq məharəti ilə təsvirini tapmışdır. İndiki halında maraq doğuran hal bundan ibarətdir ki, müəllif tərəfindən qəddar və mənfi bir obraz kimi təqdim olunan Kunanbay qan düşmənçiliyinin qarşısını almağın yeganə yolunu seçərək, bütün prinsiplərə əməl etdiyi halda, Bojey və onun ailəsi buna əməl etmir, bununla da xalqın adət-ənənəsini pozurlar.

Üç obrazın portreti xalq adətinin təfəsilatlı təsviri ilə verilmişdir. M.Auezov dövrünün övladı kimi Abaya vurğunluğunu, Bojeyə hörmətini, Kunanbaya isə antipatiasını zahirən gizlətmədiyini nümayiş etdirir. Təfərrütlərin təsviri və qarşılaşdırılaraq müqayisə olunması isə yazıçının roman dünyasındakı mövqeyini bədii şəkildə ifadə edir. Bu və bu tipli başqa epizodlardan məlum olur ki, mürəkkəb xarakteri, ziddiyyətli mənəvi aləmi, həm özünü, ailəsini, həm də rəhbərlik etdiyi eli-obanı fikirləşməsi ilə Kunanbay zəif və güclü tərəfləri olan təbii və canlı bir insandır. Müəllif onu ideallaşdırmamışdır, mənfi planda təsvirinin ifratını mövqeyinin bədii təfərrüatın və detalların səciyyəvi ifadəsi ilə anlaşılmalarına üstünlük vermişdir. Romandakı bədii təfərrüat və detalların böyük əksəriyyəti müəllif mövqeyinin birbaşa, açıq deyil, bədii formada təzahürünü şərtləndirmişdir.

M.Auezov həm görkəmli filoloq-alim, həm də əvəzsiz sənət nümunələri yaradan sənətkar olubdur. Adətən eyni vaxtda bədii və elmi fəaliyyətlə məşğul olan şəxsiyyətlərin yaradıcılıq axtarışlarında bunlardan birinin uğuru digərinin itkisi hesabına başa gəlir. Amma hər iki sahədə uğurlar qazanan, xüsusən, alim kimi biliyini bədii yaradıcılığına daha uğurla tətbiq edən yaradıcı şəxsiyyətlər də az olmayıbdir və az deyil. Bunlardan biri də qazax xalqının görkəmli söz sahibi M.Auezovdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Мәммədov А. Нəsrин poetикасы (XIX əsrin 2-ci yarısı). Bakı, “Elm”, 1990.
2. Чудаков А.П. Поэтика Чехова. Москва, «Наука», 1971.
3. Аuezov M. Abay. Bakı, Azərnəşr, 1956.
4. Джемилева А.А. Специфика жанра и функция художественной детали в рассказе. www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar

**THE ARTISTRY ISSUES IN THE NOVEL
"ABAI" BY MUKHTAR AUEZOV**

SUMMARY

The article examines the forms of appearance of the image creation process in the novel "Abai" by Kazakh writer Auezov. The main attention is focused on identifying the role of the artistic details in the formation of distinctive character of the images, basically Abay.

In the article is analysed the epic scale in description of the relation between the people-Abai and the Abai-people, and the period from the early ages of the poet's life to the age of wisdom. And the conclusion is that writing a work masterly makes the novel favourite for millions of readers.

**О ВОПРОСАХ ТВОРЧЕСТВА В РОМАНЕ
“АБАЙ” МУХТАРА АУЭЗОВА**

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется проблема художественных подробностей и деталей в романе “Абай” казахского писателя М.Ауэзова. Основное внимание удалено выявлению роли авторской позиции при использовании художественных подробностей и деталей при формировании самобытного характера образов, в основном Абая.

В романе также исследованы роль двуединого взаимоотношения народ – Абай и Абай – народ и эпическое развитие описания жизни поэта с молодого возраста до возмужания, приведшие к заключению о том, что огромную роль в завоевании любви миллионов читателей романа составляет высокий уровень художественного мастерства писателя.

UOT: 821(=512.1)

Nurlanə Mustafayeva*

ANAR YARADICILIĞI TÜRKİYƏ ƏDƏBİ MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Anar yaradıcılığı, Türkiyə, ədəbi mühit, araşdırma, kontekst

Key words: Anar's creative work, Turkey, literary environment, research, context

Ключевые слова: творчество Анара, Турция, литературная среда, исследование, контекст

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı və onun problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Çağdaş ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlu, Məmməd Araz, Elçin, Çingiz Abdullayev, Ramiz Rövşən, Məmməd İsmayıl və onlarla başqa müasir şair və yazıçıların yaradıcılığı ayrı-ayrı problemlər üzrə təhlil edilmiş, onlarla bağlı məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Çağdaş ədəbiyyatımız haqqında yazılan məqalə və tədqiqatlar digər dövr və mərhələlərdən fərqli olaraq çoxluq təşkil edir. Bu vəziyyət son dövrlərdə iki xalqın ədəbiyyatının müasir əlaqələr müstəvisində intensiv xarakter almasından irəli gəlir. Eyni zamanda çağdaş texnologiyanın inkişafı nəticəsində əlaqələrin inkişafı, şəxsi münasibətlərin formalaşması kontekstində də bu əlaqələr inkişaf etdirilmişdir. Türkiyənin ayrı-ayrı şəhərlərində müxtəlif dərgi və nəşriyyatlarında həm Azərbaycan yazarlarının əsərləri çap olunmuş, həm də bu əsərlər haqqında geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Hər iki ölkədə təşkil olunan beynəlxalq simpoziumlarda da qarşılıqlı tədqiqatlara geniş yer verilmişdir.

Türkiyədə tanınan və əsərləri müntəzəm olaraq dərc edilən yazarlardan biri də altmışıncıların görkəmli nümayəndəsi olan yazıçı, dramaturq Anardır. Məsələ burasındadır ki, Anarın Türkiyədə tanınmasının və haqqında tədqiqatlar aparılmasının tarixi yalnız bu günlə bağlı deyildir. Hələ Sovet dönməsində, sərhədlərin bağlı olduğu bir zamanda yazıçının yaradıcılığı Türkiyədə yaxından izlənilirdi. 90-cı illərdə yazıçının bir müddət Türkiyədə Memar Sinan Universitetində işləməsi və "Otel otağı" romanını Türkiyəylə əlaqələndirməsi də yazıçını bu ölkədə kifayət qədər tanıtmışdı. Nəticə etibarilə Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında çağdaş Azərbaycan yazarlarından Anar haqqında daha çox tədqiqatlar aparılmış, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Özü də bu araşdırmalar Sovet dönməsindən başlayaraq aparılmış, yazıçının yaradıcılığına lazımi dəyər verilmişdir. Yazıçı haqqında hələ sovet dövründə türk oxuculara ilk məlumat verənlərdən biri Fakir Baykurt olmuşdur. Onun "Anar haqda" adlı məqaləsində yazıçı ilə bağlı "Yeni gün" qəzetində ümumi məlumat verilmişdir [1]. Elə həmin il Çukurkavaklı Bayram Kamalın "Azərbaycan Edebiyatının Ünlü Yazarı Anarla Bir Konuşma" [2] məqaləsində də yazıçının yaradıcılığı və həyatı haqqında məlumat verilmişdi. Bundan sonra mütəmadi olaraq Türkiyə ədəbi mühitində yazıçının yaradıcılığına müraciət edilir, yeni çıxan əsərləri ilə bağlı informativ məlumatlar verilir. Bilgə Ercilasun [3], Yusif Gədikli [4], Gəncosmanoğlu Yıldırım [5] və başqalarının məqalələrində yazıçının yaradıcılığına hər dəfə yeni prizmadan baxılır, Azərbaycan bədii nəsrinin çağdaş nümayəndələri arasında çox dəyərli yazıçı olaraq təqdim edilirdi. Sovet dövründə diqqətçəkən məqamlardan biri yazıçının "Dədə Qorqud" ssenarisinin Türkiyə yazarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsidir. Sevinc Çokumun məqaləsində filmin ssenarisi təh-

* Azərbaycan Dillər Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: nurlana.gasimli@gmail.com

lil edilir, Anarın yaratdığı Dədə Qorqud obrazı təqdirəlayiq hesab olunurdu. Artıq bu gün Anarın əsərləri həm Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmiş, həm də haqqında çoxlu məqalələr yazılmışdır. Gəncosmanoğlu Yıldırım [5] və Sevinc Çokumun məqalələrində bu problem geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Yazıçı, dramaturq Anar haqqında Türkiyədə yazılan məqalələri araşdırmaq geniş tədqiqat əsərinin mövzusu olduğu üçün biz məqalədə yalnız Anar yaradıcılığına türk tədqiqatçılarının baxışının bəzi məqamlarına toxunmaq istəyirik. Bu cəhətdən "Kardeş Kalemler" aylıq Avrasiya Ədəbiyyat dərgisinin yazıçının həyat və yaradıcılığına geniş yer ayırmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Dərgidə yazıçının həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəlif vaxtlarda dərc edilən məqalələrlə yanaşı, xüsusi bir sayı da onun yaradıcılığına həsr edilmişdir. Burada Anarın ömür yolu, yaradıcılığı və ayrı-ayrı əsərləri ilə bağlı məqalələr dərc edilmişdir. Fikrət Türkmənin "Küçük Denizden Bir Büyük İsim: Anar" məqaləsində yeni nəsrin görkəmli nümayəndəsi Anarın yaradıcılığı yeni baxış bucağından təhlil olunur. Anar yaradıcılığının sosrealizm çərçivəsindən kənara çıxdığına diqqət çəkən tədqiqatçı bu kənaraçıxmanın səbəblərini doğru müəyyənləşdirərək yazır: "Yazarın ədəbiyyat sahəsindəki uğurunda sənətkar şəxsiyyəti ilə birlikdə sahib olduğu təhlil qabiliyyəti çox vacib faktordur. Ancaq bizə görə, onun yaxın dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri arasında göstərilməsinin başlıca səbəblərindən biri yazıçının əsərlərində hiss və düşüncələri, ümid və həyəcanları, qısacası özünəməxsus təsvirləri ilə insan şəxsiyyətini sənətin mərkəzinə daşmasıdır" [6, s.15]. Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi", "Əlaqə", "Ağ liman", "Macal", "Otel otağı" və s. əsərlərinin Azərbaycan bədii nəsrindəki yerini düzgün müəyyənləşdirən tədqiqatçı "Yaxşı padşahın nağılı" hekayəsinin də sətiraltı mənalarının sosrealizm çərçivəsindən kənara çıxmasını yüksək qiymətləndirir.

Ayşə Atayın "Utopik və Distopik Düşüncələr Bağlamında Anarın "Ak Koç, Kara Koç" əsəri təhlil edilir. Məlumdur ki, Anarın bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da kifayət qədər araşdırılmışdır. Əsərin müstəqillik dövründə Azərbaycanın keçmiş və gələcəyini birləşdirən bir əsər olaraq yazılması, yazıçının vaxtilə "Əlaqə" povestindəki üsluba yenidən qayıtması ilə şərtlənmişdir. Yazıçı əsərində hətta postmodern üslubdan istifadə edərək yeni nəsr texnologiyasına da müraciət etmişdir. Romanın strukturunda ən məşhur nağıllarımızdan biri "Məlikməmmədin nağılı"nda olduğu kimi, işıqlı və qaranlıq dünyanın təsvir edilməsi, ağ qoç-qara qoçun əks tərəfləri təmsil etməsi xalqın tarixi taleyini təsvir etmək üçün ən yaxşı vasitə olmuşdur. Yazıçının romanın əvvəlində əsəri "utopik və antiutopik nağıllar" kimi səciyyələndirməsinin əsasında da məhz bu amil dayanmışdır. Bu cəhətdən, Ayşə Atay "Ağ qoç, qara qoç" romanını Tomas Kompanellanın "Günəş ölkəsi", Frensis Bekonun "Yeni Atlantis", İsmayıl Qaspiralının "Dərürrahat müsəlmanları", Ziya Göyaltın "Qızıl alma" şeirləri, Pəyami Safanın "Tənhayıq" romanında adı keçən "Sumeranya" kimi xəyalla gerçəkliyin birləşdiyi məkanlarla müqayisə edir. Əlbəttə, ola bilsin ki, bu əsərlər arasında müəyyən səsləşmələr vardır. Ancaq Anar əsərində hadisələri utopik və antiutopik ənənə müstəvisində sintez edərək paralel zamanlarda və məkanlarda baş verən hadisələri qələmə almışdır. Sovet imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycanın tarixi şəraiti də məhz belə bir zamanda keçmişi ilə gələcəyini birləşdirmək zərurətindən irəli gəlmişdir. Tədqiqatçı Ayşə Atay da əsərin əsas ideyasını doğru şəkildə izah etmişdir. Belə ki, əsərdəki Xeyir-Şər qarşıdurmasının nəticəsində Məlikin başına gələn hadisələrin utopik-antiutopik məkanlarda baş verməsi onu belə bir qənaətə gətirmişdir: "Bu ilk hekayədə Azərbaycan siyasi, sosial və iqtisadi problemlərini həll etmiş, çağdaş ölkələr səviyyəsində, sülh və əmin-amanlıq içində yaşayan bir ölkədir. Adam başına düşən milli gəlirin min dollar olduğu ölkədə təhsil, səhiyyə kimi xidmətlər dövlət tərəfindən ödənilməkdədir. Məclisdəki iki sağ, iki sol, bir də mərkəzi partiya mövcuddur. Mərkəz partiyası ilə müstəqil millət vəkillərinin qurduğu koalisiya hökumət iqtidardadır. Tarixi torpaqlarının bütövlüyünü saxlamış, bütün sosial, iqtisadi və ideoloji məsələlərini həll etmiş Azərbaycanda siyasət, insanlar üçün adətən idmanla maraqlanmaq, pul, ya da kəpənək kolleksiyası toplamaq kimi bir şeydir" [6, s.35].

Yazıçının təsvir etdiyi bu məkanın incəlikləri də Azərbaycanın bu günü ilə səsləşir; yəni yazıçı əslində Azərbaycanı belə görmək istəyir. Burada insanların yaşayış tərzini texnologiya asanlaş-

dırmışdır. Başqa bir tərəfdən ölkədə ədəbi-mədəni hadisələrin inkişafında müəyyən canlanma vardır; Qobustanda üç ildən bir Dədə Qorqud törənləri, Muğanda iki ildən bir Koroğlu idman yarışları, Gəncədə Nizami günləri, Əshabi-Kəhfə Qafqazda islam mövzusunda elmi konfrans, Dərbənddə Narınqala açıq hava teatrında tarixi oyunlar festivalı, Qazaxda Molla Pənah Vəqif və Səməd Vurğun günləri, Şuşada Vəqif, Natəvan və Cabbar Qaryağdıoğlu şeir və musiqi tədbirləri keçirilir. Bütün bunlar tədqiqatçının fikrincə, Azərbaycanın siyasi, ədəbi-mədəni sahələrdə çoxsəsliliyin ifadəsi kimi təsvir olunur. M.Ə.Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!" fikrinin heç vaxt silinməyəcək bir yerə həkk olunması da Azərbaycanın yeni bir məkan və zaman kontekstini ifadə edir. Tədqiqatçı əsəri çox doğru olaraq utopik-antiutopik müstəvidən təhlil edir, yazıcının gəldiyi qənaətləri doğru mövqedən qiymətləndirir. Əsərdə Azərbaycanın işıqlı təsvir olunması milli iradənin gücü kimi dəyərləndirilir. Anarın əsərdə müəyyən simvollarından da istifadə etdiyi tədqiqatçı tərəfindən diqqətə çatdırılır: "Anar, Azərbaycan cəmiyyətinin mövcudiyyətini müstəqillik və məsuliyyətli hissləri ilə qidalanan çinar motivində simvolizə etmişdir. Müstəqillik meydanının mərkəzinə Şeyx Səfi xalçasının böyüdülmüş modelinin təsvir edildiyini söyləyir, bulvarda olan Xan Çinarından bəhs edir. Azərbaycan müstəqilliyinin beşiyi olan Gəncədən gətirilmiş yüzillik ağacın yanına əkilən körpə ağacları da diqqətə çatdırır. Müstəqillik və Məsuliyyətli çinarları olaraq tanınan bu körpə ağac, Azərbaycanın rəmzi olan Xan çinarın kölgəsi altında bir gün onunla yarışa biləcək qədər böyükdür" [6, s.36].

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi də Anarın "Ağ qoç, qara qoç" romanını qiymətləndirərkən simvollarından istifadə etdiyini qeyd edir. Bu isə o deməkdir ki, əsərin dəyərləndirilməsində müəyyən baxış yaxınlıqları mövcuddur. Tənqidçi Əsəd Cahangirə görə, "Məlikməmməd nağılı" ilə Anarın "Ağ qoç, qara qoç" əsəri arasındakı səsleşmələrə nəzər yetirərkən, üçüncü plan kimi predmet-simvolları müraciət edilir. Anarın qəhrəmanı Məlik də finalda döyüşə-döyüşə ona tərəf gələn qoçları itə oxşadır və bununla bəlkə də Simurq quşunun xilaskarlıq missiyasına açıq-aşkar inamsızlıq, bir qədər də dərinə getsək, ironiya ilə yanaşır. Bununla yazıçı nağılı heç də inkar etmək istəmir, ona yeni yozum vermək məqsədi güdür. Tənqidçi yazır: "Simurq ilahi müstəvi, batini nağıl qatı, ağ qoç, qara qoç isə işıq və qaranlıq özündə birləşdirən real, dünyəvi zahiri müstəvidir. Anar antiutopik məkandan utopik dünyaya çıxış problemini nəinki ağ qoç, qara qoç, hətta birmənalı şəkildə ağ qoç, qara qoç, yəni sırf real dünya müstəvisində görür. Bizə elə gəlir ki, nağıl qəhrəmanından fərqli olaraq əsərin qəhrəmanının işıqlı dünyaya çıxma bilməməsinin başlıca səbəbi də budur" [7, s.166].

Ayşə Atayın əsəri təhlil etməsində maraqlı məqamlardan biri də romandakı ironiya və satirik üslubun müəyyən məqamlarda üzə çıxması və ondan müəyyən mənada istifadə edilməsi fikrini irəli sürməsidir. Tədqiqatçı doğru qeyd edir ki, yazıcının Cəlil Məmmədquluzadəyə bənzəyən satirik üslubu bu əsərdə özünü hiss etdirir. Burada müəyyən qədər həqiqət olsa da, lakin qeyd etməliyə ki, bu üslub roman boyu işlənmir, yalnız müəyyən məqamlarda təzahür edib, sonradan yox olur.

Ayşə Atayın Anarla bağlı araşdırmaları sistemli və mütəmadi xarakter almış, eyni zamanda bütün yaradıcılığını əhatə etmişdir. Tədqiqatçı Anar yaradıcılığı ilə bağlı Azərbaycanda aparılan araşdırmaları da öyrənmiş, ən kiçik məqalədən tutmuş monoqrafiyaya qədər tədqiqat zamanı istifadə və istinadlar etmişdir. Ayşə Atayın tədqiqatı boyu Sabir Bəşirovun "Anar" (1994), Nurlana Əliyevanın "Anar; şəxsiyyət və sənətkar" (1999), Sona Xəyalın "Anlanılmamaq dərdi" (2003), Rahid Uluselin "Qlobal düşüncə məkanında Azərbaycan ədəbiyyatı Anar yaradıcılığı ilə" (2000) və s. kitab və monoqrafiyalardan da istifadə etməsi onu daha da dolğun etmişdir. "Şiirlərlə Anar" məqaləsində Anar yaradıcılığının Azərbaycanda çox az araşdırılmış bir problemi tədqiq edir. Məlumdur ki, Anarın şeir yaradıcılığı nəsr yaradıcılığı qədər zəngin deyil. Lakin yazıcının valideynlərinin şair olması onun şeirə olan marağını yaradıcılığında özünü büruzə verir. 60-cı illərdə yazıcının poeziya nümunələri olduğu üçün tədqiqatçı bu məsələyə də müraciət etmişdir. Bundan başqa, mənsur şeirlərinin olması da onun şeir yaradıcılığında xəbər verirdi. Anarın Robindranat Taqor, Aleksandr Blok, Vladimir Mayakovski, Sergey Yesenin, Boris Pasternak kimi məşhur şairlərin bir çox şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi onun şeir yaradıcılığını şərtləndirmiş olur. Yazıcının bir çox

poetik parçalarına mahnıların bəstələnməsi şairlik istedadının olduğunu ifadə edir. Onun toplayıb, tərtib edib və nəşr etdirdiyi "Min beş yüz ilin Oğuz şeiri" antologiyası da yazıçının şeirə olan marağından irəli gəlir. Nəzərə alsaq ki, Anarın bəzi əsərlərində, xüsusilə dram əsərlərində bəzi şeir parçaları da verilmişdir, o zaman Anarın şeir yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvür yaranmış olur. Yazıçının "Şəhidlər dağı" (1995) kitabında orijinal şeirləri və tərcümələrinin dərc edilməsi poeziyanın onun yaradıcılığında müəyyən yer tutmasının ən qabarıq nümunəsidir. İkinci kitabı "Şeir yazmaq bir həvəsdə" (2007) isə bu istiqamətin onun yaradıcılığında ciddi xarakter aldığını göstərməkdədir. Tədqiqatçı da məhz bu amilləri nəzərə alaraq milli ədəbiyyatşünaslığımızda toxunulmayan, yaxud epizodik şəkildə toxunulan bu mövzunu bütün yönləri ilə tədqiq edir.

Tədqiqatçı Anarın şeirlərini mövzu və problematikasına görə müxtəlif hissələrə bölür və onu təhlilə cəlb edir. Bu istiqamətlərdən ikisi Anarın şeir yaradıcılığı üçün daha xarakterik hesab olunur. Bunlardan biri satirik, ironik şeirlərdir. Şair burada onu tənqid edənlərin sanki iç üzünü açır və ifşa edir. Doğrudur, burada Sabir ənənəsi olmasa da, ümumi ruh etibarilə ifşa əsas yer tutur. Tədqiqatçı şairin "altmışıncılardan qarayaxanlara mesaj" şeirinin təhlili üzərində geniş dayanaraq:

*Yerimizə göz dikənlər,
Həsədimizi çəkənlər,
Heç bir şey qura bilməyib,
Ancaq dağıdan, sökənlər,
İstedaddan qısır olan,
Qəlbi kin-nifrətlə dolan,
Hər yerə nifaq səpənlər,
Ədavət, pislik əkənlər,
Söz atıb söyüş biçənlər,
Qoy yazsınlar yüz yol, min yol,
Fikir vermə dostum buna,
Yolunla get, işində ol,*

– misralarını nümunə gətirərək "Zaman-zaman dilin olduqca kəskinləşdiyi bir şeir" [5, s.94], – deyə qiymətləndirir. Bir çox şeirlərində Anarın hadisələrə humanist yanaşdığını dilə gətirən tədqiqatçı, şairin Ənvər Məmmədخانlı, Emin Sabitoğlu və Vəqif Səmədoğluna yazdığı şeirlərində şəxsi duyğularının lirik, emosional şəkildə təsvir edildiyini dilə gətirir. Vəqif Səmədoğluna yazdığı "Düşürsən yadıma yağanda yağışlar" şeirinə şairdən "Yağış yağır, yadıma düşdün bağışla" misrasını epiforaf vermişdir. Şeirdə yağış insan həyəcanının, duyğularının və kədərinin səbəbi olaraq tərənnüm edilir. Anarın:

*Unut məni payızda, baharda unut dedi,
Könlündən uzaq eylə kədəri, qəmi, dərdi.
Ötən günləri anma,
Həsrət oduna yanma.
yaxşı, yaxşı, unuttum, amma
Düşürsən yadıma,
yağanda yağışlar,
bağışla gözəl yar, bağışla, bağışla*

– misralarında insanın duyğularının təmizliyinə, saflığına diqqət çəkir [8, s.96]. Tədqiqatçı Anarın şeirlərini araşdırarkən onlara peşəkar şeir nümunələri kimi yanaşır və romanlarındakı obrazlarla müqayisələr də aparır: "Anarın "Təhminənin mahnısı" adlı şeirində də yenə özünə aid olan "Ağ liman" və "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" əsərlərindən tanıdığımız Təhminə və Zaur obrazlarını, bundan başqa bir qadının ruhundan süzülən sevgini, eyni zamanda bu imkansız sevgiyə vidasını oxuyuruq" [8, s.97].

Aysə Atayın Anar yaradıcılığı haqqında araşdırmaları son zamanlara qədər davam etmişdir. Yazıçının yaradıcılığını bütün yönərlə araşdıran tədqiqatçı ilk dəfə olaraq Türkiyədə monoqrafiya dərc etdirmişdir. Onun "Anar: Hayatı, Sanatı və Hikayeleri" [9] adlı monoqrafiyasında yazıçının həyatı, ədəbi yaradıcılığı – bədii nəsr, dramaturgiyası və kino yaradıcılığı geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu monoqrafiya yazıçının yaradıcılığı haqqında Türkiyədə yazılan ilk monoqrafiya olaraq Türkiyə ədəbi-elmi mühiti ilə Azərbaycan mühitini daha da yaxınlaşdırmağa xidmət etmişdir.

Beləliklə, Anar yaradıcılığının Türkiyə ədəbi-elmi mühitində sistemli şəkildə araşdırılmasının şahidi oluruq. Bu araşdırmalarda Anarın həm bədii nəsr, həm dramaturgiyası, həm kino yaradıcılığı, həm də publisistika və poeziyası tədqiq edilir. Tədqiqatların janrına nəzər yetirərkən məqalələr üstünlük təşkil etdiyi aydın görünür. Tədqiqat işlərinin tarixləri isə qırx illik bir dövrü özündə ehtiva edir. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər müstəqillik dövrünə qədər yazıçının yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr azlıq təşkil edirdisə, müstəqillik dövründə bu araşdırmalar intensiv xarakter almışdır. Bu araşdırmalar Anar yaradıcılığını diqqət mərkəzində saxlamaqla bərabər, yaradıcılığına müasir prizmadan yanaşmağa və dəyərləndirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baykurt F. Anarla İlgili. Yeni Gün Gazetesi, 1975, 4 Haziran.
2. Çukurkavaklı B.K. Azərbaycan Edebiyyatının Ünlü Yazarı Anarla Bir Konuşma. Yeni Gün Gazetesi, 1975, 3 Haziran.
3. Ercilasun B. Azərbaycandan Güclü Bir Ses. ("Beş Katlı Yapının Altıncı Katı" makalesi). Türk Edebiyatı Dergisi, 1982, № 108.
4. Gedikli Y. Dost Elinden Gelen Turna. Çağdaş Hikayeler Antolojisi. İstanbul, Acar-Reklam, 1987.
5. Gençosmanoğlu Y.N. Dedem Korkut. Yeni Düşünce, 1983, 8 Haziran.
6. Kardeş Kalemler. 2012, Ocak, 61. sayı, 6. yıl.
7. Cahangir Ə. Kim yatmış, kim oyaq?. Bakı, "Yazıcı", 2012.
8. Atay A. Şiirleri ile Anar. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 2014.
9. Atay A. Anar: Hayatı, Sanatı ve Hikayeleri. İzmir, 2006.

ANAR'S CREATIVE WORK IN TURKISH LITERARY ENVIRONMENT CONTEXT

SUMMARY

This article presents the studies of Anar's creative work in Turkey. Anar is a prominent representative of 60s. It is shown that Anar's creative work has been studied and analysed for more than forty years in Turkish literary environment. Nevertheless, a large part of these studies has been performed in the independence period. Anar's creative work turns into research matter in the articles of Bilge Erjilasun, Fikret Turkman, Ayshe Atay, Fakir Baykurt, Sevinj Chokum and other Turkish scientists. In these studies, Anar's artistic prose, drama, film activities, publicity and poetry have particular importance. Looking over the genres of the studies, it seems clear that the articles are more.

ТВОРЧЕСТВО АНАРА В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ ТУРЦИИ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос исследования в Турции творчества Анара – выдающегося представителя шестидесятников. Указывается, что творчество Анара изучается и исследуется в литературной среде Турции уже на протяжении сорока лет. Несмотря на это, львиная доля данных исследований приходится на период Независимости. Творчество Анара является объектом исследований в статьях таких турецких ученых, как Бильге Эрджиласун, Фикрет Туркмен, Аише Атай, Факир Байкурт, Севиндж Чокум и т.д. В этих исследованиях особое место занимает как художественная проза и драматургия Анара, так и кинотворчество, публицистика и поэзия. Рассматривая жанр исследований можно увидеть, что большинство составляют статьи.

UOT: 821(=512.1)

Nailə Əskər*

“GOROĞLU” DASTANININ TOPLANMA VƏ NƏŞR TARİXİ

Açar sözlər: “Goroğlu” dastanı, türkmən, variant, tədqiqat, nəşr, toplama, folklor

Key words: “Koroghlu” epic, Turkmen, variant, research, publication, collection, folklore

Ключевые слова: эпос “Героглу”, туркмен, вариант, исследования, публикация, сбор, фольклор

Türk xalqlarının və onlarla qonşu xalqların yaddaşında özünə dərin iz qoymuş folklor mətnlərinin başında “Koroğlu” dastanı gəlir. Dastan çox geniş əraziyə yayılmışdır, buna görə də iki böyük versiyaya və beş yüzdən çox varianta bölünmüşdür. Bu gün “Koroğlu” dastanı Xəzər dənizi əsas götürülərək, Qərb və Şərq versiyalarına ayrılmış, versiyalar daxilində də fərqli, orta qəhərlərinə görə variantlaşmışdır. Bu böyük dastanın Orta Asiya coğrafiyasında yayılmış ən məşhur versiyalarından biri də türkmən “Goroğlu” dastanıdır.

“Goroğlu” dastanı haqqında bir neçə məqalə və toplama işini nəzərə alsaq, demək olar ki, onunla bağlı araşdırmalara, toplama və nəşrlərə əsasən, sovet dövründə başlanılmışdır. İstər toplama, nəşr işləri, istərsə də dastanın təhlili, öyrənilməsi bu dövrdə geniş vüsət almışdır. Türkmənistanı bu işlər bu gün də davam etdirilir və türkmən xalqı “Goroğlu” dastanını öz milli-mədəni söz abidəsi hesab edir. Təsədüfi deyildir ki, dastan 2015-ci ildə Türkmənistanıda YUNESCO-nun dünya irsi siyahısına daxil edilmişdir.

“Goroğlu” dastanına məxsus mətnlərin ilk yazılı qaynağı olaraq Kazan və Peterburq Universitetlərinin professoru İ.N.Berezinin “Турецкая хрестоматия” (Türkcə müntəxəbat kitabı) adlı kitabını göstərə bilərik. Əsərin “Туркменские песни” (Türkmən mahnıları) fəslində “Koroğlu” dastanından dörd qoşmaya yer verilmişdir. Yazar qoşmaları ona məxsus olan bir əlyazmadan götürdüyünü qeyd edir. Bu fakt əslində onun həm də toplayıcılıqla məşğul olduğunu göstərir [1].

Bu qoşmalarda qəhrəmanın məziyyətləri tək-tək xatırlanaraq onun igidlik, qorxmazlıq, sədaqət, düşməndən qisas almaq xüsusiyyətləri və s. mədh edilir. Bundan başqa qəhrəmanın ən etibarlı dostu olan atı da təriflənir. Kitabdakı qoşmalardan iki kiçik nümunəyə nəzər salaq:

*...Düşmandan çarın (çarın yerinə arın, yəni qisasın olmalı idi) almağa
Bir bək oğlu sərdar gərək,
Hayqırır meydana girsə,
Yoldaşı özündən ir (iri) gərək.*

*...Uca dağların başında
Duman qalxar, ciskin olar,
Qarlar yağar, qırıv (qırov) bağlar,
Acı yellər əskin olar [1].*

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bölgədə folklorun toplanması və nəşri sahəsində bir çox işlərə imza atıldı. 1920-ci illərdə V.Uspenski və V.Belyayev tərəfindən türkmən mahnıları toplanma-

* Folklor İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.. E-mail: e-mail: qaracantali@live.com

raq çap olunmuşdur. “Goroğlu” havalarının da olduğu kitab kənd-kənd gəzilərək toplanmış, böyük zəhmət bahasına ərsəyə gəlmişdi. “Туркменская музыка” (Türkmən musiqisi) adlanan kitabda toplayıcı və nəşrlər türkmən baxşılarının sənəti və folklor musiqisi haqqında geniş məlumat vermişdir. Onlar dastanların, o cümlədən, “Goroğlu” dastanının nəzm və nəsr qarışıq mətnlərindən də danışaraq buradakı havalarının xalq tərəfindən çox sevildiyini qeyd etmişdilər. Kitabda “Goroğlu” havalarının xüsusi rəylərlə işarələnmiş notları və fonetik transkripsiyaları mövcuddur. Rəylərdə havaların baxşılar tərəfindən söylənmiş və rusca tərcümə olunmuş adları, mahnı sözlərinin qısa xülasəsi, söyləyicinin adı, bundan başqa, yeri gəldikcə baxşı və əsər haqqında xüsusi qeydlər verilmişdir [2, s.22-84].

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bütün ölkədə folklor toplamaq və nəşr etmək məsələləri milli siyasətin tərkib hissəsinə çevrildi. Türkmənistanda da bu fəaliyyətlərə ardıcıl olaraq start verilmişdir. 1926-cı ildə Türkmənistan Mədəniyyət İnstitutunun iş planına xalq arasında yaşayan folklor məhsullarının toplanması da daxil edilmişdir. Bu fəaliyyətlər nəticəsində türkmən baxşılarının və ya digər söyləyicilərin şifahi olaraq yaşatdıqları bir çox folklor mətnləri ilə yanaşı, “Goroğlu” dastanına aid olan mətnlər də toplanmışdır. Toplanan materiallar Türkmənistan Mədəniyyət İnstitutunun nəzdində olan Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda saxlanılmışdır [3, s.101].

1930-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Araşdırma qrupunun Dil və folklor bölümündə folklor mətnlərinin toplanması üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Bu komissiyanın nəzdində N.K.Dimitriyevin rəhbərliyi altında xüsusi ekspedisiya tərəfindən Türkmənistanın Mari bölgəsindən toplanmış “Goroğlu” mətnləri 1954-cü ildə N.F.Lebedyevin tərcümə və əlavələri ilə “Туркменские народные сказки Марыйского района” (Mari rayonu türkmən xalq nağılları) adlı kitabda işıq üzü görmüşdür. Kitab türkmən folklorunun fonetik transkripsiya edilmiş ilk sənədli-elmi mətnidir. Kitab kiçik bir nağılla, daha doğrusu, Goroğlunun doğum əfsanəsi (Goroğlunun yenidən doğuluğu haqqında rəvayət / Goroğlunun yenidən doğuşu haqqında rəvayət) ilə başlayır. Əfsanədə Goroğlunun anasının hamilə vəziyyətdə öldüyündən, qəhrəmanın məzarda doğulduğundan, buradan dəlik açıb çıxdığından bəhs edilir. Uşağın insanlar tərəfindən görülməsi, tutulması, daha sonra onun atına olan sonsuz məhəbbəti əfsanənin əsas mövzusunı təşkil edir [4, s.161].

Ayrı-ayrı qolların və ya dastan mətninin kiçik hissələri toplanıb çap edilsə də, 40-cı illərə qədər “Goroğlu” dastanı tam olaraq kitab şəklində çap olunmamışdır. Bu sahədə gərgin iş gedirdi, dastanın tam olaraq toplanması və nəşri ciddi şəkildə diqqət mərkəzində idi. Nəhayət, görülməli işlər bəhrəsini verdi və toplama materialları 1941-ci ildə işıq üzü gördü.

Müxtəlif mənbələrin verdiyi məlumata görə, “Goroğlu” dastanının mətnləri 1937-ci ildə Ata Çepov tərəfindən Pəlvən baxşidan 12 qol (şax) həcmində toplanmışdır. Bu qollar; “Goroğlunun törəyi”, “Goroğlunun öylənişi”, “Ar alışı”, “Övəz”, “Övəzin xalas edilişi”, “Övəz öylənən”, “Ərəb-reyhan”, Qırx münlər”, “Övəz öykələn”, “Kəmpir”, “Xırmandalı”, “Goroğlu həm bəzircan” olaraq adlandırılmışdır [5, s.12]. Bu mətn 1941-ci ildə Ata Qovşudov tərəfindən nəşrə hazırlamış və latın əlifbası ilə 13 qol həcmində çap olunmuşdur [6].

Məti Kösəyevin yazdığına görə, Ata Çepov Pəlvən baxşidan dastanın qollarını topladığı zaman o, “Goroğlunun ölümü” qolunu söyləmək istəməmişdir. Pəlvən baxşı bunun səbəbini belə izah etmişdir: “Baxşılar qəhrəmanın ölümünü söyləyib dinləyiciləri kədərləndirməmək üçün bu qolu söyləməyəcəklərinə and içiblər. Əgər mən bu qolu söyləsəm, baxşılardan andını pozmuş olaram”. Daha sonra Mədəniyyət İnstitutu Pəlvən baxşını son qolu da söyləməyə razı salmaq üçün Nəfəs Xocayevi göndərir. N.Xocayev dastanın kitab olaraq çap edilib gələcək nəsillərə yadigar qalacağını deyərək, Pəlvən baxşını dilə tutub “Goroğlunun ölümü” qolunu da qeydə alır və qol kitabına daxil edilir [7, s.9].

Koroğluşünas alimlərdən Naqim Aşırov və Porcan Kiçiqulov bu nəşrin xalq qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərinin qorunması cəhətdən çox əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirmişlər. Lakin bununla yanaşı, Goroğlu və dəlilərinin davranışlarının xalqın könlündəki duyğuları tam olaraq əks etdirmədiyini qeyd etmiş və bu nəşri nöqsanlı və əskik hesab etmişlər [8, s. 10; 9, s. 10-12].

1958-ci ildə Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları B.Axundov, A.Tayimov, N.Kürrəyev tərəfindən hazırlanan, N.Aşırovun ön sözü və redaktorluğu ilə 628 səhifə həcmində çap edilən “Goroğlu” dastanı bu sahədə ikinci akademik nəşr hesab olunur. Kitab Pəlvən baxşının söylədiyi qollar əsas götürülərək mətbuatda daha əvvəl çap olunmuş “Stavropol, Çerçev, Daşoğuz, Krasnovodsk, Leninqrad (fotosurət) nüsxələri” ilə “Daşkənd, Ufa, Kazan daş basmaları” da diqqətə alınaraq hazırlanmış, 14 qol olaraq nəşr edilmişdir [8].

1941-ci ildə nəşr olunmuş kitabdakı 13 qola “Sərvican”, “Gülayım həm Ərhasan” adlı qollar əlavə edilmiş, “Övəz öykələri” qolu isə daxil edilməmişdir. Bu nüsxədə Türkmənistan versiyasına aid qollar ilk dəfə bütöv olaraq bir yerə toplanmış, mətnlər daha geniş şəkildə verilmişdir. Bundan başqa, dastanda söylənilən hadisələrin bəzən dövrün ideologiyasına uyğun olaraq dəyişdirildiyi də görünməkdədir. Buna rəğmən, bu kitab mətnlərin əsas hadisələrindəki bütövlüyün, mifoloji motivlərin qorunmuş olması, şeirlərin epizodlarla daha əlaqəli olması, qədimliyi və s. xüsusiyyətləri ilə ən əhəmiyyətli nəşrdir. Nəşrdəki dastanın bir başqa xüsusiyyəti isə aparılan mübarizənin yadelli düşmən, xüsusilə İran üzərində cəmləşməsidir.

Porcan Kiciqulov 1959-cu ildə baxşı Qurban Cumaoglundan “Övəz həm Qırat”, “Övəzin oğlu Nurəli” və “Əhməd bəyin öylənişi” adlı qolları toplanmışdır [7, s.9].

Çovdur boyu haqqında araşdırma aparan Ata Rəhmanov Daşoğuz bölgəsindən dastanın çovdurların “şahamça” adını verdikləri xeyli miqdarda kiçik qollarını toplamışdı. Bu “şahamça”lar həcmcə gördüyümüz qollardan daha kiçikdir, amma surətlər və süjet xətti dastanın əsas qolları ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Söyləyici olan baxşı daha çox rəvayətlər şəklində danışaraq qolları bir neçə kiçik hissələrə ayırır hər “şahamça”-nı ayrıca adlandırmışdır. Türkmənlərdə qollara şah deyildiyini nəzərə alsaq, bu kiçik qolların “şahamça” adlanması məntiqəuyğundur. Bu “şahamça”ların orijinal adlarını saxlamağa çalışaraq ardıcılıqla göstəririk: “Gorovlının dörəyişi”, “Gorovlu Üçgümməz dağından gələdir, atası Cıqalı bəgi ondan kətirədir”, “Gorovlu Ərəbreyhandan har aladır”, “Övəz Ərəbreyhanı öltürüp, Gorovlını xalas etədir”, “Gorovlu Övəz ovlından ayrılabilir”, “Gorovlu Övəz ovlunu öyləntirədir”, “Gorovlu Sərvicanı kətirədir”, “Gorovlu qırq münləri yenədir”, “Gorovlu kəmpiri itürüp Qıratını kətirədir”, “Gorovlu Xarmandəlinin çaqlıqlına baradır”, “Gorovlu həm Ərhasan”, “Vəli Hırtman har alıp, əsirləri xalas etədir”, “Vəli dönük”, “Gorovlu nəsyə bitirədir”, “Gorovlu hamır suvu kətirədir”, “Çapıqsuvar girdik şövrə çıxadır”, “Utamış mərgənin toyı boladır”, “Gorovlu Ərhasanı öyləntirədir”, “İçalı kempirin sözünə inanıp, Gorovlu özünün Bəzircən toqanını öltürədir”, “Gorovlu ava çıxadır”, “Gorovlu öz ovlı Ərovlu bilən körəş etədir”, “Övəz Gülçəmən almaqçı boladır”, “Gorovlının Mırat diygən ovullıqı Körsə-kaytmaz adını aladır”, “Gorovlu içalı tutadır”, “Seytək Qırma təkəpbirlik etədir”, “Gorovlu nəbəlli adam bilən urşadır”, “Gorovlu namıs etədir”, “Gorovlu car çəkdirədir”, “Gorovlu hilə etədir”, “Gorovlu çopan boladır”, “Gorovlu yas tutadır”, “Gorovlu pərman etədir”, “Gorovlu sopı bolmaqı başarmıdır”, “Hasım Ozan”, “Gorovlu seyis boladır”, “Gorovlu pata aladır”, “Gorovlının ölümü”, “Pikir qız”, “Qanovlu”. Toplayıcı göstərilən “şahamça”ların bir çoxunu “Sovet edebiyatı” adlı jurnalda çap etdirmişdir, buna baxmayaraq, bu qollardan bəziləri hələ də işıq üzü görməmişdir [7, s.8].

Ərsarı boyundan Bəzircən Qutlu baxşı digər bölgələrdəki qollardan fərqli olaraq, “Xırman dalı”, “Keroğlu və Aşıq Aydın”, “Nəsə öndüriş”, “Bəzircən” qollarını söyləmişdir. Burada sayılan sonuncu qol “Keroğlu həm Bəzircən”, “Keroğlu həm Aysoltan” və “Keroğlu həm Davut bəg” olmaqla üç qol kimi də söylənilir [7].

M.Kösəyev 1980-ci ildə dastanı 1941-ci ildə A.Qovşudovun çap etdirdiyi nüsxəyə iki qol daha – “Sərvican” və “Gülayım həm Ərhasan” qollarını da əlavə edərək 15 qol həcmində geniş ön sözlə yenidən nəşr etdirdi. Müəllif bu nəşrin ön sözündə qəhrəmanın mənşəyi haqqında yazarkən Əbulqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” adlı əsərindəki Ögürçik Alpin Goroğlunun prototipi ola biləcəyi tezisini müdafiə edir. Bununla da “Goroğlu” dastanındakı hadisələrin X əsrlərə qədər enmə ehtimalının olduğunu ifadə edir [7, s.8].

“Goroğlu” dastanının mətninin ən mükəmməl nəşri isə 1983-cü ildə akademik B.Qarriyevin toplayıb çap etdirdiyi variant hesab olunur. Bu variant Pəlvan baxşından yazıya alınmışdır. 805 səhifə həcmində olan kitab müəllif tərəfindən tərcümə olunmuş, rus və türkmən dillərində Moskvada işıq üzü görmüşdür [10].

Bundan sonra 1990-cı ildə dastandan 20 qol toplanaraq nəşr edilmişdir [11]. B.Məmmətyazov, A.Durdiyeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov tərəfindən hazırlanaraq, B.Qarriyev və B.Məmmətyazovun yazdığı ön sözlə işıq üzü görən kitab geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuş, buna görə də sadələşdirilmiş şəkildə nəşr olunmuşdur.

1996-cı ildə Əhməd Yəsəvi Universitetinin hazırladığı dastan türk və türkmən dillərində 30 qol həcmində Ankarada nəşr edildi. Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış mətnlər əsasında hazırlanmış nəşr bu günə qədər çap olunmuş akademik nəşrlər arasında ən irihəcmlişidir. Türkmən və Türkiyə türkcəsi ilə Annaqulı Nurməmmət tərəfindən nəşrə hazırlanaraq 1996-cı ildə Ankarada 8 cild halında çap olunmuşdur [12]. Türkiyə türkcəsindəki mətnlərdə üslub və imla səhvlərinə çox rast gəlinərsə də, “Goroğlu” dastanı bu dildə ilk dəfə çap olunduğu üçün əhəmiyyətli bir nəşr hesab olunur.

Son dövrün ən mühüm nəşrlərindən biri də “Goroğlu” dastanının axıncı nəşridir. Bu nəşr latın əlifbası ilə 2012-ci ildə çap olunmuşdur. Kitabda dastanın 14 qolu əsas götürülmüşdür: “Goroğlunun törəyişi” (5-76-cı səhifələr), “Goroğlunun öylənişi” (77-100-cü səhifələr), “Ar alışı” (101-148-ci səhifələr), “Övəz” (149-230-cu səhifələr), “Övəzin xalas edilişi” (231-288-ci səhifələr), “Övəz öylənən” (289-328-ci səhifələr), “Ərəbreylan” (329-366-cı səhifələr), “Qırq münkər” (367-406-cı səhifələr), “Sərvican” (407-430-cu səhifələr), “Kəmpir” (431-510-cu səhifələr), “Xarmandalı” (511-568-ci səhifələr), “Gülayım və Ərhasan” (569-618-ci səhifələr), “Bəzircən” (619-684-cü səhifələr), “Goroğlunun ölümü” (685-711-ci səhifələr) [13].

Tədqiqatçılara görə bu gün Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən toplanmış qolların sayı əlini keçmişdir. Lakin bunların çox hissəsi kiçik fərqlərlə eyni mövzunu əhatə edən və yaxud bütöv qolların bölünməsi yolu ilə sosial və mədəni təsirlərə məruz qalaraq ortaya çıxarılmış qollardan ibarətdir. Buna baxmayaraq, toplanan qolların sayını Qərb versiyasına daxil olan Azərbaycan variantları ilə və bütövlüklə Qafqaz versiyasına aid qollarla müqayisə edərkən, fikrimizcə, türkmən versiyasının həm həcm, həm də tamlıq cəhətdən daha zəngin olduğunu desək, səhv etmiş olmarıq.

Bu məqalədə qısaca “Goroğlu” dastanının türk xalqlarının “Koroğlu” eposu daxilindəki yerini və əhəmiyyətini ortaya qoymaq üçün baxşılardan toplanmış və çap edilmiş mətnlərini göstərməyə çalışdıq. Qolları və ayrı-ayrı mətnləri analiz edərkən folklor mətnlərinin çoxvariantlılığına sadıq qalaraq dastanın qolları və hissələri arasındakı fərqli və eləcə də bənzər ünsürlərin çox olduğunu müşahidə etdik. Şərq versiyası daxilində türkmənlərin zəngin “Goroğlu” dastanı Qafqaz və Orta Asiya mədəniyyətləri arasında bir körpü rolunu oynayır. Qeyd edək ki, belə araşdırmalar milli versiyaların ortaq və fərqli tərəflərini üzə çıxarmaqla dastanın variantlarını daha dərindən anlamağa kömək edir. Bu araşdırmalar həm epik yaradıcılığın etnik təfəkkür və mədəniyyətlə əlaqəsinin, həm də qardaş xalqlar arasında epik yaradıcılıq mübadiləsinin öyrənilməsinə yardım edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. Т. 2. Казань, 1862.
2. Успенский В., Беляев В. Туркменская музыка. Москва, 1928.
3. Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. Москва, “Наука”, 1968.
4. Туркменские народные сказки Марыйского района. Москва-Ленинград, 1954.
5. Garriyev B., Memmetiyazov B. Göroğlu Eposı // Göroğlu Türkmen Gahırmançılık Eposı, Aşgabat, 1990.
6. Govşudov A. Göroğlu – Türkmen Halk Eposı. Aşgabat, 1941.
7. Köseyev M. Göroğlu. Türkmen Halk Eposy. Aşgabat: Türkmenistan neşriyatı, 1980.
8. Aşirov N. Göroğlu. Aşgabat: Türkmenistan Dövlət Neşriyatı, 1958.

9. Кичикулов П. Об эпосе «Гороглы» // Труды Института Языка и Литературы АН ТССР, II, Ашхабад. 1958.
10. Каррыев Б.А. Гер-оглы. Туркменский героический эпос // “Эпос народов СССР”, Москва, “Наука”, 1983.
11. Görogly. Türkmen Gahırmançılık Eposı, Çapa tayyarlanlar: B.Memmetýazov, A.Durdiýeva, Ş.Halmuhammedov, K.Seyitmıradov. Aşgabat, 1990.
12. Görogly. Türkmen Halk Dessany. I-VIII cilt. Taýýarlan: Nurmehmet A., Ankara, Bilig Yayınları, 1996.
13. Alıмова M. Görogly. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugı, 2012.

HISTORY OF COLLECTION AND PUBLICATION OF THE EPIC “KOROGHLU”

SUMMARY

The epic of “Koroghlu” is one of the most widespread epics in the epic creativity of Turkic peoples. Today, the epic continues to live among the Turkish, Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Bashkir, Gagauz, Azerbaijan, Karakalpak, Uighur and other nations. “Koroghlu” epic of the Turkmen people has a special place among the versions spreaded throughout Central Asia.

This article provides information about the collection and publication history of the “Koroghlu” epos.

ИСТОРИЯ СБОРА И ПУБЛИКАЦИЙ ЭПОСА “КЕРОГЛУ”

РЕЗЮМЕ

Эпос “Кероглу” является одним из самых распространенных в эпическом творчестве тюркских народов. Сегодня эпос продолжает жить среди турецкого, казахского, кыргызского, узбекского, туркменского, татарского, башкирского, гагаузского, азербайджанского, каракалпакского, уйгурского и других народов. Эпос “Гороглу” туркменского народа занимает особое место среди версий, распространенных по всей Центральной Азии. Эпос большой по объему и богат количеством его ветвей.

В этой статье представлена информация по истории публикаций и исследования эпоса “Гороглу”.

UOT: 821(=512.1)

Əflatun Baxşəliyev*

SƏMƏD VURĞUNUN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: elmi tədqiqat, poeziya, türk xalqları ədəbiyyatı

Key words: science, investigation, poetry, literature of Turkic people

Ключевые слова: научное исследование, поэзия, литература тюркских народов

Ədəbi-bədii fikir tarixində xüsusi bir yeri olan Azərbaycanın ilk xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılıq müstəvisində nəzəri-estetik irslə bədii yaradıcılıq vəhdət təşkil edir. Çoxşaxəli və rəngarəng yaradıcılıq yoluna malik olan Səməd Vurğun yalnız şair kimi deyil, eləcə də böyük və müqəddir bir elm xadimi kimi tanınır.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1997-ci il martın 6-da Respublika sarayında keçirilən Səməd Vurğunun 90 illik yubileyi mərasimində şairin yaradıcılığı haqqında geniş nitq söyləmiş, Səməd Vurğunu tanınmış bir elm xadimi kimi təqdim etmişdir: "Səməd Vurğun eyni zamanda böyük alim filosof idi. Səməd Vurğun Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təsisçilərindən, yaradıcılarından biridir. Səməd Vurğun Elmlər Akademiyasının yaradılmasının təşəbbüskarlarından biridir. O, sadəcə akademik seçilmiş bir adam deyil. Səməd Vurğun və məhz onun kimi Üzeyir Hacıbəyov, Heydər Hüseynov, Yusif Məmmədəliyev, Mustafabəy Topçubaşov, Mirzə İbrahimov və başqa belə insanların təşəbbüsü nəticəsində 1945-ci ildə Azərbaycanın Milli Akademiyası yaranıb. Bu böyük tarixi hadisədir. Burada Səməd Vurğunun xidmətləri böyükdür. Ən böyük xoşbəxtlik ondadır ki, Səməd Vurğun ömrünün son illərində həmin Akademiyanın vitse-prezidenti vəzifəsini daşımışdır və Azərbaycan elminin, ədəbiyyatşünaslığının inkişafında çox əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir" [1].

Böyük mütəfəkkirin simasında, doğrudan da, şairliklə alimlik, yəni bədii yaradıcılıqla elmi yaradıcılıq vəhdət təşkil edir. O, professional tarixçi, filosof, dilçi olmaqla seçilir. Hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev yazır: "Səməd Vurğunun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ən parlaq və təkrarsız səhifələrindən birini təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının zənginləşməsində böyük rol oynamış sənətkarın bədii irsi mədəniyyətimizin inkişafında bütövlükdə yeni mərhələ olmuşdur. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk akademiklərindən biri olan Səməd Vurğunun görkəmli ictimai-siyasi xadim kimi xidmətləri də təqdirəlayiqdir" [2, s.32].

Şairin bədii irsinə müxtəlif məqsədlərlə müraciət, Səməd Vurğun yaradıcılığının çoxşaxəli və zəngin olmasının nəticəsidir. Görkəmli akademik İsa Həbibbəyli yazmışdır: "Bunun üçün bədii istedad, qanadlı ilham nə qədər zəruri olsa da, yetərinə deyildir. Buna görə də Səməd Vurğun sənətində elm də bədii düşüncə qədər milli və bəşəri poeziyanın böyük dayaq funksiyasını yerinə yetirir. "Elmsiz şeir" qanadsız quş kimi çəpərdən o tərəfə uça bilməz, böyük M.Fizuli demişkən: "əsas yox divar" olaraq XX əsrin böyük fırtınaları qarşısında duruş gətirmək hünəri qazanmışdır [3, s.42,43].

Belə ki, 2015-ci ildə Akademik İsa Həbibbəyli "Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" adlı fundamental tədqiqat əsəri ilə Səməd Vurğunun həm də bir alim kimi tanınması barədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan elm tarixində sanballı bir monoqrafiya qələmə almışdır. Monoqrafiya müəllifi bu elmi

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

əsərdə Səməd Vurğunun görkəmli elm xadimi kimi ədəbi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. Hörmətli akademik monoqrafiyasında yazır: "S.Vurğunun simasında mükəmməl bir şair, alim obrazı formalaşmışdır. Səməd Vurğun sənətində şairlik ideyanın qanadlı yelkəni, elm isə onun hərəkətverici pəri idi" [3, s.43].

Xalq yazıçısı M.İbrahimovun bu barədə gəldiyi qənaət belə idi: "Səməd Vurğun öz xalqının hisslərinə və həyəcanlarına, onun tarixi xüsusiyyətlərinə, müasir həyatına, tarixi inkişafının tələblərinə dərinlən bələd idi. Bu, şairin tarix və müasirliklə əlaqədar ən mürəkkəb problemlərin düzgün bədii həllini tapmasına şərait yaradır, həyat həqiqətlərini dərinlən hiss etməsinə və tam halda əks etdirməsinə kömək edir.

Görkəmli alimlərdən və mütəfəkkir ziyalılardan təhsil almasının şairin elmi dünyagörüşünün zənginləşməsində mühüm rolu olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu xüsusda Səməd Vurğun belə yazırdı: "Gözəl və geniş vətənimizi qarış-qarış gəzib, onun hər guşəsinə nəzər saldıqda elmin gücüllə yaranmış hər şey adamı heyran edir, böyük sənətkarlıqla tikilmiş monolit binalar, nəhəng fabrik və zavodlar, açıq dəniz qoynunda uzanıb gedən buruqlar meşəsi, bir sözlə, insan qəlbini fərəhlə dolduran hər bir şey elmin gücüllə yaranır".

Təsadüfi deyil ki, şair "Bakının dastanı" və "Muğan" poemalarında hətta alim obrazı da yaratmışdır. Məgər, bu, elmə, alimə verilən qiymətin təzahürü deyilmi? Bu yerdə Akademik İsa Həbibbəylinin söylədiyi fikir necə də öz yerinə düşür. Akademik yazır: "Çoxcəhətli fəaliyyətində bədii yaradıcılıq həmişə xüsusi yer tutsa da, akademik Səməd Vurğun Vəkilovun elmi xidmətləri də Azərbaycan cəmiyyətində dərin izlər salmış, ictimai fikrə irəliyə doğru əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Səməd Vurğunun elmi fikirləri dövrünün böyük elm xadiminin müxtəlif sahələrə özünəməxsus yanaşmaları və dəyərləndirmələri kimi fərqlənmiş, cəmiyyət həyatında qabarıq şəkildə nəzərə çarpmış, zamanın əsas sözünə çevrilmişdir. Mütəfəkkir sənətkarın ədəbi-ictimai fikirləri siyasi-mədəni mühitdə bir çox hallarda böyük əks-səda doğurmuşdur. Səməd Vurğun Azərbaycan elmini də yeni ideyalar və ictimai fikirlərlə zənginləşdirmişdir. O çoxcəhətli elmi fəaliyyətlərə mənsubdur. Böyük sənətkarın ədəbiyyatşünaslıq görüşləri Azərbaycanda ədəbiyyat haqqında elmə qiymətli əlavələr kimi qəbul oluna bilər. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə, qüdrətli yaradıcılarının yaradıcılığına ədəbi əlaqələrə həsr edilmiş əsərləri ilə o, ədəbiyyatşünaslıq elminin də nəzəri səviyyəsini və müasirliyini daha da dərinləşdirməyə xidmət etmişdir [3, s.112].

Bu da məlum həqiqətlərdən biridir ki, Səməd Vurğun dünya ədəbiyyatşünaslığında və ədəbi tənqidində dəyərli elmi əsərləri ilə özünəməxsus bir mövqe qazanan böyük mütəfəkkirdir. Onun ədəbi-tənqidi görüşlərində, nəzəri-estetik baxışlarında türk xalqları yazarlarının xüsusi yeri vardır. O öz ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətinin bir qismini məhz türk xalqları ədəbiyyatına yönəltdirmişdir. Bir sıra görkəmli türk xalqlarının ədəbi simaları şairin bu sahədə olan tədqiqat əsərlərinin obyektinə çevrilmişdir. Şair bu sənətkarlara müasirlik və tarixilik prizmasından yanaşmış, onların bədii yaradıcılığını öz tənqid müstəvisindən çıxış edərək təhlil etmiş, onların bədii həllini elmi konsepsiyalar fonunda araşdırmışdır. Şair bu müəlliflərin yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirərək tədqiq etmişdir. Türk şairlərindən N.Hikmətin, N.Kamalın, T.Fikrətin, Ə.Hamidin və başqalarının bədii irsindən bəhrələndiyi kimi, həmin müəlliflər haqqında öz nəzəri-estetik görüşlərini vermişdir. Eləcə də onun ədəbi tənqidi görüşlərində Orta Asiya türklərinin ədəbiyyatları araşdırılaraq, bu əsərlərin ümumi ideya mündəricəsindən çıxış edərək həmin xalqların yaxınlığını, ədəbi və mədəni vəhdəti qardaşlığın rəmzi kimi canlandırılmışdır.

Bədii irslə elmi yaradıcılığın vəhdətini nəzəri-estetik əsaslarla təqdim etmiş, hətta ümumtürk folklorundan qaynaqlanmışdır. Belə ki, türk dünyasının bir çox eposları haqqında öz ədəbi-tənqidi görüşlərində söz açmışdır. Onun "Manas", "Orxon-Yenisey", "Oğuznamələr", "Qudatqu-bilik", "Divani-Lüğət-it-türk", "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" eposları haqqında dəyərli elmi nəzəri fikirləri mövcuddur. Böyük mütəfəkkir öz elmi yaradıcılığında bu əsərlərə xüsusi bir yer ayırmışdır. Həmin eposları dövrün ictimai-siyasi ruhunu, cəmiyyətin mövcud quruluşunu fəlsəfi-sosial və psixoloji arealda araşdıraraq təhlil etmişdir. Müəllif bu əsərlərə tarixilik prinsipləriylə yanaşaraq, real

gerçəklikdən uzaqlaşmamış, onların dərin təhlilini vermişdir. Eyni zamanda Səməd Vurğun bu əsərlərə ideya və məzmun prizmasından da yanaşmışdır. Belə ki, tarixi dayaqlara söykənərək, dövrün ictimai-siyasi zəminindən çıxış edərək, ədəbi-tənqidi fikirlərini təqdim etmişdir. Vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq missiyalarını assosiativ şəkildə bu əsərlərin ruhundan doğan əsas keyfiyyətləri qabardıb göstərə bilmişdir.

Şair türk dastançılıq ənənələrinə sıx şəkildə bağlanan bir sənətkar idi. Demək olar ki, müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanları çevrəsində bütün türk dastanlarına, əsətlər və əfsanələrinə ruhən yaxın olan bir şair idi ki, bu da müəllifin hər hansı bir dastan haqqında ədəbi fikir və mülahizələrini bildirib, bildirməməsindən asılı olmayaraq, bu folklor nümunələrindən yararlanmış və həmin nümunələri öz tədqiqat sahəsinə cəlb edə bilmişdir. Səməd Vurğun ümumtürk folklor dəyərlərinin elmi şərhinə öz elmi yaradıcılığında xüsusi yer ayırmışdır. Ümumtürk dastançılıq ənənəsi və Səməd Vurğun ədəbi-tənqidi dedikdə, ilk əvvəl Səməd Vurğunun bəhrələndiyi, türk dünyasının incilərindən biri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları yada düşür. Onun bu epos haqqındakı fikir və mülahizələrini yada salaq. Səməd Vurğun bu dastan haqqında yazırdı: "Çoxəsrlilik tarixi olan Azərbaycan ədəbiyyatı qüdrətli ədəbiyyatın yaradıcısı olan Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və rəşadət tarixidir. Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim abidəsi XII əsrdə yaradılmış məşhur epos – "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələrində xalqın qəhrəmanlığı, onun müdrikliyi və ümidləri əks olunmuşdur. Xalqın köçəri həyatı çox gözəl təsvir olunur. "Dədə Qorqud"un qəhrəmanları çadırlarda yaşayırlar. Bu eposda biz bir çox xalq qəhrəmanları və bəhəddarlarının obrazlarını görürük. Biz burada xalqın böyük optimizmini görürük. Mədəniyyət cəhəltə qalib gəlir. Namuslu qəhrəmanlar, namussuz xainlərə qələbə çalır, ədalət ədalətsizliyi məğlub edir. Qərribə burasıdır ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" hekayələrində çox cəsur və nəcib qadınlar təsvir olunmuşdur. Səfərə çıxan bəhəddarların qadın və nişanlıları öz toy günlərində əbədlilik bir sədaqət vəd edirlər" [4].

Əlbəttə, dastan haqqında söylənilən bu fikirlər yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında deyil, ümumiyyətlə, türk dastançılığına, onun dəyərlərinə Azərbaycan şairinin, mütəfəkkirinin verdiyi yüksək qiymətdir. Səməd Vurğun "Koroğlu" dastanı haqqında da öz çıxış və məqalələrində dəfələrlə söz açmışdır. Şair-alimin dastanın əsas qəhrəmanları haqqındakı sözləri daha təsirlidir. Xüsusilə, Böyük Vətən müharibəsi illərindəki çıxış və məqalələrində bir Koroğlu, Cavanşir, Babək kimi el qəhrəmanlarının adlarına tez-tez rast gəlirik. Bu ideyalara söykənən mütəfəkkir elmi düşüncəsi sahəsində daha böyük uğurlar qazanmışdır.

Səməd Vurğun elm deyilən bu idrakın qüdrətiylə klassik ədəbi irsə, onun yaradıcılarına dərin-dən bağlılığının nəticəsi idi ki, şair bu ədəbi simaları ədəbiyyatşünaslıq müstəvisinə gətirirdi. Dünya klassikləri ilə yanaşı, S. Vurğun türk xalqları ədəbiyyatının klassik simalarını da özünün tədqiqat obyektinə çevirmişdir.

Səməd Vurğun bu baxımdan Nizami irsinin türk xalqları ədəbiyyatına təsiri barədə söz açır. O özünün ədəbiyyatşünaslıq görüşlərində bu məsələyə toxunmaqla klassik özbək şairi Əlişir Nəvaini bu tədqiqata cəlb edir. O göstərir ki, Əlişir Nəvai irsi bir okeandır, ədəbiyyatşünaslığımız bu okeana müasir gəmilərlə çıxmaq əvəzinə, taxta qayıqlarla çıxır. Bu fikirləriylə o, bildirmək istəyirdi ki, Ə. Nəvai irsində hələ lazımi səviyyədə işıqlandırılmamış problemlər və ənənələr vardır. Həmçinin Nəvai irsinin türk xalqları ədəbiyyatına böyük təsirindən də danışır. Orta Asiya ədəbiyyatında özbək şairinin xüsusi bir yeri olduğunu qeyd edir. Səməd Vurğun haqlı olaraq bu şairi, Azərbaycan şairi kimi tanıdığını bildirir. Böyük mütəfəkkir bu fikrində, doğrudan da haqlı idi. Təsədüfi deyildir ki, "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları"nda F. Köçərli, Ə. Nəvai haqqında xüsusi bir oçerk verərək yazır ki, bu şair əslən Cığatay türklərindən isə də, Azərbaycan şüərası arasında artıq dərəcədə hörmət və şöhrət kəsb etmişdir. Və onlara Nəvainin təsiri artıq dərəcədə olubdur.

Səməd Vurğun bu ədəbi simaların yaradıcılıq yollarını araşdırıb öyrəndikcə, kəşf etdikcə nəşə görüb-götürür. Beləliklə də türk xalqları ədəbiyyatının incəliyinə qədər, bu ədəbiyyata nüfuz edərək analitik proseslərdən keçirir bu yaradıcılıqları, analiz və təhlil edərək estetik nəzəri düşüncə konsepsiyalar koordinatlarını müəyyənləşdirirdi. Dahi mütəfəkkirlər Nizami və Nəvainin yubiley komitələ-

rinin 3 dekabr 1940-cı il iclasındakı çıxışında Səməd Vurğun demişdir: “Bəs nə üçün biz özümüz yerlərdə Nizami və Nəvai haqqında konkret məqalələr yazmayaq və onları buraya –Moskvaya göndərməyək. Biz bu işi sevən moskvalı yoldaşlarımızın qüvvələrinə arxalanmalıyıq. Mən belə hesab edirəm ki, yerli yoldaşlar – azərbaycanlılar məqalələr yazmalı və öz məqalələrini, əsərlərini mərkəzi qəzetlərə və jurnallara göndərməlidirlər. Bunu unutmaq lazım deyil. Bunu təşkil etmək lazımdır. Mən və mənim yoldaşlarım son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir, hər yerdə onun adı bir azərbaycanlı şairi kimi çəkilirdi. Nəvai xüsusilə bütün Şərq xalqlarının ədəbiyyatından fars dilinin qovulması sahəsində olduqca böyük rol oynamışdır. Nəvainin şəxsiyyəti, siması olduqca əzəmətlidir. Nəvai yalnız böyük ədəbiyyat deyil, böyük dil də yaratmışdır. Nəvai bir alim kimi, dilşünas kimi, tarixçi kimi çıxış edir. O, son dərəcə çoxcəhətli istedadlıdır. Mən Nəvaini dərya ilə müqayisə etdim və dedim ki, bizim bəzi alimlərimiz onun sahillərinə taxta qayıqlarda üzmək istəyirlər. Mənim zənnimcə, bu dərயaya elm və mədəniyyət əsasında tikilmiş böyük bir gəmi salmaq lazımdır. Nizami şəxsiyyəti ilə çiyin-çiyinə böyük Nəvai dayanmışdır” [4, s.318].

Beləliklə də böyük özbək şairi Nəvainin Nizamidən yararlanması və özü də ədəbi bir zirvə yaratması fikri S.Vurğunun nəzəri-estetik görüşlərində xüsusi bir yer alır. Böyük mütəfəkkir bu və ya digər klassik türk xalqları ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında, bəlkə də, ilk elmi fikir söyləyənlərdən biri olmuşdur. Deməli, S.Vurğun yalnız poeziyasında deyil, eləcə də ədəbi-tənqidi, nəzəri-estetik görüşlərində də türk xalqları ədəbiyyatından, bu ədəbiyyatı təmsil edən müəlliflərin yaradıcılıqlarından bəhs etmişdir. Belə ki, S.Vurğun Sovet yazıçılarının ikinci qurultayındakı əlavə məruzəsində Sovet yazıçılarının birinci və ikinci qurultay arasındakı dövrdə keçdiyi yollardan, bədii fikir tarixindəki inkişaf mərhələlərindən çox millətli poeziyamızın 20 il ərzindəki uğur və nailiyyətlərindən söz açmışdır: “Bəşəriyyətin bədii fikri yalnız böyük ideyalar əsasında inkişaf edə bilər. Qabaqcıl fəlsəfi və siyasi ideyalardan kənarda heç bir böyük ədəbiyyat yaşaya bilməz və hətta ən parlaq istedadlarda ideyasızlıq xaosuna düşəndə sönür və məhv olurlar” [4, s.318].

S.Vurğun bir çox sovet xalqlarının şair və yazıçıları ilə yanaşı, Türk xalqları ədəbiyyatının parlaq poetik simaları haqqında da fikir söyləmişdir. Tokay, Abay və bir çox başqa demokrat şairlərin realist ənənələrinin canlanması və möhkəmlənməsindən öz məruzəsində söz açmışdır. Birinci qurultaydan keçən 20 il ərzində sıralarımıza xeyli yeni yaradıcı qüvvələrin gəlməsi haqqında danışmışdır: “Qazax xalqının dahi şairi Canbulun gur səsi bütün qüvvəsi ilə eşidildi. Dağıstanın xalq şairi S.Stalskinin, Abxazıyanın xalq şairi D.M.Qulianın yaradıcılığı möhkəmlənib çiçəkləndi. Oktyabrdan əvvəl öz əlifbası olmayan Qırğız, Başqırd, Mari, Çuvaş, Adıgey və başqa xalqların poeziyası əhəmiyyətli qələbələr qazandı” [4, s.320].

Məşhur türk şairi N.Hikmət haqqında da S.Vurğun bu məruzədə xüsusilə söz açır. Üslub və cərəyanların ədəbi meyillərin, bədii fikrin bəşəriyyəti irəliyə aparması barədə xüsusilə yüksək vurğularla danışır. S.Vurğun bu illərdə nəinki gözəl bir şair, böyük dramaturq, publisist, ictimai xadim, eləcə də görkəmli bir estetik və ədəbiyyatşünas kimi yetişmişdir. Şairin ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti də onu ədəbi tənqiddə daha da dəyərləndirərək, bu sahədə formalaşmasını, elmi tənqiddəki kamilləşməni bir də açıq-aydın şəkildə nümayiş etdirirdi. Elə ona görə ki, şairin bu məruzəsində ayrı-ayrı xalqların ədəblərinin bədii yaradıcılığındakı fərdi xüsusiyyətləri öz çılpalığı ilə müəyyən ştrix və cizgilərdə açıb göstərməyi bacarırdı. S.Vurğun yazırdı: “Xalqımız üçün ciddi imtahan, onun bütün qüvvələri üçün ciddi sınaq olan Böyük Vətən müharibəsi illərində xüsusilə aydın hiss edilirdi ki, şairin sözü insan qüvvəsinin sərkərdəsidir. Bununla əlaqədar olaraq vətənpərvər şair M.Cəlilin parlaq obrazını xatırlayaq. O, həbsxananın divarları arasında hər dəqiqə ölüm gözləyərək faşist cəlladlarına qarşı məğrur, nifrətlə dolu olan şeirlərini yaratmışdır:

*Soyuq cəsədi qussa da torpaq,
Odlu nəğmələri udmaz torpaq.
Zəfərlərlə ölən bir qəhrəmana,
Öldü söyləməyə kimin haqqı var.*

Bizim bütün böyük və kiçik xalqlarımızın şairlərinin hamısı bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamlayır və yaradıcı şəkildə zənginləşdirir” [4, s.323].

Müəllif məruzəsində türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılarının üzərinə dönə-dönə qayıdaraq onları qurultay iştirakçılarına təqdim edir, məruzənin bir yerində şair deyir: “Özbək şairi Q.Qulamın insanın sosializmdə xalqların vahid qardaşlıq ailəsindəki yüksək vəziyyətini ilhamla tərənnüm edən “Mən yəhudiyyə” adlı diqqətəlayiq şeirini xatırlayaq:

*Mən insan irqinin nümayəndəsiyəm,
Millətim insandır.
Silinəcək yer üzündən
İrqlər də, siniflər də...
İnsan özü qalacaq əsrlərdə əbədi
Ruhuma yaddır mənim din tiryəki zəhəri,
Bədənim də tanımır nə xəstəlik, nə zəli
Vətəndaşıyam böyük sovetlər ölkəsinin,
Ailəsinin üzviyyəm bizim yer kürəsinin.*

Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılarından bəhs edən S.Vurğun poeziyada qabaqcıl və mütərəqqi ideya carçısı kimi, onların obrazlarının müsbət keyfiyyətlərindən danışaraq onları xarakterizə edir. Eləcə də müəllif məruzədə epos və lirikanın nəinki əsas olduğunu, onların bir-biri ilə bağlı olmasını nəzəri cəhətdən əsaslandırır. Müharibə və müharibədən sonrakı illərdə S.Vurğun həmçinin qeyd edir ki, bir sıra poemalar çap olunmuşdur ki, bunlarda xalq baş qəhrəman kimi göstərilmişdir. Məsələn, Qazax şairi Tair Parakovun gənc sovet mühəndisinin obrazını müvəffəqiyyətlə göstərən "Axın" poeması Berdi Kerabayevin "Türkmən" poeması və bir sıra digər poemaların belə əsərlərdən olduğunu qeyd edir.

Şair bu məruzədə Özbək şairəsi Zülfiyyənin lirikasından söz açır. Xalqlar dostluğu ideyasını ifadə edən "Sən yetim deyilsən" şeirinin müəllifi Qafur Qulamın lirikasının böyük diqqətə layiq olmasını və müharibədən sonrakı şeirlər içərisində ən parlaq bir sənət nümunəsi olduğunu göstərir. V.Q.Belinski lirika haqqında yazmışdı ki, burada predmetin öz-özlüyündə elə bir qiyməti yoxdur. Məsələn, kitabın səhifələri arasından tapılan qurumuş bir çiçək nə böyük bir şeydir. Lakin həmin bu çiçək Puşkinə özünün ən yaxşı, ən tərəvətli, ən ahəngdar lirik əsərlərindən birini yaratmaq üçün imkan vermişdir.

Səməd Vurğun öz məruzəsində satirik janra da xüsusi bir yer ayırmışdır. O, dünya satirikləri içərisində Azərbaycan və türk xalqları ədəblərinin də adını böyük fəxarətlə, iftixar hissi ilə qeyd etmişdir. “Yoldaşlar, poeziyamızın məsələlərindən danışarkən satirik poeziyanı da unutmamaq olmaz. Satiranın kəskin və uzaqvuran silahı xalq tərəfindən sevilir və bu silah bizim poetik cəbbəxanamızda mühüm yer tutmalıdır. Bizim satira klassiklərin yaradıcılıq irsinə arxalanır. Krılov, Qriboyedov, Nekrasov, Şevçenko, Sabir, Abay və Abdulla Tokay kimi şairlərin satirik əsərlərinin əsasını vətənə və xalqa məhəbbət, zülmə və rəzalətə nifrət hissi təşkil edir. Bu böyük ənənələrin yaradıcılıq yolu ilə mənimsənilməsi məsul və mürəkkəb satira janrında yazmağa girişmiş, müasir şairlər üçün də çox səmərəli ola bilər” [4, s.349]. Doğrudur, Səməd Vurğun məruzədə türk xalqları ədəbiyyatında yaranan satirik janra toxunur, lakin bu ədəbiyyatlarda az sayda satirik şeirlər yazılmasından gileylənir. S.Vurğun eyni zamanda Qazaxıstanda və Qırğızıstanda maraqlı satirik əsərlərin yarandığını qeyd edir.

S.Vurğun məruzədə bir daha Ə.Nəvai üzərinə qayıdır. O, bu məsələ üzərində dayanaraq böyük sələflərimizin yaradıcılığında onun öz zamanəsinə görə yeni realist başlanğıc olduğunu görməyən vulqar ədəbiyyatçıların yanlışlığını qeyd edir. Məhz bu şairin saray şairlərinin əksinə olaraq əsl xəlqi və həqiqi poeziya yaratdığını bildirir. Müəllif göstərir ki, əgər saray şairləri ən çox hakimlərə qəsidə yazıb, işğalçıları və xalq azadlığını boğanları tərif etmişlərsə, Nəvai isə ədəbiyyata şəhər us-

talarının, sənətkarların, kəndlilərin və kəndli qadınların, şairlərin və bəstəkarların, müdrik alimlərin və qulların, xalq qəhrəmanları və bahadirlərin obrazlarından ibarət tam bir qalereya gətirmişdir. Həm də bu obrazların hamısı böyük bir məhəbbətlə tərənnüm olunmuşdur. Sonra S.Vurğun bu dediklərinə əlavə olaraq yazır: "Əgər bizim uzaq keçmişdə yaşamış səlflərimizin yaratdıqları əsərlər tarixin, əsrlərin imtahanından çıxma bilmişsə, bunu hər şeydən əvvəl və başlıca olaraq onunla izah etmək lazımdır ki, onların əsərlərində böyük həyat həqiqəti dahiyənə tərənnüm edilmişdir" [4, s.354].

S.Vurğun bu məruzədə demokratizm və xalqilik məsələsinə toxunaraq bir daha Abay və Abdulla Tokay üzərinə qaydır. Onların yaradıcılığını bu məsələlərlə bağlayır. Şair göstərir ki, gələcəyə gedən yol millətlərin, milli dillərin və milli mədəniyyətlərin çiçəklənməsi yoludur. Bu fikir həmçinin bütün türk xalqlarına da aiddir. Bu da məlumdur ki, milli forma dialektik bir şəkildə inkişaf edir. Milli formaya donmuş şəkildə baxılmamalıdır. Şairin poeziya haqqında söylədiyi aşağıdakı obrazlı fikirləri, əlbəttə, intəhasız olaraq türk xalqları ədəbiyyatına, daha konkret desək, onun poeziyasına münbər etmək məqsəduyğundur. Azərbaycanın görkəmli xalq şairi S.Vurğun yazırdı: "Mənə elə gəlir ki, poeziyamızın bugünkü vəziyyəti uçuşa hazırlaşan qartalın vəziyyətini xatırladır. O, ətrafa baxıb öz uçuşu üçün geniş üfüqlər axtarır və qüvvə toplayır. Biz möhkəm inanırıq ki, bu uçuş baş tutacaqdır. Bunun üçün bizdə qüdrətli qartal vardır. Bu bizim böyük sovet poeziyamızdır. Qarşımızda geniş üfüqlər də vardır. Bu bizim geniş həyatımız, sosialist varlığımızdır. Yüksək uçuş üçün yüksək fəza da vardır" [4, s.374].

Əlbəttə, türk xalqları poeziyası da çoxmillətli sovet poeziyasının bir tərkib hissəsi olmaqla, şairin poeziyamız haqqında söylədiyi bu yüksək fikirlərin, şübhəsiz ki, tərkib hissəsi və eləcə də bu poeziya qartalını əngin fəzalara qaldıran möhkəm və sarsılmaz, qüvvətli qanadlarıdır. S.Vurğun türk xalqları poeziyasına olan böyük sevgi və sayğının nəticəsi kimi bu fikirlər daha zəruri və gərəklidir. Əlbəttə, bu da türk xalqları poeziyasının yüksək təsirindən irəli gəlir. Türk xalqları poeziyasından öyrənməsi şairin bu mövzuya məhz dönə-dönə qayıtmasının başlıca səbəblərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 7 mart 1997.
2. Səməd Vurğun. Bibliografiya. Bakı, 2016. M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.
3. Həbibbəyli İsa. Akademik Səməd Vurğun Vəkilov. Bakı, 2015.
4. Səməd Vurğun. 6 cildə, VI cild. Bakı, "Elm", 1972-ci il.

TURKIC PEOPLE LITERATURE IN THE LITERARY-THEORETICAL THOUGHTS OF SAMAD VURGUN

SUMMARY

The article deals with the unity of praise and cognition in the literary activity of Samad Vurgun. Here is investigated the scientific heritage of the great thinker in the especial form. Samad Vurgun's scientific-aesthetic views about the Turkish literature which was the main part of poets scientific activity is explained widely. At the same time here is spoken about the literary heritage of the well-known persons of Turkic people literature.

In the article are explained the great Azerbaijani poets thoughts about the Turkic literature in his speech, lectures in a proper manner.

In the article the scientific-theoretical thoughts of Samad Vurgun are shown as the main object and here is shown each of the different authors' connections with Azerbaijan literature. Here is also clearly shown the forms of the poets' scientific broad views.

**ЛИТЕРАТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В ЛИТЕРАТУРНО-
ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ САМЕДА ВУРГУНА**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о единстве воспевания и интеллекта в творчестве Самеда Вургуна. Анализируется научное наследие мыслителя. Исследуются научно-эстетические взгляды, являющиеся важной составной частью научного наследия Самеда Вургуна.

Предметом исследования явилось творческое наследие видных представителей литературы тюркских народов. Широко освещаются высказывания и мысли великого поэта о литературе тюркских народов в статьях и выступлениях.

В статье также исследуются научные, теоретические высказывания поэта, которые являются основным объектом исследования, подтверждающие наличие духовной связи каждого из тюркских народов с азербайджанской литературой. Подчёркивается организованное изучение научного мировоззрения поэта.

UOT: 821(=512.1)

Ofelya İsmayılova *

ZƏLİMXAN YAQUB YARADICILIĞINDA ÜMUMBƏŞƏRİ DUYĞULAR

Açar sözlər: Zəlimxan Yaqub, poeziya, bədii tərcümələr, bəşəri dəyərlər

Key words: Zalimkhan Yagub, poetry, literary translations, human values

Ключевые слова: Зелимхан Ягуб, поэзия, художественные переводы, общечеловеческие ценности

Bir şairi var türk ellərinin... Dili şirin, özü mülayim, sözü kəsərli, hələ cavan ikən müdrik kamalı ilə seçilən, sözü-söhbəti tükənməz Zəlimxan Yaqub. Elə bil sinəsində qaynar bir çeşmə vardı. Onu hələ körpəlikdən ana laylası ilə yanaşı, telli sazın ecazkar səsi oxşamışdır. Öz təbircə desək:

Saz üstə köklədin məni

Ozan oldum, ulu dünya!

Yazan oldum, ulu dünya! [1, s.5]

Xalq poeziyasına, xalqın ictimai əhval-ruhiyyəsinə dərindən bələd olan şairin yaradıcılığı milli köklər üzərində göyərüb formalaşmışdır. Səməd Vurğun ədəbi məktəbinin istedadlı davamçısı, Hüseyn Arif və Osman Sarıvəlli kimi ustad sənətkarların xeyir-duası ilə ədəbiyyata gələn «Sazla havalıyam, sözlə doluyam» deyərək, Dədə Qorqud qopuzunun seyrindən güc alan Zəlimxan Yaqub poeziyamızın büllur saflığını, həm də müdriqliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Mövzu müxtəlifliyinə, məzmun rəngarəngliyinə baxmayaraq, onun əsərlərinin ümumi qayəsi Azərbaycan və Azərbaycançılıqdır. Onun şeir və poemalarının bir qismi Vətən və onun taleyini əks etdirirsə («Göycədən gələn səslər», «Vətən yaraları», «Şair harayı», «Sizi qınamıram»), ikinci qismi Vətənimizə ləqayətlə xidmət etmiş insanlara, türk dünyasının tarixi şəxsiyyətlərinə həsr olunmuşdur («Böyük ömrün dastanı», «Yunus İmrə», «İnsan», «Aşıq Ələsgər», «Cavidin qız balası», «Əbədiyyət dastanı», «Peyğəmbər»).

Şair söykəndiyi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin mövzu, ideya, ruh, üslub, vəzn baxımından davamçısıdır. Aşıq poeziyasının ənənəvi mövzuları – Vətən, təbiət, saz, ictimai-əxlaqi mövzular Zəlimxan Yaqub poeziyasında müasir nəslin, yeni dövr Azərbaycan ziyalısının dünyaya və tarixə müasir baxışı prizmasından işıqlandırılır. Professor S.Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, «onun poeziyasında Füzuli daha Leyli həsrətinə deyil, müasir ictimai gerçəkliyimizin dərd-sərinə ağlayır. Dədə Qorqud, Xətai, Koroğlu öz hikmət, qeyrət və qəhrəmanlıq örnəyi ilə bugünkü azərbaycanlının köməyinə gəlir».

Öz yurduna, torpağına, onun tarixi taleyinə, millətinə, dininə ən kövrək məhəbbətlə bağlı olan vətənpərvər şair vətəndaş duyğularını, düşüncələrini, yaşantılarını və nəhayət, dünyaya gəlişini «Gəldim» şeirində klassik forma və gözəl bir biçimdə əks etdirir. Şeirdən bir neçə bəndi təqdim etməklə, onun rus dilində necə səsləndiyini izləyək.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: Ismayilova-ofelya@mail.ru

Gəldim

*Mən yerin altından çıxdım,
Mən yerin altından gəldim.
Bir uca göylə bağlı
İlahi səsdən gəldim.
Ruhum halal mayadan,
Mayam nurdan, ziyadan.
Dağdan, daşdan, qayadan,
Dəmərdən, misdən gəldim.
Mənəm haqqın aşığı,
Söz haqqın yaraşığı.
Eşqim Allah ışığı
Haqq adlı dostdan gəldim [2, s.194].*

Я пришел

*Из-под тверди, тьмой объятой,
Из-под тверди я пришел.
Из божественного гласа,
И грома, града я пришел.
Духом, помнящим наследье,
Чтящим вещи заветы.
Из скалы, железа, меди
Клада, злата я пришел.
Я ашуг добра и блага,
Мне дана певца отвага,
Вечным данником Аллаха
К вам, собратья, я пришел [3, s.14].*

İstedadlı yazıçı, şair və gözəl mütərcim Siyavuş Məmmədzadə orijinaldan irəli gələn səmimi-lik, etiraf duyğularını tərcümədə saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Şeirir hər hansı bir poetik parçasında (şeir bütövlükdə verilməmişdir) tərcüməçinin böyük həssaslıq və orijinala sadiqliyinin şahidi olur. Digər hissələrdə şair-tərcüməçi sənət həqiqətinə maksimum əməl etməyə nail olmuşdur.

Azərbaycanın bugünkü tarixi faciəsinin səbəblərini, köklərini axtaran şair zaman-zaman özünə, tarixə, ruhlara, günahkarlara və günahsızlara verdiyi sonsuz suallara cavab axtarır, həqiqət axtırır. Həqiqət axtarışında şair «dəmir çarığ» geyib, dəmir əsa götürərək tarixə səyahətə çıxır, mənəviyyat aləminə üz tutur. Zamanın və tarixin çətin suallarına cavabları da şair Yunus İmrə halallığında, Yunus İmrə fəlsəfəsində, Dədə Qorqud hikmətlərində, Aşıq Şəmşir ləyaqətində, Dədə Ələsgər öyüdündə, sazın, sözün harmoniyasında tapır.

Yunus İmrəyə

*Məni məndə gəzmə, məndə deyiləm,
Bir mən vardır məndə, məndən içəri.
Yunus İmrə*

*Heç gərək yoxuymuş səni görməyə,
Əllərim toxunan budaqdasanmış,
Yaşıl zəmilərə baxdım, düşündüm,
Səpilən dəni kimi torpaqdasanmış!
Qəlbimə sirdaşsan, könlümə yarsan,
Hayana boylandım, hər yerdə varsan.
Gülsəm, dodağımda çiçək açarsan,
Ağlasam, yaş kimi yanaqdasanmış! [2, s.23]*

Юнису Эмре

*Не ищи во мне меня, не во мне я, не во мне,
Существует «я» во мне, что во мне, а не вовне.*

Юнис Эмре

*Даже не было нужды мне искать твои следы,
Оказалось, в плоти древа, что рука моя касалась.
Поглядел окрест на нивы, любовался на цветы,
Ты в земле таишься, верно, словно семя, оказалось!
Ты наперсник моих дней, спутник на семи ветрах
И куда ни посмотрю – ты стоишь в моих глазах.
Засмеюсь – и слышу, голос расцветает на устах,
А заплачу, глянь, слезинка с твоим вздохом увязалась! [3, s.80]*

Mütərcim Siyavuş Məmmədzadə bədii tərcüməyə əsl yaradıcı sənətkar münasibəti ilə yanaşmışdır, Zəlimxan dünyasını rus oxucusuna layiqli bir şəkildə tanıtmışdır. Rus variantında şeirin həcmi bir qədər artmışsa da, şeir təsirli, təbii və inandırıcı səsləndirilmişdir.

Müdrək şairimiz Zəlimxan Yaqub həqiqətin sorağında, yaxın və uzaq tarixlərə virtual səfərinə də fəlsəfi-dini görüşləri və poetik irsi ilə Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatı və fikir tarixində dərin iz buraxan, elə sağlığında şəxsiyyəti əfsanəyə çevrilən, xalq tərəfindən uca tutulan, sevilən XI-II əsrin böyük sufi şairi Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə rastlaşır. Böyük Şərq müdrikinin parlaq obrazı onu cəlb edir, düşündürür, o başa düşür ki, yalana, harama, nəfsə, rüşvətə Rumi fəlsəfəsi ilə qalib gəlmək olar.

Həyatın bir anında şairin xəyalları, duyğuları və düşüncələri həqiqətə çevrilir və ona bu ziyarət nəsib olur. Budur şair Mövlana türbəsinin qarşısındadır, böyük və müdrək İnsan qarşısında. Və elə şeir də «*Mövlana türbəində*» adlanır:

*Haqq yolunda əriyən, yana-yana şam olan,
Ətiqadı yenilməz, əqidəsi tam olan,
Sözü Allah kəlamı, bayrağı islam olan,
Tanrıya heyran yatır Mövlana türbəində!
Allahdan aşağıda ucaların ucası,
Ustadların ustadı, xocaların xocası.
Şəmsin könül həmdəmi, Şərqin ulu qocası,
Haqqa mehriban yatır Mövlana türbəində! [2, s.21]*

В тюрбе Мовланы

*Его мудрых речей в сотню книг не вместить,
Тьма вопросов – ответов на них не вместить.
И в дастаны дастан, что велик, не вместить,
Тот, кто был несравненным – в тюрбе Мовланы!
Ниже Господа он, выше смертных живых,
И устатов устад, святейший святых,
И наперсник Шамси, наставник владык,
Окруженный почтеньем – в тюрбе Мовланы! [3, s.78]*

Zəlimxan Yaqubun nə Yunus İmrə, nə Mövlana Rumi şəxsiyyətlərinə müraciəti təsadüfi hadisə deyil. O, zəngin və qədim tarixə malik ədəbiyyatımızdan, onun görkəmli yaradıcılarından ən fəal şəkildə və sənətkarlıqla bəhrələnən, mənəvi qaynaqlarımıza və klassik poetik ənənələrə sıx bağlı olan bir şair kimi özünü təsdiq etmişdir. Elə türk dünyasının böyük şairi, ölümsüz söz ustadı, öz za-

manının ecazkar sənət nümunələrini yaratmış Məhəmməd Füzuli dühasına müraciəti də buradan irəli gəlir. İraq dəftərindən olan «Görüş-ayrılıq» şeirində o, çağdaş dərdlərimizi və sevinclərimizi qədim dövrlərdən gələn dərdlərimiz və sevinclərimiz ilə vahid bir kontekstə salır:

Görüş-ayrılıq

*Səndən xətirçəməm Füzuli babam,
Qəbrinin daşından öpüb gedirəm.
Gözümün yaşını çiçəklər kimi
Məzarın üstünə səpib gedirəm.
Ömür bağışladın, ölməz elədin
Leyli də, Məcnun da yaşar sinəndə.
Təzə pöhrəsiyəm Azərbaycanın,
Sözün sünbülündə dənəm, ay ustad!
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Nişanə yetirən mənəm, ay ustad!
Sevgini ən dadlı bir şərbət kimi
Bütün nəsillərə içirən babam.
Ərəbin dərini türkün dilində
Dünyanın qəlbinə köçürən babam! [2, s.57]*

Обращение к Физули

*Приложившись устами к могильной плите,
Твой последний приют, Физули, покидаю.
Может, слезы мои обернувшись цветком,
Твою боль переймут, Физули... покидаю...
Ты Лейли и Меджнуна оставил векам,
Их бессмертье – награда и подвиг устада.
Я – зеленый росток, эхо братской земли,
Только зернышко в колосе вечного Слова.
Довелось донести до багдадской земли
Мне привет Видади – голос века иного!
Сказ арабской земли на «тюрки» воплотив,
Ты поведал о нем всему белому свету,
И любви вдохновенной бессмертный мотив
Мир испил, как шербет благородный поэту! [3, s.105]*

İstedadlı mütərcim S.Məmmədzadə şeirin tam hüquqlu müəllifi kimi gözəl bir əsər yaradır, rus dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə edir, həm məzmun, həm ahəngdarlıq Azərbaycan dilində olduğu kimi qorunub saxlanılır. Yalnız II bəndin III sətrində müəllifin işlətdiyi «**Təzə pöhrəsiyəm Azərbaycanın**» ifadəsi rus dilinə «**Я – зеленый росток азербайджанской земли**» kimi tərcümə olunsaydı, zənnimcə, daha düzgün olardı.

Haqqın işığıyla dünyaya gəlmiş Zəlimxan Yaqubun taleyinə 1994-1996-cı illər türk dünyasını, islam aləmini, qoca Şərqin müqəddəs yerlərini görmək və duymaq xoşbəxtliyi nəsib olur. Özü dediyi kimi: «Bu gör-götür dünyasında gördüyümü götürdüm, duyduğumu yazdım, düşüncələrimi kağıza köçürdüm. Müqəddəs Məkkəyə ziyarət etmək, Kəbənin içinə girmək, ulu Tanrıya qovuşmaq onun qisməti olur. Və bu səfərdən yaranan İraq dəftəri silsiləsindən olan «Kəbənin qara daşı» şeiri oxucuda maraq oyadır.

Kəbənin qara daşı

*Allahın əliylə göylərdən düşüb,
Bəndənin gözləri görüb bu daşı.
«Birləşin!» – nidası Allah yolunda*

AMEA

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1*

*Çağırır qardaşı qardaşa doğru.
Bu görüş taleyin, vaxtın, zamanın,
Yatmış duyğuları oyatmasıydı.
Allahı əlindən alınanların
Yenidən Allaha qayıtmasıydı! [2, s.38]*

Черный камень Каабы

*Десницей Аллаха ниспослан с небес,
Его освятило высокое око.
И люди к святыне направили взор,
Сплотились теснее по вере собратья.
И это сплочение тысяч людей
Внушало, что пробил час пробужденья
Забывших о Боге безбожных детей,
Настала пора возвращения! [3, s.84]*

Tərcüməçi qarşılıqlı tərcümədə məzmunu, formanı və heca bölgüsünü qoruyub saxlamışdır, orijinala sadiqlik nümayiş etdirmişdir. Çərçivə məhdudluğundan şəirdə yalnız 2 bənd nümunə gətirilmişdir, şəir isə Azərbaycan variantında 10 bənddən ibarətdir. S.Məmmədzaadə rus variantında bir qədər sərbəstliyə yol vermiş, şəirin bəndləri artırılmışdır.

Ümumiyyətlə, nümunələr gətirdiyim «Bir əli torpaqda, bir əli haqda» kitabına daxil edilmiş şeirlərin əksəriyyəti ictimai-siyasi məzmun və səciyyə daşıyır. Bu şeirlərində biz Zəlimxan Yaqubu kövrək, zərif duyğular müəllifi kimi yox, xalqımızın köklü problemlərini, dərdlərini, ağrı-acılarını əks etdirən vətəndaş-şair kimi görürük. Bu dərd doğma torpağımızın dərdidir, bu dərdi o, yana-yana yaşayır, qovrula-qovrula hiss edir, lakin bu dağlar boyda dərd şairin nikbin ruhunu sındıra, onu ümitsizləşdirə bilmir.

İki alman dövlətinin yenidən birləşməsini görəndə, doğma torpağının iki yerə bölünməsi şairi sarsıdır, bu birləşməni isə bəşəri xoşbəxtlik adlandırır. Onun Almaniya dövlətinə səfəri zamanı yazılmış silsilə şeirləri oxucuya gözəl təsir bağışlayır.

*Almaniya dəftəri
Eyni adlı şeirin müəllifi, dahi alman şairi
İohan Volfqanq Höteya*

Сәyyah nəğməsi

*«Сәyyah nəğməsi»ni yazan nəğməkar,
Bu yurdu görməmək günah olarmış.
Ürəkdə duyğular tanrılaşanda
Nə qüssə, nə kədər, nə ah olarmış.
Qaya kölgəsində axşam düşərmiş,
Ağac kölgəsində sabah olarmış.
Göy çətən qucağı, gur bulaq başı
İnsana ən ulu dərğah olarmış [2, s.65].*

*Из стихов о Германии
«Кто хочет постичь поэта, должен
отправиться в его страну»
Гете*

Песня странника

*С названием стихов повторяю поэта.
Не увидев страны, не познать ее сына.*

ANAS

*Вот она, предо мною, в смене тени и света,
Еще дремлет трава. Луч встречает вершина.
И яснее душа, и печали долой,
Открылется сердце внушеньем природы,
И зеленый лужок, и родник под скалой
Навевают высокие оды свободы [3, с. 49].*

Gördüyümüz kimi, tərcüməçi S.Məmmədşadə bir qədər orijinaldan uzaqlaşmış, sərbəstliyə yol vermişdir. Şeirin ithaf yazısında məna dəyişdirilib, Höteyə xitabən deyilmiş cümlə, Hötedən götürülmüş sitatla əvəz olunmuşdur, rus variantında olan 3-4-cü sətirlər orijinaldan bir qədər zəif görünür.

Bir şair kimi incə, zərif hiss və duyğularını sətirlərdə gözəl ifadə etməyi bacaran Zəlimxan Yaqubun bir şeirinə də diqqət yetirək və onun rus dilində necə səsləndiyini izləyək:

***Ərdəbildə Şeyx Səfi türbəsində
Şah İsmayıl Xətəinin məzarı başında düşüncələr***

*Qızıl baxtım, qızıl taxtım, qızıl tacım hey,
Həm uğurum, həm qüsurum, ağrım-acım hey,
Bu günümə çoxdu sənə ehtiyacım hey,
Şeyxim mənim, şahım mənim, şairim mənim!
Əldən çıxdı fürsət mənim, cəm mənim deyil,
Göyçə yoxsa, necə deyim qəm mənim deyil,
Təbriz, Dərbənd həm mənimdi, həm mənim deyil,
Tacım uçdu, belim sındı Xudafərinde,
Şeyxim mənim, şahım mənim, şairim mənim!
Ömrümüzü közə tutub, oda verdilər,
Özümüzü özgələrə qida verdilər.
Nəvələrin Borçalını yada verdilər
Şeyxim mənim, şahım mənim, şairim mənim! [2, s. 54]*

***Раздумья у праха шаха Исмаила Хатаи
В тюрбе «Шейха Сафи»***

*Златой венец, златой престол, моя вершина,
Мой звездный час, мой грозный час, моя кручина,
Вспомнить о тебе есть повод и причина.
Мой шейх, мой шах, мой праведный поэт.
Упущен час, упущен шанс, судьбы капризы,
Была единая земля, без всякой визы,
Рукой поддать нам было до Тебриза.
Плетутся козни чередом старинным,
Враги сошлись в усердии едином.
С тех пор, как я разъят Худаферином.
Кромсали нас, крошили нас, кроили,
Чужим раздали земли, раздалили,
Твои потомки «щедрость» проявили [3, с. 103].*

Siyavuş Məmmədşadə hər iki dilin poeziyasının üslub xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olan şair-tərcüməçidir. O, adətən tərcümələrdə təbii, axıcı, səlis bir dildə nümunə yaradır. Bu tərcümədə isə o, sanki, şeirin «damarını» tuta bilməmişdir, başlıq tərcümə olunmamışdır, halbuki o, I bəndin 4-cü sətirində verilmişdir. O biri bəndlərdə isə orijinalda olduğu kimi 4-cü sətir təkrar olunmur və bunun-

la da şeirin təsir qüvvəsi azalır. «Прax» sözü rus dilindən «kül» kimi tərcümə olunur, halbuki «mə-zardan» söhbət gedir, Göyçə, Dərbənd və Borçalı ifadələri çevirmədən kənarda qalmışdır.

Zəlimxan Yaqub daima axtarış yollarında olan şairlərdən idi. Onun poeziya çəmənini rəngarəng çiçəklərlə zəngin idi – göylərin nəfəsi, taleyin səsi, Ana laylası, Ata öyüdü, sevgi dolu ürək, kövrək pıçıltılar, təbiətin gözəlliyi, bulağın zümzüməsi, ruhumuzu oxşayan saz havası – onun müraciət etdiyi mövzular idi. Azərbaycan xalqının tarixi dünəninə və narahat bu gününə həsr olunmuş əsərləri yüksək ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik idi. Onun poeziyasında janr, forma məhdudluğu olmadığı kimi, məzmun da sərhəd tanımırdı.

Bu məqalədə gözəl şair, poeziyamıza qeyri-adi nəfəs gətirən Zəlimxan Yaqubun ictimai-siyasi mövzularda yazılmış uğurlu şeir nümunələrindən və onların tərcümə variantlarından paralel misallar gətirdik. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyəm ki, şairin epik poeziyasının zirvəsi sayılan və Ümummilli liderimiz, fenomen şəxsiyyət Heydər Əlirza oğlu Əliyevə həsr etdiyi «Böyük ömrün dastanı» (2004), «Əbədiyyət dastanı» (2008), 90-cı illərin əvvəllərində H.Əliyev şəxsiyyətinə, xalqı düşdüyü ağır vəziyyətdən, xaosdan çıxara biləcək o böyük İnsana həsr olunmuş «Allahım, mənə bir ağsaqqal ver», «Qurtuluş», «Xalqın ehtiyacı var» kimi poemaları hələ də tərcümə olunmamışdır və öz gələcək mütərcimlərini gözləyir. Ümid edirəm ki, belə tərcümələr Azərbaycan tərcüməçilik məktəbinin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağıyeva-İsmaylova O. Azərbaycan ədəbi nümunələrinin rus dilinə tərcüməsi. Bakı, "Mütərcim", 2012.
2. Yaqub Z. Bir əlim torpaqda, bir əlim haqda. Bakı, "Azərbaycan", 1997.
3. Ягуб З. Сказы саза (стихи и поэмы). Москва, «Новости», 2008.

THE HUMAN VALUES IN THE WRITINGS OF ZALIMKHAN YAGUB

SUMMARY

The legacy of the national poet Zalimkhan Yagub attracts great interest of society. His analyzed and compared lyrics in this context are studied scientifically. The closer examination of his works from the scientific and literary points of view will offer great value to the next generation and will develop their qualities such as humanism, patriotism, consciousness and respect for the elders.

The article discusses the theoretical issues of original translation too. Referring to the verses of Zalimkhan Yagub, which were translated by the talented translator Siyavush Mammadzadeh, is told about the literary interrelations of the translation from the original.

ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗЕЛИМХАНА ЯГУБА

РЕЗЮМЕ

Наследие народного поэта Зелимхана Ягуба, как ценный источник, вызывает большой интерес. Его лирика, проанализированная и сравненная именно в данном контексте, исследуется в научном плане. Исследование его произведений с научной и литературной точки зрения станет полезным для подрастающего поколения и будет развивать у него такие качества, как гуманизм, патриотизм, правдивость, уважение к старшим.

В статье также рассматриваются теоретические вопросы перевода из оригинала. Ссылаясь на стихи Зелимхана Ягуба, которые были переведены талантливым переводчиком Сиявушом Мамедзаде, рассказывается о литературных взаимосвязях перевода из оригинала.

UOT: 821(=512.1)

Maya Həsənlı*

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin
İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir –
Qrant № EİF/ GAM-4-BGM-GİN-2017-3(29)-19/14/5*

QAZAX VƏ QIRĞIZ XALQLARININ REPRESSİYASI ƏDƏBİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: repressiya, türk xalqları, Sovet imperiyası, qazax, qırğız

Key words: repression, Turkish people, Soviet empire, Kazakh, Kyrgyz

Ключевые слова: репрессии, тюркские народы, советская империя, казах, киргиз

XX əsr türk xalqlarının həyatında istər ictimai-siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni baxımdan böyük nailiyyətlər, uğurlu hadisələrlə dolu bir dövr olduğu qədər ağır faciələrlə də yadda qalmışdır. 1918-ci ilin 28 mayında Şərqdə ilk respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Azərbaycanla bərabər Orta Asiyada yaşayan digər türk xalqları yaranmış şəraitdən istifadə edərək, müstəqillik uğrunda mübarizə aparmış və buna nail olmuşlar. Lakin müstəqillik, azad yaşamaq səlahiyyəti qısa zamandan sonra bolşeviklər tərəfindən amansızcasına, işğal yolu ilə Azərbaycan və Orta Asiyada yaşayan digər türk xalqlarının əlindən zorla alınmışdır. Altı yüz il ömür sürmüş, dünyanın üç qitəsinə öz hakimiyyətini yaymış böyük Osmanlı imperiyası da çətin sınaqlar qarşısında süqut etmiş, əvəzində isə minlərlə türk əsgərinin qanı bahasına böyük mücadilənin nəticəsində müstəqil Türkiyə Cümhuriyyəti qurulmuşdur.

Yarım əsr ərzində baş verən iki dünya müharibəsi bəşər tarixində silinməz izlər buraxmışdır. Faciənin miqyasını imperialist düşüncə ilə dövlət idarə edənlər daha da genişləndirmişlər. İki dünya müharibəsi arasındakı zaman kəsiyində bolşevik imperiyasının işğalında olan türk xalqları repressiya adlanan ağır və faciəli mərhələdən keçmişdilər. Aparıcı ziyalılar, ədiblər, siyasi xadimlər, o cümlədən sadə vətəndaşlar qırmızı terror və ya Stalin repressiyası kimi tanınan kütləvi qırğının qurbanı oldular. Sovet hökuməti yeni yaranmış olan dövlətini gücləndirmək və ölkənin sabahı üçün “təhlükəli” olan qüvvələri təmizləmə istiqamətində cəza tədbirlərinə-repressiyaya başlamışdı. Dövrünün görkəmli adamları “xalq düşməni”, “pantürkist”, “panislamist”, “sui-qəsdçi”, “sosialist turançı” adları altında həbs edilir, sürgünə göndərilir, ağır katorqa işlərinə cəlb olunur, işgəncələrə məruz qalır və güllələnir, xüsusi edam üsulları ilə kütləvi qətl edilirdilər.

Bu taleyi bütün ağrı-acısıyla yaşayan xalqlardan biri qazaxlar oldu. Tarix boyu qazax torpaqları strateji baxımdan “bütün Asiyaya açılan qapı” vəzifəsini icra etmişdir. Çar Rusiyası dövründə bu torpaqların işğalı xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. 1865-ci ildə bu planın icrası tamamlandı: ucsuz-bucaqsız qazax bozqırı imperiyaya ilhaq edildi.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarında baş verən milli oyanış, istiqlal uğrunda mübarizə Qazaxıstanda da bir proses kimi vüsət aldı. Hələ 1906-cı ildə qazax türkləri Bökey xanın başçılığı al-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: mayaaxundova93@gmail.com

tında öz milli partiyalarını qurmuş, dövrün ziyalıları bu birlik altında birləşib xalqın milli şüurunun oyadılması, əhalinin savadlanması və nəticədə əsarətdən xilas olub müstəqillik əldə etmək uğrunda çalışdılar. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra yaranan əlverişli şəraitdən istifadə edən qazaxlar müstəqillik uğrunda fəaliyyətlərini daha da aktivləşdirdilər. Həmin ilin noyabr ayında qəbul edilən “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi” imperiyanın tərkibindəki ayrı-ayrı xalqlara, o cümlədən türk xalqlarına öz müstəqil dövlətlərini qurmaq hüququ verirdi. Elə həmin ildə də qazaxların milli partiyasının adı Alaş Orda kimi dəyişdirilir və qazax türkləri öz müstəqilliklərini elan edirlər. Alaş Ordanın öndə gedən üzvləri Əlixan Bökeyxan (1870-1937), Əhməd Baydursunoğlu (1873-1937), Miryaqub Dövlətoğlu (1885-1935), Maqcan Cumabayev (1893-1938) kimi təəssübkeş qazax ziyalıları idilər. Alaş Orda eyni zamanda qırğız ziyalılarının da müstəqillik uğrunda mübarizə ocağına çevrilmişdi. Bişkekdə Abdikerim Sadikov (repressiya qurbanlarından) partiyanın yerli şöbəsini açmış, qırğız öncülləri burada toplaşmışdı. Sonralar Stalin repressiyasının qurbanı olan Qasım Tınıstanov (1901-1938) da Alaş partiyasının üzvlərindən idi. Qazax türklərinin müstəqilliyi uzun sürmədi və Bolşevik hökuməti vədinə xilaf çıxaraq yeni azadlığa çıxmış dövlətləri işğal edib SSRİ-nin tərkibinə qatdı. 1920-ci ildə müstəqilliyi qəsb edilən Alaş Orda da Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Sovet hökuməti 20-ci illərdən etibarən, ilk növbədə Alaş Ordaçıları olmaqla xalqın milli ideallarının daşıyıcılarına, istiqlalçı ziyalıları, ictimai-siyasi xadimlərə qarşı təzyiqlərə, həbslərə başladı. “Qazaxıstanda, eyni zamanda digər türk dövlətlərində milli şüurun oyandığını görən sovet hakimiyyəti bunu əngəlləmək üçün düşünən beyinləri təsirsiz hala gətirir. Xalqın “ziyalılar qətlia-” adlandırıldığı 1936-1937-ci illər siyasi soyqırımda qazax ziyalılarının 80%-i güllələnir, bir qismi isə Sibirə sürgünə göndərilir” [1, s.181]. Bu dövrdə Qazaxıstanda Şakərim Kudaiberdioğlu (1858-1931), Əhməd Baytursunoğlu (1873-1938), Miryaqub Dövlətoğlu (1885-1937), Maqcan Cumabayev (1893-1938), Səken Seyfullin (1894-1939), İlyas Cansuqurov (1894-1937), Beyimbet Maylin (1894-1938), Səttar Erubayev (1914-1937) kimi ədiblər “xalq düşməni” adı ilə ittiham olunaraq güllələnmişlər.

Qazaxıstanın Aqmola vilayətində “vətən xainləri”nin həyat yoldaşları üçün xüsusi düşərgə – ALJİR (“Акмолинский лагерь жён изменников родины”) yaradılmış, günahsız qadın və körpə uşaqlara işgəncələr verilmişdir. Qeyd edək ki, “xalq düşməni” kimi güllələnmiş istiqlal şairi Əhməd Cavadın (1892-1937) həyat yoldaşı Şükriyyə xanım da beş övladından zorla qoparılarq bu düşərgəyə göndərilmiş, 8 il yarım ALJİR-də işgəncələrlə dolu sürgün həyatı yaşamalı olmuşdur [2].

Əgər repressiya “millətçi-burjua tərəfdarları”nı ifşa etməyə, təmizləməyə yönəldilmiş bir siyasət kimi təqdim edilmişdisə, bolşevik hakimiyyətini yüksək coşqu və ürəklə qarşılayanlar da bu burulğanda boğulmağa məhkum olunmuşlar. Maqcan Cumabayev sovet ideologiyasına zidd olan əsərlərinə görə repressiyaya qurban getmişdisə, Miryaqub Dövlətoğlu, Səken Seyfullin, İlyas Cansuqurov, Beyimbet Maylin kimi qazax ədibləri kommunizm ideologiyası cizgisini aşan əsərlər yazmamışdılar. Buna baxmayaraq, “xalq düşməni” damğasına tuş gəldilər. Hətta İlyas Cansuqurov öz şeirlərində Leninizmə qarşı çıxanları, sovet ideologiyasını qəbul etməyənləri tənqid etmişdir. Bu isə prosesin təkcə ideoloji deyil, milli mahiyyət kəsb etdiyini və məqsədin yerli xalqların intellektual bazasını məhv etməyə yönəldiyini göstərir. Professor Bədirxan Əhmədov repressiyanın genezisindən bəhs edərkən yazır: “...repressiyanın anatomiyası çox mürəkkəbdir və onu bir-iki faktla məhdudlaşdırmaq və dərhal nəticələr çıxarmaq düzgün olmazdı. 30-cu illərin anoloqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağuşuna alaraq xalqın şüurunı dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyəyə, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməz!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi. O xalq ki, onun adı ilə bu təmizlənmə “alqışlandı”, “satqınlardan”, “xalq düşmənləri”nin mühakiməsi “tələb edildi”. Bunu isə hər hansı bir fərdin kimisə satmasının, yaxud danos yazmasının üzərinə qoymaq

olmaz. Bunu bütövlükdə sistemin, hakimiyyətin, avtoritar rejimin adına yazmaq lazım gəlir” [3, s.186].

Səken Seyfullin qazax sovet ədəbiyyatının banisi, eyni zamanda da ilk qazax realist ədibi və ictimai-siyasi xadimi olmuşdur. Hər üç ədəbi növdə əsərlər yazsa da, daha çox şair kimi şöhrət qazanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Səken Seyfullin kommunist ideologiyasının əleyhinə çıxmamış, yeni sistemi, xüsusən də Lenini, Oktyabr inqilabını tərənnüm və mədh edən şeirlər yazmışdır. Qazax ədəbiyyatında ilk bioqrafik roman olan “Çətin yol, ağır keçid” (1927) əsərində də Səken Seyfullin Alaş Ordaçılara qarşı bolşeviklərin mübarizəsindən bəhs edir. Lakin qazaxların keçmiş həyatını, tarixini təsvir etməsinə görə tənqid edilir. Eyni zamanda da “millətçi xalq düşməni” Maqcan Cumbayevə kömək etməsi iddiası ilə ittiham olunaraq həbs edilir [4, s.318]. Səken Seyfullin həbs edildikdən sonra həyat yoldaşı Gülbəhram xanım “vətən xaininin həyat yoldaşı” olduğu üçün az yaşlı körpəsi ilə ALJİR-ə göndərilir. Burada səfalət, aclığa dözməyib ölən uşağının cansız bədənini ananın 3 gün qucağında saxlaması ədalətsiz və qəddar olduğu qədər ziddiyyətli bir rejimin hökm sürdüyünü göstərən ağırlı bir hadisədir [5].

Məlumdur ki, qazaxların xalq yazıçısı Muxtar Auezov 1949-cu ildə “Abay” romanının birinci hissəsinə görə Dövlət mükafatı, əsərin ikinci hissəsinə görə 1959-cu ildə isə Lenin mükafatı almışdır. İlk baxışda bu mükafatlarına görə bizə sovet rəhbərliyinin xüsusi rəğbət duyduğu, imperiyaya sadıq hesab etdiyi şəxslərdən biri kimi gəlsə də, keçmiş Alaş Ordaçı Muxtar Auezov dəfələrlə sorğuya çəkilmiş, hər zaman gözləm altında saxlanılmışdır. Bu qəribə fakt, təkcə M.Auezovun şəxsiyyətinə deyil, bir çox sovet vətəndaşının hər an “aparılma” qorxusu ilə yaşadığına bir nümunədir. Yəni repressiya dalğası təkcə fiziki deyil, eyni zamanda mənəviyyətinə təsir etmiş, insanlar qorxu və təhdid altında yaşamışlar.

Repressiya illərində qazaxlar kimi bənzər taleyi qırğızlar da yaşamışdır. Çar istilasından yaxa qurtarmamış sovet imperiyasının caynağına keçən qırğızlar acınacaqlı tale yaşamışlar. I Dünya müharibəsi illərində imperiyaya qarşı çıxan qırğızlar tarixdə Ürkün üsyanı (1916) adı ilə adlanan qiyama qalxmışdılar. Rusların nizami ordusu qarşısında zəif silahlanmış və pərakəndə döyüşən qırğızlar məğlub olmuş, üsyandan sağ qalanlar qonşu Çinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Ürkün üsyanı zamanı minlərlə qırğız Çar qoşunları tərəfindən amansızcasına qətlə yetirilmişdir. Qiyam sakitləşdikdən sonra da torpaqları rus mülkədarlarına paylanan qırğızlar evlərinə qayıda bilməmiş, nökr kimi işləməyə məcbur qalmışdılar. Bolşeviklərin gəlişinə sevinən əhəlinin ümidləri yenə də puça çıxır, yəni qırğızların müstəqillik arzuları yarımçıq qalır. İmperiya rəhbərliyi 20-ci illərdən etibarən formalaşmağa başlayan qırğız yazılı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə qarşı təzyiqlər etməyə başladı. 30-cu illərin repressiyası qırğız ədiblərindən də yan keçmədi. Qırğızıstanın 137 nəfər görkəmli ictimai-siyasi xadimi, ədibi güllələnərək Bişkek yaxınlığındakı Çon-Taş adlı yerdə (əvvəllər kərpic zavodu kimi istifadə olunan) quyuda dəfn edilmişdir. Uzun illər keçdikdən, Qırğızıstan müstəqillik qazandıqdan sonra bu hadisənin üstü açılır.

Qırğız ədiblərindən Belek Soltonoyev (1878-1938), Abdurayım Şamatov (1892-1953), Kazıbek Mambetiminov (1901-1936), Şarip Kəkönov (1884-1951), Börübay Konansarıyev (1896-1964), Sıdık Karaçev (1900-1937), Qasım Tınıstanov (1901-1938) kimi qırğız ədibləri də repressiya adlı qanlı faciənin qurbanına çevrilmişlər. Bayaq qeyd etdiyimiz kimi bu ədiblərin demək olar ki, hamısı sovet quruculuğu illərində yaradıcılığa başlamış və onların yaradıcılığında əsasən imperiyanın quruculuq siyasəti vəsf olunmuşdur. Onlardan Sıdık Karaçev Qızıl Ordunun əsgəri olmuş, bolşevik hakimiyyəti qurularkən basmaçılara qarşı savaşmışdır. Başqa sözlə, imperiyanın öz yetişdirməsi idi. 1934-cü ildə Qırğız yazıçılarının I Qurultayında pantürkist elan olunaraq Aalı Tokombayev tərəfindən “ifşa” edilir [6]. Nəticədə isə 1938-ci ildə edam edilənlərdən biri olur, əsərləri qadağan edilir. Qasım Tınıstanov əsərlərində qırğızların keçmişini təriflədiyi, yoxsul təbəqə ilə baylar arasında fərq qoymadığı üçün tənqid edilmişdir. Stalin qurbanı olmuş ədib 1938-ci ildə yoxa çıxmış, bir daha xəbəri alınmamışdır. Stalin repressiyasının qurbanı olmuş qırğız ziyalılarının dəfn olduğu Çon-Taş 1991-ci ildə aşkarlanır. Həmin məzarlıq orada gözətçi işləmiş Abıkan Kuduralı-

yevin qızına danışdıqları əsasında müəyyənləşir [7]. Dəfn olunanlardan yalnız dördünün şəxsiyyətini müəyyən etmək mümkün olur. Onlardan biri də görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun atası Torequl Aytmatov olur. Yazıçının “Gün var əsrə bərabər” romanında təsvir etdiyi Ana beyitə uyğun olaraq məzarlıq Ata beyit adlandırılır və qırğızlar üçün bu gün də “yaddaş kitabı” funksiyasını icra edir.

Beləliklə, 1937-1938-ci illər qazax və qırğız xalqlarının yaddaşında faciəvi miqyası ilə qaldı. 20-ci illərdən başlanan proses bu illərdə zirvə nöqtəsinə çatdı. Qırmızı terror kütləvi hal alaraq dövrün görkəmli elm adamlarını, ədiblərini, mədəniyyət xadimlərini ölümə məhkum etdi. Nəticədə elmin inkişafına, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə böyük zərər vurdu. Əhməd Cavadın oğlu Yılmaz Axundzadə Stalinin repressiya siyasətindən danışarkən qeyd edir ki, “(Stalin – M.A.) savadsızları idarə edə bilmək üçün ziyalıları öldürməli olmuşdur” [2, s.194]. Üstəlik repressiyaya qurban getmiş insanların ailələrinə də “xalq düşməninə ailəsi” damğası vuruldu və uzun müddət basqı və təzyiq altında yaşamağa məcbur oldular. Ümumilikdə Sovet imperiyası repressiyayı 3 mərhələdə aparmışdır:

- 1920-ci illər repressiyası; Qurbanlar isə əlbəttə ki, birinci növbədə bolşevik Rusiyasının əsas məqsədlərini başa düşən, xalqın milli şüurunun məhvini əngəl olmağa çalışan aparıcı ziyalılar oldu. Digər tərəfdən də məcburi kollektivləşdirməyə razılıq verməyən QULAQ adlandırılan burjua sahibkarları hərəkatın qurbanlarına çevrildilər.

- 1930-cu illər Stalin repressiyası; 1937-ci ildə Stalin xalq düşmənlərindən təmizlənmə əmrini vermişdir. Buna görə də 1937-1938-ci illər repressiyanın ən amansız və kütləvi hal almış dövrü olmuşdur.

- 1940-cı illər repressiyası; 1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başladığı zaman ziyalıların kütləvi repressiyası bir qədər səngisə də, müharibə xəyanətkarları və düşmən tərəfə əsir düşmüş insanlara qarşı cəza tədbirləri davam edirdi.

1953-cü ildə Stalin vəfat etdikdən sonra nisbətən yumşalma və şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi dövrü başlasa da, heç kəs “xalq düşməni” damğasından, əleyhinə istifadə olunacaq “danos”lardan tam sığortalı deyildi. 1956-cı ildən sonra ümumi bəraətlər verilməyə başlansa da, repressiya qurbanlarının yaxınları illərlə bu qırmızı terrorun əziyyətini çəkmiş oldular. Ədəbiyyatımız isə uzun illər “xalq düşməni” kimi tanılan ədiblərin yaradıcılığından, əsərlərindən məhrum qaldı. Yalnız 1991-ci ildə - SSRİ adlanan “millətlər zindanı” süquta uğradıqdan və xalqlar öz istiqlaliyyətlərinə qovuşduqdan sonra repressiyaya obyektiv qiymət verilməyə başlandı. Bu cinayətin qurbanı olmuş ədiblər tam bəraət aldı və onların həyat və yaradıcılığı müstəqillik ideyalarına uyğun olaraq tədqiq edilməyə başlandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Kafkasyalı A. Bağımsızlıqların 20. yılında kazakların istiklal mücadelesi tarihine bir bakış // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1,Yaz 2012.
2. Ahundzade Y. Ahmed Cevad – Stalin'in mirası – Azərbaycan'ın en büyük aydınlarının yok edilmesi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. C.VIII, Sayı 1, İzmir, 2008.
3. Əhmədov B. Ədəbiyyat və repressiya; xarakteri, genezisi və yanaşma meyilləri //Azərbaycan jurnalı, 2012, № 3.
4. Kokybassova G. Kazak şairi Saken Seyfullin ve eserleri üzerine // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/1, Winter 2008.
5. Altımişova Z. 1920-1930'lu yıllarda Kırgızistan'da Sovyet repressiya siyasətinin çocuklar üzerindeki etkisi // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 17/1, Yaz-2017.
6. Gürsoy-Naskali E. Sovyet türk edebiyatı // Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi, TDK, Ankara, Nisan, 1996.
7. Diykanbayeva M. Hatıralar ışığında Cengiz Aytmatov ve Eserleri // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 4/1, 2015.

**REPRESSION OF KAZAKH AND KYRGYZ
PEOPLE IN LITERARY CONTEXT**

SUMMARY

After USSR was established in 1922, the government started collective imprisonments that led to the executions in order to empower the new government and get rid of the powers that are "dangerous" to the future of the country. The first victims were the leading nationalist intellectuals of the people. Research work gives information about the Kazakh and Kyrgyz writers that were the victims of the Stalinist repression. The reasons of the Turkic writers' repression before Red Terror and in 1937-1938 have been investigated.

**РЕПРЕССИИ КАЗАХСКОГО И КИРГИЗСКОГО
НАРОДОВ В ЛИТЕРАТУРНОМ КОНТЕКСТЕ**

РЕЗЮМЕ

После создания СССР в 1922 году правительство приступило к коллективным задержаниям, которые привели к казням, чтобы дать власть новому правительству и избавиться от «опасных» сил для будущего страны. Первыми жертвами стали ведущие националистические интеллектуалы народа. Исследования пролили свет на казахских и киргизских авторов, которые стали жертвами сталинских репрессий. Были расследованы причины подавления тюркских писателей против Красного террора и в 1937-1938 годах.

UOT: 821(=512.1)

Sima Şəfizadə*

MİLLİ XARAKTER ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ (Azərbaycan və Türkiyə hekayələri əsasında)

Açar sözlər: hekayə, milli xarakter, dəyərlər, Şərq, Qərb

Key words: story, national character, values, East, West

Ключевые слова: повесть, национальный характер, ценности, Восток, Запад

Müasir dövrdə Şərq-Qərb qarşıdurması xüsusilə aktual bir mövzudur. Bu səbəbdən də milli xarakterin Şərq-Qərb konteksti prizmasından araşdırılması daha çox maraq kəsb edir. Çünki milli xarakter daha çox azərbaycanlıların və türklərin etnik-milli, türk təfəkkürü, türk həyat tərz, islam mədəniyyəti, islam düşüncə tərz, ilə səciyyələnirsə, Şərqlə-Qərb isə ümumbəşəri bir mövzu olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan xalqına məxsus milli mentalitet, mədəniyyət türkçülük və islamçılığın vəhdəti, sintezi şəraitində formalaşmışdır. Lakin bu böyük prosesə ayrı-ayrı dövrlərdə tarixi-siyasi, kənar amillər də təsir göstərmişdir. Bu baxımdan axırıncı yüzillik bu dövr ədəbiyyatımıza daha çox Rusiya amilinin əlavə olunması ilə yadda qalıb. Ona görə də 1995-ci ildən sonra yazılan hekayələrdə rus təfəkkürlü obrazların yaradılmasına tez-tez rast gəlinmiş, həmin mühitin hələ də yaşayan abu-havası hekayələrin ideya və süjet xəttinə çox böyük təsir göstərmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu sıraya Avropa amili də əlavə olundu. Bu isə hekayələrdə yazıçıların fərdi üslub xəttinə, fikir və onu ifadə etmək bacarığına, həmçinin obrazların xarakterinə birbaşa təsir etdi.

Araşdırmalar göstərir ki, Türk milli təfəkkürünə və xarakterinə kənar bir müdaxilə olmamış, yalnız qarbləşmənin izləri hekayələrin məzmununda və yazıçı düşüncəsində hiss olunmaqdadır. Belə ki, bu dövrdə Türk hekayələrində milli dəyərlərə modernlik əlavə etmək, modernliyi daha da genişləndirmək, onun strukturuna rəya, xəyal kimi abstrakt gerçəklikləri əlavə etmək yazıçıların əsas axtarışları və tapıntısıdır. Böyük türk mütəfəkkiri Ziya Göyaltın “Türk millətindənəm, İslam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm” [1, s.63], – fikrinə əsaslanıb deyə bilərik ki, formalaşan yeni türk düşüncəsinin gələcəyi dini və mədəni dəyərləri saxlamaqla bərabər, həm də inkişafı Qərbdən götürməkdən ibarət ola bilər. Türk dünyasının mütəfəkkirləri Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə də həddindən artıq avropalaşmanın ziyanlarından bəhs edərək, onu təbliğ edənləri də ittiham etmişlər. Onların dediyi kimi, müsəlmanların bütün fəlakətləri və uğursuzluqları öz adət-ənənələrinə biganə yanaşmaları və ondan üz döndərmələrinə görə baş verir. Əhməd bəy Ağaoğlu “Əxlaq pozğunluğu, özbaşınalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlinir ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz ecəzkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir” [2, s.333].

Ayşe Kulinin “Gülizar” hekayəsində türk qadının gözəlliyinin sirrini, əsrarəngizliyini qonşusu Gülizar adlı manikenin simasında tapan usta Arturun xəyallarını Qərb dünyası puç etmişdir. Elə bu Qərb həyat tərz, və düşüncəsi Gülizarın da həyatını məhvə aparır. Qərbin çirkin cizgiləri

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: Sima_adass@mail.ru

Gülizarın gözəlliyini, xarakterini, istiliyini, mənəvi ruhunu, davranışlarını öldürüb, onu getdikcə daxilən və zahirən kobudlaşdırmışdır.

“Benim adım Güli oldu artık”, – dedi Gülizar.

“O da niyəymiş? – diye sordu Artin usta.

“Artin amca, bizim orda, yani mankenlerin arasında Gülizar çok köylü adı gibi duruyor”, – dedi, “kısalttık Güli yaptık. Sen de bana Güli de artık olur mu?”, “Çöp gibisin zaten. İki lokma yemekle bu yaşta hiçbir şey olmaz. Saçlarını kesdiğine çok üzüldüm doğrusu. Ne güzel saçların vardı, ipek perdeler gibi düşerdi sırtına.

“Eee, ne yapalım, kes denince kesmeye mecburuz. Ajans karar veriyor nasıl olacağına”, – dedi Gülizar [3, s.562-563].

Yuxarıda adını çəkdiyimiz fikir adamlarının sözləri ilə razılaşıırıq ki, Şərq aləminin əzəmətli, möhkəm, gözəl davranış və xarakteri Qərb dünyası ilə sintezdə öz dayanıqlığını itirir, kənar təsirlər onun möhkəmliyinə kölgə salır.

Zaman dəyişdikcə, elm inkişaf etdikcə, insanların düşüncə və fikirləri dəyişir, bunların fonunda isə bəzən milli mənsubluq unudulur və itir. Bu mənada dəyərləri qorumaq və onu gələcək nəsllə ötürmək kimi mənəvi borc Şərq aləmində daha güclüdür. Qərb düşüncəsində mənəvi dəyər anlayışı isə onların dünyasına yad bir ifadədir. Qərb insanı zamanın, günün nəbzini tutaraq, onun tələblərini dəyərləndirib, həyatını ona uyğun qurur. Əgər dini dəyərlər baxımından Şərq və Qərbi fərqləndirsək, Şərqdə din daha güclüdür, nəinki Qərb aləmində. Qərbdə isə elm və müasir düşüncə dini dəyərləri üstələyir. Əgər bir zamanlar dinə mövhümatçılıq, xurafat pərdəsi geyindirən və xalqı geriliyə sövq edən din sahibləri hekayədə deyildiyi kimi, cəhalət, xurafat yuvası etdikləri məscidi tərifləyirdilərsə, Qərb aləmi məktəb, elm ocaqları və ixtiralar yaradaraq elm baxımından inkişaf edirdi. Şərq dünyası isə yalançı dəyərləri xalqın xarakterinə yeridib insanların daxili dünyasını manqurtlaşdırırdı.

Amma zaman dəyişdikcə, düşüncə də dəyişir. İnsanlar artıq bu fərqi görməyi bacarırlar. Dini dəyərlərə elmin nailiyyətlərini əlavə edərək daha da savadlanırlar. Yeni elmi fikirlər formalaşır, fərqli düşüncələr yaranır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, zamanın diktəsi altında dəyişən, xalqın dünyagörüşünə müsbət təsir edən milli xarakter və mənəvi dəyərlər xoş qarşılanmalıdır. AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru Səlahəddin Xəlilov “Şərqdə və Qərbdə milli-mənəvi dəyərlər” adlı məqaləsi ilə bu müqayisəyə çox incəlik və dəqiqliklə yanaşmışdır: “Şərq təfəkküründə ənənəçilik çox güclüdür. O, hər cür yenilikçi fəaliyyət qarşısında böyük sədlər çəkir. Şərqə məxsus ətalət də buradan yaranır. Lakin bu ətalətə qeyd-şərtsiz pis hadisə kimi, geriliyimizin səbəbi kimi qiymət vermək dayazlıqdır, metafizik yaxınlaşmadır. Ətalət həm də vəznin ağırlığı deməkdir (“ağır otur, batman gəl”). Əlbəttə, fizikadan məlum olan “ətalət-kütlə ölçüsüdür”, – fikrini kor-koranə surətdə sosial-mənəvi həyata aid etmək düzgün olmazdı. Lakin buradakı açıq-aşkar uyğunluğu da inkar etmək mümkün deyil. Şərqdə fikir sahəsində, mənəvi sferada dəyişkənlik, mütəhərriklik “yüngüllük” kimi – mənfi mənada; sabitlik, ətalətlilik isə ağırlıq kimi – müsbət mənada qiymətləndirilir. Bu, doğrudur ki, insanı insan edən məhz mənəvi qadağanlar, əxlaqi sədlərdir, nəfsi buxovlayan ətalət qüvvəsidir. Lakin bu sədlər özü də hər bir inkişaf mərhələsində ağıl süzgəcindən keçməli, bir növ filtr – təmizləyici rolunu oynamalıdır.

Bizcə, neçə-neçə nəsillərdən bizə miras qalmış mənəvi sərvətlərin, adət-ənənələrin, dini-əxlaqi dəyərlərin intellektual inqilabın tufanlarından, dağıdıcı təsirlərindən qorunub saxlanması, “milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirilməsi” üçüncü minilliyin astanasında Şərq xalqları qarşısında duran ən böyük tarixi bir vəzifədir [4].

Eyvaz Zeynalovun “Qəfəs” hekayəsinin baş qəhrəmanı Talibin məktəb direktoru ilə söhbətləşməsi hekayənin bədii-fəlsəfi qatında ehtiva olunan bu ideyanın dərkinə yönəlir: “Elm, savad, təhsil indi ölkədə kimsənin qulağına girmir, – məktəb direktoru yana-yana gileyləndi. Bu boyda kəndin nuh əyyamından qalma bir ucuq-sökük məktəbi, amma üç təzə məscidi var. Olsun, müsəlmana məscid də lazımdır. Bu şərtlə ki, cəhalət, xurafat yuvasına deyil, dumanda, qaranlıqda

yol göstərən mayaka çevrilsin. Kəndimizin mollası, hacısı, məşədisi, müəllimindən, həkimindən çoxdu” [5, s.146]. Əhməd bəy Ağaoğlunun dediyi kimi, hər bir müsəlman milləti ilkin İslama əməl etməklə yanaşı, Qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini də mənimsəməli və Avropa millətləri kimi inkişaf etməlidirlər. Çünki İslam dini bədbinlik deyil, nikbinlik və tərəqqipərvərlik dinidir. O yazırdı: “Nə Quran, nə də şəriət özlüyündə tərəqqinin düşməni deyildir; özlərini İslam ideyasının daşıyıcıları hesab edən şeyxlər və üləmalar bəd məqsədlərlə oradakı fikirləri təhrif edib, onları mədəniyyətin barışmaz düşmənlərinə çevirmişlər” [6, s.50]. *Vüqar Tapdıqlının “Ağaclar susanda”* və *Yaqub Əlioğlunun “Dul qadının ərinin anma günü”* adlı hekayələrində milli xarakterin ifadə etdiyi milli dəyərlər həm obrazların simasında, həm də ümumi hadisələrin fonunda açılır. Belə ki, *Vüqar Tapdıqlının “Ağaclar susanda”* hekayəsində Şərq dünyası milli kulturlar, dəyərlər və adət-ənənələrlə birlikdə incələnməmiş, öyrənilmiş və təsvir edilmişdir. Belə ki, Şərqin bir parçası olan Türk dünyası beynəlmilləldir. Və onlara görə, bir mədəniyyət və adət-ənənə bütün türk dünyasına, həm də bir millətə məxsus ola bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz hər iki hekayə obrazların bilik səviyyəsinə, inanc və inamlarına görə təhlil ediləcəkdir. Bildiyimiz kimi, Qərb aləmində hər hansı bir problemin həllinə bilik və elmi səviyyədə yanaşılırsa, Şərq aləmi zamanın dəyərini də düşünüb (çünki türkçəcarə ilə daha tez nəticə əldə etmək olur), türkçəcarə, xalq təbabəti ilə olan nəticəyə daha çox üstünlük verir. Hekayədə nə obraz, nə də hadisə var. Sadəcə Şərqlə Qərbin müqayisəsində insanların inancı öz əksini tapıb. Şərq adamı uzunömürlülüüyün, sağlamlığın açarını elmdə axtarsa da, türkçəcarədən də yan keçmir. Amma Qərb adamı bunu qəbul etmir. Burada isə fərqli düşüncə, inam öz sözünü demiş olur. Məsələn, hekayədəki Mələk xalanın otlardan düzəltdiyi dərmanlar dillər əzbəridir: “Qonşularımız, qəsəbənin adamları Mələk qarının otlardan düzəltdiyi məlhəmlərin xeyrini çox görmüşdü. Sağalmaz dərmlərə əlac tapırdı” [7, s.83]. Bu inam və düşüncə bir millətə məxsus olan milli özünəməxsusluğun, milli mentalitetin göstəricisidir. *Yaqub Əlioğlunun “Dul qadının ərinin anma günü”* adlı hekayəsində isə obrazların milli xarakteri hər iki dünyanın düşüncə sisteminə uyğun olaraq dini dəyərlər sistemi daxilində müqayisə edilir. Qısa müddətdə qəfil ölümü ilə dünyanı tərk edən Kərim Sultanoviç xristian olan yoldaşı Esmiraldanın dini və milli mənşəyini bildiyindən, dəfninin təşkilini öncədən sürücüsü müsəlman olan Paşaya tapşırır. Bu dünyada elə də müsəlman dəyərləri və qanunları ilə yaşamayan Kərim Sultanoviç o biri dünyaya islami qaydalarla köçmək istəyir. Əlbəttə ki, Paşa mərhuma verdiyi sözünün üstündə durur və tapşırığı kimi də onun dəfnini təşkil edir. Lakin Esmiralda xanım da dəfn mərasiminə öz qayda-qanunlarını diktə edir, həm mərhumun həyat yoldaşı, həm də müasir düşüncəli, varlı-pullu biznes-ledi kimi. O, özünün Qərb və fərqli düşüncəsinə görə ərinin ruhuna hörmət etməyərək dəfni öz dini dəyərlərinə uyğun təşkil edir. Burada Qərb düşüncəli birinin şərqli birinə etdiyi hörmətsizlik hekayədə obrazın dili ilə belə səslənir: “Paşa yas mərasimi ilə bağlı onun fikrini bilmək istədikdə, Esmiralda xanım sərt bir səslə:

– Bura bax Paşa, mənim boş-boşuna işlərə xərcləyəcək pulum yoxdur, bildin? Özüm bir aydan sonra gəlirəm. Gəlib Kərim üçün bir anım günü təşkil edəcəm!” [8, s.89]. Amma etiraf edək ki, Şərq xarakterli bir qadın belə bir addımı atmazdı.

Ümumiyyətlə, İslam-Türk-Şərq mədəniyyətləri arasında ilk olaraq önə çıxan dini birlik-İslam birliyi olmuşdur. İslam dini humanist bir din olduğundan, tarixən yayıldığı bütün ərazilərdə aid olduğu xalqın milli və mənəvi dəyərlərinə hörmətlə yanaşmışdır və yanaşır. Məhz buna görə də, Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, mənəviyyatını, həyat tərzini islam dini-mənəvi dəyərləri olmadan təsəvvür etmək çətindir. Bildiyimiz kimi, Şərq və islam aləmi bütün digər dinlərin mədəniyyətinə, adətinə hörmət etməyi tələb edir. Ziya Göyaltı türk xarakterinin belə bir doğru tərifini verir. “Türkçülük bütün eşqi ilə yalnız öz orijinal kultürünə vurğun olmaqla bərabər, şovinst və fanatik deyildir. Avropa mədəniyyətini tam və nizamlı surətdə almağa girişdiyi kimi, heç bir millətin kultürünə qarşı laqeydliyi və saymamazlığı da yoxdur. Əksinə, bütün milli kultürlərə qiymət veririk və hörmət edirik [1, s.17].

Azərbaycan və Türkiyənin mədəni tarixinə nəzər salsaq, o zamankı adət-ənənələr haqqında aydın bir pəncərə açılır. Hər iki xalqın özünəməxsus tarixi və mədəni keyfiyyətləri olsa da, eynilik

də gözdən qaçmır. Türklərin əsrlər boyu bütün tarixi ərazilərində inkişaf edərək zənginləşən vahid, yetkin bir adət sistemi formalaşmışdır. Bildiyimiz kimi, müsəlman aləmində toy rəsmi nigah mərasimi olmaqla yanaşı, bir çox adət-ənənələri (qızbəyənmə, nişanlılıq, tanışlıq dövrü, toy öncəsi adətlər, toyun özü və s.) özündə birləşdirən, xalqın milli xarakterini, tarixi kökünü əks etdirən adətlərdən biridir. Bu adət-ənənə isə Qərbdən fərqli olaraq Şərq aləmindəki möhkəmliyi artırır, qohum-əqraba arasındakı münasibətləri mehriban və yaxın edir. Toy adətlərində həm də xalqa məxsus millilik, dəyərlər, adət-ənənələr öz əksini tapır. Erdal Özün “Sular nə gözəlsə” adlı hekayəsi mahiyyətcə elçiliyi əks etdirsə də, amma ədəbi mövqedə səyahət xarakterlidir. Belə ki, hekayə türk hekayə yaradıcılığına məxsus süjetsiz, xatirə, hiss, arzu və real gerçəklərdən ibarət bir fərdi yaradıcılıq işidir. Məhəmməd Peyğəmbərin (s) buyurduğu kimi, “Allah-Təalanın yanında nigah bağlayıb, ailə həyatı qurmaqdan sevimli və əziz iş yoxdur”. Bu müqəddəs işin bünövrəsi elçiliklə qoyulur. Hekayənin qəhrəmanı iki xalasının böyüklüyü ilə sevgilisinə elçilik etmək fikrinə düşür. O, tanımadığı yerlərə ayaq basıb, ünvanı bilmədən, yalnız təsadüfi rast gələn insanlarla xoş münasibət qurub, axır ki, sevgilisinin yaşadığı “48” sayılı evi axtarır tapır. Gənc axtarışa çıxarkən, ancaq evin yiyəsinin adını və ünvanını soruşmaqla yoluna davam edir: “Buralarda Şefik beyin evi olacaq; onu arıyorum” [9, s. 568]. Obrazın yoldan ötənlərə ünvanlandığı sual əslində türklərin xarakterində və düşüncə tərzində formalaşan xarakteri, milli əxlaqi vərdiş sistemini göstərir ki, gedəcəyin evin ünvanını tanıyırsansa da, o evin böyüyünün, ağsaqqalının adını çəkməklə ünvana yetişə bilərsən. Bu, xarakterdə formalaşan təqdirəlayiq bir vərdiş formasıdır ki, türk xalqının hörmət və izzətini artırmış olur. Çünki islam dini hər zaman insanları böyüklərə qayğı göstərməyə və hörmət etməyə çağırır. Ona görə də böyüyə hörmət cəmiyyəti yaşadan əsas prinsip olmaqla yanaşı, hər kəsin mənəvi borcu olmalıdır.

Beləliklə, dünya və zaman dəyişir, onun tələbləri və perspektivləri də dəyişir. Vacib olan və dəyişməyən bir nəticə varsa, o da milli-mənəvi dəyərlərin Türk dünyası mədəniyyətinin bir parçası olduğuna inanmaqdır. Ona görə də qloballaşan dünyada milli xarakter məsələsinə xalqın etnopsixoloji hadisəsi kimi yanaşılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Göyalp Ziya. Türkçülüynün əsasları. Bakı, 1991.
2. Ağaoğlu Əhməd. İslama görə və İslamda qadın. (Mədəniyyət dünyası, 12-ci buraxılış). Bakı, 2006.
3. Kulin Ayşe. Gülizar. (Sait Faik Hikaye Antolojisi, 1955-2007). İstanbul, Aralık 2007.
4. http://psychology.az/salahaddin_halilov.php
5. Zeynalov Eyvaz. Qəfəs. “Azərbaycan” jurnalı, 2006, № 5.
6. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
7. Tapdıqlı Vüqar. Ağaclar susanda. “Azərbaycan” jurnalı, 2010, № 2.
8. Əlioğlu Yaqub. Dul qadının ərini anma günü. “Azərbaycan” jurnalı, 2012, № 11.
9. Öz Erdal. Sular nə gözəlsə. (Sait Faik Hikaye Antolojisi, 1955-2007). İstanbul, Aralık 2007.

NATIONAL CHARACTER IN THE CONTEXT OF THE EAST-WEST (on the basis of Azerbaijani and Turkish stories)

SUMMARY

There is a need for the comprehensive research in order to identify the advantages of the current intelligence and thinking of Western and Eastern cultures. Therefore, one of the reasons for choosing this study is to research the thought patterns of the West and East in a broad way. Regarding Eastern opinion, in the Azerbaijani and Turkish novels, the national character was mostly affected by the Islamic and Turkish stereotypes, while, in respect of Western opinion, this national character changes as a result of alien, historical and political reasons.

To talk about the conflict between East and West, it is necessary to be closely acquainted with the culture, literature and literary context. For this reason, without reaching the depth of the artistic aesthetic idea, made comparisons are superficial. Therefore, this problem requires a sophisticated and deep approach.

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР В КОНТЕКСТЕ ВОСТОК-ЗАПАД
(на основе азербайджанских и турецких рассказов)

РЕЗЮМЕ

Открытие превосходств восточной и западной культуры требует специальных исследований как в историческом, так и в литературном плане. Одной из задач нашего исследования является изучение национального характера и мышления в контексте восточной и западной культуры. В рассказах национальный характер, принадлежащий народу Азербайджана и Турции меняется под влиянием исламизма и турецкости, если смотреть с точки зрения Востока и меняется под влиянием иностранных, чуждых, политическо-исторических факторов, если смотреть с точки зрения Запада.

Для определения противоречий между Востоком и Западом нужно близко ознакомиться с их культурой, литературой, литературным контекстом. Вследствие этого иногда, не постигнув глубины художественно-эстетического мышления, компаративное исследование проводится поверхностно. И эта проблема требует детального и кропотливого рассмотрения.

UOT: 821(=512.1)

Sənubər Səmədova*

HÜSEYN CAVID İRSİNİN TÜRKÜSTANDA ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, özbək ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, Əmir Teymur, dramaturgiya, teatr

Key words: Huseyn Javid, Uzbek literature, literary relations, Amir Teymur, dramaturgy, theater

Ключевые слова: Гусейн Джавид, узбекская литература, литературные связи, эмир Теймур, драматургия, театр

Sovet dövründə, milli mənəviyyatların birbaşa ifadəsi üçün ideoloji çəpər çəkildiyi bir vaxtda neçə minillik tarixi olan milli məfkurə az-çox yalnız bədii ədəbiyyatın üfüqlərində öz əksini tapa bilirdi. Gələcək nəsillərə çatdırılmaq üçün öz tarixi missiyasını təmin etmək məqsədilə zamanın dahiləri bədii ədəbiyyata və ilk növbədə milli dramaturgiyaya müraciət etməli olurdular. Bu mənada xüsusi diqqətçəkən, öz həyatı bahasına milli ideologiya uğrunda mübarizə aparan, bütün yaradıcılığını bu istiqamətdə quranlardan biri də Hüseyn Cavid idi. “Böyüklər kiçikləri böyük görmək istər, kiçiklər isə böyükleri kiçiltməklə təsəlli bular” [1, s.5] – deyən Cavidin böyüklüyü qısa zamanda təkcə Azərbaycan ədəbiyyatına deyil, Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə də öz təsirini göstərdi. H.Cavid şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev dahi şair haqqında belə deyib: “Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil etməkdən ibarət olubdur. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşamış, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır” [2].

Yaradıcılıq yolu bütün türk dünyasının milli oyanışı və özünüdərkli, müstəmləkə və despotizmə qarşı kəskin etirazı dövrünə təsadüf edən yazıçı, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, türk dünyasının, o cümlədən özbək dramaturgiyası və teatrının inkişafına da böyük təkan verirdi. Belə ki, dramaturqun 1912-ci ildə yazdığı “Maral” pyesi ilk dəfə özbək teatrının səhnələrində təqdim olunmuşdur.

Özbək ədəbi-mədəni mühitində və ziyalı dairələrində “Maral” faciəsinə nisbətən böyük marağın səbəblərindən biri də həmin əsərdə Əmir Teymurun şəxsiyyətinə müsbət münasibətin ifadəsindən irəli gəlirdi. Belə ki, Hüseyn Cavid faciə personajlarından birinin – topçu alayının zabiti Çingiz bəyin dili ilə Şərq və türk tarixinin yenilməz sərkərdə və türk hökmdarlarını aşağıdakı kimi səciyyələndirirdi: “...Əcnəbilər böyük İsgəndər, böyük Napoleon deyərək qəhrəmanlarına abidələr yaptırıyor, heykəllər dikdiriyorlar. Fəqət bizlər... Bizlər isə Çingiz kibi cihangirlərə, Teymur kibi qəhrəmanlara xunxar, canavar deyərək ləkələmək istiyoruz...” [3, s.83]

Daha sonra 1920-ci ildə “Şeyda” (1917), 1923-cü ildə “Şeyx Sənan” (1914) və 1924-cü ildə “İblis” (1918) dramları özbək dilinə tərcümə olunaraq, Daşkənddəki “Turan” teatrında özbək və Azərbaycan dillərində səhnəyə qoyulmuşdur. Bildiyimiz kimi, “Şeyx Sənan” mənzum dramı müsəlman şeyxi Sənan və xristian gürcü qızı Xumar arasındakı sevgidən bəhs edir. Yazıldıqdan sonra tez bir zamanda türk ölkələrinə yayılan pyes, Şəmsəddin Xurşid tərəfindən özbək dilinə tərcümə olunaraq, 1920-ci ildən etibarən özbək tamaşaçıların ən sevimli tamaşalarından birinə çevrilmişdir. Özbək ədəbiyyatının Azərbaycanda araşdırılmasında əvəzsiz rolu olan alim A.Ülvi bununla

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: senuber_samedova@mail.ru

bağlı yazır: “Özbək tənqidçilər pyesin səhnə təhlili ilə bağlı bir sıra məqalələr və xülasələr yazmışlar. Salixovun araşdırmalarına əsasən, təxminən 10 xülasə dərc olunmuşdur ki, onlar arasında Şaiq, Turqunbay, Çolpan, Şeyxzadə tərəfindən yazılanlar daha mühüm hesab olunur. Hüseyn Cavidin idealizmi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və o dövrdən bu günə kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Buna görə də “Şeyx Sənan” ikinci dəfə özbək dilinə Usman Kuçkar (Osman Qoşqar) tərəfindən tərcümə olunmuşdur” [4].

“Şeyx Sənan” əsərinin özbək ədəbi-mədəni mühitində bu qədər məşhur olmasının və özbək teatrlarının repertuarında özünəməxsus yer tutmasının bir mühüm səbəbi də Şərqi bu misilsiz sevgi əfsanəsinin türk xalqları poeziyasında ilk dəfə olaraq dahi özbək şairi Əlişir Nəvai tərəfindən onun məşhur “Lisan ül-teyr” (“Quş dili”) poemasında qələmə alınmasıdır. Hüseyn Cavidin Əlişir Nəvainin sözügedən əsəri ilə yaxından tanış olub-olmaması və həmin poemadan nə dərəcədə təsirlənməsi məsələsi isə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin açılmamış səhifələrindən biri kimi, özünün gələcək tədqiqatçıları gözləməkdədir və bu mövzuya yəqin ki, qayıdacağıq.

Hüseyn Cavid nəslə yazdığı “Şeyda” dramını 1911-1912-ci illərdə tamamlamışdır. Xatırladaq ki, “Şeyda” pyesinin “Rəmzi” və “Nakam” adları da var. Lakin dram son dəfə 1916-cı ildə redaktə edilmiş və elə həmin dövrdə də kitab şəklində buraxılmışdır. “Şeyda” dramında həm cəmiyyətin sosial ziddiyyətləri, həm də ayrı-ayrı fərdlərin dünyagörüşlərindəki, mənəviyyatlarındakı təzadlar konfliktin özəyini təşkil edir. “Şeyda” faciəsi özbək dilinə H.H.Həməzə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Tərcümə əsəri: “Rauza və Şaydo” adlanır. “H.H.Niyazinin arxivində Hüseyn Cavidin “Şeyda” pyesindən iki vərəq əlyazması saxlanılır” [4].

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” dramı (1935) hər şeydən öncə bədii əsər idi; buna görə də müəllif bu əsərdə Xəyyamı böyük şair və dahi alim kimi təkrarsız bədii boyalarla təsvir edir. Özbək tədqiqatçıların fikrincə, Cavid öz bədii dramında Fitrətin elmi əsərindəki bəzi faktlardan istifadə etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətində bütün türk dünyasının əzəmət simvolu hesab olunan Əmir Teymur şəxsiyyətinə XX əsrin əvvəllərində bir sıra yazıçılarla yanaşı, müraciət edənlərdən biri də Hüseyn Cavid olmuşdur. Dramaturqun “Topal Teymur”u Azərbaycan müəlliflərinin Əmir Teymura həsr etdikləri əsərlər sırasında ən qiymətli hesab olunur. Yazıçı “Topal Teymur” tarixi dramını 1925-ci ildə tamamlayır. Elə həmin ildə əsər Bakı və Daşkənddə “Əmir Teymur” adı ilə səhnəyə qoyulmuşdur. Tanınmış özbək şairi Usman Kuçkarın (Osman Qoşqar) tərcümə etdiyi əsər 1998-ci ildə özbək dilində “Cahan adabiyoti” jurnalında dərc olunmuşdur. Özbək tədqiqatçısı Həmidulla Baltabayev dram haqqında yazır: “Hüseyn Cavidin yaratdığı Teymur obrazı Adil Yakubovun “Nəsillərə vəsiyyət” və Abdulla Aripovun “Sahibkiran” əsərlərinin əsasını təşkil edir”. A.Ülvi yazır: “M.Şeyxzadə həyatı boyu iki müəlliminin adını fəxrlə anıb: Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiq. M.Şeyxzadə onlardan vətən eşqi, millət eşqi, ədəbiyyat eşqi və türkçülüyn böyüklüyün öyrənmişdir. Hətta məşhur “Mirzə Uluğbəy” əsərini yazarkən Hüseyn Cavidin, onun “Topal Teymur” əsərinin ona olan təsirindən söz açmışdır. Məlumdur ki, həmin əsər Əmir Teymurun nəvəsi, dünyanın məşhur astronomu kimi ad-san qazanmış, hökmdar Mirzə Uluğbəyə həsr olunmuşdur [4]. 1925-ci ildə tamamlanan “Topal Teymur” adlı tarixi dram əsəri Bakı və Daşkənddə səhnəyə qoyulmuşdur. Tamaşa böyük maraq və heyranlıqla qarşılanırsa da, tezliklə qadağan edilmişdir. Çünki, Əmir Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi. H.Cavid “Topal Teymur”da onu qəddar və zalım kimi yox, böyük sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin, incəsənətin, müxtəlif sənətlərin və ticarətin hamısı kimi qələmə vermişdi. Hüseyn Cavidə və teatrın rəhbərliyinə təkidlə bildirilmişdi ki, Əmir Teymur obrazı xoşagələndə tərzdə verilməsin. 1937-ci ildə H.Cavid həbs olunarkən ona qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də Əmir Teymur şəxsiyyətini təbliğ etməsi idi. Halbuki, müstəqillik illərində istər Əmir Teymurun şəxsiyyəti və tarixdəki rolu, istər onun işıqlı bədii obrazını yaratmış Hüseyn Cavidin unudulmaz xidmətləri Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin ən maraqlı səhifələrini və ən tutarlı bədii-tarixi faktları kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Daşkənddə özbək dilində çıxan “Dünya ədəbiyyatı” (“Cahan adabiyatı”) jurnalının son nömrəsində böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin 130 illiyi ilə əlaqədar “Əmir Teymur

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında” sərlövhəli məqalə dərc olunmuşdur. Özbəkistan Milli Universitetinin professoru Kazakboy Yuldaş və bu universitetin dosenti Muxay Yuldaşeva tərəfindən qələmə alınmış məqalədə dünyanın tanınmış tədqiqatçıların, şair, yazıçı və bəstəkarlarının Əmir Teymurun həyatından və sərkərdəlik fəaliyyətindən bəhs edən elmi-tədqiqat əsərləri, roman və operalar haqqında qısa məlumat yer almışdır. Müəlliflər Hüseyn Cavidin həyatı və yaradıcılığı haqqında isə daha ətraflı söhbət açmış, onun Əmir Teymurun şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşdığını vurğulamışlar. Məqalədə qeyd olunur ki, məhz bu hörmət və sevgi Hüseyn Cavid “Topal Teymur” əsərini yazmağa sövq etmişdir. Oxucuların diqqətinə belə bir mühüm məlumat da çatdırılır ki, əsər Bakıda bir neçə dəfə Azərbaycan və rus dillərində nəşr edilmiş və tamaşaya qoyulmuşdur. Məqalədə, həmçinin bildirilir ki, “Topal Teymur” əsəri tanınmış şair və tərcüməçi Usman Kuçkar tərəfindən özbək dilinə tərcümə olunmuş və səhnələşdirilmişdir.

Bir sözlə, Özbəkistanda Cavid tanıyırlar və tədqiq edirlər, Türkmənistanda Cavidin böyüklüyünü bilirlər, Türkiyədə Cavid sevirilər... Yəni, dahi Cavidin əsərləri getdikcə zaman və məkan tanımadan böyük və sonsuz Turan üfüqlərini öz müasirliyi, aktuallığı və əbədiyaşarlığı ilə fəth etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri (5 cildə). III cild. Bakı, 2007.
2. <http://lib.aliyevheritage.org/az/4325019.html> (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan şairi və dramaturqu, böyük ədib Hüseyn Cavidin məqbərəsinin təntənəli açılışı mərasimində nitqi – Naxçıvan, 29 oktyabr 1996-cı il)
3. Cavid H. Əsərləri (5 cildə). II cild. Bakı, 2007.
4. Ülvi A. Hüseyn Cavid və özbək ədəbi-mədəni mühiti. Azərbaycan. 2012, 21 oktyabr, № 237.

FROM HISTORY OF STUDY OF HUSEYN JAVID'S LEGACY IN TURKUSTAN

SUMMARY

At a time when the thousand years-old national ideology was suppressed, it was more or less reflected in the realms of literary fiction. The geniuses of the time had to turn to literary fiction and first of all national dramaturgy in order to fulfill their historic mission and deliver it to the future generations. One of those who attracts a special attention in this regard is Huseyn Javid who devoted his works to struggle for national ideology at the expense of his own life. In a short time, the greatness of Javid's personality considerably influenced not only the Azerbaijani literature but also Central Asian literary and cultural environment. Starting from the beginning of the XX century the writer, who highlighted the problems of national awakening and self-consciousness of the whole Turkic world in his works, gave a strong impetus to Turkustan dramaturgy and theatre. The article provides an insight into Huseyn Javid's influence on Uzbek literature, culture, dramaturgy and theatre. It also shows how much Uzbek people value Huseyn Javid.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ТУРКЕСТАНЕ

РЕЗЮМЕ

Период запрета тысячелетней национальной идеологии повлиял и на литературно-художественную сферу. Великие люди своего времени для того, чтобы претворить в жизнь и передать будущим поколениям свою историческую миссию, вынуждены были обратиться к литературно-художественной и в особенности национальной драматургии. С этой точки зрения заслуживает внимания творчество Гусейна Джавида, посвятившего свои произведения национально-идеологической борьбе. За короткий срок величие личности Г. Джавида оказало влияние не только на азербайджанскую литературу, но и на литературно-культурную среду Центральной Азии. Произведения писателя, освещающие возникновение в начале XX века проблем национального возрождения и самопознания во всём тюркском мире, явились сильным толчком развития драматургии и театра Туркестана. В статье исследуется влияние Гусейна Джавида на узбекскую литературу, культуру, драматургию и театр и его признание со стороны узбекского народа.

UOT: 821(=512.1)

İlhamə Sultanova*

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN ÖZBƏK SATİRİK ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ AZƏRBAYCAN ÖZBƏKŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: Sabir ədəbi məktəbi, özbək molla nəsrəddinçiləri, Sabir və Əczi, mühit və müəllif, təsirlənmə və səbəbləri, milli birlik, tematik bənzərlik

Key words: Sabir's literary school, Uzbek Mollanesreddin researchers, Sabir and Ejzi, the environment and author, affection and its reasons, national unity, thematic similarity

Ключевые слова: литературная школа Сабира, узбекские молланасреддинцы, Сабир и Аджи, среда и автор, взаимовлияние и причины, национальное единство, тематическая общность

Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalı xüsusi ədəbi məktəb yaratmış ilk mətbu orqandır. Şübhəsiz, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafına topladığı şair və yazıçıları “vahid ədəbi cəbhədə birləşdirən, eyni məfkurəyə və üsluba yönləndirən”, başqa sözlə, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbini formalaşdıran C.Məmmədquluzadə idi. Amma M.Ə.Sabirin də bu sahədəki fəvqəladə fəaliyyəti Sabir satira məktəbinin formalaşması ilə sonuclanmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Ələkbər Sabir kimi nəhəng satirik şairin meydana çıxması sözün geniş mənasında, türk-müsəlman dünyası satirasının da ən yüksək ədəbi nəticəsi sayılmalıdır. Dünya ədəbiyyatında satirik şeirin yüksək sənətkarlığına və vüsətinə görə M.Ə.Sabirlə yanaşı dura biləcək şairlər çox deyil. Həqiqətən də, müasiri Abbas Səhhətin yazdığı kimi, “Sabir əfəndi... köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönmə də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsarət qalmadı” [1].

Sabir ədəbi məktəbinin həm Azərbaycan, həm də Türkünstan, eləcə də özbək (cığatay) satirik ədəbiyyatına təsiri ilə bağlı xeyli tədqiqatlar aparılmış, ortaya dəyərli əsərlər qoyulmuşdur. Məqsədimiz M.Ə.Sabirin özbək satirik ədəbiyyatına təsirinin tarixinə nəzər salmaq, Azərbaycan özbəkşünaslarının – akademik H.Araslının, akademik İ.Həbibbəylinin, filologiya üzrə elmlər doktorları A.Ülvinin, Q.Əliyevin, Y.Qasımbəylinin, A.Bağırovun və b. mütəxəssislərin, eləcə də bəzi özbəkistanlı ziyalıların mövzu ilə bağlı qənaətlərini ümumiləşdirmək və sistemləşdirməkdir.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, eləcə də XX əsr Azərbaycan inqilabi-demokratik fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan M.Ə.Sabirin satira məktəbinin nüfuzu və təsir dairəsi doğma yurdla məhdudlaşmamış, bütövlükdə müsəlman-türk xalqlarının ədəbiyyatına təsir etmişdir. Orta Asiya türklərinin ədəbiyyatı bu sırada öncül yerlərdə olmuşdur: “Xalq şairi M.Ə.Sabirin yaradıcılığı... geniş bir sahədə təsir göstərmiş, Azərbaycan, İran, Özbəkistan, Türkmənistan və Tataristanda yeni satirik şeir üçün nümunə olmuşdur. Sabirin orijinal bir üslubda yazılmış mənalı şeirləri “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşrə başlandığı gündən oxucuların nəzər-diqqətini cəlb etdiyi kimi, ədəbi hərəkətdə də qüvvətli təsir göstərmişdir. Az keçmədən, onun yazdığı mövzularda müxtəlif gizli imzalarla şeirlər yazılmışdır” [2, s.689].

Təbii ki, ustad şairin geniş bir ərazidə tanınması, əsərlərinə böyük rəğbət göstərilməsi səbəbsiz olmamışdır. Akademik Həmid Araslı M.Ə.Sabirin Yaxın Şərq xalqları, ziyalıları arasında tanın-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: silhame@inbox.ru

masının, məşhurlaşmasının səbəblərini şairin dünyanın müxtəlif ölkələrində gedən ictimai-siyasi hadisələrdən – İran məşrutə hərəkatından, 1905-ci il Türkiyə inqilabından, Xokənddə məktəblərin bağlanması, Səmərqənddə məktəbə yoxsul uşaqların gəldiyini gören tacirin məktəbi dağıtmasından, Buxarada, Tatarıstanda, Qazaxıstanda baş verən hadisələrdən vaxtında xəbər tutması və şairin şeirlərində onlara münasibət bildirməsi ilə əlaqələndirir. Bildirir ki, “Bütün bunlar Sabir şairinin Yaxın Şərqi ən qabaqcıl şairləri, mütərəqqi ziyalıları tərəfindən məhəbbətlə qarşılanmasına, şairin irəli sürmüş olduğu fikirlərin Şərq xalqları ədəbiyyatı üzərində qüvvətli təsir göstərməsinə səbəb olurdu” [2, s.690].

Akademik H.Araslı Sabirin şeirlərinin adlarını çəkdiyi bölgələrin ədəbiyyatına, o sıradan özbək satirasına təsirinə də toxunur və bu təsirlənmənin tarixçəsinə nəzər salır: “Sabir yaradıcılığı özbək ədəbiyyatına, qabaqcıl özbək yazıçılarına da qüvvətli təsir göstərmişdir. Hələ şairin “Şükür, xudaya” adlı şeiri 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” səhifələrində çap edildikdən az sonra Səmərqənddə “Zübdətil-əşər” adlı şeirlər məcmuəsində “Molla Nəsrəddin” sərlövhəsi ilə həmin ildə çap olunmuşdur. Bu əsər təkcə çap olunmaqla qalmamış, Özbəkistan EA müxbir üzvü Vahid Abdullayevin verdiyi məlumata görə, o zaman Səmərqənd şairlərindən Əczi bu şeirə nəzirə yazmışdır” [3]. Şeirlər arasında müqayisə aparan akademik dediklərinə əlavə edir ki: “Sabirin şeirində yemək-icməkdən başqa iş bilməyən “canlı dəyirmanlar” tənqid edildiyi kimi, Əczinin şeirində də bir para “əmmaməli şeytanlar”, mədəniyyət qarşısına sədd çəkən qazilər, xanlar ciddi satira atəşinə tutulurlar” [2, s.69].

H.Araslı V.Abdullayevin Əczinin Sabir şeirlərinə yazdığı başqa nəzirələrdən nümunələr gətirdiyini, Qeyrəti və Qafur Qulama, eləcə də Özbəkistanda yazılan xatirələrə istinadən Sabir şeirlərinin özbək şairləri tərəfindən necə məhəbbətlə qarşılanıb istifadə edildiyini, “Hophopnamə”nin ilk nəşrlərinin özbək ziyalılarının evində olduğunu da xatırladır. Müəllif yazır: “Özbəkistanda nəşr olunan “Muştum” satirik jurnalı ətrafında toplanan şairlər tərəfindən Sabir şeirləri istifadə edilmiş, şairin mənalı satirik əsərlərinə müasir mahiyyətli nəzirələr yazılmışdır. Bu fikri Türkmənistanı çıxan “Toxmaq” məcmuəsinin ətrafında toplanan satirik şairlər haqqında da demək olar” [2, s.691].

Qeyd edək ki, M.Ə.Sabirin satirik şeir üslubunun Əczi yaradıcılığına təsirinə bir neçə məqalədə toxunulmuşdur. Bu ədəbi faktı ortaya qoyan isə Həmid Araslının da adını çəkdiyi görkəmli özbək ədəbiyyatşünası, akademik Vahid Abdullayev olmuşdur. O, “Sabir və Əczi” adlı məqaləsində M.Ə.Sabir satirasının Əczi ilə yanaşı, Həməzə Həkimzadənin, Sədrəddin Ayninin, eləcə də Raci və Şükürinin yaradıcılığına təsir etdiyini diqqətə çatdırır və bu faktın hərtərəfli öyrənilməsinin “həm həyatda, həm də ədəbiyyatda qardaşlıq əlaqələrimizin tarixini dərinlən öyrənmək” olduğunu xatırladır [3]. Sonrakı araşdırmalar isə M.Ə.Sabirlə S.Əczi arasında şəxsi əlaqələrin mövcudluğundan da xəbər verir. Məlum olur ki, Siddiqi 1901-ci ildə atasından miras qalmış kiçik bağı satmış və onun xərci ilə 3 illik səyahətə çıxaraq, Tiflisə gəlmişdir. Burada məşhur inqilabçı demokratlardan Cəlil Məmmədquluzadə və Sabirlə tanış olmuşdur. Bu tanışlıq sonralar Sabirlə Əczi arasında alovlu dostluğa çevrilmişdir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri üzrə görkəmli mütəxəssis, filologiya üzrə elmlər doktoru Almaz (Ülvi) Binnətova da mollanəsrəddinçilərin, o sıradan M.Ə.Sabirin özbək ədəbiyyatında satira janrının inkişafına təsirini əhatəli şəkildə araşdırmışdır. Müəllif bu təsirlənmənin Cədidçilik dövründən (1910-1938-ci illər) başladığını ədəbi materialların köməkliyi ilə təsdiqləyir [4, s.104] və bildirir ki, XX əsrin əvvəllərində dünyanın bir çox ölkələrini, o sıradan Türkünstan ellərini də inqilabi-demokratik hərəkat bürümüş, burada da sosial-siyasi dəyişikliklər başlanmışdı. Hərəkatın ilk sədaları, təbii ki, bədii ədəbiyyatdan, xüsusilə də satirik poeziyadan eşidilirdi. Zövqi, Əvəz Ötər, Niyazi, Ayni, Əvlani, Bəyani, Rəci, Şükür, Əczi kimi şairlər demokratik hərəkatın inkişafında fəallıq göstərirdilər.

A.Binnətova özbək ədəbiyyatında satirik şair kimi böyük nüfuz qazanmış Səidəhməd Siddiqi Əczinin yaradıcılığını bu baxımdan xüsusilə diqqətləyi hesab edir və “Əczi yaradıcılığının bütövlükdə “Molla Nəsrəddin” ab-havası, Mirzə Cəlil yumoru, Sabir poetik fikri, məna və məzmunu üstündə kökləndi”yi [4, s.99] qənaətinə gəlir.

Müəllif daha sonra Sabirin 1890-1895-ci illərdə Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı İranın və Orta Asiyanın Xorasan, Səbzəvar, Nişapur, Mərv, Aşqabad, Buxara və Səmərqənd şəhərlərini gəzdirdiyini, Raci, Şüküri, Məhəmməd Şərif Sufizadə, Əczi kimi özbək şairləri və maarifçi ziyalılarla görüşdüyünü və bu görüşün özbək ədəbiyyatında dərin izlər qoyduğunu xatırladır.

A.Ülvi XX əsr özbək satirası ilə Mirzə Cəlilin, Sabirin əlaqəsini üç görkəmli şairin – S.Əczinin, M.Sufizadənin və H.H.Niyazinin yaradıcılıqları əsasında daha əhatəli öyrənməyin mümkünlüyünü diqqətə çatdırır və yazır: “Hər üç sənətkarın yaradıcılığı “Molla Nəsrəddin” məktəbindən rişələnmişdir. “Molla Nəsrəddin”, qeyd etdiyimiz kimi, dərc olunduğu zaman da, sonralar da Şərq satira məktəbinin ustadı sayılmışdır. Başqa sözlə desək, əldən-ələ gəzən bu mətbu orqan XX əsr Şərqiində əzəmətlə ucalan böyük bir satira ehramının özülünü təşkil edir” [4, s.102].

Mütəxəssislər M.Ə.Sabirin 1890-1895-ci illərdə Şərqə səyahəti zamanı “Türküstanda mütərəqqi ictimai və ədəbi mühiti olan” Səmərqənddə olması haqqında da maraqlı məlumatlar verirlər. O illərin gənc və istedadlı özbəkşünası Akif Bağirov yazır: “...Qabaqcıl özbək şairləri və maarifçiləri ilə tanışlığı, özbək qardaş və bacılarını ağır vəziyyətdə görməsi onda (M.Ə.Sabirdə – İ.Sultanova) müəyyən təəssürat yaratmış və çox ehtimal ki, sonralar “Bildir ehyayi-Səmərqənd etdi İran taciri” misrası ilə başlanan taziyanənin yazılmasına səbəb olmuşdur” [5].

Bu səfər və görüşlərdən sonra, təbii ki, özbək şairlərində Sabirin yaradıcılığına maraq oyanmışdır. XX əsrin əvvəllərində Özbəkistan ədəbiyyatında Zövqi, Əvəz Ötər, Həmzə Həkimzadə, Sədrəddin Ayni, Mirmöhsün Şirməmmədov, Abdulla Əvlani, Bəyani, Raci, Şüküri, Siddiqi Əczi kimi mütərəqqi fikirlər şairlər yazıb-yaradırdılar. Lakin ədəbiyyatşünaslar Səyidəhməd Siddiqi Əczini “Sabir ədəbi məktəbinin Yaxın Şərqdə ən istedadlı davamçısı” hesab edirlər.

A.Bağirov özbək ədəbiyyatşünası B.Qasımova istinadən Əczinin o vaxt “Molla Nəsrəddin” jurnalının bütün nömrələrini müntəzəm şəkildə oxuduğunu da xatırladır və Sabirin Əczi yaradıcılığına təsirinin tarixçəsinə aydınlıq gətirir: “Bu təsir, əvvəla, hər iki şairin eyniadlı “Şükür, xudaya” şeirlərindən başlanır. Sabirin 1907-ci ildə yazdığı bu şeir akademik Həmid Araslının təsdiq etdiyi kimi, elə həmin ildə Səmərqənddə bir satirik məcmuədə çap edilmişdir. Bundan sonra Əczi öz satirasını yazmış və bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, həmin məcmuənin sonrakı nömrələrindən birində çap etdirmişdir. Hər iki şeir həm mövzusu, həm də üslubu, dili cəhətdən bir-birinə o qədər yaxındır ki, hətta son illərə qədər bəzi tədqiqatçılar satira müəlliflərini bir-birindən ayırd edə bilməmişlər” [5].

A.Bağirov daha sonra haqqında danışdığı əsərlərdən nümunələr təqdim edir və aralarında müqayisə aparır. O, M.Ə.Sabirin “Ey pul”, “Əkinçi”, “Uçitellər”, “Yuxu”, “Vaqiye-yubileykəranə”, “Kişilər”, “Neylərdin, ilahi”, “Vay-vay” satiraları ilə Əczinin “Çervon”, “Əkin yerlərinin dərdi-həs-rəti”, “Ey gözlərim”, “Ey xuda”, “Üləmalar” şeirləri və “Miratül-ibrət” poemaları arasında mövzu, süjet oxşarlığı, tənqid hədəflərinin eyniliyi, üslub və dil oxşarlığını qeyd etməklə yanaşı, bu iki şair arasındakı fərqlərə də diqqət yönəldir. Yazır ki, “Sabirdən fərqli olaraq, Əczinin bəzi satiralarının dilində, üslubunda ağırlıq hiss olunur”. Bununla yanaşı, o, bu şeirlərin müəllifləri haqqında da maraqlı fikirlər söyləyir. Bildirir ki, “Əczi həm yaradıcılıq diapazonuna görə, həm də inqilabi satiranın inkişafında Sabir səviyyəsinə qalxa bilməmişsə də, lakin öz irsinin ictimai-siyasi əhəmiyyəti ilə özbək ədəbiyyatında, demək olar ki, Sabirin rolunu oynamışdır. Bu irs bizə onu “Özbək satirasının Sabiri kimi” tanımağa imkan verir” [5].

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini ardıcıl və əhatəli araşdıran özbəkşünaslardan biri də filologiya üzrə elmlər doktoru Yaşar Qasımovdur. Onun molla-nəsrəddinçilərin özbək satirasının inkişafındakı rolu ilə bağlı “Sabir və XX əsr özbək satirası” adlı da maraqlı bir araşdırması var. Müəllif həmin məqaləsində Sabir yaradıcılığının coğrafi sərhədləri ilə 1905-ci il rus inqilabının Şərqdəki təsiri dairəsi arasında “qərribə bir oxşarlıq, həmahənglik” müşahidə etdiyini diqqətə çatdırır, Sabirin “məzmun və forma cəhətdən kamil poeziyası ilə bütün Yaxın Şərq satirasının inkişafına yeni istiqamət verdi”yini diqqətə çatdırır [6]. Y.Qasımov şairin Azərbaycandan kənarda da böyük şöhrət qazandı.

zanmasının əsas səbəblərindən birini yaradıcılığının “məhz orijinal və novator xarakteri” ilə əlaqələndirir.

Y.Qasimov da M.Ə.Sabirin 1890-1895-ci illərdə İran və Orta Asiyanın Xorasan, Səbzəvar, Nişapur, Mərv, Aşqabad, Buxara və Səmərqənd kimi şəhərlərini gəzib yerli ədib və ziyalılarla görüşdüyünü diqqətə çatdırır. O, Səmərqənddə Raci, Şüküri, Əczi kimi maarifçi şair və ziyalılarla, Mərvdə yaşayıb-yaradan görkəmli özbək maarifçi-demokratı Məhəmmədşərif Sufizadə ilə tanış olmuşdur.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, S.Əczi və M.Sufizadə M.Ə.Sabirlə ikinci dəfə Tiflisdə görüşmüşlər. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində 3 illik səyahətə çıxan S.Əczi Rusiyanın bir sıra şəhərlərini gəzdikdən sonra Tiflisə gəlib ədəbi-mədəni mühitlə, o cümlədən Mirzə Cəlillə tanış olmuşdur. Bu görüşlər sonralar “Molla Nəsrəddin” jurnalında əməkdaşlıq edən S.Əczinin yaradıcılığına və dünyagörüşünə güclü təsir etmişdir. Y.Qasimov özbək ədəbiyyatşünası B.Qasimova istinadən bildirir ki, S.Əczi Özbəkistanda çap etdirə bilmədiyi “Miratül-ibrət” və “Əncüməni-ərvah” adlı dastanlarını Cəlil Məmmədquluzadənin köməyi sayəsində 1912-ci ildə Azərbaycanda (“Qeyrət mətbəəsi”ndə) nəşr etdirmişdir.

Müşahidələr XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının (“Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “Şəlalə”, “İrşad”, “Füyuzat” və s.) Özbəkistanda geniş yayıldığını (“Molla Nəsrəddin”in əl-əl gəzdiyini), S.Əczinin, A.Əvaninin və b. şairlərin adıçəkilən mətbu orqanlarla, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə sıx əməkdaşlıq etdiyini təsdiq edir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, özbək şairlərinə təsiri ilə bağlı kifayət qədər materiallar mövcuddur. Bu təsirlənmələrlə bağlı bir neçə faktı da Y.Qasimov üzə çıxarır və özbək şairlərinin M.Ə.Sabirdən təsirlənməsinin səbəblərinə aydınlıq gətirir. Müəllif səbəblərdən birini I rus inqilabının Rusiyanın bütün müstəmləkələrində, o sıradan Özbəkistanın da ictimai-siyasi və mədəni həyatında yaratdığı dəyişikliklərlə, özbək “ədəbiyyatında güclü məzmun və forma dəyişiklikləri, inqilabi-ruh, pafosla, azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə” ilə əlaqələndirir və bənzər şəraitin Azərbaycan cəmiyyətində, ədəbiyyatında da yarandığını diqqətə çatdırır. Bildirir ki, “Sabir satirası həmin şəraitin məhsulu şəklində meydana çıxmışdı. Sabirin tənqid və inkar obyektini onu nifrət və qəzəb, göz yaşları və acı qəhqəhələrlə yazmağa məcbur edən ictimai dərdlər özbək satiriklərinə də yaxşı tanış idi. Onların Sabir poeziyasına güclü maraq göstərməsi də, şübhəsiz, ideal və məqsəd həmahəngliyindən doğurdu. Ümumiyyətlə, 1905-1917-ci illər özbək və Azərbaycan ədəbiyyatlarındakı bir çox müştərək və ümumi xüsusiyyətlərin səbəblərini də məhz onların ictimai-estetik ideallarının yaxınlığı və müəyyən mənada birliyi ilə izah etmək lazımdır” [6].

Daha sonra müəllif Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə də “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin özbək ədəbi mühitinə təsirini məşhur özbək şairi Abdulla Qədirinin obrazlı ifadələri ilə əsaslandırır: “Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvcviliyi “Molla Nəsrəddin”dən öyrənməliyik... Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə “Molla Nəsrəddin”dən öyrənmişəm” [6].

Mütəxəssislər XX əsr özbək satirasına M.Ə.Sabirin təsirindən bəhs edərkən, ilk növbədə, S.Əczi, M.Sufizadə və Həməzə Həkimzadə Niyazinin əsərləri üzərində xüsusi dayanmağı tövsiyə edirlər. Çünki “Sabir poeziyası ilə bu şairlərin satirası arasında məzmun və ruh, forma və üslub cəhətdən həmahənglik qabarıq şəkildə görünür. Həməzə, Sufizadə və Əczinin bir çox şeirləri göstərir ki, onlar Sabir yaradıcılığından dərinlən təsirlənmiş, Sabirin tənqid və inkaretmə məharətini, Sabir satiralarında geniş tətbiq və istifadə edilən bədii priyomları, ifadə vasitələrini də yaradıcı şəkildə mənimsəmiş və işləmişlər” [6]. Müəllif mülahizəsini Sabirin “Şükür, xudaya”, “Qeyrət, a vətəndaşlar!”, “Mahi-ramazandır” satiraları ilə S.Əczinin, H.Həkimzadənin oxşar şeirləri arasında müqayisələr apararaq təsdiqləyir. Y.Qasimov maraqlı bir məqama – özbək şairləri ilə M.Ə.Sabir arasındakı bənzərliyin səviyyəsinə də toxunur. “Özbək şairləri ilə “İnqilabçı demokrat” Sabirə nisbətən, “maarifçi” Sabir arasında yaxınlıq, müştərəklik daha güclüdür. Əlbəttə, “Yaşasın şəhriyari-hürriyyət”, – deyən Sabirlə özbək maarifçi demokratlarını eyniləşdirmək elmi yanlışlıq olardı”, – deyən müəllif

Sabirin özbək şairi M.Sufizadə ilə də məhz maarifçilik mövqeyində birləşdiyini diqqətə çatdırır. M.Ə.Sabirin M.Sufizadəyə təsirinin tarixçəsini xatırladır. Məlum olur ki, M.Sufizadənin M.Ə.Sabirdən təsirlənməsi özbək şairinin “Xanım” şeiri ilə başlayır. “Sufizadə bu şeiri Sabirlə görüşdükdən sonra, Bakıdan qayıdarkən, həm də Azərbaycan dilində yazmışdır. Gözəlliyə və həyata yeni ictimai-estetik münasibət ifadə edən bu şeir Sufizadə yaradıcılığında əlamətdar bir hadisə kimi əhəmiyyətlidir:

*Xanım, sevimli saçın var, nə sud şənəsi yox,
Açıq desəm sözümlü, mərifət nişanəsi yox” [6].*

Y.Qasimov Sabirin satiraları ilə özbək şairlərinin şeirləri arasındakı tematik yaxınlığa da toxunur və səbəblərini yenə hər iki ölkədəki mövcud ictimai mühitlə, köhnə adətlərlə əlaqələndirir. Doğrudan da, məsələn, qadın azadlığı mövzusunun həm Sabirin, həm də özbək şairlərinin satiralarında yer almasının səbəbi hər iki ölkədə qız-gəlinlərin savadsızlığı, adi hüquqlardan məhrum acınacaqlı şəraitdə yaşamaları idi.

Mütəxəssislər “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ən istedadlı nümayəndəsi Sabirin S.Əczi ilə yaradıcılıq dostluğu və həmkarlığının XX əsrin əvvəllərindən başladığını və Azərbaycan-özbək əlaqələrinin ən parlaq səhifələrini təşkil etdiyini də diqqətə çatdırırlar. Y.Qasimov da akademik Vahid Abdullayevin S.Əczini “Sabirin ən güclü təsir etdiyi özbək şairi” kimi səciyyələndirdiyini xatırladır. Və əlavə edir ki, “Görkəmli satirikin “Ziyahılar”, “Şükür, xudaya”, “Çervon”, “Ey xuda!”, “Ey gözlərim”, “Üləmalar” və s. şeir və nəzirələrin onun, doğrudan da, Sabir ədəbi məktəbinin ən istedadlı davamçılarından biri olduğunu diqqətə çatdırır. Y.Qasimov yazır: “S.Əczinin “Çervon” satirasının qəhrəmanı Sabirin “Ey pul”, “Xəsisin heyfi, varisin keyfi” və s. şeirlərində qamçıladdığı tiplərin “əkiz qardaşıdır”. Məhəbbəti və namusu, məsləki və vicdanı pul kisəsində yerləşən, insanlıq halından çıxan, sərvət, var-dövlət düşkünlərini Əczi də Sabir ehtirası və amansızlığı ilə ifşa edir” [6].

M.Ə.Sabirin S.Əczi satiralarına təsirini araşdıran Y.Qasimov məqaləsini bu sözlərlə bitirir: “Bizim bu qeydlərimiz Sabirin XX əsr özbək satirasına təsiri məsələsini bütünlükdə və tam şəkildə əks etdirmir. Bundan ötrü Sabirin XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan Zövqi, Ə.Ötəroğlu, A.Əvlani, Raci-Şüküri, S.Ayni və başqa özbək şairləri ilə yaradıcılıq əlaqələrini araşdırmaq və öyrənmək lazımdır” [6].

Özbək sənətkarları və alimləri də Sabirin özbək ədəbi mühitinə təsirini etiraf edir və bu ədəbi-tarixi faktdan qürurla danışirlər. 1926-1927-ci illərdə Bakıda təhsil almış görkəmli özbək şairi Qeyrəti Sabir ədəbi məktəbinin qonşu xalqların ədəbiyyatına qüvvətli təsir etdiyini və özünün də bu təsir nəticəsində bir neçə şeir yazıb, “Maarif və mədəniyyət”, eləcə də “Komsomol” məcmuələrində dərc etdirdiyini xatırladır. Özbəkistanda bəzi mətbu orqanların, o sıradan “Muştum” satirik jurnalının yaranmasında da “Molla Nəsrəddin”çilərin böyük təsiri olduğunu dilə gətirir. O yazır: “Özbəkistanda Sabir yaradıcılığının təsiri ilə əsərlər yazıldığı inqilabdan əvvəlki mətbuat səhifələrində, sonra da satirik “Muştum” jurnalında aydın görünməkdədir.

“Muştum” ətrafında toplaşan şairlərdən Q.Qulam, S.Abdulla, Xurşud, Hazıkeş, Fələngi və başqaları Sabirin “Nam alırıız biz” və başqa bir çox şeirlərinə, bəhri-təvillərinə oxşatmalar yazmışlar...Sabirin alovlu satirası, atəşin şeirləri özbək ədəbiyyatının tərəqqisi və inkişafına böyük xidmət göstərmişdir” [7].

Qeyrətinin “Orta Asiyada Azərbaycan ədəbiyyatını oxumayan, bilməyən sənətkar yoxdur. Biz həvcçiliyi “Molla Nəsrəddin”dən öyrənmişik. Mən qələm tutmağı ərəblərdən, qələmlə güldürməyi isə “Molla Nəsrəddin”dən öyrənmişəm” – deyilənlərin təsdiqinə yönəlib.

M.Ə.Sabirin XX əsr özbək ədəbiyyatının, xüsusilə də satirik ədəbiyyatın inkişafındakı danılmaz rolu başqa mənbələrdə də etiraf olunur. T.Calalov “Sabirin müasirləri arasında” adlı məqaləsində özbək şairləri Heyrətin, Arəzin və Həzlkeşin (Hacı Alim Qabulovun) “Hophop”u hansı maraqla

oxuyub müzakirə etdikləri, “Molla Nəsrəddin” və M.Ə.Sabirdən necə təsirləndikləri və bunun nəticəsində hansı nəzirələr yazdıqlarından ətraflı bəhs etmişlər [8].

Beləliklə, araşdırılan materiallar XX əsr özbək satiriklərinin böyük bir dəstəsinin Sabir ədəbi məktəbinin ənənələri ilə tərbiyələndiyini, onun sənətindən yaradıcı surətdə öyrəndiklərini, şairin hələ sağlığında bir çox müsəlman-türk xalqlarının ədəbiyyatında layiqli davamçıları yetişdiyini təsdiq edir. Bununla yanaşı, Sabirin özbək ədəbiyyatına təsirinin daha əhatəli və güclü olduğu da üzə çıxır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik. “Azərbaycan” qəzeti, 7 aprel 2016.
2. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri, 1 cildə). Bakı, “Gənclik”, 1998.
3. Abdullayev V. Sabir və Əczi. “Kommunist” qəzeti, 29 may 1962.
4. Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (çığatay) ədəbi əlaqələri (Dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). Bakı, “Qartal”, 2008.
5. Bağirov A. Sabir və Əczi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 3 aprel 1976.
6. Qasımov Y. Sabir və XX əsr özbək satirası. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1 iyun 1979.
7. Qeyrəti. Onun təsiri ilə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 12 may 1962.
8. Calalov T. Sabirin müasirləri arasında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 may 1962.

THE INFLUENCE OF MIRZA ALAKBAR SABIR ON THE UZBEK SATIRICAL LITERATURE IN AZERBAIJANI UZBEK STUDIES

SUMMARY

As it is known, the magazine “Molla Nesreddin” is the first printing organization that formed the first special literary school in the history of Azerbaijan literature and press. No doubt, the man who united the poets and writers gathering around “Molla Nesreddin” under the single literary front, directed them to the same opinion and method, in other words who formed “Molla Nesreddin” literary school was J.Mammadquluzadeh. But Mirze Alekber Sabir’s extraordinary activity in this sphere ended with the formation of Sabir’s satire school.

Many researches were held on the affection of Sabir’s literary school to Azerbaijan and Turkistan, as well as Uzbek (Jighatay) satirical literature and valuable works were put into the view. In the article it was glanced at the history of Sabir’s influence to the Uzbek satirical literature, and the thoughts of Azerbaijani Uzbek researchers – academician H.Arasli, academician I.Habibbayli, scientific doctors on philology A.Ulvi, Q.Aliyev, Y.Qasimbeyli, A.Baghirov and other specialists, as well as, Uzbek intellectuals about this subject were generalized and systematized there. And this gives to the author of the article an opportunity to make general scientific impression of M.A.Sabir’s impress on Uzbek satirical literature.

ВЛИЯНИЕ МИРЗА АЛЕКБЕР САБИРА НА УЗБЕКСКУЮ САТИРИЧЕСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ УЗБЕКОВЕДЕНИИ

РЕЗЮМЕ

Как известно, журнал «Молла Насреддин» – первый печатный орган в истории азербайджанской литературы и печати, создавший специальную литературную школу. Несомненно, именно Дж.Мамедгулузаде собрал поэтов и писателей вокруг журнала «Молла Насреддин», «объединил их в едином литературном фронте, направил в единую идеологию и стиль», другими словами, сформировал «литературную школу «Молла Насреддин». А экстраординарная деятельность М.А.Сабира в этой области привела к образованию сатирической школы Сабира.

Были проведены многочисленные научные исследования о влиянии литературной школы Сабира как на азербайджанскую, так и на тюркскую, в частности на узбекскую (чагатайскую) сатирическую литературу, а также написаны бесценные произведения в этой области. В статье рассмотрена история влияния М.Сабира на узбекскую сатирическую литературу, обобщены и систематизированы взгляды азербайджанских узбековедов, таких как академик Х.Араслы, академик И.Габиббейли, доктор филологических наук А.Ульви, К.Алиев, Я.Гасымбейли, А.Багиров и др. И это позволяет автору статьи создать общее научное представление об истории влияния М.А.Сабира на узбекскую сатирическую литературу (причины влияния, формирования узбекских сатирических поэтов под влиянием Сабира).

UOT: 821(=512.1)

Şəbnəm Məmmədova*

AZƏRBAYCAN VƏ QARAQALPAQ FOLKLORU HƏR İKİ XALQIN YAZILI ƏDƏBİYYATININ QAYNAĞI KİMİ

Açar sözlər: folklor, yazılı ədəbiyyat, örnək, təsir, Azərbaycan, qaraqalpaq, qəhrəman, obraz

Key words: folklore, written literature, example, influence, Azerbaijan, Garagalpag, hero, image

Ключевые слова: фольклор, письменная литература, образец, влияние, Азербайджан, каракалпак, герой, образ

Yazılı ədəbiyyatın araya-ərsəyə gəlməsində folklor nümunələrinin rolu əvəzsizdir. Çünki folklor hər bir xalqın bədii düşüncəsinin ilkin qaynağı olub, onun mədəni-mənəvi həyatında, inkişafında bütün zaman kəsiklərində mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan qədim tarixi, etnik-milli keçmişi, adət-ənənələri olan türk xalqlarının mədəni-mənəvi düşüncəsinin, həyat fəlsəfəsinin, dünya baxışlarının zənginləşməsində folklor örnəklərinin mövqeyi də danılmazdır. Eyni köklərə malik türk xalqları müxtəlif ictimai-siyasi, tarixi proseslər nəticəsində yer üzünün çeşidli regionlarında məskunlaşmaqla, yaşadıqları ərazilərdə öz folklor örnəklərini yaratmış və inkişaf etdirmişlər. Bu kontekstdə Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının folklor örnəklərinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələlərini də öyrənmək yetərincə önəmlidir. Düzdür, Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixi kökləri qaraqalpaq xalqının yazılı ədəbiyyatına nisbətən çox qədimdir və bu yazılı örnəklərin sorağı VII əsrə gedib çıxmaqla, özünü “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər dastanlarda əks etdirir. Eyni zamanda bu, yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi nəinki Azərbaycan xalqının, həm də digər türk xalqlarının, o cümlədən qaraqalpaqların da milli örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin yazılı, müəllifli ədəbiyyatdan söhbət getdikdə biz Azərbaycanda X-XI əsrlərdən başlayaraq yaranmış yüksək bədii nümunələrdən danışa bilirik. M.Şəhəvat, Əbül Abbas Əl-Əmə, Q.Təbrizi, X.Təbrizi, F.Şirvani, M.Beyləqani, X.Şirvani və başqalarının yaratdıqları mühüm örnəklər bunun təsdiqidir [1, s.182-598].

Sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı kifayət qədər intensiv yaradılır. Ş.Ərdəbili, Ə.Marağayi, H.Naxçıvani, S.Savəci (XIII-XIV əsrlər) xeyli bədii nümunələr ortaya qoyur, ədəbiyyatın inkişafına öz töhfələrini verirlər. Eyni zamanda XII-XIV əsrlərdə Azərbaycan epik şeirində “Yusif və Züleyxa” mövzusu Q.Əli, M.Zərur, S.Fəqi və başqalarının yaradıcılığında inkişaf etdirilir. “Dastani-Əhməd Hərami”, “Mehri və Vəfa” poema – məsnəviləri ortaya çıxır, folklor süjetlərindən rişət alıb işlənir. Bunlar birbaşa folklorun, epik folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata, müəllifli ədəbiyyata təsirini əks etdirməkdədir [2, s.8-61].

Azərbaycan yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığı işimizin konkret və birbaşa məqsədi olmadığından biz bu nümunələri yaradan müəlliflərin adlarının sadalanması üzərində dayanmaq fikrində deyilik. Dediklərimizi folklorun və yazılı ədəbiyyatın bizim və qaraqalpaqların etnik tarixində həm ayrı-ayrılıqda, həm də onların paralel şəkildə birincinin ikinciyə uzun zaman kəsiyində təsirini illüstrasiya etmək məqsədi ilə qeyd edirik.

Qaraqalpaq folkloruna və ədəbiyyatına gəldikdə, məsələ burada bir qədər başqa cürdür. Belə ki, qaraqalpaqların tarix boyu milli taleyi elə gətirmişdir ki, onlar uzun əsrlər ərzində Orta Asiya, Özbəkistan, Qazaxıstan, Volqaboyu, Sibir, Astraxan və digər ərazilərə səpələnmiş, min bir məhru-

* Folklor İnstitutu. E-mail: shebnem.memmedova1981@mail.ru

miyyətlərə düçar olmuş, buna görə də xalqın mədəni-estetik təfəkkür məhsulları yalnız folklor örnəklərinin köməyi ilə əsrlərdən-əslərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülmüşdür. XVIII əsrin sonuncu rübünə qədər burada, demək olar ki, müəllifli yazılı ədəbiyyat nümunələrinə rast gəlinmir.

Eyni zamanda bunu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan türklərində olduğu kimi qaraqalpaq türklərinin də olduqca zəngin və rəngarəng folklor nümunələri mövcuddur. Bu xalqların folklor nümunələrinin təkcə ad, janr və şəkillərinin sadalanması olduqca böyük vaxt aparardı. Eyni zamanda onu da söyləməliyik ki, qaraqalpaqların son dərəcə rəngarəng folklor janrları – mifik hekayələr, əfsanələr, nəğmələr, atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar, nağıllar, epik-lirik dastanlar və s. maraqla qarşılanmışdır. Bu folklor nümunələrinin janr baxımından təhlili və onların yazılı ədəbiyyatda material kimi istifadə edilməsi də kifayət qədər maraqlıdır [3, s.105-198].

Janrından asılı olmayaraq, həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq folklor nümunələrinin Azərbaycan və qaraqalpaq yazıçılarının, şairlərinin, dramaturqlarının yaradıcılığına təsirini öyrənmək gərəkli işdir. Azərbaycan ədiblərinin uzun zaman kəsiyində ərəb, fars, hind və türk folklorundan qidalanaraq əsərlər yazdıkları kimi, qaraqalpaq ədibləri də türk, ərəb və digər xalqların folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə, öz bədii nümunələrini yaratmışlar.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan folkloru və qaraqalpaq folkloru yetərinə yayılmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycan folklor janrlarının, xüsusən (epik janrların) ortaya gəlməsi bu və ya digər şəxslərin adı ilə bağlı olan tarixi qəhrəmanlarla və obrazlarla, yaxud aşıqların adı ilə bağlı olub (“Koroğlu”, “Şəhriyar və Sənubər”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib”, “Şah İsmayıl”, “Əsli və Kərəm”, “Valeh və Zərnigar”, “Novruz və Qəndab”) [2, s.88-96] onlarda öz əksini tapdığı kimi, qaraqalpalarda bunlar jırauların, baksıların (“Koblan”, “Alpamıs”, “Qırx qız”, “Jazgələn”, “Maspatşa”, “Şirin-Şəkər”, “Hacı Girey”, “Yer Ziuar”, “Cahanşah”, “Səlimcan”, “Hətəmtay”, “Şəhriyar”, “Canadil”, “Güldursun haqqında rəvayət”, “Baltakey batır” və s.) adı ilə bağlı olub, bu və ya digər şəkildə tarixilə əlaqələnilib adlarını çəkdiyimiz dastanların məzmununda yer almışdır [4, s.179].

Tarixi məxəzlərdən epik dastan nümunələrinə daxil olmuş mövzu və motivlərin bir sırası (bəzən isə əksəriyyəti) bir müddət şifahi şəkildə dildən-dilə, ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə, əsrlərdən-əslərə keçsə də, sonralar onlar həm də hər iki xalqın şair və yazıçıları tərəfindən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi ortaya qoyulmuş, yazılı ədəbiyyatın inkişafında nəzərə çarpacaq rol oynamışdır. Həm Azərbaycan, həm də qaraqalpaq folklorşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri məsələsi xeyli cəhətdən öyrənilmişdir. Təkcə bunu deyək ki, son illərdə Azərbaycanda bu yöndə çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmışdır ki, həmin tədqiqat işlərində folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri araşdırılmışdır [5, s.325; 6, s.18-29].

Folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyata təsiri problemi bu nümunələrin milli ədəbi düşüncənin qaynağı kimi Azərbaycan və qaraqalpaq xalqının ədəbi düşüncəsinin inkişaf tarixindəki təsirinin üzə çıxarılması baxımından səciyyələndirilməsi faydalıdır. Məsələ həm də onunla səciyyəvidir ki, folklor janrlarının yazılı ədəbiyyat nümunələrinə təsiri həm şifahi örnəklər, həm də yazılı örnəklər üzərində aparıldıqda maraqlı görünür. Folklor janrlarının və motivlərinin yazılı ədəbiyyata təsiri eyni zamanda həm də onunla maraqlıdır ki, bu nümunələr Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının milli yaddaşında yer almış elementləri arxaik çağdan başlamaqla, bütün tarix boyunca hər iki xalqın mövcud ruhunun dirçəldilməsinə və onu kamilləşdirilməsinə təkan verir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda şifahi və yazılı ədəbiyyatın əlaqələri daha da möhkəmlənirdi. Bu əlaqələr XVIII əsr Azərbaycan şairi Məhcur Şirvaninin “Qisseyi Şirzad” poemasında, “Kitabi-Dədə Qorqud”un orta əsrlər poeziyasına təsiri müstəvisində daha çox nəzərə çarpırdı. Həmin proses qaraqalpaq ədəbiyyatında isə bir qədər sonralar, əsasən XIX-XX əsrlər şair və yazıçılarının əsərlərində daha çox yer alır. Onların sırasında Hacıniyazın (“Qərib Aşıq”), Berdağın (“Axmaq paşa”, “Yernəzər bəy”, “Yedige”, “Amangəldi”, “Aydost baba”), H.Begimovun (“Qərib Aşıq”), A.Öteповun (“Alpamıs”), D.Nazbergenovun (“Yerbay-batır”), T.Kaipbergenovun (“Qaraqalpaqlar haqqında dastan”, “Mamanbiy əfsanəsi”, “Yernəzər Alagöz”, “Qaraqalpaqnamə”, “Qaraqalpaq qızı”) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Folklor nümunələrinin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına təsirindən danışdıqda, Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” poemasından tutmuş Ə.Təbrizinin “Mehr və Müştəri”, “Dastani-Əhməd Hərəmi” və s. ilə yanaşı, XX əsrdə bir sıra Azərbaycan yazıçılarının “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərinin Ə.Dəmirçizadənin, M.Rzaquluzadənin, Ə.Muğanlının və başqalarının əsərlərinə təsirindən danışmaq olar [6, s.18-29].

Y.Babayev haqlı olaraq göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan folklorunun gur, əhatəli və vüsətli inkişafı öz növbəsində yazılı ədəbiyyatın da inkişaf spesifikasiyasına bu və ya digər dərəcədə sirayət edir, təsir göstərirdi. Bu təsir özünü istər şəkil, forma, istər obraz, süjet, ideya, məzmun, dil-üslub əlamətlərində, hətta məcazlar sistemində təzahür etdirirdi [2, s.593]. Odur ki, təhlilə cəlb etdiyimiz yazılı ədəbiyyatların inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə, onların şifahi xalq yaradıcılığı janrlarından necə rahatlıqla bəhrələndiyini və folklor nümunələrini uğurla tətbiq etdiyini görmək olur. Klassik ədəbiyyatda həmin ənənə Xətai ilə başlayıb XVI əsrdə Əmani ilə, bir qədər sonra Q.Təbrizi yaradıcılığında davam etdirilirdisə, XVIII əsrdə folklor janrlarının Vaqif, Vidadi və digər yazılı ədəbiyyat nümayəndələrimizin yaradıcılığına necə təsir etməsi (bayatı, qoşma, təcnis, gəraylı) prosesin gücləndiyini və getdikcə qəzəlin öz yerini qoşmaya verdiyini göstərir.

Qaraqalpaqların yazılı ədəbiyyatında folklor nümunələrinin izlərindən danışdıqda, biz ünlü şair böyük klassik Berdağın (Berdimurad Karqabay oğlunun) XIX əsrin 80-ci illərində öz süjetini bir xalq nağılından almış “Axmaq paşa” poemasından söhbət açə bilərik. Bədii baxımdan Berdağın ən mükəmməl əsərlərindən olan bu poemanın süjeti mürəkkəbdir, onda bir neçə xətt və istiqamətlərin haçalanması mövcuddur. Poema qəddar xanın ölümü ilə başlayır, onun varisi olan oğlu isə ondan daha qəddar hökmdar kimi təsvir olunur. Bu xanın adı Axmaq paşa imiş. O, balıqçı qızı Gülimlə evlənib, ondan oğul doğulmasını arzulayır [3, s.233]. Xanın arzularının əksinə Gülimin qızı olur. Ona Gülzar adı qoyulur. Axmaq paşa qara camaata, sadə insanlara, rəiyyətə nifrət etdiyindən Gülzarı da yeraltı sarayda saxlayır. İllər keçir, Gülzar böyüyür. Öz atasının qəddarlığından xəbər tutan qız Axmaq paşa ilə görüşmək istəyir. Gülzarı görən Axmaq paşa öz qızına vurulur. Qız onun bu istəyini rədd etdikdə Axmaq paşa itlərin onun üstünə qışqırılmasını əmr edir. İtlərsə qıza toxunmur. Əvəzində itlərdə nitq yaranır, onlar öz doğma qızı ilə evlənmək istəyən xanı lənətləyirlər.

Xan Gülzarı yenidən zindana atdırır, onu xeyli döydükdən sonra meşəyə aparırlar. Burada o, cigitlərin köməyi ilə edamdan qurtulur. Əvəzində Gülzar necəsə özü xan sarayına gəlib, doğma atasını öldürür. Folklor süjetindən ustalıqla yararlanan Berdağ poemada xanların xarakterik xüsusiyyətlərini ustalıqla təsvir etməyə, bu folklor süjetinin yazılı ədəbiyyata gətirilməsinə müvəffəq olmuşdur:

*Hakim olub qanadlanır,
Hakimlikdən sərxoşlanır,
Bizim xanın ehtirası-
Güllə kimi deşər daşı!*

*Azyaşlıya meyil salır,
Yeniyetməni tora salır,
Qızlar bunlara dözməyib –
Bədbəxt olur, xəstə olur.*

*Bundan da pis qara gün var?!
Ədalətdən yana nə var?!
Hisslərinə güc gələn xan –
İnsanlara verməz aman [3, s.234].*

Berdağ adına Qaraqalpaq Dövlət Universitetinin professoru Kurbanbay Jərimbətov XIX əsr qaraqalpaq lirikasının janr xüsusiyyətlərini və inkişaf tarixini öz monoqrafik araşdırmasında nəzər-

dən keçirərkən qaraqalpaq terme-tolqaularının yazılı nümunələrə təsirindən danışmaqla, həmin termelərdə nağıllar, ağıl-nəsihət, didaktik məzmunlu əsərlərin önəmini də ön plana çəkir. Onu da yada salmaq ki, tolqaular qaraqalpaq, qazax, qırğız və digər türk xalqlarının yazılı ədəbiyyatının uzun zaman kəsiyində mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Əski dövrlərdən mövcud olan bu folklor janrı XIX əsrdə yazılı poeziya nümunələrinin, o cümlədən daha monumental janrların meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Problemi həm də qazax və noğay ədəbiyyatı ilə ilgili müstəvidə öyrənməyin maraqlı olduğunu K.Jərimətov misal gətirməklə, onu da təsdiqləyir ki, görkəmli qazax yazıçısı və alimi Muxtar Maqauninin lirikasında tolqaulardan daha intensiv qaynaq kimi istifadə edildiyi görünməkdədir [7, s.18-19].

Beləliklə, Azərbaycan və qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafından danışb, onun formalaşmasını izlədikdə hər iki xalqın bədii nümunələrinə folklor janrlarının təsiri yetərinəcə əks olunmaqdadır. Odur ki, biz gələcəkdə də hər iki ədəbiyyatda da folklorun qazandığı mövqeyi incələməyə çalışacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. VI c., 2 c. Bakı, "Elm", 2007.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi XIII-XVIII əsrlər. Təkrar nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2018.
3. Məmmədov-Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
4. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, "ФАН", 1979.
5. Xəlilov N. Aşıq yaradıcılığı və yazılı poeziya. Bakı, "Elm", 2012.
6. İsmayılova Y. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Filol. üzrə. elm. dokt. avtoreferatı. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013.
7. Жəримбетов Курбанбай. XIX əsir каракалпак лирикасынын жанрлык кəсийтлери хэм раужланыу тарийхы, "Нөкис", "Билим", 2004.

AZERBAIJANI AND GARAGALPAG FOLKLORE AS A SOURCE OF WRITTEN LITERATURE IN BOTH NATIONS

SUMMARY

In the article it is said about the influence of numerous Azerbaijani folklore samples on the author's (written) literature. If this process in Azerbaijani literature takes its beginning from the X-XI centuries, then in Garagalpag literature it begins from the XIX century and develops up to nowadays. The investigation of this problem on the material of folk motives provides the fertile opportunities for subsequent analyzes of this topic. If in Azerbaijani literature the eposes such as "Koroglu", "Shahriyar and Sanubar", "Abbas and Gulgaz", "Ashug Garib", "Shah Ismail", "Valeh and Zarnigar", "Novruz and Gandab" contributed to its writing, then in Garagalpags "Koblan", "Alpamis", "Kirk kiz", "Jazkelen", "Maspatsha", "Er Ziuar", "Semitjan", "Tradition of Gyuldursun", "Baltakey batir", etc. Many motifs and themes of folklore, falling into the written texts, contributed to the significant enrichment of written literature in the culture of both nations.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР КАК ИСТОЧНИК ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ У ОБОИХ НАРОДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии многочисленных азербайджанских образцов фольклора на авторскую (письменную) литературу. Если этот процесс в азербайджанской литературе берет свое начало с X-XI вв., то в каракалпакской литературе – с XIX и развивается вплоть до наших дней. Исследование этой проблемы на материале фольклорных мотивов дает благодатные возможности для последующих анализов этой темы. Если в азербайджанской литературе ее письменному развитию способствовали дастаны "Кероглу", "Шахрияр и Санубар", "Аббас и Гюльгяз", "Ашык Гериб", "Шах Исмаил", "Валех и Зарнигар", "Новруз и Гандаб", то у каракалпаков "Коблан", "Алпамыс", "Кырк кыз", "Жазкелен", "Маспатша", "Ер Зиуар", "Семитджан", "Предание о Гюлдурсуне", "Балтакей батыр" и др. Многие мотивы и темы фольклора, попадая в письменную почву, способствовали значительному обогащению письменной литературы в культуре обоих народов.

UOT: 821(=512.1)

Samirə Əliyeva*

FƏXRƏDDİN YAQUB MƏHƏMMƏD İBN FƏXRİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fəxri, “Xosrov və Şirin”, Barbara Flemminq, tərcümə, tərcüməçi

Key words: Nizami Ganjavi, Fakhri, “Khosrov and Shirin”, Barbara Flemmig, translation, translator

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фахри, «Хосров и Ширин», Барбара Флеминг, перевод, переводчик

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poeması Şərq xalqları ədəbiyyatlarında geniş yayılaraq məhəbbət mövzusunda bir çox maraqlı əsərlərin yaranması üçün əsas zəmin təşkil etmişdir.

İlk dəfə böyük İran şairi Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”sində əksini tapan bu mövzu Nizami Gəncəvi poemasından sonra daha da məşhurlaşaraq türk məsnəvi şeirinin də sevimli mövzularından birinə çevrilmişdir. Türkcə “Xəmsə” yaradan, Nizami mövzularına müraciət edən türk sənətkarları şairin poemalarından çox təsirlənmiş, dahi şairin poemasındakı fəsilləri və ayrı-ayrı beytləri türk dilinə çevirərək əsərlərinə daxil etmişlər.

“Xosrov və Şirin” poeması Xarəzmli Qütb, Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri, Şeyxi kimi şairlər tərəfindən tam şəkildə türk dilinə tərcümə edilərək orta əsrlər türk tərcümə ədəbiyyatının yaranma və inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi, Nizaminin bu əsərinin Qızıl Orda hökmdarı Tini-Bekə ithaf olunmuş 1341-ci il tarixli ilk tərcüməsi Qızıl Orda şairi Xarəzmli Qütbə aiddir.

Poema XV əsrdə görkəmli türk şairi Yusif Sinan Şeyxi tərəfindən də türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Şeyxinin II Muradın sifarişi ilə qələmə aldığı bu tərcümə XX əsrin son rübünədək Qütbdən sonra ikinci tərcümə hesab olunurdu. Şeyxi də Nizami poemasını bəzi əlavə və ixtisarla çevirmişdir. Orta əsr tərcümə sənətinin prinsiplərindən irəli gələn xüsusiyyətlərə əsasən, Şeyxi bir çox məsələləri Nizamiyə görə daha geniş və ətraflı şəkildə tərtib etmişdir.

Ancaq XIV əsr şairi Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxrinin Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəyin sifarişi ilə qələmə aldığı tərcümə elm aləminə məlum olandan sonra vəziyyət dəyişdi. Tanınmış alman şərqşünası Barbara Flemminq 1960-cı ildə Fəxrinin “Xosrov və Şirin” nüsxəsini “Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz”də professor Karl Süsseimin (1878-1947) kitabları arasında tapıb ilk öncə qiymətli tapıntıya dair elmi məqalə yazmış [1, s.45], daha sonra əsər üzərində yenidən işləyərək onu latın dilində transliterasiya etmiş, 1974-cü ildə Fəxrinin əl yazısı ilə birlikdə elm aləminə təqdim etmişdir.

Azərbaycanlı alimlərdən Q.Əliyev [2, s.223-225], N.Arashlı [3, s.237-250], [4, s.3-44] Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd Fəxri haqqında ilk məlumatları vermişlər. Sonradan Nizami Gəncəvi tərcümələrindən bəhs edərkən akademik M.Nağısoylu [5, s.31-37] ilk tədqiqatlara istinad edərək bu tərcümə haqqında danışmışdır.

Naşirin qeydlərindən aydın olur ki, XIV əsrdə Aydınogullar sülaləsindən olan İsa bəyin sarayında yaşamış Fəxri ləqəbli Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd nəfis kitab şəklində Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisini 12 mart 1367-ci ildə türk dilinə çevirərək Aydınoglu İsa bəyə təqdim et-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: xedicealizade@mail.ru

mişdir [1, s.50]. Əsər 168 vərəq və 4683 beytdən ibarətdir. Hərəkəli mətndə sətir sayı 15-dir. Sətirlər sütunlara bölünmüşdür. Əsərin yeganə nüsxəsi Almaniyada Marburg Dövlət Kitabxanasında saxlanılır.

Flemming kitabın ön sözündə əsərin tərcümə səbəbini belə izah edir: “Aydınoğullar sülaləsindən olan İsa bəy sarayında təşkil etdiyi ədəbi məclislərdən birində Fəxriddən Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasını oxumasını xahiş edir. Əsəri dinlədikdən sonra məclisdəkilər onu çox bəyənir və xalqa daha aydın çatdırmaq üçün şahdan Nizami poemasını türk dilinə tərcümə etdirməsini xahiş edirlər. Sultan bu işi Fəxriyə tapşırır”.

*Çu hadden keçdi bu begler niyazi,
Hüdavend-i cihan sultanü gazi.
Buyurdi ben kemine çakerine,
Eşigindeki qullar kihterine.
Ki öldiyse Nizami ana can ol,
Anun şirin sözünə tercüman ol.
Acemden hasil etdi ol senalar,
Nola ger Türk eren qıla dualar [2, s.262].*

Fəxri əvvəl razı olmur, böyük məsuliyyət tələb edən bu işi boynuna götürmək istəmir, Nizaminin əsərini tərcüməyə cəsarət etmədiyini bildirir. Ancaq İsa bəyin və məclisdəki bəylərin davamlı ısrarlarından sonra şair bu ağır, lakin, eyni zamanda həm də şərəfli işi öz üzərinə götürməli olur:

*Dedim şaha qulun haddi degül bu,
Benüm şirümdə yoqdur reng ne bu.
Ki ol ulu sözünə medhal edem,
Veya bir müskilin anun hal edem.
Ki şiri doludur dürlü ibarat,
Latayıfdür seraser istiarat.
Ulularun itabından ağladum,
Şahıma qarşı valih söyle qaldum [2, s.262].*

İsa bəy Fəxriyə Sultan Mahmudu və “Şahnamə” əsərini xatırladır. Firdovsinin “Şahnamə”ni yazmaqla həm özünü, həm də Sultan Mahmudu əbədləşdirdiyini söyləyir:

*Bilürmi kimse sorgil hasse amme,
Eser andan begayr ez Şahname.
Anun Firdevsiyidi dost-dari,
Ki qodibuncilayin yadigarı.
Eger Şahname olmasaydı mevcüd,
Ne Firdevsi anilurdu ne Mahmud.
Bugün oqiyyəq sen Şahname,
Bulunur aşikara hasse amme.
Ki Mahmud idi bir sultanu server,
Ana Firdevdiyidi medh-güster [2, s.263].*

Daha sonra İsa bəy şairə Sultan Mahmud kimi özündən sonra yadigar bir əsər qoymaq arzusu-nu bildirir:

*Qılursan tercüme bu dastanı,
Müzeyyen eyleyüp bu büstani.
Oqınisar nice kim ola devran,*

*Bu manidari olmaz hiç viran.
Ölümden sonra bizi edeler yad,
Revanumuzi anup qılalar şad.
Cihan durduqca adumuz qalısar,
Qalursa malumuz yadlar alışar [2, s.262-263].*

Bütün bunlardan sonra Fəxri əsəri tərcümə etməyə razılıq verir:

*Şehüm buyruğına qıldum itaat,
Dilü candan be qadri istitaat.
Gücüm yetdükce oldum tercümani,
Nizaminün ki şad olsun revani.
Eger her bir sözine vermesem dad,
Ki işiden ola işidicek şad.
Hikayət anladu qıldum iyan ben,
Ki qılam şahuma her dem beyan ben [2, s.265].*

Fəxrəddin Yaqub ibn Məhəmməd “Xosrov və Şirin” tərcüməsinə aşağıdakı giriş beytlərlə başlayır:

*Hüdavende çu bismillah deyüben,
Söze başlarvanın şükrün deyüben.
Sana hamdu sena ögüş qıluram,
Ki fazlun bi nihayetdür bilürem.
Hudaya, padişaha, kirdigara,
Kerim, munima, perverdegara [2, s.255].*

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin Fəxriyə məxsus tərcüməyə aid müasir təsəvvürlər üst-üstə düşür. Belə ki, şair poemanı türk dilinə çevirməklə yanaşı, əsərin yazılma səbəbi, zamanə şahının mədhi və bəzi fəsillərə əlavələr etməklə, orijinaldan yayınmış, Firdovsinin “Şahnamə”sindən gətirdiyi bəzi hissələri əlavə etməklə, Nizaminin poemasından fərqli bir əsər ortaya qoymuşdur. O, Nizaminin əsərində olmayan və ya çox az yer verilən tarixi hadisələri (məsələn, Bəhram Çubin hekayəsi kimi) “Şahnamə”dən faydalanaraq geniş şəkildə qələmə almışdır.

*Çu buyurdi şehum Firdevsi şi'rin,
Qıluban tercüme hoşresm tazmin.
Nizami nazmina memzuc ederven,
Çu gendüzüme borç etdüm öderven [2, s.266].*

Fəxri eşqlə bərabər, tarixi hadisələrə də diqqət yetirmiş və Nizaminin tarixlə bağlı əhvalatlara öləri toxunduğunu qeyd edərək şaha müraciətlə orijinala türkcə bəzi əlavələr də etdiyini bildirmişdir:

*Şeker gibi bu türki dilce düzdük,
Senünçün qışşayi Perviz ü Şirin.
Acem dilince düzen düzdi işqin,
Ne cengin zikr qıldı vu ne sulhin [2, s.266].*

Fəxri tərcüməsinə Nizaminin əsəri kimi məfailun, məfailun, failun ölçüsündə yazmışdır. Şair qafiyələrdən fərqli olaraq, şeirin vəznində müəyyən nöqsanlara yol vermişdir. Bu da türkcənin o dövrdə əruzla tam uzlaşmamasından irəli gəlirdi. Barbara Flemminq vəzn, qafiyə və ifadələrdə olan

xətalara sayının çox olmasının səbəbini bu tək nüsxənin uzun müddət əldə olmaması və az araşdırılması ilə izah edir [1, s.326].

Bəyliklər dövrü türk dilinin yüksək mərtəbəyə qalxdığı bir dövrdür. XI əsrdə Səlcuq imperiyasının fəthləri Anadoluya çox sayda oğuz tayfalarının gəlməsinə səbəb olmuşdur. Səlcuq dövlətinin süqutu ilə türkmən bəyləri müstəqil hərəkət etməyə başlamış, şəhərləri sənət və mədəniyyət mərkəzlərinə çevirmişlər. Fəxri belə bir mühitdə yetişən şairlərdəndir. Özünə Fəxri təxəllüsü götürmüş bu şair haqqında çox az məlumat vardır. Onun haqqında tək bilgimiz 718-ci ildə Ayasoluq qəsəbəsində doğulduğu və İsa bəyin himayəsində olmasıdır. Fəxrinin bədii yaradıcılığı, həyatı və ölüm tarixi barədə əlimizdə heç bir tutarlı məlumat yoxdur.

Şairin tərcümeyi-halı haqqında ancaq onun tərcüməsində təsadüf etdiyimiz qeydlərə istinadən danışmaq mümkündür. Şair tərcümənin 4657-4662-ci beytlərində özündən və oğullarından bəhs edir. Əsərin “Hatmı-kitab” bölməsində aşağıdakı beytlərə baxaq:

*Çün elli keçdi açılmadı gözün,
Bu biş günde ne hasil ide özün.
Sen oğlanlık zamanın çün geçürdün,
Yiğitlik karvanın çün geçürdün.
Tulunun kara iken şöyle kim kır,
Karışdı karaya ak oldun uş(pir).
Kocalık ömrine basdun kadem uş,
Nedim oldı sana şimdi nidem uş.
Zamane urdı sana birkaç kez dağ,
İçünde komadı hasret odı yağ.
Oğullar ölümü kesdi kesdi gücün hem,
Birisi zahmına olmadı merhem [2, s.485].*

Göründüyü kimi, şair əsəri yaşı əllini keçdiyi zaman bitirmişdir. Bu zaman oğlanlarının ölümü onu bərk sarsıtmışdır.

Aşağıdakı beytlər onun İsa bəyin sarayında xüsusi mövqə tutduğunu və şahın ona rəğbətlə yanaşdığını göstərir:

*Çü ammiken idindi ben qulin haşş,
Bes andan vacib oldı ba zid ihlaş.
Ki emrine müti olam hemişe,
Edinem qullugini iş ü pişe [2, s.264].*

Fəxri öz milliyyəti ilə bağlı da məlumat verərək İsa bəyin dövründə Ayasoluqda inşa edilən böyük bir məscidi xatırlayır, onun memarının suriyalı, özünün isə bu torpaqlarda doğulmuş bir türk olduğunu açıqlayır:

*Kemine qul bu Fahreddin laqablu,
Bu ellü yoq Mısırlu ya Halebli.
Adı Yaqub özi ibni Muhammed,
Şehini isteyen dayım muhalled [2, s.485].*

Fəxri Nizami sənətini yüksək qiymətləndirmiş, ona yüksək dəyər vermişdir. O, Nizami şeirinin məna və poetik incəliklərini bacardığı qədər saxlamış, şairin sənətkarlıqla yazdığı bəzi beytləri olduğu kimi tərcümə etməyə çalışsa da, bəzi beytlərinin üstündən keçmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Fəxri tərcüməsində türk oxucusunu Nizami sənətinin gözəllikləri və əzəməti ilə tanış etməyə cəhd göstərmiş, şairin əsərlərinin məzmununu olduğu kimi verə bilmiş və

“Xosrov və Şirin” poemasının ilk türk mütərcimlərindən biri kimi tanınmışdır. Fəxrinin tərcüməsi həm də Nizami sənətinin türk xalqları içərisində geniş yayılıb tanınmasında böyük əhəmiyyət daşımışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Barbara Flemming. Fahrīs “Husrev u Şirin”. Eine Türkische Dichtung Von 1367. Wiesbaden, 1974.
2. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. Москва, 1985.
3. Araslı Nüşabə Həmid qızı. «Nizami Gəncəvi-870» məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
4. Араслы Нушаба Гамид кызы. Низами и турецкая литература. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук (на правах рукописи). Баку 1988.
5. Möhsün Nağısoylu. Nizami Gəncəvi əsərlərinin türkcəyə orta əsr tərcümələri haqqında //AMEA// GREM. “Nizamişünaslıq, Elmi əsərlər № 2. Gəncə, 2012.

THE TRANSLATION OF “KHOSROV AND SHIRIN” BY FAKHRADDIN YAGUB MAHAMMAD IBN FAKHRI

SUMMARY

The Turkish translation of the poem “Khosrov and Shirin” by Nizami in 1367 by Fakhraddin Yagub Muhammad Fakhri was related to the aesthetic demand of that period and was created as a result of the wish of community, who wanted to read the works by Nizami in their native language. Fakhri told about the intention to give a local coloring, about the reference to historical resources, which was related to the theme and Firdovsi’s works, about the problems of that period, his private life, conditions and modernists that were separated from original due to additions and reductions and that returned to their own period only when it was necessary.

This work by Fakhri that has a great value as one of the first Turkish translations, played a significant role in the wide spreading of the poem “Khosrov and Shirin” among Turkish peoples.

ПЕРЕВОД «ХОСРОВ И ШИРИН» ФАХРАДДИНА ЯГУБА МУХАММАДА ИБН ФАХРИ

РЕЗЮМЕ

Тюркский перевод поэмы Низами «Хосров и Ширин» в 1367 году Фахрaddinом Ягубом Мухаммедом Фахри был связан с эстетическим требованием того периода и был создан в результате желания общества читать произведения Низами на родном языке. Фахри рассказывал о попытке придать переводу местную окраску, о ссылке на исторический источник, связанный с темой и произведением Фирдовси, о проблемах того периода, личной жизни, условиях и современниках, которые отделились от оригинала из-за допущения добавок и сокращений и которые были возвращены в своё время при необходимости.

Это произведение Фахри, имеющее важное значение как один из первых турецких переводов, сыграло важную роль в широком распространении поэмы «Хосров и Ширин» среди тюркских народов.

UOT: 821(=512.1)

Təranə Rüstəmovə*

QASIM BƏY ZAKİRİN TƏMSİLLƏRİ ŞƏRQ VƏ QƏRB TƏMSİLÇİLİYİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: ədəbiyyat, təmsil, alleqoriya, Şərq, Qərb, Q.Zakir

Key words: literature, fable, allegories, East, West, G.Zakir

Ключевые слова: литература, басня, аллегория, Восток, Запад, Г.Закир

Qasım bəy Zakir ədəbiyyat tariximizə gözəlliyi, məhəbbəti tərənnüm edən lirik yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də dövrünün ictimai-siyasi ədalətsizliklərini kəskin tənqid edən satirik şeir ustadı kimi daxil olmuşdur. Ədəbi və ictimai fikrin qabaqcıl ənənələri ilə sıx bağlı olan Zakir həm Şərq, həm də Qərb klassik poeziya ustadlarının zəngin ənənələrindən bacarıqla istifadə etmiş, həm də yaşadığı dövr üçün aktual olan mövzuları qələmə alaraq orijinal poeziya nümunələri yaratmışdır.

Qeyd edək ki, yaradıcılığında lirik növün demək olar ki, bütün janrlarına müraciət edən şair “şifahi yaradıcılıqda nağılvari söylənilən, yazılı ədəbiyyata isə lirik-epik janr (müştərək janr – T.R.) kimi” [1, s.60] daxil olan təmsildə də qələmini sınamışdır. Belə ki, folklordan, həmçinin klassik yazılı ədəbiyyatdan bəhrələnən Q.Zakirin tənqidi-satirik düşüncələrini ifadə etmək baxımından təmsil əlverişli üsullardan biri idi. Qasım bəy Zakirin orijinallığı və aktuallığı ilə seçilən təmsilləri Abbasqulu ağa Bakıxanovdan sonra Şərq təmsilçiliyində fərqli, yeni bir mərhələdir. Belə ki, A.Bakıxanovla başlayan, daha çox əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyan təmsil təcrübəsi Q.Zakir yaradıcılığında istiqamətini bir qədər dəyişir. Yəni şairin satiralarında ictimai-siyasi mövzular onun təmsil yaradıcılığına da sirayət edir. Qeyd edək ki, hər iki janrda mövzu, süjet xətti, tənqid hədəfi təxminən eyni olsa da, fikrin ifadə üslubunda fərq vardır. Belə ki, əsas ideyasına görə şairin satiraları ilə bağlı olan təmsillərində dövründəki ictimai və siyasi hadisələrə üstüörtülü işarələr, eyhamlar vurulur.

Bildiyimiz kimi alleqoriya təmsildə özül rolu oynayır. Zakirin təmsillərini satiralarından fərqləndirən başlıca şərt məhz alleqoriyadır. Şair açıq söyləyə bilmədiyi bir çox cəsarətli fikirlərini təmsillərində dolay yolla oxuculara çatdırır. Odur ki, sənətkar dövrünün ictimai eyiblərini, qüsurlarını, insanların naqis cəhətlərini məharət və ustalıqla heyvanlar aləminə köçürə bilir, şərti və simvolik üsullarla öz fikirlərini ifadə etməyə nail olur, bəzən isə onları Şərq və Qərb folklorundan gələn motivlərlə zənginləşdirərək orijinal bədii sənət nümunələri yaradır. Məhz bu səbəbdəndir ki, təmsillər şairin ədəbi irsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir.

Şairin bir neçə təmsili ictimai-siyasi məzmun daşıyır və dövrünün hakim təbəqələrinə qarşı tənqidi-satirik münasibətini əks etdirir. Bu münasibət Q.Zakirin “Tülkü və şir”, “Aslan, qurd və çaqqal”, “Tülkü və qurd” təmsillərində daha qabarıq hiss olunur. Belə ki, sözügedən təmsillərdə əsasən müşahidə etdiyi hadisələri qələmə alan şair hakim qüvvələr tərəfindən istismar olunan kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətini təmsilvari təsvir edir. Onu da qeyd edək ki, şairin yuxarıda adları sadalanan təmsilləri Azərbaycan xalq təmsillərinin orijinal yolla işlənmiş yeni forması olmaqla bərabər, həm də rus şairi İ.A.Krılovun “At və it”, “Qaranquş və arı” təmsilləri ilə mövzu baxımından səsləşir.

* Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.

Belə ki, görkəmli rus təmsilçisi İ.A.Krilyovun da sözügedən təmsillərində kəndli əməyinə xor baxanlar kəskin tənqid olunur.

“Aslan və dovşan” xalq təmsili əsasında yazdığı “Tülkü və şir” təmsilində Q.Zakir xalq təmsilinin ideya məzmununu özünəməxsus sənətkarlıqla zənginləşdirmiş, onun ictimai həyatla əlaqəsini daha da qüvvətləndirmişdir. Fikrimizcə, məhz sadalanan keyfiyyətlər sözügedən təmsilin həm də orijinallığını şərtləndirən cəhətlərdəndir:

*Şah istəsə olsun rəiyyət abad,
Gərək aralıqda bir qərardad.
Sən ağa, biz sənə bəndeyi-fərman,
Zilli-himayətdə qoy gəzək hər yan.
Dəhkeyi-divanə nədir sözüümüz,
Bu yolları yaxşı billik özümüz.
İtaət etməsə malikə məmluk,
Olmaz aralıqda təriqi-süluk [2, s.105].*

Mövzu baxımından “Kəlilə və Dimnə” motivləri ilə, “Qurd, tülkü və şir” xalq təmsili ilə, Cəliləddin Ruminin “Rəftən-i qorg və rubah dər xedmət-i şir be şekar” (“Qurd və tülkünün şirin xidmətində ova getməsi”) və İ.A.Krilyovun “Şir ovda” təmsilləri ilə səsləşən “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində Q.Zakir şirin, çaqqalın timsalında dövrünün zalım və yaltaq insanların həyat tərzini alleqorik üsulla verərək rəiyyətin halına acıyır:

*O ki, qoyun padşahın naharı,
Quzunu saxlarıq axşam iftarı.
Toyuq da sabahın qəlyanaltına,
Əlbəttə ki, xaliq yetirir yenə.
... Çubuğa saldıra fəqir rəyəti,
Özü yeyib-içib sürə vəhdəti [2, s.94].*

Qeyd edək ki, Q.Zakirin ictimai-siyasi məzmun daşıyan təmsillərində şairin tənqid hədəfi bəllidir, bu təmsillərdə də nəsihətamiz sonluq başlıca şərtidir. Belə ki, şair sözügedən təmsillərində qələmə aldığı hadisələrin inkişafını məntiqi şəkildə davam etdirir, sanki oxucunu həyəcan və səbirsizliklə bu hadisələrin nəticələrini izləməyə çağırır, sonda fikrini janrın ənənəvi xüsusiyyəti olan əxlaqi-didaktik əhəmiyyət daşıyan nəticə ilə tamamlayır. Professor K.Məmmədovun təbirincə desək: “Şairin təmsilləri formaca Şərq və Qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir” [1, s.14].

Q.Zakirin digər, sırf siyasi məzmun daşımayan, insanın şəxsiyyət olaraq formalaşmasına xələl gətirən yalan, ikiüzlülük, riyakarlıq, tamahkarlıq, hiyləgərlik və s. kimi naqis keyfiyyətləri əsas tənqid hədəfinə çevirdiyi, dostluqda sədaqətli, vəfalı olmaq, doğruluq, ağıllı məsləhətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq və s. bu kimi humanist cəhətlərin təbliğinə yönələn təmsillərini şərti olaraq əxlaqi-didaktik bölgüyə aid etmək olar. Bu təmsillərin sırasında “Tülkü və qurd” təmsilini göstərmək olar.

Belə ki, mövzusu “Tülkü və canavar” Azərbaycan alleqorik nağılından götürülmüş “Tülkü və qurd” təmsilində şair insanları hər işdə ehtiyatlı olmağa çağırır, ağılla iş görməyi məsləhət bilir:

*Hiyləsinə o pürfənin inandı,
– Bəs mənim bayramım, – dedi, – haçandı?
– Sənin də bayramın sahibi – tələ
Gələndədir, – dedi, – tələsmə hələ [3, s.103].*

Nağılda da tülkü ilə canavar arasında təxminən belə bir dialoq verilir:

“Canavar dedi:

– əs, mən nə vaxt ayı görəcəm?

Tülkü dedi:

– ələnin sahibi gələndə” [4, s.487].

Göründüyü kimi, hər iki nümunədə canavarı aldadaraq tələyə salıb quyruğu yeyən tülkünün hiyləgərliyindən söhbət açılır və tülkünün timsalında hiyləgər insanlara eyham vurulur.

Q.Zakirin əxlaqi-didaktik təmsilləri sırasında “Dəvə və eşşək”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli dostlar haqqında” şeirlərinin də adlarını çəkmə bilərik.

“Dəvə və eşşək” təmsilində şair məsləhətə qulaq asmayan eşşəyin timsalında məntiqlə, ağılla hərəkət etməyən insanların puç aqibətini göstərir:

Dəvə dedi: “bu nə sözdür ay əhməq,

Müsəmma imişsən isminə, əlhəqq!

Güclən qurtarmışıq rəncü təəbdən,

Növi-bəşər eylədiyi qəzəbdən.

Ötüb-keçən əgər eşidə səsin,

Ol qədər yük çatar, çatlar nəfəsin [3, s.96].

Təmsilin nəsihətamiz mahiyyəti təkcə yuxarıda qeyd etdiklərimizlə məhdudlaşmır. Fikrimizcə, şair burada həm də yer üzündə əsarətdə yaşayan bütün varlıqların can atdığı azadlıq istəyini dəvənin timsalında verməyi bacarmışdır.

“Xain yoldaşlar haqqında” təmsilində isə Q.Zakir yalan danışmaq, hiylə işlətmək, yoldaşa xain çıxmaq kimi xüsusiyyətləri pisləyir. Belə ki, təmsildə dostluqda dəvəyə xain çıxan ilan və tısbağanın yaramaz əməlləri ifşa edilir, başqalarına qarşı hiylə işlədən xəbis ürəkli adamların sonda öz pis əməllərinin qurbanına çevrildiyi göstərilir:

Bir adam ki, qoya hiylə binası,

Aqibət özünə dəyər xətası [3, s.114].

Qeyd edək ki, sözügedən təmsil ideyasına görə “Özgəsinə quyu qazan özü düşər” atalar sözü ilə səsləşir.

Q.Zakir “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilində tısbağa, kəsəyən, qarğa və ahunun timsalında çətin anlarda öz canları bahasına bir-birinə arxa, kömək olan dostları göstərərək insanları sədaqətli, vəfəli olmağa səsləyir:

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:

Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti,

Gərək zar olanda, o da zar ola,

Həmişə dostundan xəbərdar ola [3, s.101].

Qeyd edək ki, şairin orijinal təmsil yaradıcılığı sənətkarlıq xüsusiyyətləri, vəzn, bədii dil və üslub keyfiyyətləri baxımdan da seçilir. Azərbaycan dilinin incəliklərindən, atalar sözü və məsəllərdən, idiomatik ifadələrdən, aforizmlərdən bacarıqla istifadə edən şairin təmsillərinin dilinin lüğət tərkibinin əsasını xalq dilindən alınmış ifadələr təşkil edir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizin təsdiqi olaraq, şairin təmsillərində “yaman yerə yetib işimiz”, “kiçikdən xəta böyükdən əta”, “heç adətdə elçiyə yoxdur zaval”, “el namusu elə düşər” və s. bu kimi atalar sözlərinə və məsəllərə yer verdiyini nümunələrlə göstərə bilərik:

*Məsəli-məşhurdur – kiçikdən xəta
Baş verib həmişə, böyükdən əta” [3, s.97].
(“Dəvə və eşşək”)*

*Dinəndə deyirsiz əhli-tədbirik,
Məsəldir: “güclüyə nə duz, nə çörək” [3, s.106].
(“Tülkü və şir”)*

*Məsəldir: bir paydan bir kişi doyar,
Gər bölünə – ikisini də ac qoyar [3, s.112].
(“Xain yoldaşlar haqqında”)*

Son olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi xalq yaradıcılığından qaynaqlanan, klassik poeziya ənənələri ilə püxtələşən, mövzu, ideya, sənətkarlıq baxımdan orijinal və zəngin olan Qasım bəy Zakir satirik yaradıcılığının təmsil qolu özündən sonra gələn və bugünkü təmsil yazarları nəsli üçün qiymətli mənbələrdən sayılır. Məhz bu səbəbdəndir ki, sənətkarın ədəbi irsi bu gün də diqqət mərkəzindədir, araşdırılaraq öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov K. Qasım bəy Zakir. Bakı, “Gənclik”, 1985.
2. Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.
3. Q.Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, “Yazıçı”, 1985.

THE FABLE BY GASYM-BEY ZAKIR IN THE CONTEXT OF THE EASTERN AND WESTERN FABLE CREATION

In the article it is given information about fables related with satires for G.B.Zakir's idea. It is also mentioned the main peculiarities which differ satire and fables.

The author involves the Azerbaijani folk fables by G.B.Zakir, as well as poems by I.A.Krilov in the research. At the same time, the fable “Lion, wolf and jackal” by G.B.Zakir is investigated on the basis of some samples which are common with “Kelile and Dimne” motives, folk fables and the fables by J.Rumi and I.A.Krilov.

According to the form and topic, fables by the poet are studied along with Eastern and Western fables in a related way. In the article is also dealt with mastery features, artistic language, style qualities of Zakir's original fable creativity.

БАСНИ ГАСЫМ-БЕКА ЗАКИРА В КОНТЕКСТЕ ВОСТОЧНОГО И ЗАПАДНОГО БАСНОПИСАНИЯ

В статье затрагиваются особенности творчества выдающегося поэта XIX века Гасым-бека Закира в жанре басни. Автор статьи группирует стихи поэта по темам, затрагивает мастерство поэта.

В статье приводятся сведения о баснях Гасым-бека Закира, связанных с его идеями о сатире, основных различиях между сатирой и басней. Автор привлекает к исследованию стихи Гасым-бека Закира, созвучные азербайджанским народным басням и басням И.А.Крылова. Также в основу исследования привлечена басня Гасым-бека Закира «Лев, волк и шакал», напоминающая схожие мотивы «Калилы и Димны», народных сказок, Дж.Руми и басен И.А.Крылова.

Форма и содержание басен поэта рассматриваются в связи с восточными и западными баснями, а также говорится об оригинальных особенностях басенного искусства Гасым-бека Закира, качествах художественного языка и стиля.

AZƏRBAYCAN-SLAVYAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

UOT: 821.512.162.09

Mahrux Tağıyeva *

NİKOLAY VASİLYEVİÇ QOQOL VƏ FYODOR MİXAYLOVİÇ DOSTOYEVSKİNİN PUBLİSİSTİKASI İZABELLA AĞAYEVANIN ARAŞDIRMALARINDA

Açar sözlər: Qoqol, Dostoyevski, "Yazıcının gündəliyi", tədqiqat, Ağayeva, publisistika, Azərbaycan

Key words: Qoqol, Dostoyevsky, "A Writer's Diary", research, Aghayeva, publicity, Azerbaijan

Ключевые слова: Гоголь, Достоевский, "Дневник писателя", исследование, Агаева, публицистика, Азербайджан

İzabella Ağayeva Qoqol və Dostoyevski yaradıcılığını, daha dəqiq desək, yazıçıların publisistikasını müqayisəli-tipoloji cəhətdən araşdıran Azərbaycan tədqiqatçılarından biridir. Tədqiqatçı bu mövzuda yazdığı "N.V.Qoqolun və F.M.Dostoyevskinin publisistikası ("Dostlarla yazışmalardan seçilmiş yerlər" və "Yazıcının gündəliyi")" monoqrafiyasının müəllifidir.

İ.Ağayevanı maraqlandıran mühüm məqamlardan biri Qoqol və Dostoyevskinin dünyagörüşlərindəki mühit, qəlb və ruh məsələləridir. O yazır ki, Dostoyevski şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolunu danmır, lakin yazıçı ədalətli olaraq şəxsiyyətin törətdiyi hərəkətlərdə sərbəst və azad olduğunu, şəxsi məsuliyyət daşdığını, mühitin bəraətinin mümkünsüzlüyünü bildirmişdir. Qoqolun "Seçilmiş yerlər" əsərində mühit anlayışına toxunulmamışdır. Yazıçı üçün "torpağın ruhu" və "insanın qəlbi" anlayışları əhəmiyyət kəsb etmişdir. "Torpağın ruhu" kollektiv, "insanın qəlbi" individual məzmun daşıyır. M.Q.Qerşenzonun ruh və qəlb haqqında fikirləri maraqlıdır: "Ruh hər yerdə mövcuddur, o, məxluq üzərində hökmdardır – həmişə hər şeydədir və heç zaman heç bir məxluqda məhdudlaşmır, qəlbin isə uçmaq üçün qanadları yoxdur, o fərdidir, yəni şəxsiyyətdə həbs olunub" [1, s.85]. "Qoqol və Dostoyevski üçün xristian dəyərləri (ruh və qəlb) və demokratik dəyərlər (məhkəmə və mühakimə üsulları) antoqonist anlayışlardır" [2, s.81], – deyər İ.Ağayeva yazır. Bu dilemmada tədqiqatçı yazıçıların hər ikisi kimi, üstünlüyü xristianlığa verir, çünki xristianlıq müxtəlif təbəqələrin insanlarını birləşdirməyə şərait yaradır, ölkənin vahidliyini möhkəmləndirir.

F.M.Dostoyevski publisistikasını araşdırarkən İ.Ağayeva burada Rusiyanın və Qərbin nümayəndələrinin demokratik ideallarının dəqiqliklə açılib göstərildiyinə diqqət çəkir. Yazıçıya görə, "demokratizm – xristianlığın antipodudur. Rus torpaqlarına kor-koranə, zorla yeridilən Avropa dəyərləri bu torpaqları məhsuldar etməyə qadir deyil" [2, s.81]. Dostoyevski Belinskini, Çernişevskini, Qradvovskini, Kavelini Qərbin azadlıq, inqilab, demokratiya haqqındakı təlimlərinə uyaraq, milli ideyaları məhv etmələrində günahlandırmışdır.

Rusiyanın mənəvi tərəqqisində Dostoyevski və Qoqol sözünün əhəmiyyəti danılmazdır. Bununla yanaşı, yazıçıların bədii mətnə, onun təhlilinə və qiymətləndirilməsinə münasibətləri də maraqlıdır. Hər iki ədib Puşkin yaradıcılığına, onun qəhrəmanlarına mövcud ictimai və ədəbi mövqedən yanaşmışlar. Dostoyevski Aleko və Onegini "artıq insanlar" kimi deyil, sərgərdanlar kimi səciyə-

* Bakı Slavyan Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: mahrux_tagiyeva@live.ru

yələndirmişdir. Bu silsiləyə o, Peçorini, Rudini, Lavretskini, Volkonskini, İ.Ağayevaya görə, səhvən Çiçikovu da aid etmişdir.

Qoqol Puşkinin xəlqi ruhunun daha parlaq əks olunduğu "Poltava", "Boris Qodunov", "Kaptan qızı" və "Yevgeni Onegin" əsərlərinin barəsində mülahizələr söyləmişdir. Bəzən Dostoyevski və Qoqolun fikirlərinin üst-üstə düşmədiyi məqamlar da olmuşdur. Məsələn, Qoqolun təbirincə, "Puşkin "Yevgeni Onegin"də müasir insanı təsvir etmək istəmiş və hər hansı müasir məsələnin həllinə çalışmışdır və bacarmamışdır" [1, s.335]. "Əgər Qoqol Puşkinin "hər hansı müasir məsələnin" həllinə can atdığını duymamışdırsa, Dostoyevski Oneginin və onun kimi qəhrəmanların xalqla və öz ölkəsilə faciəvi ayrılığa gətirib çıxaran sərgərdanlığını dəqiqliklə təyin etmişdir" [2, s.105]. Puşkin yaradıcılığının əsl rus ruhunu özündə ehtiva etməsi fikri hər iki publisist üçün birmənalıdır, ancaq müxtəlif formada təzahür tapır: Qoqolda bilavasitə Pimen surətinin və Beloqor qəsrinin məişətinin təsvirilə; Dostoyevskidə isə birbaşa milli zəmindən qopmuş sərgərdan obrazlarına müraciətlə. Puşkinin bir güzgü kimi insanın özünü göstərdiyini söyləyən İ.Ağayeva, ona müraciət edən hər iki ədibin rus və dünya mədəniyyətinin keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə məxsusluğunu təsdiqləyir.

İ.Ağayeva Dostoyevskinin inqilabçı-demokrat ədəbiyyata münasibətini yazıcının "Qrajdanin" jurnalının redaktoru olduğu dövrlə əlaqələndirmişdir. 1873-cü ildə qələmə alınmış "Köhnə adamlar" məqaləsi Belinski və Gertsenə həsr edilmişdir. Burada ədib Gertseni "rus zadəganı və hər şeydən əvvəl dünyanın vətəndaşı, Rusiyada yaranmış tip" [3, s.21, 8] adlandırır. N.N.Straxova məktubunda yazmışdır: "O (Gertsen – M.T.), həmişə və hər yerdə ilk növbədə şair olmuşdur" [3, s.21, 378]. Belinski, Dostoyevskidən fərqli olaraq, Gertsenin digər xüsusiyyətlərini – mütəfəkkirliyini daima qeyd etmişdir, onun üçün yazıçı Gertsen ikinci yerdə olmuşdur. Dostoyevski Gertsenin siyasi baxışlarının əsasında isə onun nifrət etdiyi "köhnə təhkimçiliyin nəticəsi olmasını, ... dogma torpaq və onun ideallarından qopmasını" [3, s.10] bildirir.

Belinskini Gertsendən qəti surətdə fərqləndirən Dostoyevski onun siyasi və ədəbi-tənqidi baxışlarını vəhdət şəklində araşdırmış, bu vəhdətdə tənqidçinin ziddiyyətlərini açıb göstərmişdir. "Əqli, elmi və realizmi hər şeydən üstün dəyərləndirən o (Belinski – M.T.), eyni zamanda hər kəsdən yaxşı anlayırdı ki, yalnız əql, elm və realizm sosial "harmoniya" deyil, ancaq qarışqa yuvası yarada bilər" [3, s.10]. Bir sosialist kimi Belinskinin ateizmdən başladığını söyləyən Dostoyevski onun üçün mənəvi dəyərlərin inkarının labüdlüyünü də vurğulamışdır.

"Mənim paradoksum" (1876) məqaləsində qərbçilərin və slavyanofillərin mübarizəsi problemi ilə bağlı Dostoyevski Belinskiyə müraciət etmişdir. İ.Ağayeva ədiblə tənqidçi arasındakı ziddiyyəti iki məsələ ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçıya görə, Belinski, bir tərəfdən, sosializmin Qərb ideyası olduğunu dərinlən qəbul etmiş, digər tərəfdən, onun özü "rus həqiqətləri uğrunda döyüşçü" [4, s.40] olmuşdur. Məqalənin əvvəlində Dostoyevskinin Birinci Pyotrun islahatlarında yalnız mənfi cəhətləri gördüyünü bildirən İ.Ağayeva məqalənin sonunda ədibin bu ziddiyyəti aradan qaldırdığını söyləyir. "Dostoyevski "Paradoksdan nəticə" məqaləsində bu qənaətə gəlir ki, rus başlanğıcının qorunub saxlandığı "avropalaşmış rus sosialistləri və kommunarları" heç zaman avropalıya çevrilməyəcəklər. Belinski də Dostoyevskiye bu cür rus qərbçisi təəssüratını bağışlayırdı" [2, s.125].

İ.Ağayevanı "Köhnə insanlar" məqaləsinin adı düşündürmüş, burada onu Dostoyevskinin kimi nəzərdə tutması məsələsi maraqlandırmışdı. Tədqiqatçı "yazıcının məhz "Qrajdanin" jurnalında işlədiyi müddət ərzində "köhnə insanlar"ın səciyyəvi təmsilçisi Stepan Trofimoviç Verxovenski romantik, estetik, gözəllik pərəstişkarı, eyni zamanda gözəlliyi dağıdan əsl şeytan Nikolay Stavroginin tərbiyəçisi və mənəvi hamisidir. "Köhnə insanlar" Belinski, Gertsen, Qranovski ölkənin və Dostoyevskinin taleyində dərin iz buraxmışdır" [2, s.126].

Növbəti "Nəsə şəxsi" məqaləsi N.Q.Çernişevski haqqındadır. Burada, İ.Ağayevanın fikrinə əsasən, Dostoyevski şərəf, ləyaqət və xeyirxahlıq anlayışlarının mahiyyətini açıqlayır. Vətəndaş edamına məruz qalmış, katorqaya göndərilmiş yazıcının heç vaxt ağına gəlməzdi ki, belə bir məqsədlə kimə isə pamflet yazsın. Dostoyevskinin "Timsah" hekayəsi mətbuat tərəfindən N.Q.Çernişevskiye qarşı satira elan edilmişdir. "Siyasi baxışlarındakı fikir ayrılığı dürüst insana rəqibinin bəd-

bəxtliyini ələ salmaq üçün heç də bəhanə deyildir" [2, s.126]. Sosialist inanclarına aid məqalələrdə Dostoyevski bədii yaradıcılıq problemlərinə deyil, ideya ayrılığı, siyasi məsələlərə toxunmuşdur. Bu məcrada "Vlas" (1873) məqaləsi istisnadır. Nekrasov özünün xalqa yaxınlığı ilə Dostoyevskini maraqlandırmışdır. İ.Ağayeva qeyd edir ki, şair və Dostoyevskinin ideya-siyasi fikir fərqliliyi yazıçının Nekrasovu dahi kimi dəyərləndirməsinə mane olmamışdır. Dostoyevski ilk dəfə Nekrasovun yaradıcılığında dini motivlərin çoxluğuna fikir vermişdir. Yazıçı əmin idi ki, "son sözü bax elə bu "vlaslar" deyəcəklər" [3, s.34]. "Vlas" məqaləsində Dostoyevski rus xalqının dindarlığı, xalqın adını qəlbində daşdığı İsa Məsih, əzab-əziyyətlə günahlarını yumaq istəyi haqqında vacib məsələlərə toxunulmuşdur. Dostoyevski ilə həmfikir olan İ.Ağayevanın gəldiyi qənaət budur ki, xalqın günahları nə qədər ağır olsa da, Rusiyanın xilasını xalqdan gələcək.

"Xalqa məhəbbət haqqında", "Xalqla zəruri ünsiyyət" məqalələrində Dostoyevski öz fikir və ideyalarını həmişəlik xalqın taleyi ilə bağlamış rus ədəbiyyatının böyük rolunu təsdiqləmişdir. Dostoyevski yazır: "Təəccüblənməyin ki, mən birdən rus ədəbiyyatından danışmağa başladım. ... Ədəbiyyatımızın xidməti məhz ondadır ki, o, demək olar ki, bütövlükdə özünün ən yaxşı nümayəndələri və bizim bütün ziyalılarımızdan əvvəl, bunu özünüz də yəqin edin, xalqın həqiqəti qarşısında baş əymiş, xalqın ideallarını həqiqi və gözəl qəbul etmişdir" [5, s.44]. Qeyd etmək lazımdır ki, Dostoyevski Nekrasovu dahi şair saysa da, "Gündəliyi"nin ayrı-ayrı hissələrində onun yaradıcılığına müxtəlif münasibət sərgiləmişdir. Nekrasovun "Rus qadınları" poemasının Dostoyevski tərəfindən təhlilini birmənalı qarşılamayan İ.Ağayeva yazır ki, knyagina Trubetskaya və M.N.Volkonskaya öz ərlərinin inqilabi, siyasi şücaətlərinə diqqət çəkirlər, şair öz qəhrəmanlarının xarakterlərini psixoloji cəhətdən həqiqətə uyğun şəkildə təsvir etmişdir, o, heç yerdə bədii yaradıcılıq qanunlarına xilaf çıxmamışdır. Qadınların möhkəm xristian mütiliyində Nekrasov ərlərinin fikirlərinə sarsılmaz inamı nümayiş etdirmişdir, onların səbri, məhəbbəti sayəsində dekabristlər otuzillik sürgün həyatını yaşaya bilmişdilər.

1877-ci ilə aid "Gündəliyi"nin ikinci fəslində bütövlükdə Nekrasovun xatirəsi, şairin qəbri üstündəki nitqi, onun "Bədbəxtlər" şeiri haqqında Dostoyevskinin fikirləri yer almışdır. Eyni ilin fevral, iyul-avqust aylarındakı qeydlərdə ədib L.N.Tolstoyun "Anna Karenina" romanını müxtəlif: dini, sosial-siyasi, mənəvi və bədii nöqteyi-nəzərdən, rus-türk müharibəsinin hadisələri ilə əlaqədə araşdırmışdır. "Mənəvi-dini aspektdə obrazların iki tipi verilmişdir: Vronski – Karenin və Stiva Oblonski – Konstantin Levin" [2, s.137]. Birinci tip insanlar, İ.Ağayevanın fikrincə, daha az cazibədardır və daha da maraqlıdırlar, lakin onlar müstəsna, qeyri-adi şəraitdə təsvir edilmişlər. İki rəqibin – ər və sevgilinin ölüm ayağında olan Annanın yatağının yanında yanaşı durması, onların barışması faktı həyatda, demək olar ki, heç rast gəlinməyən hadisələrdəndir. Dostoyevski Tolstoyun bu bədii ustalığına heyrlənmişdir. "İkinci tip insanlar, Dostoyevskinin nöqteyi-nəzərindən daha az maraqlıdırlar" [2, s.138], – deyər İ.Ağayeva yazmışdır. F.M.Dostoyevski Oblonski və Levini onların xalqa yaxınlıq dərəcəsinə görə qiymətləndirmişdir. Həmişə olduğu kimi, Allah və xalq Dostoyevski üçün həyatın, insanın, varlığın ölçü vahidinin dəyişməz qaldığı mənəvi zirvələrdir. Bu haqda İ.Ağayevanın da qeyd etdiyi kimi, yazıçı "Slavyanofillərin etirafı", "Paradoksalist" məqalələrində daha dərin və dəqiq mühakimələr yürütmüşdür.

N.V.Qoqol və F.M.Dostoyevskinin publisistikasında incəsənətə xüsusi yer ayrıldığını nəzərdən qaçırmayan İ.Ağayeva hər iki ədibin heykəltəraşlığa, rəssamlığa və musiqiyə aid məqalələrini araşdırmışdır. "Dostoyevski nəinki publisistikada ("Sərgi haqqında"), həm də bədii yaradıcılıqda ("İdiot" və s.) dəfələrlə rəssamlıq məsələlərinə müraciət etmişdir" [2, s.154]. "Sərgi haqqında" məqaləsində A.İ.Kuincinin "Valaam mənzərəsi", V.Y.Makovskinin "Bülbüllərin aşiqi", "Saray zəburçusu klirosda (kilsədə oxuyanlar üçün yerdə)", V.Q.Perovun "Ovçular düşərgədə", İ.Y.Repinin "Volqada yedəkçilər" və N.N.Genin "Xəlvət gecələr" əsərləri haqqında Dostoyevskinin maraqlı fikirləri mövcuddur.

"İdiot" romanında yazıçı hələ "Gündəliyi"ni yazmamışdan çox əvvəl dini mövzuda rəssamlıq məsələlərinə toxunmuşdur. Knyaz Mışkin Roqojinin evində alman rəssamı Kiçik Hans Qolbeynin

“Ölmüş Məsih” tablosunun surətini görmüş və şəklin ideyası Roqojinlə mübahisə edən Lev Nikolaeviçi rıqqətə gətirmişdir.

İ.Ağayevanı məşğul edən növbəti məsələ Dostoyevskinin publisistikasında qadın, onun həyatda və cəmiyyətdə yeri məsələsidir. “Dostoyevskinin publisistikasında qadın məsələsinə müxtəlif aspektlərdən toxunulmuşdur: mənəvi, maarifçilik, sosial” [2, s.167]. Rus qadınları haqqında ədibin şəxsi fikirləri də əhəmiyyətli: “Bizim qadınlarda çox və daha artıq səmimiyyət, səbatlılıq, ciddilik və şərəf, həqiqəti axtarmaq və özünü qurban vermək əzmi nəzərə çarpır; rus qadınlarında bu xüsusiyyətlər həmişə kişilərə nisbətən daha yüksək olmuşdur. ...Qadınlar az yalan danışirlar, çoxları hətta heç yalan danışmır, yalan danışmayan kişilər isə, demək olar ki, yoxdur, – mən cəmiyyətimizin indiki anından danışiram. Qadın iş zamanı daha səbatlı, dözümlüdür; o, kişiye nisbətən daha ciddidir” [3, s.125]. Dostoyevski kimi Qoqol da qadın xarakterini kişi xarakterilə müqayisə etmiş və üstünlüyü birinciye vermişdi.

Qadına sosial cəhətdən çox kəskin yanaşan Dostoyevski, tədqiqatçının da yazdığı kimi, bir-birilə əlaqədar olan qadın qəddarlığı və intihar məsələsini qaldırmışdır. “Dostoyevski üçün həyat ilahi vergidir və ona qəsd Allaha qarşı üsyandır” [2, s.170], – deyər İ.Ağayeva yazır. İmkanlı və təminatlı ailələrin cavan qızlarının özlərinə qarşı qəddarlığı yazıçını dəhşətə gətirmişdir. İyirmi yaşlı Pisarevanın, A.İ.Gertsenin qızı Yelizavetanın yaşamaqdan yorulması, darıxdığından intihar etməsi bu cür problemlərdəndir. Bu gənc qızlara qarşı ədib digər iki qızı – cavan dərzi Borisovanı və məsləhət üçün ona müraciət etmiş Sofya Yefimovna Luryeni qoyur.

Qoqol və Dostoyevski dünyagörüşündə qadın məsələsi təhsil problemilə sıx bağlıdır. Hər iki yazıçı əmindir ki, cəmiyyətin mənəvi inkişafı qadının təhsilindən asılıdır. Yazıçıların arasındakı otuzillik məsafəni nəzərə alsaq, onların təhsilin xarakterindəki və inkişafındakı fikir ayrılığını əsaslandırma bilərik. Qoqol romantik “Qadın” məqaləsində qadında ilahi başlanğıc olduğunu qeyd etmişdir. Qoqol qadını XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində, Dostoyevski isə XIX əsrin ikinci yarısında təsvir etmişdir. “Dostoyevski təsdiqləyirdi ki, iş axtaran qadın tipi Rusiyanın inkişafı üçün vacibdir” [2, s.172]. Həyatda möhkəm mövqe tutmaq və öz yerini tapmaq məqsədilə qadına ali təhsil almaq lazımdır. “Ancaq elm onların suallarına cavab verə, zəkalarını qüvvətləndirə bilər” [4, s.53]. Publisistin qəti fikri belə idi.

İ.Ağayeva öz monoqrafiyasının son fəslində bildirir ki, hər iki yazıçının publisistikasının aparıcı mövzusu Rusiyadır: “Onlar üçün Rusiya İsrail kimi Allahın təqdir etdiklərindəndir” [2, s.173]. Ədiblər Rusiyanın xilasını pravoslavlıqda görmüşlər. Əgər Qoqol ayrı-ayrı insanları bir-birinə qarşı sevgisi bəsləyərək Allaha yaxınlaşmağa çağırırdırsa, Dostoyevski bütün xalqı Rusiyanın ruhunun mücəssəməsi saymışdır. Bundan əlavə “Seçilmiş yerlər”in və “Yazıçının gündəliyi”nin ümumi səciyyəvi bir xüsusiyyəti də vardır ki, bu da hər iki əsərdə Rusiyanın Qərblə müqayisəsidir. Tədqiqatçının haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “bu fikir “Böyük inkvizitor haqqında əfsanə”yə də hopmuşdur” [2, s.179].

Həm Qoqol, həm də Dostoyevski Rusiyanın iki böyük və paytaxt şəhərləri haqqında eyni fikirləri söyləmişlər. Hər iki publisisti dövlətçilik ideyası düşündürmüşdür. İ.Ağayeva yazır: “Qoqol təsdiqləyirdi ki, Peterburqa bütün Rusiya lazımdır, Moskva isə Rusiya üçün zəruridir” [2, s.180]. Bu müqayisə mənəvi-sosial aspektin ehtivasıdır. İki paytaxt arasındakı ziddiyyətlərə baxmayaraq, “rus həyatının bu iki mərkəzi əslində bir mərkəzi təşkil etmişdir... Ruh yalnız bu iki şəhərdə deyil... həm də bütün Rusiyada vahid idi” [4, s.7]. Dostoyevskinin bədii yaradıcılığında Peterburq Rusiyanın düşünən beyni, Moskva isə onun vuran qəlbi kimi əks olunmuşdur. Realist yazıçının qəhrəmanları Peterburqda hansısa ideyaya yoluxur, cinayətlər törədir, Moskvada isə özlərini əlaqlı, dürüst aparırlar.

N.V.Qoqolun və F.M.Dostoyevskinin pravoslavlığa və xalqa bəslədiyi münasibətini araşdıran İ.Ağayeva bildirir ki, hər iki yazıçı üçün dövlətin əsas idarə forması mütləqiyyətdir. Əgər Qoqol Rusiyanın nizamsızlığını “bahadır yuxusuna getmiş” [2, s.182] insanla əlaqələndirmişdirsə, Dostoyevski ölkənin böhran vəziyyətlərində xalqdan uzaq düşmüş ziyalıları günahlandırmışdır. “Rusiya-

nın sağlmasını o (Dostoyevski – M.T.), xalqla ziyalıların yaxınlaşması uğrunda yorulmadan iş aparmaqda görmüşdür” [2, s.182]. N.V.Qoqol və F.M.Dostoyevski pravoslavlığı rus milli köklərinə istinadən qəbul etmişdilər. Dostoyevski Rusiyada dövlətin kilsəyə tərəf dönəcəyi anının gələcəyini öncədən söyləmişdir.

Nəticədə İ.Ağayeva Qoqolun və Dostoyevskinin publisistik əsərlərinin, janr qanunlarına sadıq qalaraq, cəmiyyətlə mükəllimədən ibarət olduğunu bildirmişdir. N.V.Qoqolun “Seçilmiş yerlər” və F.M.Dostoyevskinin “Yazıcının gündəliyi” əsərlərinin nəşrindən əsryarımliq bir zaman keçməsinə baxmayaraq, ədiblərin burada toxunduqları məsələlər hələ bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гершензон М.О. Завещание Гоголя // «Русская мысль». Москва, СПб., 1909, № 5.
2. Агаева И.И. Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»). Баку, «Kitab aləmi», 2006.
3. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 21. Ленинград, «Наука», 1981.
4. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 23. Ленинград, «Наука», 1981.
5. Достоевский Ф.М. ПСС в 30-ти томах, т. 22. Ленинград, «Наука», 1981.

THE PUBLICITY OF N.V.GOGOL AND F.M.DOSTOYEVSKY IN EXPLORATION OF I.AGHAYEVA

SUMMARY

I.Aghayeva is one of the Azerbaijani researchers studying the creativity of Gogol and Dostoyevsky, more precisely; she researches publicity of writers in terms of comparable-typology. She is the author who writes the monography of “The publicity of N.V.Gogol and F.M.Dostoyevsky (“Specific places from correspondences with friends” and “A Writer’s Diary”))” in this issue. One of the crucial points which is interested by I.Aghayeva is issues of social environment, heart and soul in Gogol and Dostoyevsky’s range of vision.

I.Aghayeva who finished her research declared that publicist works of Gogol and Dostoyevsky consist of debate with society loyal to the laws of the genre. Although it passes one and half a century from publishing the work of Gogol’s “Specific places” and Dostoyevsky’s “A Writer’s Diary” but issues they were dealing with in there today also keep their urgency.

ПУБЛИЦИСТИКА Н.В.ГОГОЛЯ И Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО В ИССЛЕДОВАНИЯХ И.АГАЕВОЙ

РЕЗЮМЕ

И.Агаева – одна из азербайджанских исследовательниц, которая проанализировала творчество Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского, а точнее публицистику писателей, на сравнительно-типологическом уровне. Она является автором написанной по этой теме монографии «Публицистика Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского» («Выбранные места из переписки с друзьями» и «Дневник писателя»). Одним из заинтересовавших И.Агаеву вопросов была проблема среды, души и духа, а также проблема искусства и женщины в публицистике писателей. Подводя итоги своим исследованиям, И.Агаева заявляет о том, что публицистические произведения Гоголя и Достоевского, оставаясь верными законам жанра, являются диалогом их с обществом. Несмотря на полуторавековой промежуток от издания «Выбранных мест из переписки с друзьями» и «Дневника писателя», актуальность затрагиваемых проблем писателями и сегодня не потеряла свое значение.

РУССКО-НЕМЕЦКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ СВЯЗИ (Антон Павлович Чехов и Герман Зудерман)

Açar sözlər: A.P.Çexov, Q.Zuderman, hekayə, ədəbi əlaqələr

Key words: A.P.Chekhov, G.Suderman, story, literary connections

Ключевые слова: А.П.Чехов, Г.Зудерман, рассказ, литературные связи

Взаимосвязи русского писателя А.П.Чехова с выдающимися европейскими писателями, оставившие глубокий след в истории мировой литературы и культуры являются очень широкими, тесными и разнообразными. К таким выдающимся немецким писателям в первую очередь относятся Томас Манн, Генрих Манн, Лион Фейхтвангер и др. Эти великие писатели вошли в историю немецкой и мировой литературы прежде всего как авторы романов (философских – у Т.Манна; воспитания – у Г.Манна; исторических – у Л.Фейхтвангера).

Пришедшее на смену им второе поколение представлено именами: Вилли Бределя, Бертольда Брехта, Марианны Брунс, Стефана Гейма, Вольфганга Йохо, Генри Миллера, Ганса Бендера, Стефана Хермлина, Бернарда Ритгофа и др. В отличие от своих величайших предшественников, они создали немало рассказов, новелл и повестей. Но нет никаких сведений о том, что они жили и творили под определённым воздействием Чехова.

В то же время это вовсе не означает, что исследование должно идти только по такому пути. Мы имеем в виду тот факт, что связи Чехова с зарубежной литературой хорошо просматриваются и с менее известными художниками. Причём, есть такие имена, которые вообще мало знакомы рядовым читателям, а специалисты обращаются к их творчеству только в соответствующем контексте и в свете определенной темы.

Между тем творческие контакты с Чеховым могут быть прослежены на уровне ремарки, постановки риторических вопросов, стилевых клише, отдельных художественных приёмов, жанровых нюансов и т.п. Однако мы считаем, что и такого рода работы имеют определённую ценность, потому что дополняют общую картину взаимосвязей А.П.Чехова с современными ему европейскими писателями-прозаиками. Скудные сведения о таких европейских писателях, недостаток критической литературы не означают того, что их «негромкие» имена не были известны самому Чехову. Напротив, случалось и так, что он мог к ним обращаться за советом, писать письма, дискутировать в литературных кружках. В свою очередь вышеперечисленные признаки «малой прозы» Чехова также могли стать предметом пристального внимания или творческого заимствования. Более того, творческие связи и контакты могут иметь двусторонний характер. То есть, не только немецкие писатели XX века заимствовали идеи русского классика, но и Чехов мог в конце XIX в. брать для сюжета своих рассказов и повестей что-то ценное от зарубежных писателей.

Среди таких малоизвестных в наше время немецких писателей был современник Чехова, его поклонник и ученик Герман Зудерман (1857-1928), очень многое перенявший для

* Бакинский Славянский Университет.

своих рассказов и теории драматургического искусства у своего русского наставника. Многие темы и мотивы этого немецкого писателя оказались близкими Чехову.

Отметим, что Чехов и Зудерман были заочно знакомы. 9 октября 1892 года видный критик тех лет Ф.А.Корш обратился с просьбой к Чехову переделать для своего театра пьесу Г.Зудермана «Гибель Содома». Хорошо известно, что А.П.Чехов, в отличие, скажем, от В.Жуковского, А.С.Пушкина, А.Блока и некоторых других русских поэтов и писателей, в своих рассказах и повестях крайне редко обращался за сюжетом к античной литературе. Но здесь, по нашему мнению, его могла интересовать историческая параллель, связанная с тем, что Содом (в смысле разврат) в Древней Греции живо напоминал беспорядки и хаос в России на рубеже XIX-XX веков.

Чехов незамедлительно откликнулся на просьбы своих друзей и коллег по перу. В письме А.С.Суворину от 7 марта 1892 г. Чехов сообщает о том, насколько интересными и полезными для его рассказов оказались сочинения господина Г. Зудермана. («Вскоре займусь перекройкой пьес Зудермана») [1, т.18. с.171]. А уже в конце марта того же года, Чехов, польщённый умелой композицией одной из его пьес, предложил своей близкой знакомой – литературному и театральному критику Л.Мизиновой сделать перевод. («А перевод? Что же с переводом?») [1, т.18. с.174]. Перевод пьесы Зудермана «Гибель Содома» был сделан на должном уровне, вполне удовлетворил Чехова, и вскоре пьеса была поставлена на подмостках московских и Санкт-Петербургских театров.

После постановки этой пьесы интерес Чехова к Г.Зудерману не угас. Он считал, что тонкий психологический подход немецкого писателя в ряде эпизодов достоин подражания и вполне может пригодиться, в частности, по его признанию, для воссоздания портретной характеристики героев его собственных рассказов и повестей. Об этом свидетельствуют многие письма А.П.Чехова на протяжении трёх лет (с 1896 по 1898 годы включительно). Например, в связи с комплектованием городской библиотеки в городе Таганроге он писал своему другу И.Ф.Иорданову: «Из многих пьес г-на Зудермана посылаю тебе для просмотра и рецензирования пьесы «Родина», «Фритцхен» и «Счастье в уголке». Как известно, А.П.Чехов был главным организатором государственной библиотеки в городе Таганроге и, естественно, заботился о том, чтобы там были произведения зарубежных писателей, с его точки зрения, достойных интереса, внимания национального читателя.

Герман Зудерман, упомянутый в творчестве и письмах Чехова, не достиг славы Т.Манна, Г.Манна и Л.Фейхтвангера. Однако в 1880-1890-х годах, то есть ещё до создания этими великими немецкими романистами своих главных произведений, его считали в Германии плодовитым драматургом-новатором. Круг его идей, проблем и поисков вполне мог оказаться близким Чехову. Примером тому может служить такой факт: в 1886 году в немецкой печати выходит первый сборник новелл Г.Зудермана «В сумерках» («Im Zwielicht»), а в следующем (1887) – первый сборник рассказов Чехова под тем же названием, что вряд ли можно назвать случайным совпадением.

А.П.Чехова и Г.Зудермана в 1880-1890-х годах одинаково интересовали социальные, нравственные и семейно-бытовые проблемы. Больше того, созвучными были и положение женщины, судьбы художников в мире стяжательства и полицейско-самодержавного режима России и Германии. Конечно, нельзя отрицать того, что национальные интересы каждого из них были им более близки. Но очевидно, что положение рабочего класса в те годы в России и в Германии, а также ряд других острых общественных проблем оказывались, словно в клубке, переплетёнными в своей остроте и актуальности.

Принципиально важным для новелл Г.Зудермана и рассказов А.П.Чехова становилось их нравственное содержание. Свобода личности от какого-либо внешнего давления или притязаний – кредо двух писателей, хотя и по-разному отражённым в творчестве из-за ментальности. Тем не менее условием счастливой жизни они считали совершенствование

нравственной сути человека. Как и Чехов в 1880-х годах, Зудерман критически изображает мещанство в его разных проявлениях. В его новеллах (цикл «В сумерках») мещанство и обывательщина оказывались страшным, а порою и вообще непреодолимым злом. Это, по выражению немецкого писателя, противники героев, которые появляются в трагической повседневности всех жителей Германии. Новеллы Зудермана привлекали яркими жанровыми и бытовыми зарисовками, образами представителей мелкобуржуазной и патриархальной среды, столкновением старого и нового в быту и общественных нравах, остротой актуальных психологических проблем. Как и Чехову, Зудерману удавались женские характеры. Разрабатывая их, он прежде всего показывал трагическую зависимость женщины от общества, раскрыл её потенциальную духовную силу в выражении протеста против мужского притеснения и социального угнетения. И Чехов в своих письмах особо отмечал, что женские образы явились подлинно творческой удачей. К примеру, образ Магды из «Родины», который, по свидетельству видного театрального критика тех лет А.Амфитеатрова, «был очень похож на некоторых чеховских героинь силой своих убеждений и к тому же европейски признанным экзаменом на первоклассную артистку» [2, с.230]. Нетрудно видеть совпадение в мировоззренческих позициях двух писателей.

В произведениях Г.Зудермана «малого жанра» привлекает особое внимание тема искалеченной судьбы немецких интеллигентов. Она ясно прозвучала в новеллах «Индийская лилия» и «Литовские истории». Но самым замечательным образцом для подражания чеховской манере письма явилась новелла «Гибель Содома», позднее переделанная самим же немецким автором под пьесу. Здесь развивается одна из центральных тем творчества Зудермана – перипетии творческой личности в буржуазном мире. Тема эта была всегда актуальна и для Чехова, так как судьбы русской интеллигенции были в центре его внимания на протяжении всей жизни. По свидетельству Франца Меринга, она явилась «в социальном отношении наиболее захватывающей и произвела среди читателей и зрителей настоящий фурор, потрясающее впечатление» [3, с.315].

В «Гибели Содома» перед нами предстают два мира: бедные и богатые, берлинский высший свет, с одной стороны, и мещанская семья некоего Вилли – с другой. Последняя выступает в роли социального и нравственного антагониста так называемого салонного Берлина: Старик-отец всю жизнь вынужден трудиться в поте лица, чтобы немного заработать на скудное существование семьи.

Противовесом честных тружеников выступает отрицательная героиня Ада – яркое олицетворение многочисленных пороков ночного салонного Берлина. В её облике автор решительно осудил индивидуалистическую мораль светского общества Германии. Однако эту порочную мораль она весьма успешно прививает молодому Вилли. Тот же, стараясь идти в ногу со временем, целиком захвачен модными настроениями германской «золотой молодёжи».

Автор называет этого человека «гением без характера и воли». Лучшие качества его души были загублены уже в зародыше миром немецкой коррупции, покрывшей Германию сверху донизу. Это признаёт в первую очередь сам автор. Он пишет, что «в этом мире безраздельно властвуют исключительно цинизм в любви, цинизм в заработке денег» [4, с.27]. Так Германия под пером Г.Зудермана превращается в Содом, который калечит незаурядные личности, внушая им мысли о своём моральном превосходстве над окружающими.

Г.И.Родина в одной из своих статей указала, что «в таком утверждении немецкого писателя-новеллиста и драматурга заключена принципиальная полемика с модной в Германии тех лет теорией «сильного человека». В то же время, как она показывает, «именно эта теория идейно сближала Зудермана с Чеховым. Прежде всего, созвучно было Чехову критическое осмысление автором буржуазной действительности своей страны и судьбы подлинно талантливой личности. Многие герои Чехова, связанные с большой творческой

личностью, также не могли полноценно реализовывать свои дарования в тогдашней России. Они, по мысли Чехова и Зудермана, либо погибали, либо оставались глубоко несчастными людьми» [5, с.93]. Вместе с тем Г.И.Родина подчеркнула и разницу в мировоззрении Чехова и Г.Зудермана (на материале новеллы, а позднее и пьесы «Гибель Содома»). «В отличие от зудермановских героев, незаурядные личности в рассказах и повестях Чехова не выделяются особенно резко и отчётливо от окружающих. Чехов почти всегда показывает течение всей жизни, без изоляции отдельных судеб даже очень талантливых русских людей. Зудерман же, как правило, выделяет одного героя или одну историю, чем, в частности, и обусловлены различия в структуре художественного конфликта в их произведениях» [5, с.93].

Интересен тот факт, что по случаю первой удачной театральной постановки этой пьесы ряд критиков, которые также обнаружили некоторое воздействие системы А. Чехова, отмечали как достоинства, так и недостатки. Драматизм судьбы талантливой личности, столь похожей на изломанные судьбы героев чеховских рассказов или повестей, действительно присутствовал во многих критических замечаниях Р.Урбана, Г.Ландсберга и некоторых других. Они же сопоставили «Гибель Содома» с новеллой Г.Зудермана «Честь». Р.Урбан считал, что «по сравнению с аналогичной по тематике и проблематике новеллой «Честь», конфликт и основные действия в пьесе «Гибель Содома» менее резко очерчены. В драме поэтому нет единства, и она более всего представляет собой контрасты в настроениях действующих лиц» [6, с.47]. А Г.Ландсберг в свою очередь защитил «новые веяния в искусстве», которые принёс с собой Г.Зудерман. Он отмечал, что немецкий писатель-новеллист и драматург создал «широкую картину состояний, в которой краски словно расплываются одна в другой, и они, мастерски воспроизведённые в различных оттенках настроений, переживаний, эмоций, нюансах чувств неизменно импонируют Чехову-психологу, всегда и повсеместно избегавшему в своих рассказах гамму резких красок» [7, с.38].

Таким образом, перед нами веер различных мнений и суждений о творчестве замечательного художника Г.Зудермана, хотя и менее именитого (по сравнению с Т.Манном, Г.Манном и Л.Фейхтвангером), но внесшего определённый вклад в немецкую литературу XIX-XX веков и многое перенявшего из тематики и системы образных сравнений А.П.Чехова. Но и русский писатель, как было отмечено, не оставлял его работы без должного внимания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чехов А.П. Полное собрание сочинений и писем. В 18-ти томах. Москва, «Наука», 1983.
2. Амфитеатров А.В. Маски Мельпомены. Москва, «Красная пресня». 1911.
3. Мering Ф. Литературно-критические статьи. Москва, «Просвещение», 1934. В 2-х томах, т. 1.
4. Briefe H. Sudermann Herman an seine Frau. Stuttgart – Berlin, 1932.
5. Родина Г.И. А.П.Чехов и Г.Зудерман (к вопросу о русско-немецких литературных связях). В кн.: А.П.Чехов. Проблемы жанра и стиля. Ростов-на-Дону, 1986.
6. Урбан Р. Новая немецкая литература за последние двадцать лет. Ленинград, «Просвещение», 1967.
7. Landsberg H. Sudermann Herman. Berlin, Tetzlaff, 1901.

RUS-ALMAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ (Anton Pavloviç Çexov və Herman Zuderman)

XÜLASƏ

Məqalə rus yazıçısı A.P.Çexovun onun pərəstişkarı və şagirdi olan Herman Zudermanla ədəbi əlaqələri probleminə həsr olunub. Burada alman yazıçısının hekayə və dram əsərlərinin yaranmasında rus ustadından bəhrələnməsi müəyyən edilmişdir. Qeyd olunur ki, alman yazıçısının əsərlərinin bir çox mövzu və motivləri Çexovun yaradıcılığı ilə səsləşir. Rus klassiki öz növbəsində şəxsən alman yazıçısı ilə tanış olmasa da, onun yaradıcılığına böyük önəm verirdi. O,

Zudermanın əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi və səhnələşdirilməsində bilavasitə danılmaz rol oynamışdır. Zuderman da əsərlərində öz müasiri kimi sinfi ziddiyyətləri, burjua cəmiyyətini tənqid etmiş, qəhrəmanlarının daxili aləmini, davranış psixologiyasını açmağa çalışmışdır.

RUSSIAN-GERMAN LITERARY RELATIONS
(Anton Pavlovich Chekhov and Herman Sudermann)

SUMMARY

The article is devoted to the problem of literary relations of the Russian writer A.P.Chekhov with his admirer and disciple – German Suderman. The German author took a lot for his stories and theories of dramatic art from his Russian mentor. Most of the themes and motives of works by the German writer are close to Chekhov. In turn, Russian classic was not acquainted with the German writer personally. He was directly involved in the translation into Russian and theatricalising of works by German writer. Suderman, like his contemporary, criticized the class struggle, revealed the inner world, the psychology of the behavior of their characters.

UOT: 821.512.162.09

İradə Yusifova*

**MİXAİL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV VƏ
İSMAYIL ŞIXLI YARADICILIĞININ
MÜQAYISƏLİ-TİPOLOJİ TƏHLİLİ
(“Sakit Don” və “Dəli Kür” romanları əsasında)**

Açar sözlər: Don, Kür, Melexov, Cahandar ağa, ziddiyyət, psixoloji portret

Key words: The Don, the Kur, Melekhov, Jahandar agha, contradiction, psychological world

Ключевые слова: Дон, Кура, Мелехов, Джахандар ага, противоречие, психологический портрет

Dahi rus yazıçısı Mixail Aleksandroviç Şoloxov ilə görkəmli Azərbaycan nasiri İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı müqayisəli-tipoloji təhlil üçün geniş üfəqlər açır. “Sakit Don” və “Dəli Kür”, “Oyanmış torpaq” və “Ayrılan yollar” romanlarında müqayisəli-tipoloji paralellər və ideya-məzmun yaxınlığı kifayət qədər çoxdur.

“Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” kitabında XX əsrin ilk onilliklərinin rus nəsrinə barədə oxuyuruq: “Realizmin bədii ədəbiyyatda əsas və aparıcı mövqə tutması ilə bağlı olaraq inqilabi-tarixi mövzuları əhatəli şəkildə təsvir etmək nəsrə xeyli qüvvətləndi. Xüsusilə bu sahədə rus sovet nəsrinin ədəbi-tarixi təcrübəsi və həmin mövzuda yazılmış “Əzablı yollarla” (A.Tolstoy), “Tarmar” (A.Fadeyev), “Sakit Don” (M.Şoloxov), “Dəmir axın” (A.Serafimoviç), “Çapayev” (D.Furmanov) və s. əsərlərin yaranması qardaş xalqların ədəbiyyatına, o cümlədən, Azərbaycan sovet nəsrinin ideya-bədii inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir” [1, s.318].

Milli nəsrimizdə bu təsiri yaşayanlardan biri də İsmayıl Şıxlı idi. Görkəmli rus tənqidçisi Yuri Surovtsev V.Solouxinin “Dəli Kür” romanının rus dilinə tərcüməsinin Moskva nəşrindəki ön sözündə (“Xalqların taleləri”) yazır:

“Azərbaycan yazıçısı İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür”ü əsl roman –epopeyadır. “Abayın yolu”, “İtirilmiş yurd” və coxmillətli sovet nəsrinin bədii axtarışda olan roman yazarlarının yaradıcılığına, yeri gəlmişkən, bir xeyli təsir göstərən “Sakit Don” da bu qəbildəndir” [2, s.5]. Həqiqətən də, M.Şoloxovun yaradıcılıq təsirinə Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox müəlliflər məruz qalmışlar.

Mixail Aleksandroviç Şoloxov (1905-1984) indiki Rostov vilayətində, onun tərcümeyi-halında real və əfsanəvi bir məkana çevrilmiş Veşenskaya stanitsasının Krujilina xutorunda anadan olmuşdu. L.N.Tolstoy üçün Yasnaya Polyana nə demək idisə, nə qədər əziz idisə, M.Şoloxov üçün də bu sarı qumlar içərisində itib-batan, bağsız-bağatsız, lakin doğma və əziz yer o demək idi. Heç də təsadüfi deyil ki, XX əsrin ilk otuzilliyində Don kazaklarının həyatında baş verən hadisələr ədibin əsas mövzularına çevrilmişdi. Lakin onun həm “Sakit Don”, həm də digər əsərləri: “Oyanmış torpaq” (1932-1959), “Onlar Vətən uğrunda vuruşurdular” (1943), “İnsanın taleyi” (1956-1957) təkcə Don kazaklarının deyil, bütün xalqın həyatında baş verən dönüş mərhələlərini özündə əks etdirir və bu gün də müasir ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən bu səpkidə dəyərləndirilir.

M.A.Şoloxovun 1925-1940-cı illərdə qələmə aldığı “Sakit Don” roman-epopeyası Birinci Dünya müharibəsi, Fevral çevrilişi, Oktyabr inqilabı (bolşevik-sosialist çevrilişi), vətəndaş mü-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: Irada.yusifova@list.ru

haribəsi kimi böyük sosial dəyişikliklərlə zəngin olan bir epoxanı özündə ehtiva edir.

Əsərdə Don çayının sahilində Tatarsk stanitsasında yaşayan və özünəməxsus həyat tərzini tapan kazakların adət-ənənələri, onların doğma elə və torpağa sevgisi fonunda milyonlarla insan taleləri, müharibənin gətirdiyi müsibətlər böyük bir ustalıqla təsvir olunmuşdur.

“Sakit Don” roman-epopeyası 20-ci yüzilliyin klassik ədəbi irsinə məxsusdur. 1965-ci ildə Nobel mükafatına layiq görülməyi bu əsər heç də asan ədəbi tale yaşamamışdır. Bu əsər ideoloji məqəllər, ədəbiyyatdankənar qüvvələrin haqsız basqısına məruz qalmışdır.

“Sakit Don” sözün əsl mənasında kazak həyatının həm ağları, həm də qırmızıları eyni obyektivliklə təsvir edən epopeyadır. Əsərdə qarşılaşdığımız xarakterlər, xalq həyatından yığılan fikir və ideyalar, əzəmətli təbiət görüntüləri, qəhrəmanların axtarış və tapıntıları, mənəvi sarsıntıları və onları faciəvi sonluğa sürükləyən təsvirlər çox təbii və inandırıcı görünür, oxucu özünü boyalardan uzaq sehrli, təlatümlü və ziddiyyətli bir aləmdə hiss edir.

M.Şoloxovun tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas L.Yakimenko yazır: “Qriqori Melexovun obrazı dünya sənətində tapıntıdır. Qriqorinin ruhunda sosial simpatiyaların və antipatiyaların mübarizəsi, onun sahədə, kotan arxasında hiss etdiyi ruhi sakitlik; onun Aksinyaya illərcə bəslədiyi möhkəm hisslər və Natalyaya soyuqluğu, daha sonra ona, uşaqlarının anasına məhəbbəti; uşaqlara qarşı ata bağlılığı – bütün bunlar Melexovun xarakterində daha yeni cizgiləri açır, həqiqəti təcəssüm etdirən obraz yaradır. Psixoloji analizin bu geniş həcmi – Şoloxovun bədii yaradıcılığının səciyyəvi cəhətlərindən biridir [3, s.97].

Birinci Dünya müharibəsi, sovet dövründə “Böyük Oktyabr sosialist inqilabı” adlandırılan, əslində isə bolşeviklərin dövlət çevrilişi olan 7 noyabr 1917-ci il və Vətəndaş müharibəsi (1918-1920) kimi tarixi hadisələri əhatə edən “Sakit Don” roman-epopeyası M.Şoloxova dünya şöhrəti qazandırmışdır. Əsərin qəhrəmanı Qriqori Melexovun ziddiyyətli və mürəkkəb xarakteri sosial-psixoloji dərinlik və vüsətlə açılmışdır. O, tarixin dramatik anında, kəskin dönüş ərzində keçmişdən ayrılma da, yeni cəmiyyətin həqiqətini dərk və qəbul edə bilmir, “yollar ayrıcı”nda qalır.

Professor Telman Cəfərov (Vəlixanlı) göstərir ki, “Bir yazıçı kimi Mixail Şoloxovun böyüklüyü onda idi ki, o, sovet ədəbiyyatını təmsil etməsinə baxmayaraq, reallıq və obyektivlikdən üz çevirməmiş, öz yaradıcılıq dəst-xəttinə, yazı üslubuna sona qədər sadıq qalmağa çalışmışdır. Bəxti onda gətirdi ki, Don kazakları mövzusu yaradıcılığının məhək daşına çevrildi, mərkəzdəki gərəksiz siyasi və ədəbi vuruşlardan uzaqda qala bildi...” [4, s.6].

Həqiqətən, roman-epopeyanın əsas qəhrəmanlarının, xüsusən Melexovun zahiri və mənəvi-əxlaqi portret səciyyəsi də maraqlıdır. Şoloxovun verdiyi portret cizgiləri personajların bu və ya digər hərəkətlərinin motivasiyası baxımından əhəmiyyətli görünür, sanki onların gələcək taleyi burada əks olunur. Bu bədii portretlərdə dolğunluq, çeviklik, daxili gərginlik, psixoloji əhatəlilik və dinamiklik var. Məhz bu və ya digər cəhətdən – mövzu, ideya, portret, təsvir və s. baxımından biz “Sakit Don” ilə İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanı arasında müqayisəli-tipoloji təhlil apara bilərik.

Azərbaycan nəsrinin tarixi daha əvvəllərə gedib çıxsada, ədəbiyyatın bu qolunun inkişafı, heç şübhəsiz, XX əsrə aiddir. XX əsrə qədər nəsr yazmış cəmi bir neçə yazıçının adını çəkə bildiyimiz halda, bu əsrdə yaşayıb-yaratmış nasirlərin böyük bir siyahısını tutmaq mümkündür. Onların da əksəriyyətinin yaradıcılığı sovet dövrünə təsadüf edir. Bu yazıçılardan biri də tamamilə orijinal yaradıcılıq dəsti-xətti olan İsmayıl Şıxlıdır (1919-1995).

Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının adı Azərbaycanda həm bir yazıçı, həm də bir ictimai-siyasi xadim kimi kifayət qədər geniş tanınır. Yaşlı və orta nəslin nümayəndələri arasında onun heç olmasa “Ayrılan yollar” və “Dəli Kür” romanlarını və bir sıra kiçik hekayələrini oxumayan adam tapmaq çətindir... [5, s.4].

“Sakit Don” epopeyasında rus-kazak həyatı necə verilibsə, “Dəli Kür” romanında da yazıçı XIX əsrdə tarixi qanunauyğunluqların Azərbaycan xalqının həyatına daxilolma prosesini, adamların yaşayışında, mənəviyyatında əmələ gətirdiyi köklü dəyişiklikləri də eləcə realist inandırıcılıqla göstərir. Xalqımızın milli oyanış dövrü Göytəpə kəndində baş verən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr

fonunda qələmə alınmışdır. Əsər qollu-budaqlı qəhrəmanlarına, ehtiraslar toqquşması və bədii boyaların zənginliyinə görə, haqlı olaraq milli tarixi roman janrının kamil nümunələrindən sayılır.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi milli xarakterin, realist zadəgan-kübar (mülkədar) obrazının ilk dolğun, tutumlu örnəyi məhz “Dəli Kür” romanının qəhrəmanı Cahandar ağadır.

İ.Şıxlı “Dəli Kür” romanında XIX əsrin son rübündə Azərbaycan kəndinin real mənzərəsini canlandırmışdır. Əsər feodal-patriarxal adətlərin insan ləyaqətinə zidd mahiyyətini müxtəlif tərəflərdən işıqlandırır. Müəllif müəyyən ictimai meylləri təmsil edən canlı surət yaradır. Qəddar adam olan mülkədar Cahandar ağa iztirabları ilə verilmiş canlı tipdir. Bir tərəfdən feodal-patriarxal adətlərin hökmranlığı, onun acgözlüklə qəbul etdiyi yeni qurbanlar, digər tərəfdən isə əsrin yavaş-yavaş bu ucdarda da baş qaldıran ruhu əsərdə qabarıq ifadə olunmuşdur.

“Azərbaycanda xalq maarifinin inkişafı, milli kadrların yetişdirilməsində Qori Müəllimlər Seminariyasının misilsiz xidmətləri məlum həqiqətdir. İ.Şıxlı ilk dəfə olaraq yorulmaz maarifçi, qorxmaz insan olan Aleksandr Osipoviç Çernyayevskinin inandırıcı bədii surətini yaratmağa çalışmışdır” [6, s.276-277].

Akademik Bəkir Nəbiyev yazırdı: “Dəli Kür” İsmayıl Şıxlının təkcə həcmcə ən böyük əsəri olmaqla qalmayıb, eyni zamanda həm müəllifin, həm də son illər Azərbaycan nəsrinin qiymətli nümunələrindən biridir. Bu əsər yazıcının sənətkar yetkinliyini, kəskin konflikt, dərin psixoloji təhlil əsasında güclü xarakter yaratmaq bacarığını nümayiş etdirən əlamətlərlə zəngindir” [7, s.5].

“Sakit Don”da Melexovu yaradan Şoloxov kimi, İ.Şıxlı da Cahandar ağanı bədii surət olaraq bütün daxili ziddiyyətləri ilə təsvir etmişdir. Xırdaca bir ehtiyatsızlıq üstündə bacısı Şahnigarı vəhşicəsinə öldürməklə guya namusunu ləkədən qoruyan Cahandar ağa özünün kəbinli arvadını götürüb qaçanda kiminsə namusuna ləkə vurduğunun əsla fərqi yoxdur. Yazıcının inandırıcı bədii təsvirlərində çox güclü bir xarakter təsiri bağışlayan Cahandar ağanın həyatı da Qriqori Melexov kimi həmişə güclü sarsıntılar və təlatümlər içərisində keçir. Şahnigarın qətl, bəzi ailə üzvlərinin daxilən, mənən ona yad olması, doğma qızının qaçırılması, rəsmi hökumət nümayəndələri ilə özü arasında baş verən ixtilaflar, vaxtilə bir sözünü iki eləməyənlərin indi onun üzünə durması romanın əvvəllərində sal qayaya bənzəyən surəti dörd yandan döyəcəyən güclü dalğalar kimi öz təsirini göstərir. Cahandar ağa artıq zamanın dəyişdiyini, onun adət etdiyi “əlçatmaz”, “ünəyməz” idillik orta əsr mülkədar həyat tərzinin əsaslarının sarsılmağa başladığını hiss edir. Lakin o öz mövqelərindən asanlıqla əl çəkən, hədə-qorxudan ürəkən adam da deyil. Cahandar ağa bir mülkədar kimi güclüdür, sanballıdır. Yuxarıda saydığımız maneələrə, onları doğuran ictimai-siyasi səbəblərə qarşı mübarizədə isə zəifdir, tarixən məhduddur. Onun bir xarakter olaraq Melexov kimi faciəsi də bundan doğur. Cahandar ağanın sonbeşiyi Əşrəfi Qori Seminariyasında rus təhsili almağa qoymasının özü də bu cəhətdən ikili xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o görür ki, rusca bilməyin, savadlı olmağın divan-dərə yanında söz keçirməkdə əhəmiyyəti var, bunu zamanə özü tələb edir; digər tərəfdən də davranışında və hərəkətlərində zəriflik, adamlara münasibətində həssaslıq müşahidə etdiyi Əşrəfin təhər-tövrü onun ürəyini açmır. Cahandar ağa oğlunun simasında hər şeydən əvvəl polad kimi əyilməz, “əlləri cod”, “baldırları möhkəm”, “sinəsi və qolları tunc kimi”, atıb-vuran bir adam görmək istərdi”

İsmayıl Şıxlının ən güclü əsəri, şübhəsiz ki, “Dəli Kür”dür; yaratdığı ən güclü obraz isə – Cahandar ağadır. Qəribədir, diqqət etdikdə, Cahandar ağada istənilən qədər mənfi cəhətlər, naqisliklər var: başqasının namusuna sataşır – arvadını götürüb qaçır, rəiyyətə qarşı amansızdır, bacısını qətlə yetirir, yoxsullara yuxarıdan aşağı baxır və s. Lakin biz ona mənfi obraz kimi baxmırıq, nifrət etmirik ona. Hətta, dəyişən zamanədə təklənmiş dağ cüssəli Cahandar ağaya acıyıırıq. Bir sözlə, o, faciəvi obrazdır. Görkəmli filosof-tənqidçi Asif Əfəndiyev yazırdı: “Yarımçıq ehtirasların, yarımçıq mərdliyin, yarımçıq xeyirin, “nəzakətli” bədəməlliyn, pambıqla baş kəsməyin... antipodu dəli Cahandar”. Və ya: “Cahandar ağa quru, ehtirassız, namərd, zavallı adam deyil”.

Tənqidçi sonra obrazın faciəsinin kökünü müəyyən edir və yazır: “Cahandar ağa başa düşmüşdür ki, artıq dəyişməyə doğru gedən zamanədə ona, onun idealına, həyat tərzinə yer yoxdur. Buna görə də Cahandar ağanın mənəvi ölümü fiziki ölümünü qabaqlayır... Cahandar ağa tarix tərə-

findən məhvə məhkum edilən şəxsiyyətdir. Onun həyat ideali məhdud, fəaliyyəti birtərəfli və qeyri-kamil, qayəsi ibtidaidir. Lakin o, qərribə bir şəriyyəti, qərribə bir gözəlliyi və ahəngi də özüylə bərabər Kürün dalğalarına tapşırdı” [8, s.8].

Bax, bu “qərribə”ləri görən də, ustalıqla oxucuya çatdıran da İsmayıl Şıxlı qələminin qüdrəti, İsmayıl Şıxlının sənətkarlığıdır.

“Dəli Kür” haqqında yazan bəzi tənqidçilər (roman haqqında saysız-hesabsız məqalələr yazılıb) əsəri “gərgin dramatik toqquşmalar, qüvvətli xarakterlər romanı” adlandırırlar və biz bu fikirlə razılaşıırıq. Bəziləri romanda “feodal geriliyinin təsvirini” görürlər. Başqaları Cahandar ağaya “dəli-qanlı və zalım mülkədar” deyirlər. Amma bütün bunlar bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Əhəmiyyətli olan odur ki, İsmayıl Şıxlı Cahandar ağa kimi son dərəcə sanballı, ölməz bir obraz yaratmağa müvəffəq olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə “Dəli Kür” kimi başdan-ayağa milli ruhla aşılanmış dəyərli bir roman vermişdir.

Yenə rus tənqidçisi Y.Surovtsevə müraciət edək: “Müəllifin qabaqcıl rus ziyalılarının əzgin azərbaycanlı kütlələri arasında 1905-ci il burjua-demokratik inqilabı ərəfəsində maarifçi fəaliyyətini göstərən roman səhifələri, elə bil roman müəllifini keçmişlə, feodal həyat tərzinə həmdərdlik ittihamlarından möhkəm müdafiə edir. Yenə də belə ittihamlar var idi. Məsələ nədə idi? Yazıcının nəyi buna səbəb olmuşdu? Bəlkə öz qəhrəmanının bəzi cəhətlərinə həmdərdliyi? Cahandar ağa büsbütün azərbaycanlıdır, məhsulu olduğu cəmiyyətin şərəf qanunlarını müqəddəs tutur. Lakin bunun əsasında müəllifi feodalizmə şərikləkdə günahlandırmaq o deməkdir ki, ədəbiyyatdan başın çıxır” [9, s.4].

Aşağıdakı fikirlər isə sanki elə M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyası haqqında deyilib, çünki hər iki əsər arasındakı yaxınlığı, doğmalığı müəllif müqayisəli-tipoloji təhlil əsasında asanlıqla görə bilmişdir: “Dəli Kür” romanı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir səhifə açdı. Azərbaycan cəmiyyətinin böyük inqilabi sarsıntılar ərəfəsində təbəqələşməsi müəllif tərəfindən dərindən incələnməmişdir.

M.Şoloxov Azərbaycan oxucularının sevimli yazıçılarındanıdır. Onun “Don” hekayələri, “Sakit Don”, “Oyanmış torpaq”, “İnsanın taleyi” kimi görkəmli əsərləri dəfələrlə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Şoloxovun seçilmiş əsərlərinin səkkiz cildliyi də azərbaycanlı oxucunun istifadəsinə verilmişdir. M.Şoloxov ali və orta məktəblərimizdə öyrənilir, geniş tədris edilir, onun həyat və yaradıcılığına aid elmi və publisist materiallar dərc olunur.

Beləliklə, təhlil və araşdırmalar göstərir ki, M.Şoloxovun “Sakit Don” epopeyasındakı Qriqori Melexov ilə İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanındakı Cahandar ağa obrazları xarakter, ideya-məzmun və mənəvi-əxlaqi dünyagörüşü etibarilə bir çox tipoloji cəhət və keyfiyyətləri ilə oxşardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, I c. (Baş redaktor: akad. M.Arif) Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
2. Шихлы Исмаил. Буйная Кура (роман). Перевод с азербайджанского В.Солоухина. Предисловие («Судьбы народные», с.3-12). Ю.Суровцева. Москва: «Художественная литература», 1976.
3. Якименко Л. Творчество М.А.Шолохова. 2 изд. (испр. и доп). Москва, 1970.
4. Şoloxov Mixail Aleksandroviç. Sakit Don. *Birinci kitab. Rus dilindən tərcümə edən: Cahanbaxş Cavadzadə. Cəfərov (Vəlixanlı) Telman. “Mixail Şoloxov və onun “Sakit Don” roman-epopeyası” (Ön söz, s. 4-12). Bakı, “Avrasiya-press”, 2006.*
5. İsmayıl. Şıxlı Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Tərtib edən: Elçin Şıxlı; Ön sözün müəllifi: İntiqam Qasımzadə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
6. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. İki cildə, II c. (Baş redaktor: akad. M.Arif) Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.
7. Nəbiyev B. Müqəddimə. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı, Azərənşr, 1971.
8. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Tərtib edən: Elçin Şıxlı; Ön sözün müəllifi: İntiqam Qasımzadə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
9. Шихлы Исмаил. Буйная Кура (роман). Перевод с азербайджанского В.Солоухина. Предисловие («Судьбы народные», с.3-12).

**COMPARATIVE-TIPOLOGICAL ANALYSIS OF THE
CREATIVITY BY MIKHAIL ALEKSANDROVICH
SHOLOKHOV AND ISMAYIL SHIKHLI**

(On the basis of materials of "The Silent Don" epopee and "The Crazy Kur" novel)

SUMMARY

The article is about the comparative-typological characteristics of the works by the great Russian writer Mikhail Alexandrovich Sholokhov, and the outstanding Azerbaijani writer Ismayil Shikhly. As the unsurpassed master of prose, Sholokhov has managed to touch in his creativity on a set of issues of humanitarian character in all their variety, and the main thing is deeply getting into an essence of the above-named problems, has found a key to the solution of many of them. It is thought that in this context he has created full school of humanity. Experiences, actions and acts of his main characters are that's bright confirmation.

In this article it is emphasized that Grigori Melekhov from "The Silent Don" epopee and Jahandar agha from "The Crazy Kur" novel have got a lot of similar ideological-psychological features and close moral-spiritual qualities which make these heroes native and enable to analyze them by the comparative-typological point of view.

**СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИХАИЛА АЛЕКСАНДРОВИЧА
ШОЛОХОВА И ИСМАИЛА ШЫХЛЫ**
(на основе эпоса «Тихий Дон» и романа «Буйная Кура»)

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена сравнительно-типологической характеристике произведений великого русского писателя Михаила Александровича Шолохова и выдающегося азербайджанского писателя Исмаила Шыхлы. Как непревзойденный мастер прозы, Шолохов сумел затронуть в своем творчестве множество проблем гуманитарного характера во всем их разнообразии, и главное, глубоко проникая в суть вышеназванных проблем, смог подобрать ключ к решению многих из них. Думается, что в этом смысле он создал целую школу гуманизма. Переживания, действия и поступки его главных героев тому яркое подтверждение.

В статье подчеркивается, что Григорий Мелехов из эпоса «Тихий Дон» и Джахандар ага из романа «Буйная Кура» имеют много одинаковых идейно-содержательных черт и схожих морально-нравственных качеств, которые сближают этих героев и дают возможность анализировать их с точки зрения сравнительно-типологического метода.

UOT: 821.512.162.09

Pərvanə Mustafayeva *

SERGEY BORODİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİYİN TƏSVİRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: S.Borodin, nəsr, roman, Teymur, tarixi gerçəklik, problem

Key words: S.Borodin, prose, novel, Teymur, historical reality, problem

Ключевые слова: С.Бородин, проза, роман, Тимур, историческая действительность, проблема

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq rus ədəbiyyatında tarixi roman janrının yeni nümunələri yaranmağa başlayır. Bu, hər şeydən əvvəl, bədii nəsrə yeni qüvvələrin gəlməsi və onadək bədii nəsrə tarixi mövzuların az işlənilməsindən irəli gəlirdi. Bu dövrdə tarixi romana daha çox müraciətin əsas səbəblərindən biri isə müasir həyat hadisələrindən yazmağın çətinliyi idi. Mövcud sovet ideologiyası yazıçı və şairlərdən günün əsas mövzularından, gündəlik həyat hadisələrindən yazmağı tələb edirdi ki, bu cür əsərlərin də ömrü çox qısa olurdu. Ona görə də bir çox yazıçılar bu tendensiyadan qurtulmaq üçün şüurlu şəkildə tarixi mövzuya müraciət edərək özlərini bu cür ideoloji baryerlərdən sığortalamağa çalışırdılar. Bu yazıçılardan biri də bir çox tarixi romanlar müəllifi Sergey Borodindir.

1902-ci il sentyabrın 25-də Moskvada anadan olan Sergey Petroviç Borodin 11 yaşına qədər Beleve şəhərinin V.A.Jukovski adına sənət məktəbində oxumuşdur. Ədəbiyyata marağı da buradan başlayan S.Borodinin ilk oçerki on üç yaşında dərc edilmişdir. On beş yaşında isə onun şeirləri və hekayələri müxtəlif almanaxlarda işıq üzü görmüşdür. Yaradıcılığının ilk illəri proletar inqilabından sonraya düşən yazıçının həyatında aclıq, vətəndaş qarşıdurmalarının şahidliyi də başlıca yer tuturdu. Proletkult dərnəklərində yaxından iştirakı onun ilk yaradıcılığına da təsirsiz ötməmişdir. Lakin dövrün ümumi ahəngi onu ədəbiyyata və yaradıcılığa sövq edirdi. Məhz bu məqsədlə 1922-ci ildə Ali Ədəbi Bədii İnstitutda daxil olmuş və üç il sonra oranı bitirmişdir. Onun həyatının böyük bir hissəsi Orta Asiya ilə bağlı olmuşdur. Buxarada olarkən muzeylərə baş çəkməsi, eləcə də Buxara və Səmərqəndin tarixi abidələrini seyr etməsi onun gələcək yaradıcılığında Orta Asiya mövzusu və tarixi roman janrının xüsusi yer tutmasını şərtləndirmişdir. Bütün bunlar yazıçının "Dmitri Donskoy" (1929) tarixi əsərini yazmağa gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, yazıçı müasir mövzuda "Qazmaçılar", "Cənnət dəvəsi" və "Qatar" əsərlərini də yazır. Bu əsərlər sovet hökumətində gedən quruculuq işlərinə həsr olunmuşdu. İlk əsərlərini Əmir Sarqıdjan adı ilə nəşr edən S.Borodin 1932-ci ildə Bruno Yasenskinin ön sözü ilə "Sonuncu Buxara" romanını yazır. Məsələn burasındadır ki, əsər mətbəədə yığılarkən onun əlyazması tənqidçi B.Yasenskiyə göndərilmişdir. Tənqidçi əsərə kəskin bir resenziya yazmış, S.Borodin isə ona dərhal cavab vermişdir. Bununla belə, B.Yasenskinin rəyində romanın mahiyyəti düzgün və obyektiv qiymətləndirilir, müəllifin Şərqi yaxşı tanıdığı təqdir edilirdi. Onun Türksibə həsr etdiyi bir neçə oçerkində isə müasir həyat hadisələri təsvir edilirdi. O günləri nəzərdə tutan yazıçı sonuncu oçerkinin Türksibə həsr edilməsini belə xatırlayırdı: "Bu hekayə ilk qatarın Alma-Ataya gəlməsi və minlərlə insanın onu necə qarşılamasını, həyata və əməyə bağlı olmasını" [1, s.340] təsvir edirdi. Kiçikhəcmli "Həlimə" hekayəsində isə gənc yazıçı şəriət qaydaları ilə böyüyən

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

özbək qızın çağdaş həyata adaptasiyası, məktəbdə oxuması, teatra getməsi və nəhayət, məşhur bir rəqqasə olması ilə bağlı hadisələr göstərilirdi. Moskvada təhsil aldıqdan sonra Həlimənin qarşısında iki yol dururdu; ya burada qalmalı, ya da geriye-Özbəkistana qayıtmalı idi. O, ikinci yolu seçmişdi. Həlimə yaxşı başa düşürdü ki, burada həyat onun üçün yaxşı keçəcək, ancaq o, Özbəkistana qayıtmağı, orada rəqs etməyi, orada özünün truppasını yaradaraq sənətini inkişaf etdirməsi yolunu seçir. Ədəbiyyatşünas B.Akimov hekayənin təhlilində müəllifin yeni həyatın pafosunu düzgün müəyyən etdiyi və azadlığın, sərbəstliyin hər sətirdə ifadə olunduğunu yazmaqda tamamilə haqlı idi [2, s.13].

S.Borodinin ən uğurlu romanlarından biri olan "Sonuncu Buxara" həm müəllifini məşhurlaşdırır, həm də tarixi aspektdə Şərq mövzusunun yenidən aktuallaşdırır. Mahiyyət etibarilə Əzizə C.Cabbarlının "Almaz" əsərindəki Almaz obrazı ilə yaxınlıq təşkil edir. B.Akimov əsərdəki təsvirlərin orijinallığını və özünəməxsus təsvirləri nəzərdə tutaraq yazırdı: "S.Borodin gözəl peyzajistdir. Ancaq bu peyzajların "açıq" növü ilə burada qarşılaşmaq olmur. Peyzaj onda, demək olar ki, həmişə bədii obrazın hərəkətililiyini təmin edir, hadisə ilə obrazı bir-birinə bağlayır" [2, s.19]. Əgər "Sonuncu Buxara" romanında tarixi aspekt daha çox peyzajlarda, Buxaranın tarixi keçmişində öz əksini tapırdısa, "Misirli" romanında isə yazıçı tarixi konteksti daha da gücləndirmişdir. O, burada basmaçıların tarixi köklərinin dərinliyinə getmiş, mahiyyət etibarilə hadisələrin tarixi və müasir fəlsəfi dərkini təsvir etməyə çalışmışdır. S.Borodin Orta Asiyada baş verən tarixi hadisələri ölkədə gedən proseslərin bir parçası kimi təsvir etmişdir.

S.Borodinin ən irihəcmli və məşhur tarixi romanlarından biri "Səmərqəndin ulduzları" əsəridir. Üç kitabdan ibarət olan romanda Teymurləng dövrünün hadisələri və bir çox şəxsiyyətləri təsvir edilir. Bu romana görə yazıçıya Dövlət mükafatı verilmişdir. 1968-ci ildə isə "Həməzə Həkimzadə Niyazi" mükafatına layiq görülmüşdür. "Topal Teymur", "Yürüş tonqalları" və "İldırım Bəyazid" kitablarından ibarət romanın ilk iki kitabı Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir.

Yazıçının Teymurləng obrazına müraciət etməsi də xeyli maraqlıdır. Belə ki, sosrealizmin ilk mərhələsində, xüsusilə ayrı-ayrı xalqların qəhrəmanları, yaxud hökmdarlarının obrazının bədii əsərin baş qəhrəmanına çevrilməsinə, qeyri-rəsmi olaraq imkan verilmirdi. Çünki bu, o demək idi ki, bu xalqların böyük bir keçmişi, tarixi və tarixi şəxsiyyətləri vardır. Rəsmi ideologiya isə hər şeyin oktyabr inqilabından sonra əldə edildiyini iddia edirdi. Buna baxmayaraq, 30-cu illərdə rus ədəbiyyatında bir çox tarixi şəxsiyyətlərin obrazının yaradılması sonrakı proseslər üçün müəyyən bir yol açır. İkinci tərəfdən romanın yazıldığı 50-ci illərdə artıq bu qeyri-rəsmi qadağa müəyyən qədər zəifləmişdi. Məsələn burasındadır ki, 40-cı illərdə Teymurləngin həyatı və şəxsiyyəti ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Hətta onun qəbrinin açılması haqqında müəyyən informasiyalar da verilmişdi. 1947-ci ildə görkəmli antropoloq M.M.Gerasimov Teymurləngin ümumi görünüşü, boyu haqqında araşdırma aparmışdır [3]. Bu araşdırmada alim onun boyunun 170 sm olduğunu da sübuta yetirmişdir. Ümumiyyətlə, Teymurləngin həyatına və şəxsiyyətinə maraq ədəbi və elmi ictimaiyyəti də dərinlən maraqlandırmışdır. S.Borodinin "Səmərqəndin ulduzları" romanı da məhz bu kontekstdə yaranmış, XIV əsrdə Teymurləng və onun dövründəki tarixi, siyasi hadisələrin təsviri əsas mövzu kimi götürülmüşdür. Romanda, demək olar ki, Teymurləngin münasibətdə olduğu bütün tarixi şəxsiyyətlər, apardığı yürüşlər, müharibələr təsvir edilmişdir. Romanda baş verən hadisələrin və tarixi şəxsiyyətlərin çoxluğu, dövrün genişliyi əsəri roman-epopeya adlandırmağa da tamamilə imkan verir.

"Topal Teymur" romanı "Nikonov salnaməsi"indən aşağıdakı parçanın epigraf gətirilməsi ilə başlayır: "Adını Topal Teymur çağırırlar, – Teymur tatar dilində dəmir deməkdir. Topal isə axsaqdır, yəni "axsaq dəmir", adını əşya ilə işdən götürmüşdür" [4, s.5]. Bundan sonra roman 1399-cu ildə Teymurləngin Hindistanda çaldığı zəfərdən sonra Səmərqəndə qayıdışı ilə başlayır. Yazıçı böyük fatehin Hindistan səfərindən və zəfərindən qayıdışını belə təsvir edir: "Qoca Teymur zəfərlə bitmiş yürüşdən evə qayıtmışdı. Onun süvarisinin ayağı altında qalmış Hindistanda qopardığı toz hələ yerə yatmamışdı, sayı-hesabı olmayan qənimətlər yüklənmiş karvanlar, fillər və at ilxıları buraya gəlir,

dağlardan və səhralardan, qəbiristanlıqların və xarabalıqların yanından keçən uzun yollarla yaralıları irəliləyirdilər" [4, s.5-6].

"Topal Teymur" tarixi romanında janrın imkanlarından geniş istifadə edilir. Lakin demək olmaz ki, əsərdə tarixi xronoloji hadisələr olduğu kimi göstərilir. Müəllifin qarşısında heç də Teymurləngin bütün həyatını olduğu kimi təsvir etmək missiyası durmamışdır. Görünür, buna görə də müəllif hadisələri onun qocalığından başlayır və əsərdə tarix olaraq yalnız 1399-cu il göstərilir. Sonrakı hadisələr isə onun ölümünə qədər davam edir. Yalnız tarixi şəxsiyyətlərin təsvirindən bilmək olur ki, hadisələr hansı məcrada davam edir. Buna görə də S.Borodin "Səmərqəndin ulduzları" roman-epopeyasında tarixi hadisələrlə bədii təxəyyülün paralel inkişaf etdiyini söyləmək olar. Bu da tamamilə qəbul ediləndir, çünki tarix yazıçı üçün yalnız bir vasitədir və o, istədiyi kimi tarixi hadisələrdən bu və ya digər şəkildə istifadə edə bilər. Buna baxmayaraq, romanda yazıçının Teymura münasibətində müəyyən yanlışlıqlar, tarixi təhriflərin də olduğunu görmək olar. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, sovet cəmiyyətinin 30-50-ci illərində hər hansı bir tarixi şəxsiyyətin qabardılması və müsbət planda verilməsi onun idealizə edilməsi kimi başa düşülürdü. Bu cür əsərlərə qarşı müəyyən tədbirlər də görülürdü. Ona görə də roman boyu Teymurləngin həyatı və şəxsiyyəti ilə uyğun gəlməyən müəyyən tarixi təhriflərə yol verildiyini də görmək mümkündür. Romanda bəzi hadisələrin uzun-uzadı təsviri, əsərin əsas süjet xəttini zənginləşdirməyən hadisə və əhvalatların təsvirinə də rast gəlmək olur. Məsələn, romanda Səmərqənddə yaşayan erməni sövdəgər Qıllı Gevorqun başına gələn hadisələr əsərin süjet xəttinə heç nə əlavə etmir. Bu kimi məsələlər romanın bədii dəyərini bir qədər azaltmış olur. Bununla belə ötən əsrin 50-ci illərində yazılmağa başlayan, 1971-ci ildə tamamlanan roman-epopeyanın yazıçının ən yaxşı əsərlərindən biri hesab olunması ilə razılaşmaq mümkün deyil [5, s.3].

"Səmərqəndin ulduzları" əsərinin baş qəhrəmanı Teymurləngdir, əsərdə onun obrazının yaradılmasının özünü müsbət hadisə hesab etmək olar. Çünki sosrealizm hər bir tarixi şəxsiyyətin əsərin baş qəhrəmanı olmasına o qədər də müsbət yanaşmırdı. Görünür, bu ideoloji baryeri aşmaq üçün yazıçı yeri gəldikcə qəhrəmana tənqidi münasibətini də göstərməyi unutmur. Əsərin bir çox yerlərində Teymurun fiziki qüsurlarının önə çəkilməsi də bunu deməyə əsas verir. Halbuki fiziki qüsurlar heç də qəhrəmanın cəmiyyətdə, ictimai mühitdə və tarixdə bir şəxsiyyət olaraq tutduğu mövqeyə kölgə salmamalıdır.

"Topal Teymur" romanında yazıçı səhifədən-səhifəyə Teymurun obrazını detallaşdırır, onu müxtəlif situasiyalarda təsvir etməklə, xarakterinin açılmasına nail olmağa çalışır. Bu detallar heç də həmişə Teymurun öz hərəkətlərində və xarakterində göstərilmiş, həm də əsgərlərin, xalqın ayrı-ayrı təbəqələrinin onun iştirakı olmadan danışdıqlarında ifadə olunurdu. Tarixi mənbələrin Teymurun Hindistan üzərinə yürüşü haqqında məlumatları ilə yazıçının təsvirləri bir-biri ilə yaxınlıq təşkil edir. Məşhur şərqşünas German Vamberi "Əmir Teymur" kitabında göstərirdi ki, Teymur Dehli "bütün xəzinə və sərvəti, hünərmənd əhalisi ilə" tatar cahangiri Əmir Teymurun əlində qənimət oldu, onların müqəddəs məbədləri darmadağın edildi, bütləri dışarı çıxarılıb atıldı. Teymur buradan keçib hər yerdə ölüm və fəlakət saçaraq müqəddəs Knık nəhrinin mənbəyinə qədər irəlilədi [6, s.27]. "Səmərqəndin ulduzları" roman-epopeyasında tarixi mənbələrlə səsleşən bu cür təsvirlər əsərin realizmini bir qədər də artırır. Danqasa ilə Əyyarın söhbətlərində də Teymurun islama və xadimlərinə düşmən olan bütxanələr məskəni və pərəstişkəhərlərinə qarşı amansız olması vurğulanırdı. Yaxud hər bir ərazini işğal etdikdən sonra onun topladıqları qəniməti təsvir edən yazıçı bu yürüşlərdə Teymurun sənətkarlara böyük önəm verdiyini yazırdı: "Orada (Hindistanda – P.M.), Səmərqəndə göndərmək çün yüz min əsiri bir yerə toplamışdılar. Yüz min sənətkar, rəssam, memardan, müxtəlif peşə sahibindən, Hindistanın yüz min ən bacarıqlı adamından biri də hansı sənətdə məharət göstərdiyini, hansı elmdə şöhrət tapdığını, hansı işdə qüvvətli olduğunu boynuna almaq istəmirdi. Çoxlu müxtəlif adamın arasında ustaları tanımaq asan deyildi, buna baxmayaraq onları tanıyır, seçir, Hindistanın bütün şəhərlərindən və ucqarlarından yığıb bir yerə toplayırdılar... Həmin adamların hamısını susuzluqdan qurumuş böyük çökək yerdə saxlayanda, Teymur özü onlara baxmağa gəlmişdi.

Lakin bir nəfər də olsun başını qaldırıb ona baxmamışdı, onun hüsurunda danışmamışdı" [4, s.12-13].

Yazıçı Teymuru yalnız döyüş meydanlarında təsvir etmir, həm də dövlət işlərində, xalqın idarə edilməsində, məscid tikintisinə rəhbərlik etdiyi məqamları təsvir etməklə göstərir ki, bu da romanı yeknəsəqlikdən qurtarır, onu daha canlı edir, həm də Teymuru bir şəxsiyyət olaraq hərtərəfli göstərməyə imkan verir. Onun adı günlərin birində şəhərə gəzməyə çıxması və qəflətən bazara gəlişi, "tülkü dərisindən papaq geymiş" çaparlarının "Əmir Teymur Gürgən!", – deyərək ona yol açması dövrün mənzərəsini daha da açır. Yazıçı ilk dəfə məhz burada Teymurun zahiri görünüşünü bütün cizgiləri ilə təsvir edir: "Teymur camaata baxmadan yəhərin üstündə çəpəki, bir az qabağa əyilərək oturmuşdu, elə bil, qarşından əsən şiddətli küləyi yarırdı; gözləri qıyılmış, dodaqları bərk yumulmuşdu, saqqalı sinəsinə sıxılmışdı, düz qabağa baxırdı, sanki qabaqda, oynaq addımlarla gedən qara atın apardığı səmtə gözünə görünənin üzərinə pələng kimi atılıb boğazından yapışmağa hazırlaşdı" [4, s.51].

Yazıçı Teymurun fəthliyi ilə yanaşı, ölkəni və zəbt etdiyi ərazilərin idarə edilməsi məsələsini də romanın əsas süjet xəttinə daxil etmiş, yeri gəldikcə buna münasibətini bildirmişdir. O bilirdi ki, oğlu Miranşah ixtiyarına verilmiş ölkələrdə özbaşınalıq edir. Bu barədə o, qasidlər vasitəsilə xəbər tuturdu. Naməlum adamların əsgərlərə, karvanlara hücum etməsi də onun ərazisində tez-tez baş verirdi. Azərbaycanda və İranda xalqın baş qaldırmasından da xəbərdar idi. Miranşahın sərxoşluqla məşğul olmasından, hərəmxanasını gündən-günə böyütməsindən də xəbərdar idi. Düşünürdü ki, onunla qonşu, çox böyük və güclü qoşunu olan Bəyazidin istədiyini etməsi Miranşahın zəifliyindən və dövlət işinə az vaxt ayırmasından irəli gəlirdi. O, Miranşahı səfeh, əyyaş, qorxaq, qətiyyətsiz, gücsüz adam hesab edirdi. Heratda isə Teymurun başqa bir oğlu Uluq bəyin atası Şahrux hökmdarlıq edirdi. O isə Miranşahın əksinə şərab içmir, ov etməyi xoşlamır və hərəmxanasını artırmırdı. Halbuki onun yaşı az idi, cəmi iyirmi beş yaşı var idi. Dövlət xəzinəsindən özü üçün heç nə götürməməsi, kitab oxumağa üstünlük verməsi, ətrafına sənətkarları toplaması da onu məmnun edirdi. Ancaq burada Teymuru başqa bir məsələ narahat edirdi; Şahruxa tabe olan xalqlar – iranlılar, əfqanlar, beluclar – hamısı unutmuşdular ki, Şahruxu səltənətə onlar gətirməmişlər, Teymur gətirmişdir. Onu da unutmuşlar ki, onların torpaqları Teymurun dövlətinin ancaq bir parçasıdır. Bütün bunları təhlil edərək Teymur Şahrux haqqında "mömin uşaq!" qərarına gəlirdi. O düşünürdü ki, Şahrux da idarəetmədə bir qədər yumşaqlığa yol verir, yolundan çıxanları cəzalandırmır. Bəyazidin varlığı da onu narahat edir və Şahruxun onun torpaqlarını dağıtması, bazarlarını və sövdəgərlərini tar-mar etməsini istəyirdi. İstəyirdi ki, Səmərqənd sövdəgərləri hər yerdə rahatlıqla alver etsinlər. Osmanlı şəhərində qala divarlarını uçurmaq lazım olduğunu, itaət etməyənlərin canına vəlvələ salmaq vaxtının çatdığını düşünürdü. Bütün bunlar haqqında düşünərkən ağına "dünyanın hökmdarı qocalmışdır!" fikri də gəlirdi. Yazıçı bununla həm də Teymuru ölkənin, hakimiyyətin gələcəyini düşünən bir hökmdar kimi təsvir edir. Rus ədəbiyyatşünası Q.Vladimirov Teymur obrazını yazıçının tarixi reallığa uyğun təsvir etdiyini önə çəkərək yazır: "Teymur obrazının cizgilərinin yaradılmasında yazıçı onu idealizə etməkdən uzaqdır. Yazıçı obrazın yaradılması zamanı özünün simpatiyası və antipatiyasından daha çox tarixi materiala üstünlük vermişdir" [7, s.464].

"Səmərqəndin ulduzları" roman epopeyasında hadisələrin çoxşaxəliliyi tarixi epik düşüncədən irəli gəlir. Romanın ikinci kitabı "Yürüş tonqalları"nda hadisələr 1400-cü ildə baş verir. İyirmi fəsilədən ibarət romanda tarixi reallığı əks etdirən hadisələr təsvir edilir. Kitabın "Moskva" fəslində Teymurun Moskva çarlığı ilə münasibətləri, Toxtamış, Orda knyazları, rus knyazları, Ordanın Teymura arxadan zərbə endirmək ehtimalının azalması və s. hadisələrə də geniş yer verilir. Tarixə ekskurs edən yazıçı ən kiçik detallı belə yaddan çıxarmır. Bir piyalənin əldən-ələ keçərək nəhayət, on səkkiz ildən sonra vətənə qayıtmasını genişliklə təsvir edərək yazır: "Min iki yüz iyirmi dördüncü ildə Kiyev döyüşündə Ordanın ələ keçirdiyi bu piyaləni min üç yüz səksəncinci ildə Kulikov çölündə Mamaydan geri almışdılar. Dmitri İvanoviç Donskoy piyaləni Çudov monastrına hədiyyə eləmişdi ki, onu əridib metropolit Aleksey Byakontun qəbrinin üstündəki ikonanın qırağını qızıla tutsunlar. Gö-

rünür monastır, Toxtamış hücum edib oranı qarət edincə, piyaləni əridib ikonanın qırağına haşıya verə bilmişdi. Toxtamış keşiş cübbələrinin saxlanıldığı yeri qarət edərkən, piyaləni təzədən ordaya aparmışdı. Piyalə on səkkiz il vətəndə olmayıb, indi gəlib çıxıb" [8, s.94].

"Yürüş tonqalları" kitabında yazıçı Teymur hakimiyyətinin daxilində gedən bəzi intriqaqları da göstərir. Belə ki, Teymurun qocalması ərafəsində onun övladları hakimiyyətin möhkəmlənməsi üçün istədiyi kimi şey göstərmirdilər. Bundan yararlanmağa çalışan Sultan Hüseyn Teymurun ciddi əmr verməsinə baxmayaraq, quldurların yuvasına birbaşa gedən yolu hamıdan tez tutaraq özünün çalışqanlığını babasına sübut etmək istəyirdi. O düşünürdü ki, hökmdarın oğullarının yox, qızının övladı olmasını qoy hamı görsün. Bununla o, savadlı Uluqbəyi, Xəlili və İbrahimi gözdən salaraq babası Teymurun ürəyinə yol tapmaq və Məhəmməd Sultanın yerini tutmaq istəyirdi.

S.Borodin romanda Teymur sarayını, ayrı-ayrı əyanları, məşhur günbəz tikintisini, həmin illərdə baş verən ictimai-siyasi, dini prosesləri də tarixi reallığa uyğun olaraq təsvir edir. Romanda bazar, aşxana piştaxtaları və s. son dərəcə bədii şəkildə göstərilir. Yazıçı Teymur yalnız həmişə döyüşən birisi kimi göstərmir, həm də onun xarakterini bir insan kimi açmaq üçün ailədə, hətta bazarda belə təsvir edir. Əsərdə Teymurun Azərbaycana gəlişi və Miranşahı cəzalandırması da tarixi reallığa uyğun olaraq göstərilir. İkinci kitabın sonunda Teymurləng nəvəsi Xəlil ilə at sürərkən "-Bəyazidin hamı üçün belə atları bəs eləməz", – sözlərindən nəvə "Deməli baba, Bəyazidin üstünə gedəcəyik", – nəticəsini çıxarır. Teymur isə ona "Dünya nədir ki, iki hökmdarın olsun" cavabını verir. Bu isə o deməkdir ki, romanda sonrakı hadisələr Bəyazidlə toqquşmaya həsr ediləcəkdir. Epopeyanın "İldırım Bəyazid" kitabında Teymurun Bəyazid üzərində qələbəindən sonra fəthin nəzərləri Çinə dikilir. Bu, romanın yeni kitabının yazılmasına işarə olsa da, yazıçı Teymurun Çin hadisələrinə əsər həsr etməmişdir.

Beləliklə, rus yazıçısı S.Borodin "Səmərqəndin ulduzları" roman-epopeyasının Teymur dövrünün hadisələrini, reallıqlarını tarixi reallığa uyğun olaraq təsvir etdiyini görmək olar. Doğrudur, romanın bütün fəsilələrində tarixi reallıq o qədər də gözlənilmir, yazıçı bəzən subyektivizmə yol verərək, hətta tarixi təhrif etməyə qədər gedib çıxır. Bunu ən qabarıq şəkildə yazıçının bugünkü Türkiyə ərazilərini Qars, Van, Ərzurumu Ermənistan ərzisi kimi göstərməsidir. Lakin buna baxmayaraq, Teymur, Miranşah, Şirvanşah İbrahim, Xəlil Sultan və b. obrazların yaradılmasında reallıq qorunub saxlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бородин С. Собрание сочинений в 5 томах, Т. I, Ташкент, ГИХЛ, 1958.
2. Акимов Б. Творчество Сергея Бородина. Ташкент, изд. Литература и искусство им. Гафура Гулама, 1972.
3. Герасимов М.М. Портрет Тамерлана. Краткие сообщения Института истории материальной культуры им. Н.Я. Марра. Вып. XVII, 1947.
4. Borodin S. Səmərqəndin ulduzları. Topal Teymur (birinci kitab). Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, 1962.
5. Сабинова Р. О мастерстве Сергея Бородина – исторического романиста. (На материале романа "Звёзды над Самаркандом" // Автореф. дисс. на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Ташкент, 1966.
6. Vambəri G. Əmir Teymur. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1991.
7. Владимиров Г. Поэзия правды. Ташкент, Гослитиздат, 1959.
8. Borodin S. Səmərqəndin ulduzları. Yürüş tonqalları (ikinci kitab). Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962.

**DESCRIPTION PROBLEMS OF HISTORICAL REALITY
IN ARTISTIC PROSE OF SERGEY BORODIN**

SUMMARY

Historical topic and problem of historicity in the creativity of Russian writer S.Borodin is studied in the article. It is indicated here that, although the past of several people and historical heroes were difficult to show as the main character in 30-50 years of the previous century, S.Borodin was able to show the feature of Teymur as the main character of novel-epopee. Events and personality of Teymur period was described in conformity with historical reality and writer showed its attitude to the history in the novel. It is fact that, historical reality in all chapters of the novel is not completely and writer tried almost to distort the history by paving a way to subjectivism sometimes. During analysis of novel, studies of Russian and Uzbek literary critics were indicated and referred in at times.

**ПРОБЛЕМЫ ОПИСАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ
В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ СЕРГЕЯ БОРОДИНА**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется проблема историчности и исторической тематики в творчестве русского писателя Сергея Бородин. Как известно, в 30-50-е годы прошлого века, как бы ни было трудно взять в качестве главного героя прошлое и исторических героев отдельных народов, но Сергей Бородин смог превратить образ Тимура в главного героя романа-эпопеи. В романе описаны исторические события и личности времен Тимура согласно исторической действительности, и писатель выразил свое отношение к истории. Верно, не во всех главах романа наблюдается отражение исторической действительности, отчего писатель, иногда допуская субъективизм, даже прибегает к историческим искажениям. Во время анализа романа особое место отведено исследованиям русских и узбекских литературоведов и приведены определенные ссылки.

ASIYA XALQLARI ƏDƏBİYYATI

UOT: 82.09

Bədirxan Əhmədli*

RABİNDRANAT TAQOR POEZİYASINDA MİLLİ AZADLIQ İDEYALARININ İNİKASI

Açar sözlər: R.Taqor, hind, Benqaliya, vətən, poeziya, milli azadlıq

Key words: R.Tagore, India, Bengal, native land, poetry, national freedom

Ключевые слова: Р.Тагор, индийский, Бенгалия, родина, поэзия, национальное освобождение

Böyük hind şairi Rabindranat Taqor (1861-1941) dünya poeziyasını zənginləşdirən və ona yeni poetik fikir, ifadə vasitələri, ritm, ahəng gətirən şairlərdəndir. Yaradıcılığının çoxşaxəliliyi və müxtəlif janrlı olmasına, yazıçı, dramaturq, rəssam, ictimai xadim, bəstəkar kimi tanınmasına rəğmən, Nobel mükafatını məhz poeziyasına görə almışdır. 1913-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatları komitəsinin on dördüncü qərarında "müəllifin poetik təfəkkürünü fəvqəladə bir ustalıqla ifadə edən, Qərb ədəbiyyatının tərkib hissəsinə çevrilmiş dərin duyğulu, orijinal və gözəl şeirlərinə görə" verildiyi ifadə olunmuşdur. Bu qiymət olsun ki, mükafatın şairə verilməsini əsaslandırmaq üçün lazım olmuşdur, həqiqətdə isə şairin şeirlərində Qərb təfəkküründən daha çox üslubda Şərq təfəkkürü hökm sürürdü. Şübhəsiz, bu qiymətləndirmədə ifadə olunmasa da, Taqor poeziyasında nəzərəçarpan Şərq ekzotikasının da rolu az olmamışdır. Ancaq burada ekzotikadan daha çox Qərb həyatının xaosunu Şərq müdrikliyinin əvəz etməsi əsas rol oynayır. Buna baxmayaraq seçim bir neçə cəhətdən əlamətdar idi; birincisi, ilk dəfə olaraq, Şərq poetik təfəkkürü bu mükafata layiq görülürdü, ikincisi, mükafat ilk dəfə olaraq, bütün sahələrdə Şərq xalqlarından birinin nümayəndəsinə verilir. Bu zaman dünyanın bir çox ölkələrində milyonlarla oxucu onun həcmcə lirik parçalardan ibarət "Gitancalı", "Bağban" və "Köçən quşlar" adı ilə dərc edilən mənsur şeirlərini oxumuşdu. Aradan keçən bir əsr şairin poeziyasının canlılığını və uzunömürlülüynü bir daha təsdiq etmişdir.

R.Taqor poeziyasına Qərb dəyərləndirməsi onun poetik yaradıcılığının xüsusiyyətlərini ümumi şəkildə ifadə edir. Əslində isə bunun arxasında R.Taqorun son dərəcə orijinal yaradıcılığı, şeirlərindəki yeni poetik düşüncə, ritm, ahəng, mənsub olduğu xalqın təfəkkürünü, tərcümeyi-halını, təbiətini, gözəlliklərini poeziyaya çevirmək və xalqı azadlığa səsləmək, ən əsası isə bəşəriyyətə humanist mesajlar, ideyalar ötürmək missiyası dayanır. Bu mənada Hindistanın müstəmləkəçilikdən azad olunmasında şairin əsərlərinin mübariz ruhu böyük rol oynamışdır. Şairin bütün əsərlərindəki azadlıq ruhu tezliklə onun ölkəsinin vətəndaşlarının da əməlinə çevrilmişdir. Şairin fikrincə: "Poeziyanın rəngləri yalnız xatirələrin fırçası altında yaxşı gül açar. İnsanın gözü qarşısında olan hər şey ona öz-özlüyündə təsir göstərir. Əgər şairin xəyalı həmin gözlə görünən bu şeylərin təsirini dəf edə bilməyə, o zaman xəyal yaradıcılıqda özünə layiqli yer tuta bilməz. Nəinki poeziyada, habelə incəsənətin bütün növlərində sənətkarın ruhu azad və müstəqil olmalıdır-yalnız sənətkarın hissi belə hallarda insanı idarə etməlidir" [1, s.168].

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya elmləri doktoru. E-mail: bedirxan@mail.ru

R.Taqorun poeziyası mövzu, problematika cəhətdən zəngin olduğu kimi, forma, struktur baxımından da yeni və orijinal idi. İlk şeirlərindən başlayaraq, onun qəlbi öz hisslərini ifadə etmək üçün yeni mövzu və formalar tapır, hər bir sözü, sətri poetik mənə yüklü olur. O, nədən yazır yazsın, şeirlərində insan qəlbinin keçirdiyi hisslərin təzahürünə bir fəlsəfi yön, mənə verirdi. Həyat, ölüm, vətən, təbiət, sevgi şeirlərini birləşdirən ümumi cəhət məhz şairin poetik qənaətlərinin fəlsəfi çalarlara malik olmasıdır. Şair bütün şeirlərində sanki bir nəغمə oxuyur, bu nəغمə həyatın hər üzünü, çətinliklərini, sevincini, kədərini, qəmini müxtəlif ahənglə oxucuya çatdırır.

R.Taqor bütün yaradıcılığı boyu poeziyasında vətən üçün oxuduğu nəğmələrində onun azadlığını düşünür və bu azadlığın əldə olunacağına bir an da olsun ümidini itirmir. Özü də bu şeirlər o zaman yazılırdı ki, ingilis müstəmləkəçiliyi qarşısında azadlıq çağırışları, demək olar ki, eşidilmir, siyasi düşüncədə bir ruh düşgünlüyü hökm sürürdü. Akademik M.Cəfər şairin yaradıcılığının bu keyfiyyətini nəzərdə tutaraq yazırdı: "Tağor xalqının dərdi ilə yaşayan bir filosof idi... Böyük ədibin bütün əsərlərində xalq kütlələrinin, xüsusilə hind kəndlisinin arzu və ideallarının tərənnümü əsas yer tuturdu. Tağorun elə əsəri yoxdur ki, orada ictimai ideallar ön plana çəkilməsin" [2].

"Mənim həmvətənlərimi adam hesab eləmirlər...", – deyə fəryad edən şairin "Düşkünləşmiş ürəyin ümidi", "Boş evdə", "İki biqha torpaq", "Ana Benqaliya", "Şah Cahan", "Son məktub", "Vahid səs", "Benqaliya torpağı", "Hindistan lakşmi", "Benqaliya lakşmi", "Ümid", "Yeni ilə" və s. şeirlərində vətənin tərənnümü ilə yanaşı, poetik "mən"-in azadlığı, mübarizliyi də başlıca yer tuturdu. Tədqiqatçı A.Qnatyuk-Danilçuk şairin "Manoşlar" adlı şeir məcmuəsini nəzərdə tutaraq yazırdı: "Tağorun şeir yaradıcılığı da zəngindir. Şairin "Manoşlar" (1890) adlı şeir məcmuəsi onun yetkin əsərlərindən ibarətdir; bu şeirlər təbiət, insani hisslər və dogma ölkəsi haqqındadır" [3, s.10]. Şair "Ana Benqaliya" şeirində Benqaliyaya üz tutaraq oğullarını doğru tərbiyə etməyi, böyütməyi, atdıqları addıma mane olmamağı, yaxşı ilə, pis ilə mübarizəyə girmələrini istəyirdi:

*Onlar ki, tərbiyənlə böyüyür bu gün sənin,
Övladıdır vətənin.
Sən bu gəncləri ancaq
Etmə əbədi uşaq.
Evdən məhrum eylə ki, yaşamasınlar rahat,
Onlara sərt üzünü çalış göstərsin həyat.
Onlar sakitdir xeyli.
Çıxart gəl başlarından, Benqaliya, bu meyli,
Böyütmüsən onları zəhmətin bəlli çoxdur,
Lakin aralarında mübarizləri yoxdur [4, s.64].*

"Benqaliya torpağı" şeirində isə sanki şair Benqaliya üçün dualar edir; Benqaliya torpağının, sularının, havasının, baharının müqəddəs olduğunu bildirir və ulu pərvərdigardan onun kəndlərini, bazarlarını, meşələrini, istəyini, arzusunun həyata keçməsinə diləyir. Şairin mesajlarında müqəddəslik, saflıq, birlik, mübarizlik duyğuları aydın görünür:

*Benqaliya işləri, Benqaliyanın sözü,
Etiquadı, muradı, Benqaliya gündüzi,
Həyata keçsin, bir an belə geyməsin qara.
Ulu pərvərdigara.
Gülsün ruhu, əməli, bir də təmiz ürəyi,
Bir olsun bacıların, qardaşların diləyi.
Mən onu heç bir zaman görməyim parə-parə
Ulu pərvərdigara [4, s.133].*

R.Taqorun vətən, torpaqla bağlı şeirlərində aforizmlilik, xalqın gələcəyinin bəirlənməsinə yönəlik mesajlar (siyasi, mədəni, əxlaqi) aparıcı xətt kimi görünür. Şairin içindən gələn hissləri, duy-

ğuları dua şəklində verməsi poeziyasının ahəngini, məzmununu dəyişir. O, vətəni Benqaliyanı çox sevir, onu daim "Ana Benqaliya" adlandırır, özünü onun övladı hesab edir. Bir an da olsun Benqaliya, onun insanları, təbiəti yadından çıxmır. "Düşgünləşmiş ürəyin ümidi" şeirində yenə vətəninə xatırlayır; onun hələ yuxuda, qəflətdə olduğunu bəyan edir. Bəzən də onun üstünə çökmüş zülməti poetik şəkildə "Qəfəsinin üstünə şal salınmış quş" kimi bürümüş onu zülmət", –deyə onu bu zülmətdən çıxarmaq üçün haray çəkir:

*Yüngül qanadlı quşlar, budaqlar yoxdur artıq,
Gül də, yarpaq da yoxdur.
Nə mahnı var, nə günəş, nə ruh oxşayan işıq,
Bar da, budaq da yoxdur.*

*Qaranlıq çay içində sanki qayıqdır həyat
Kor-korana baş almış;
Mənim yazıq vətənim, cansız torpağım, heyhat,
Ağır yuxuya dalmış [4, s.12].*

Şair burada çox sərtidir, bu acı həqiqəti onun vətəndaşlarının üzünə yalnız bu cür sərtliklə, çılpaqlıqla demək mümkündür. Vətəninə yazdığı gələn şair onun bu vəziyyəti ilə heç cür barışa bilmir. Olsun ki, bir hind siyasətçisinin siyasi çıxışlardakı birlik, bərabərlik mesajlarının bu qədər təsiri olmazdı. R.Taqorun isə ictimai proseslərin poeziyadakı ifadəsi kütləyə daha yaxşı çatır, effektiv olur, xalqı emosional vəziyyətə gətirir və düşünməyə sövq edirdi. Ona görə şair bu mesajları şeirlərində verməklə, əslində xalqını ictimai mübarizəyə, köləliyə qarşı qaldırır, azadlığa səsləyirdi. "Ümid" şeirində kəfəndə təsəvvür etdiyi ana Benqaliyanın ona çəlgəng verərək "Sən öz doğma yurdunda əbədi yaşayarsan" sözlərini xatırlayır. Şairin yuxuda gördüyü bu səhnə hər zaman özünü "Ana Benqaliyaya" çatdırmasına, ona dayaq durmasına sövq edir. "Hindistan-lakşmi" şeirində isə şair Hindistanı mifologiyadakı səadət və sərvət ilahəsi lakşmiyə bənzədir, onu "dünyanı özünə heyran edən bir diyar" adlandırır, ölkənin hər yerinə "şəffaf qızıl şüalar" yayıldığını bildirir. Şair özünün dəfninin də vətənin "göyündə batan günəşi andıracağına" əmin olaraq deyir:

*Səadətə çatasan sən ki, ömrün boyunca,
Yedirib içirirsən insanları doyunca.
Çaylarının suları (bundan da verim xəbər),
Qüvvətlidir, güclüdür ananın südü qədər [4, s.147].*

R.Taqorun poetik yaradıcılığında sevgi, məhəbbət və təbiət motivləri başlıca yer tutur. Rus taqorşünası E.Komarov bunu nəzərdə tutaraq yazır: "Taqorun poetik yaradıcılığının mövzu müxtəlifliyinin iki başlıca xətti var; bunlardan biri və ən əsası insan həyatının dərinliklərinin bütün dolğunluğu ilə əks etdirilməsi, sevgi lirikası və insan hisslərinin pozitiv təsviridir" [5, s.525]. Tədqiqatçı Krişna Kripalani də bu fikirdədir ki, bir çox şeirlərində Taqor məhəbbət və təbiət şairi olaraq qalır, ancaq bu şeirlərində həmvətənlərinə ictimai müraciətlərini də etməyi unutmur [6, s.78]. Doğrudan da, R.Taqor kiçik bir sevgi, məhəbbət və təbiət şeirlərində vətəninə, xalqını düşünür, onunla nəfəs alır. Vətənin təbiətini o şəkildə cazibədarlıqla, ürəkdən tərənnüm edir ki, hər bir hindli bu təbiətin gələcəyini düşünür və onu qorumağı özü üçün müqəddəs vəzifə sayır. Onun şeirlərində təsvir olunan həyat həmişə fəlsəfi, ictimai çalarlarla müşayiət olunur. Şair həyatı, təbiəti yalnız təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də fəlsəfi poetik qənaətlər aşılayır. Şairin lirikasının emosionallığı da burada bütün qabarlıqlığı ilə üzə çıxır. "Mahnının nəfəsi", "Onda və indi", "Alatoran", "Qızıl qayıq", "Camunun ürəyi", "İki biqha torpaq", "Dəniz sahilində", "Bərə", "Qara qönçə", "Çiçək", "Payız", "Yelkənli qayıq", "Uzaqda saat işləyir" və s. onlarla şeirlərində təbiət lövhələri canlı və cəlbedicidir. Şair vətənin hər hansı bir guşəsini təsvir edərkən ona müvafiq müxtəlif ahəng və ritmlərdən istifadə edir, tə-

biəti insanlaşdırır, insanı təbiətə bərabər tutur. "Uzaqda saat işləyir" şeirində şair vətən göylərini, onun ənginliklərini, "cığırın apardığı sahili", dalğalanan "Qanqın rəngini", "qoynunda səbətləri daşıyan" üzən bərəni, "qalın meşələri"ni, "su üzərinə qanad çalan qartalı", "balıqçı qayığı"nı sonsuz məhəbbətlə, sevgilə canlandırır. Təbiətdən cəmiyyətə, cəmiyyət hadisələrindən təbiətə keçir. Yoxsul qadınların işə getməsi, balıqçıların yaş iplə toru qayığa çəkməsi poetik təsvir obyektı olur, Qanqa müraciətlə deyir:

*Torun kənarlarından yavaş-yavaş soxulur,
Səhərin şirin dili yenə də cumur düzə,
Ağacın dalından şəfəq görünür gözə.
Ey əzəmətli Qanqım, siz ey əlvən ləpələr,
Axırsınız, ey ürək, gəl döyünmə bu qədər.
İnəklər yeyir darı qalığını, budur, bax,
Gənc bostandan çıxarır keçiləri qovaraq.
Başıaçıq bir qadın tarla boyu seyr edir,
Turşəng dərməyə gedir [4, s.166].*

Rabindranat Taqor poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri şeirin bir sxem, qəlib əsasında yazılmamasıdır. Əslində onun təbiət şeirləri həm də cəmiyyəti, mövcud ictimai münasibətləri özündə ehtiva edir. Bəzən sətirdən-sətrə bu münasibətlər dəyişir, şair şeirdə əvvəldən axıra bir ritmi, ahəngi tutmadığı kimi, eyni mövzunu, hekayəni də anlatmır. Bu yerdə şair xəyalı həyat, insanlar, cəmiyyət və təbiət üzərində gəzişir. Şair hadisələrə kiçik bir prizmadan deyil, əhatəli çərçivədən baxır, həyatın hər üzünü göstərir, bütün ziddiyyətləri və mürəkkəbliyi ilə anladır:

*İstəyirəm ölümü gətirməyib heç yada,
İnsanlarla yaşayım, mən bu xoşbəxt dünyada.
Bəlkə məskənim oldu nurlu qalın meşəlik,
Ürəklərdə özümə yer tapdım həmişəlik,
Canlı oyunları var, hərəkətdədir həyat,
Hicran, vüsal, sevinclər, kədərdir bu kainat.
Nəğmənin ruhu olsun fəlakət, bəxtiyarlıq,
Əbədi şöhrət verər onda mənə bu varlıq.
Əsrlərcə yaşaya bilməsəm də, gəliniz,
Ömrü başa namusla, dəyanətlə vuraq biz [4, s.7].*

Rabindranat Taqorun mistik şeirlərində cəmiyyətə yönəlik mesajlar vardır; görünür buna görə də vaxtilə Benqaliyada-vətəninə bu şeirlər ədəbi dairələrdə qızgın müzakirə predmetinə çevrilmiş, şairin nə demək istədiyi ilə bağlı qızgın müzakirələr getmişdi. "Şairə müraciət" şeirində cəmiyyətə ünvanlanan bu cür ictimai mesajlar çoxdur. Bu şeir həm də yeni dövrdə Benqaliyada şairin qarşısında duran ictimai vəzifənin yol xəritəsini cızır. O, cəmiyyətdə şairin "büt kimi" dayandığını qəbul edə bilmir və onu "qəbir daşı"na bənzədir. Şairə ətrafına nəzər salmağı, hər yerin hərəkətdə olduğu bir zamanda onun hərəkətsiz dayandığını, üzünü hökmdara çevirdiyini qəbul edə bilmir və xəyalının onu "külək kimi" hayana aparması, hayana getməsi ilə bağlı suallar ünvanlayır. O, şairi düşünməyə, "günləri əsir tək bada verməməyə", "həyat mahnısını eşitməyə", "yerdə qərar tutmağa", "şan-şöhrətə uymamağa" çağırır. R.Taqor şairə ona görə üz tutur ki, cəmiyyətdə onun nüfuzu vardır; "al-qışa", "əhsənə və hörmətə" baş əyməyi hamı ondan öyrənməyə can atır. Bu səbəblə də şairi susmağa, vətəndaşlıq qeyrəti göstərməyə dəvət edir:

*Donmusan nə üçün, bu nə sifətdir?
Nəsibin rütbədir, şan və şöhrətdir.
Şair, dayanmısan büt kimi nədən,*

*Qəbir daşımisan, de olmuya sən?
Şairin susmağı məğlubiyyətdir... [4, s.24].*

R.Taqor şairə üz tutmaqla bütün cəmiyyəti düşündürən problemləri qaldırır; vətənpərvər kimi vətəninin, xalqının təəssübünü çəkir, insanlara "gurultulu şan-şöhrətə" uymamağı məsləhət görür.

Rabindranat Taqorun poeziyasında mifoloji motivlərdən, əfsanələrdən və qədim arxetiplərdən geniş şəkildə istifadə edilmişdir. "Onda və indi", "Camunun ürəyi", "Dəniz sahilində", "Hakim", "Görüş", "Qara qönçə", "Hindistan-lakşmi" və s. şeirlərindəki mifoloji arxetiplər şairin fikrini ifadə etməsi üçün əsas vasitələrdən biridir. "Onda və indi" şeirində qədim Hindistan əfsanələrinin obrazlarına müraciət etmişdir. Təbiət təsviri ilə başlayan şeirdə leysanın, yağışın tökülməsi və göy üzünü bulud basdığından görmək mümkün olmadığı ifadə edilir. Şair bunu keçmiş zamanda baş verən bir hadisə ilə əlaqələndirir. Göy üzünün bu cür tutulması şairə keçmiş zamanda Radha adlı bir çoban qızının əfsanəsini xatırladır. O, qəşəng bir ilahi çoban Krişnanı sevmiş, ona dəli-divanə bir pərvanə olmuşdur. Təbiətlə Radhanın əhvali-ruhiyyəsi bir-birini tamamlayır:

*Yağış yağır, fəqət yenə işıq saçır Brindaban.
Yağış yağır, sellər coşur, viyıldayıb ötür külək.
Şimşək-çaxır dəfə-dəfə,
İşıq saçır hər tərəfə.
Radha əzab pəncəsində yanır odlar içində tək,
Ürəyinin vurmasına göylər onun cavab verir.
Baxır ənginlərə o qız,
Ecaz gözətləyir yalnız [4, s.34].*

"Camunun ürəyi" şeirində də şair sevgilisini camunun sahilinə səsləyir. Vaxtilə bu sahildə sevgilisinə acığı tutmuş və buradan qolbaqlarını cingildədən getmişdi. İndi isə sevgilisinin bütün yoldaşlarından ayrılaraq buraya gəlməsini, Camunun sahilində tək qalmasını, su götürməsinə istəyir. Belə ki, Hind mifologiyasında Camunu həm də sevgi çayı adlandırırlar. Çünki Allah Krişnan öz sevgilisi çoban qız Radha ilə onun sahilində görüşmüşdülər:

*Əgər çimmək istəsən bu gölin, zümrüd suyun
Sahilinə enərək, burada xəlvət soyun,
Əynindən yavaş-yavaş çıxar yüngül sarını
Çılpaq dur, narin sular yusun ayaqlarını;
Qoy tələsik əyninə geydirmə göy suları
Gözəl, incə bir sari.
Ləpə qığılcım saçan mahnıları həvəslə
Oxusun yarı səslə.
Əgər çimmək istəsən bu gölin, zümrüd suyun,
Sahilinə enərək, burada xəlvət yuyun.
İstəsən ki, öləsən, üstünü alsın əcəl
Yenə bu sahila gəl [4, s.48].*

R.Taqorun poeziyasının ana xəttini təşkil edən azadlıq ideyaları və xalqını azad görmək istəyi sağlığında olmasa da, cəmi bir neçə il sonra gerçəkləşir. Hind xalqı onun poeziyasında geniş əks olunmuş ictimai ideallardan yola çıxaraq qolundakı buxovdan-müstəmləkəçilikdən xilas olur. R.Taqorun şeirləri özündən sonrakı hind poeziyasına da təsir göstərmiş və poetik mübarizlik ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Taqor R. Seçilmiş əsərləri. 8 cildə, VIII c. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965.
2. Cəfər M. İstiqlaliyyətin böyük müdafiəçisi. "Ədəbiyyat qəzeti", 1961, 6 may.
3. Qnatyuk-Danişuk A. Ön söz. Rabindranat Taqor. Bakı, "Şərq-Qərb", 2011.
4. Taqor R. Seçilmiş əsərləri. 8 cildə, VII c. Bakı, 1965.
5. Комаров Е. Великий индийский гуманист Рабиндранат Тагор. Избранное. Москва, «Худ. лит.», 1987.
6. Крипалани К. Рабиндранат Тагор. Москва, «Молодая гвардия», 1989.

**THE REFLECTION OF THE IDEA OF NATIONAL FREEDOM
IN THE POETRY OF RABINDRANATH TAGORE****SUMMARY**

The reflection of the idea of national freedom in the poetry of R.Tagore is studied in the article. It is noted that wishes and social ideals of Indian people had an important role in the poetry of R.Tagore, Nobel Prize laureate. In his poetry is described new poetic thought, rhythm, harmony, mentality, biography and character of people. Fighting spirit of the poet's works played a great role in liberation of India from colonialism. Free spirit in poet's works has become the aim of citizens of his country. Millions of readers have read his poems such as "Gitanjali", "The Gardener" and "Stray Birds" in many parts of the world. R.Tagore's poems influenced also in Indian poetry and laid the foundation of poetic struggle.

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ
ИДЕЙ В ПОЭЗИИ РАБИНДРАНАТА ТАГОРА****РЕЗЮМЕ**

В статье исследована проблема отображения национальной свободы в поэзии выдающегося индийского поэта Р.Тагора. Показаны мечты и чаяния, общественные идеалы индийского народа, занимающие главное место в поэзии лауреата нобелевской премии Р.Тагора. В его поэзии, с присущими ей новым поэтическим мышлением, ритмом, мелодикой, нашли описание мышление, биография, природа, красота его народа. Дух борьбы в произведениях поэта сыграл большую роль в освобождении Индии от колонизаторов. Взращенный во всех произведениях поэта дух свободы вскоре превратился в дело граждан его страны. Миллионы читателей во многих странах мира читали изданные его прозаические стихи «Гитанджали», «Садовник», «Перелёт птиц». Стихи Р.Тагора и после него оказывали влияние на индийскую поэзию и явились основой борьбы в поэзии во имя будущего.

ИНДИЯ В ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ К.БАЛЬМОНТА

Açar sözlər: Balmont, şair-simvolist, tərcümələr, qədim hind ədəbiyyatı, Buddanın həyatı, “Şakuntala”

Key words: Balmont, poet-symbolist, translations, ancient Indian literature, The life of Buddha, “Shakuntala”

Ключевые слова: Бальмонт, поэт-символист, переводы, древнеиндийская литература, «Жизнь Будды», «Шакунтала»

Огромно и многогранно малоисследованное литературное и эпистолярное наследие поэта-символиста К.Д.Бальмонта, в котором находит своё отражение жизнь и творчество выдающейся личности. Его никогда не покидала страсть к путешествиям, поэт стремился к познанию разных стран, чужих культур, проявлял глубокий интерес к обычаям и традициям, мифу и фольклору древних племён и народов, в том числе – Востока.

Заметное место в творчестве Бальмонта занимала Индия, её древняя цивилизация. Об этом говорят стихи поэта, его переводы памятников индийской культуры.

Изучение архивных материалов показывает увлечённость поэта Индией, увлечённость, которая не покидала его с ранней юности в России до последних трагических дней в предместье захваченного фашистами Парижа.

Одарённый лингвистическими способностями, поэт-полиглот (по свидетельству современников он знал более десяти европейских языков) изучал восточные, в том числе санскрит и китайский. Как пишет автор вступительной статьи к книге «Жизнь Будды» (в переводе К.Бальмонта) – известный востоковед Г.Бонгард-Левин, «с письменными памятниками индийской культуры Бальмонт впервые ознакомился ещё в 1897 г., когда в Оксфорде читал лекции по русской литературе, и ссылается на то, что в архиве Оксфордского университета сохранились списки учёных, которые посещали лекции русского поэта. Среди них был и Макс Мюллер (1823-1900) – выдающийся санскритолог, блестящий знаток литературы и религии Древней Индии, организатор всемирно известной серии «Священные книги Востока» [1, с.7]. Судя по его архиву, как отмечает автор вступительной статьи, Бальмонт внимательно изучал труды М.Мюллера, прежде всего по древним священным книгам индийцев. К священным ведам он обращался и позднее в связи с работой над переводом «Жизни Будды» Ашвагхоши (условно I-II вв. н.э.). Бальмонт особо интересовался упанишадами – религиозно-философскими текстами, примыкающими к ведам.

Чрезвычайно интересны и познавательны записные книжки и дневники поэта, хранящиеся в Национальной Библиотеке Франции. «Находясь в Англии, Бальмонт увлёкся теософией, – как отмечает автор упомянутой статьи, – он с упоением прочитал книгу Е.Блаватской «Голос Молчания» («The Voice of the Silence»), в которой был широко использован индийский материал (упанишады, буддийские тексты и т.д.)» [1, с.8].

* Институт Литературы имени Низами Гянджеви. Доктор филологических наук.
E-mail: feyzullayeva1951@mail.ru

Бальмонт и в тот период, и в последующие несколько лет был поглощён трансцендентными идеями Е.Блаватской, стремясь самостоятельно изучить индийские религиозные и религиозно-философские учения.

В поэтических творениях Бальмонта находят широкое отражение индийские сюжеты и мотивы, навеянные индийской религией и философией, прежде всего упанишадами.

Упанишадами и ведантой увлекались и другие поэты-декаденты, особенно А.Белый (в книге статей «Символизм», а также в книге «На рубеже двух столетий»).

Влияние идей Елены Блаватской заметно и в ряде последующих произведений Бальмонта. В статье «Кальдероновская драма личности» (1904) поэт приводит отрывки из «Голоса Молчания» в своём переводе. И в последующие годы поэт серьёзно занимался изучением индийской культуры. В сборнике «Будем как Солнце», который был высоко оценён А.Блоком и В.Брюсовым, Бальмонт объясняет причину своей увлечённости Индией:

*Я полюбил индийцев потому,
Что в их словах – бесчисленные зданья,
Они растут из яркого страданья,
Пронзая глубь веков, меняя тьму.*

«Это стихотворение входило в цикл, посвящённый Д.С.Мережковскому, – автору популярных тогда стихотворений «Нирвана» и «Будда». И возможно, оно было ответом известному поэту, одному из корифеев символизма начала века», – пишет Г.Бонгард-Левин, тщательно изучающий творческую биографию К.Бальмонта [1, с.10].

Параллели символизму Бальмонт находил в ряде индийских религиозно-философских концепций, в упанишадах. В начале января 1904 года он записывает в своём дневнике: «Я отдаюсь мировому и Мир входит в меня. Мне близки и звёзды и герои. Я говорю с другом, а сам в это время далеко от него, за преградой веков, где-то в Древнем Риме, где-то в вечной Индии».

Чтобы глубже проникнуть в тайны индийской мудрости, Бальмонт знакомится с научными и научно-популярными индологическими трудами, работами по религии, философии, мифологии Индии, читает книги по индуизму и буддизму, что обогатило его познанием культуры великой страны, вдохнуло новые творческие замыслы.

Переводы индийских сочинений, как отмечалось, были сделаны с западноевропейских языков. Но вместе с тем, прибыв в Париж в начале 1906 г. после вынужденной эмиграции, поэт с особым воодушевлением занимается санскритом. Не случайно в одном из первых писем к Брюсову из Парижа он просит выслать ему книги по санскриту.

«Индологические интересы Бальмонта расширяются. Наряду с ведийской мифологией и религией поэт обращается к памятникам буддийской мысли и индийской драматургии. Уже в это время он читает драму «великого индусского поэта» [1, с.13] Шудраки «Глиняная повозка». В России драму Шудраки (условно IV-V вв. н.э.) нередко называли Васантасена (по имени главной героини). Бальмонт приступает также к изучению творчества Калидасы, начинает перевод «Жизни Будды» Ашвагхоши. Эта тематика становится предметом многолетних увлечений и занятий неутомимого поэта.

Во Франции, как явствует из его творческой биографии, судьба свела Бальмонта с крупными востоковедами, в том числе с выдающимся французским индологом и китаистом Сильвеном Леви (1863-1935) – академиком Франции, а позднее и членом-корреспондентом Российской Академии наук. Как сообщается в первоисточниках, С.Леви был автором блестящих работ по индийской литературе, драматургии, религии. В 1890 г. был опубликован капитальный труд С.Леви «Индийский театр», в котором подробно разбиралось творчество Калидасы, Шудраки, других индийских драматургов. С.Леви был лучшим в мире знатоком

творчества поэта и драматурга Ашвагхоши и, видимо, как предполагает автор вступительного очерка, идея перевода его поэмы «Жизнь Будды» также возникла не без участия французского учёного.

Полные высоких мыслей легенды о Будде, поэтические рассказы о его учении, постоянная созвучность человека и природы, описание быта и подлинной атмосферы древнеиндийской жизни знакомят нас с учениями религиозно-философских школ, радостями и страданиями людей далёких эпох.

Более сорока лет скитался Будда по областям Северо-Восточной Индии, разъясняя смысл своего учения и путь достижения «освобождения», избавления от страданий и новых перерождений. Будда отвечал на вопросы горожан и селян, зажиточных и бедняков, царей и аскетов, мужчин и женщин, брахманов и ремесленников. Простые и доступные всем изречения Будды содержали этические нормы, житейские советы. Он проповедовал милосердие и добродушие, рассказывал о своей жизни, прежних страданиях – «основах бытия», о неминуемости болезней, старости и смерти; подобно врачу, как говорят буддисты, исцелял от суеверий и заблуждений, от затемнения рассудка низкими страстями, от яда алчности и корысти. Мирянам Будда обещал «достижение небесного рая», монахам – возможность подойти к нирване.

В возрасте 80 лет Будда скончался (буддийские предания относят это событие к VI в. до н.э.), оставив своим ученикам завет – оберегать чистоту доктрины, строго следовать пути к «освобождению» и полагаться лишь на самих себя. «Будьте вы сами себе светильниками и на других не полагайтесь. Да будет светильником вам учение, к учению прибегайте и ни к чему другому».

«На рубеже двух эпох в истории древнего буддизма – Хинаяны и Махаяны – было создано одно из самых популярных сочинений в буддийском мире – «Буддачарита» («Жизнь Будды»). Автор его – прославленный поэт и драматург Ашвагхоши. По образному выражению С.Леви, «Буддачарита» – сплошное песнопение. Поэма глубоко лирична и музыкальна. Жизнь Будды изображена в ней на фоне судеб людей с благородными и недостойными поступками, настроениями и страстями» [1, с.36].

Ашвагхоши впервые построил буддийский проповеднический текст в стиле «кавья» – поэзии. Нововведение Ашвагхоши состояло в том, что общие принципы драматического искусства были применены к новому типу драмы – буддийской. Театр Ашвагхоши стал одним из проводников буддийского вероучения.

«Прикосновение» к Индии, как было отмечено выше, работа над «Жизнью Будды» Ашвагхоши привела русского поэта к встрече с С.Леви, автором известного труда «Индийский театр», блестящего знатока индийской драматургии и творчества Калидасы (V в.). Это знакомство сыграло немалую роль в творческой биографии Бальмонта. Русского поэта полностью захватила драматургия Калидасы. Он целиком отдаётся этому «истинному увлечению», вновь приступает к занятию санскритом и обращается с просьбой прислать ему санскритскую грамматику.

Письма передают творческую атмосферу работы, когда поэт, по его собственным словам, был «совершенно упоён Калидасой и индусами». В письме к другу, издателю Сабашникову в конце 1913 года он сообщал о своём желании перевести «Сакунталу» (на санскрите «Шакунтала»). В России издавна утвердилась традиция называть драму «Сакунтала») Калидасы и о своём намерении «прочитать в подлиннике с С.Леви или с другим санскритологом не только эту драму, но и другие индусские произведения».

Завершая перевод «Сакунталы», Бальмонт предложил А.Я.Таирову пьесу для постановки, ибо считал «Сакунталу» подлинной жемчужиной не только индийской, но и мировой литературы и драматургии. В конце 1914 года этой драмой Калидасы открылся Камерный театр, и спектакль стал заметным событием в культурной жизни России. Эти штрихи к твор-

ческой биографии Бальмонта очень важны. Они определяют как дальнейшие творческие замыслы, так и творческую работу в этом направлении.

С целью задуманного им перевода и двух других пьес Калидасы, как явствует из очерка Г.Бонгард-Левина, Бальмонт ненадолго уезжает в Париж, чтобы ещё раз посоветоваться со специалистами. Но из-за вспыхнувшей войны ему пришлось задержаться значительно дольше.

Находясь в Париже, он переводит и другие драмы Калидасы – «Малаялика и Агнимитра» и «Урваши». Одновременно Бальмонт начинает писать книгу «Индийский театр», в чём усматривается влияние С.Леви. Собираясь в турне по России, он готовит лекцию «Поэзия как волшебство». Позднее эта лекция была издана отдельной книжечкой в Москве (1915 г.). В ней широко использованы литературные памятники «священной Индии, где самые мудрые мудрецы».

Бальмонт не случайно решил обратиться именно к Ольденбургу с просьбой написать вступительный очерк к своим переводам драм Калидасы. Судя по письмам, он знал работы академика и высоко ценил талант этого «достойного человека», «большого знатока Индии». Уже в средние века поэмы Калидасы вышли за пределы Индии, были переведены на ряд языков Южной, Юго-Восточной и Центральной Азии. Бальмонт, проявляющий большой интерес к Востоку, восточной культуре, изучал и пути к прекрасным творениям Востока. Прошло почти тринадцать столетий, прежде чем с Калидасой познакомилась Европа.

Глубокое впечатление произвела «Сакунтала», как и другие сочинения Калидасы, на многих выдающихся деятелей западноевропейской культуры: Гёте, Гердера, Гейне, Шиллера, А.Гумбольдта, братьев Шлегель, позднее – Л.Фейхтвангера. Гёте, прочитав «Сакунталу» на немецком языке, посвятил ей взволнованные строки. Интересно, что среди многократных переводов их на разные языки мира, сохранился и перевод К.Бальмонта:

*Хочешь ли ранний расцвет с плодами позднего года,
Хочешь ли то, что зовёт, что чарует и что утоляет,
Хочешь ли в слове одном постигнуть и небо, и землю,
Молвлю Сакунтала я, этим всё сказано вдруг [1, с.287].*

Позднее, в письме крупному индологу и санскритологу, переводчику «Сакунталы» на французский язык А.-Л. де Шези, Гёте писал: «Впервые познакомившись с этим беспредельным глубоким творением, я был проникнут таким энтузиазмом и так им увлёкся, что тогда же приступил к его изучению и стал даже носиться с неосуществимым замыслом хотя бы в известной мере привить эту пьесу на немецкой сцене... Я так близко сроднился с этим высокоценным созданием, что оно составило эпоху в моей жизни... Причисляю Вашу «Сакунталу» к тем прекраснейшим звёздам, которые дают моим ночам преимущество перед днями».

Г.Гейне, восторженно встретив «Сакунталу», первым обратил внимание на использование Гёте сценических приёмов Калидасы при создании «Фауста», в частности «Пролог в театре» и «Пролог на небесах». Шиллер считал, что «Сакунтала» в передаче чистой и прекрасной любви превосходит произведения древнегреческой культуры. В письме к А.Гумбольдту он писал, что «во всей греческой античности нет поэтического изображения прекрасной женственности или прекрасной любви, которое хотя бы отдалённо приближалось к «Сакунтале». И Гёте и Шиллер мечтали о постановке «Сакунталы» на сцене одного из европейских театров, о создании на её сюжет оперы и балета мечтали Бетховен и Шуберт.

В течение многих лет поэт интересовался индийским театральным искусством, готовился написать книгу по индийскому театру. В «Сакунтале» Бальмонт увидел театр будущего, и не случайно именно эту драму он предложил молодому режиссёру А.Я.Таирову, который в начале 1914 г. создавал театр нового типа [1, с.290].

Традиции сценического воплощения индийской драмы в России ещё не существовало. Предстояло найти самостоятельные решения и в оформлении спектакля, и в его постановке. Таирову не удавалось отыскать в Москве необходимые материалы о театре Индии, хотя он вместе с художником-оформителем Кузнецовым просматривал музейные коллекции, библиотеки и лавки букинистов. Тогда режиссёр решил в музеях Лондона и Парижа ознакомиться с памятниками индийского искусства, в библиотеках – с научными исследованиями по истории индийского театра. В Париже он с увлечением, часто целыми днями просиживал в музее Гиме – там же, где работал с индийскими фондами и Бальмонт.

Обсуждая с художником новые декорации, Таиров ознакомил его с теорией индийского театрального искусства по книге С.Леви. Большие сложности в оформлении спектакля были связаны с тем, что в Индии при постановке драм декорации отсутствуют. «Мы пережили, – писал впоследствии Таиров, – миллион волнений, прежде чем 12 декабря 1914 г. открылся «Сакунталой» Камерный театр».

По-разному подошли к спектаклю критики, Некоторые дали резко отрицательную оценку. Но в целом «Сакунталу» приняли: пьесу называли шедевром театрального искусства, Калидасу – гордостью индийской литературы, подчёркивалось режиссёрское мастерство Таирова.

Достоинством спектакля критики считали и перевод драмы, выполненный Бальмонтом. Руководители театра, не довольствуясь существовавшими переводами, «поручили интерпретацию древнего индийского текста Бальмонту, поэту, созвучному с высокими напевами санскритской поэзии и исключительно чуткому и образованному переводчику».

На премьере спектакля Бальмонта не было. Он находился в Париже, считывал последнюю корректуру перевода. Но поэт внимательно следил за ходом подготовки спектакля: ещё летом 1914 г., задолго до премьеры, он высказывал надежду на успех пьесы на сцене. «С нетерпением, – писал он в ноябре, – буду ждать впечатления от постановки «Сакунталы». Было бы хорошо, если бы во время представления, за сценой, в наиболее лирических местах, играла тихая струнная музыка. Это вполне совпало бы с основными положениями театральной эстетики индусов» [1, с.293].

Весной 1916 г. была издана книга с переводом Бальмонта трёх драм Калидасы и вступительным очерком академика С.Ф.Ольденбурга «Несколько слов о Калидасе и его драмах и о сущности индийской поэзии». Как выясняется из примечаний Г.Бонгард-Левина, в это время Ольденбург уже ознакомился с переводами Бальмонта всех трех драм. «Это издание, где соединились талант поэта-переводчика и высочайший индологический профессионализм учёного, стало заметным явлением не только в истории отечественной науки и творческой биографии Бальмонта, но и важным событием в культурной жизни России» [1, с.296].

Интерпретация материала по изучению литературного и эпистолярного наследия К.Бальмонта помогает нам определить силу и глубину интереса русского поэта к Востоку, индийской (восточной) цивилизации, проследить творческую лабораторию его своеобразных переводов эпоса «Жизнь Будды» Ашвагхоши и драм Калидасы, и изучения древнеиндийской культуры вплоть до сценического воплощения переведённой им на русский язык древнеиндийской драмы «Шакунтала».

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашвагхоши. «Жизнь Будды» (в переводе К.Бальмонта). Вступ. ст. Г.Бонгард-Левина. М. Худ. лит-ра, 1990.
2. Бальмонт К. Зовы древности. Гимны, песни и замыслы древних. СТБ., 1908.
3. Бальмонт К. Избранное Стихи. Переводы. Статьи. М. Худ. лит-ра, 1980.
4. Бальмонт К. Стихотворения. М. Худ. лит-ра, 1990.

K.BALMONTUN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINDA HİNDİSTAN**XÜLASƏ**

Məqalədə rus dekadansının patriarxı, görkəmli şair-simvolist Konstantin Balmontun (1867-1942) Şərq sivilizasiyasına, qədim hind abidələrinə böyük marağı, onlara münasibəti və axtarışları öz əksini tapır. Şair-tərcüməçinin yaradıcılıq laboratoriyası, qədim hind mətnlərinin tərcümələrdən əvvəl hazırlıq işləri və geniş mütaliə mənbələrinin öyrənilməsi, indoloq alimlərlə görüşlər və s. nəzərdən keçirilmişdir. Məqalədə həmçinin böyük hind şairi Aşvaqxoşanın “Buddanın həyatı” (şərti olaraq y.e. I-II əsrləri) əsərinin tərcümə tarixi və məşhur dramaturq Kalidasanın (y.e. V əsr), “teatr sənətinin şedevri” sayılan “Şakuntala” başda olmaqla, üç pyesinin tərcümə və səhnələşdirmə tarixi araşdırılmışdır.

INDIA IN THE LIFE AND CREATIVITY OF K.BALMONT**SUMMARY**

The article talks about the role of ancient Indian monuments in the works of a Russian symbolist of Silver Age Poetry, Konstantin Balmont (1867-1942), describing poet's interests, relationships and searches for Eastern civilizations. Article further explores Balmont's works of academic research and meetings with notable Indologists prior to his translations of old Indian texts, further exploring his preparations techniques and academic approach.

This article examines translation history of “The Life of Buddha” epic by great Indian poet Ashvaghosha (I-II centuries) and both translation and staging processes of three plays by famous playwright Kalidasa (IV-V centuries), including “Shakuntala”.

MƏHƏMMƏD İQBALIN YARADICILIĞININ AZƏRBAYCANDA ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: Pakistan, İqbal, filosof, şair

Key words: Pakistan, Iqbal, philosopher, poet

Ключевые слова: Пакистан, Игбал, философ, поэт

Urdu ədəbiyyatının Azərbaycanada öyrənilməsi və tərcüməsi XX əsrdən başlamışdır. XX əsrdə Pakistan şairlərindən Caliş İbrahim, Aşar Masood, Burani Fərq, Qasimi Əhməd Nədim, Kuin Məyk, Nazir Zaxur, Patrac, Faiz Əhməd Faiz, Cəfər Əli Sərdar, Rahnəvərd Zəryab, Xalid Rza və digər ədiblərin əsərlərindən nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Urdu ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində diqqəti daha çox cəlb edən Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı və əsərlərinin tərcüməsi ilə bağlıdır.

Pakistanlı islam alimi, filosofu, şairi və ictimai-siyasi xadimi Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı Azərbaycanada da araşdırılmış və araşdırılmaqda davam edir. Məşhur “Bang-e Dare” əsərində “dostum, mən müsəlmanam, tövhid sahibiyəm. Bu həqiqətə hər zaman inanmışam” [1, s.78], – deyən M.İqbalın müsəlman dünyası və bütün insanlıq üçün önəmli olan düşüncələri Azərbaycan ədəbiyyatı və fəlsəfi fikrində də yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan və urdu ədəbiyyatı arasındakı əlaqələr hələ orta əsrlərdə qurulmuşdur. XVII əsrdə görkəmli Azərbaycan şairi Sahib Təbrizi Hindistana səfər etmiş və müəyyən zaman orada yaşamışdır. XX əsrdə, keçmiş sovet məkanında M.İqbalın yaradıcılığının öyrənilməsində tədqiqatçı alim Q.Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. O, Moskvada rus dilində çap etdirdiyi “Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” kitabında M.İqbalın şəxsiyyətini və farsdilli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirmişdir. Kitabın “İngilis işğalından öncə və işğaldan sonrakı dövrdə Hindistanın farsdilli ədəbiyyatı” fəslinin bir bölməsi M.İqbala həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı M.İqbalın yaradıcılığının farsdilli hind ədəbiyyatı sərhədlərindən daha uzağa getdiyini qeyd edərək, İqbalın poeziyasının hind ədəbiyyatı tarixindən gələn ənənələrlə də bağlı olduğunu yazmışdır [2, s.221].

Tədqiqatçı Q.Əliyev İqbal yaradıcılığı və dünyagörüşünün bir sıra əhəmiyyətli cəhətlərinə diqqət yetirmiş, insan haqqında fəlsəfi düşüncələr, onun yüksək mahiyyəti, insan və cəmiyyət arasındakı əlaqələr, humanizmin filosof şairin əsərlərinin əsas xüsusiyyəti olduğunu göstərmişdir. Hindlilərin milli dərkində İqbalın mühüm rol oynadığını qeyd edən Q.Əliyev onun adını Pakistan və Hindistanın məşhur simaları ilə birlikdə səsləndirmişdir: “Məhəmməd İqbalın adı Hindistan və Pakistanın Əmir Xosrov Dəhləvi, Feyzi, Urfi, Naziri, Kalim, Qani, Bedil, Talib kimi dahi farsdilli şairləri ilə bir sırada dayanır. Onlar kimi İqbal da Hindistan və Pakistan ədəbiyyatının güclü inkişafına təkan olmuşdur [2, s.232]. 1977-ci ildə A.Sarovlunun nəşr etdirdiyi “İnci xəzinəsi” kitabında fars-tacik ədəbiyyatından tərcümələr ilə yanaşı, M.İqbalın doqquz şeiri də verilmişdir.

Hələ XX əsrin ortalarında M.İqbalın şeirlərindən nümunələr Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başlanmış, şairin “Vətən torpağı” şeiri Tofiq Bayram tərəfindən 1958-ci ildə tərcümə edilmiş-

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: besi.azizali@gmail.com

dir [3]. Eləcə də, Ələkbər Ziyatayın tərcüməsində “Kəşmir” şeiri “Azərbaycan” jurnalında çap olunmuşdur [4]. Mütəfəkkir ədibin şeirləri və fəlsəfi əsərlərindən nümunələrin dilimizə tərcüməsi XX əsr boyu və XXI əsrdə də davam etməkdədir.

XXI əsrdə Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi və təbliği bir neçə istiqamətdə davam edir: 1. M.İqbalın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi. 2. M.İqbalın ədəbi yaradıcılığının, şeir və mənzumələrinin araşdırılıb öyrənilməsi. 3. M.İqbalın fəlsəfi və dini görüşlərinin tədqiqi. Qeyd olunan sahələrdə bir sıra kitab, dissertasiya və məqalələr mövcuddur.

Həvvaxanın Qurbanovanın “Məhəmməd İqbal: Həyatı. Dünyagörüşü” (2008) Azərbaycanda M.İqbalın dünyagörüşünə həsr olunmuş ilk kitabdır. Burada mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığı, fəlsəfi, dini və siyasi görüşləri araşdırılmışdır. İ.Şəkilinin “Məhəmməd İqbal və onun dini görüşləri”, Ramiz Əskərin “Pakistanın mənəvi qurucusu Əllamə Məhəmməd İqbal”, Mehriban Qasimovanın “Man, Ego and Society in the Philosophy of Iqbal” (İqbalın fəlsəfəsində Mən, Ego və cəmiyyət), “Məhəmməd İqbal düşüncəsində Şərq dünyasına aid dini və sosial islahatlar”, “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində dini və sosial-mədəni islahatlar”, “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və “Mənlik” düşüncəsi” və digər tədqiqatlarda M.İqbalın dini, fəlsəfi, siyasi görüşləri öyrənilmişdir.

M.İqbalın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi tənqidinin də obyektinə çevrilmişdir. Aygün Tağıyevanın (Aslanova) “XIX əsr Hindistan mühitinin Məhəmməd İqbal yaradıcılığına təsiri”, “Məhəmməd İqbal XIX əsrin şair və filosofu kimi” və digər məqalələri, eləcə də, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda yazılmış Həsən Dildar Gövhərdaninin “Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı” adlı dissertasiya işi M.İqbalın ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığını tədqiq edən əsərlərdəndir.

M.İqbal filosof şairdir. Görkəmli Pakistan alimi Miyan Məhəmməd Şərif 1952-ci ildə Lahorda nəşr edilmiş “İqbal as a thinker” – “İqbal mütəfəkkir kimi” adlı məqaləsində İqbalın ədəbi və fəlsəfi yaradıcılığını çox əhəmiyyətli və maraqlı şəkildə şərh edirdi: “Onun filosof-şair, yaxud şair-filosof olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək asan məsələ deyil. İqbalın poetik əsərləri sırf fəlsəfi əsərlərindən daha çoxdur. Onun fəlsəfi əsərləri yalnız iki kitabdan ibarətdir ki, onlardan biri əsasən tarixi, digəri sxolastik xarakter daşıyır. Bu fakt elə bir qənaət doğura bilər ki, İqbal, ilk növbədə, şair, sonra isə filosofdur. Lakin İqbal haqqında belə düşünmək düzgün olmaz. Onun yaradıcılığında poeziya və fəlsəfə elə çulğalaşmış ki, bunun analoqunda ondan əvvəlki heç bir mütəfəkkirdə, hətta Dantədə rast gəlmirik” [5]. Qeyd edək ki, bu məqalə də şərqşünas alim Məsiəğa Məhəmmədi tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Məqalə “Cahan” (1997) jurnalında çap edilmişdir [5]. Lakin M.İqbalın şeirə xüsusi önəm verməsi “Cavidnamə” əsərindən də məlumdur, çünki filosof-şairin fikrincə, həqiqətə yaxınlaşmaq üçün şeir fəlsəfədən daha yaxşı və sağlam bir vəsilədir. Azərbaycan ədəbiyyatşünasları da M.İqbalı həm şair, həm filosof, həm də ictimai-siyasi xadim kimi yüksək qiymətləndirmişlər.

Professor Ramiz Əskərin “Pakistanın mənəvi qurucusu Əllamə Məhəmməd İqbal” adlı məqaləsində müəllif M.İqbalı yüksək mövqedən dəyərləndirmişdir: “XX əsr islam aləminin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Əllamə Məhəmməd İqbal Pakistan İslam Respublikasının mənəvi qurucusudur. O, xalqın bağrından qopan filosof, alim və siyasi xadim kimi, onun hiss və həyəcanlarını tərənnüm edən şair kimi geniş şöhrət qazanmışdır” [6]. Ramiz Əskər M.İqbalın “Eşq və Ölüm”, “Gözəlliğin mahiyyəti” adlı şeirlərini də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Şeirdə eşqin ölüm üzərindəki qələbəsi, ölümün yeganə olaraq qorxduğu eşqdən bəhs edilir:

*Və lakin aləmdə var elə qüvvə,
Onun adı eşqdir – ən uca zirvə.
Eşq gəldi, ölümü tarü-mar etdi,
Həyatı, sevgini bərqərar etdi [6].*

Eşqə üstünlük verməsi M.İqbal yaradıcılığı üçün çox xarakterikdir. “Bal-i Cibril” əsərində də M.İqbal eşqi kamillik yolu kimi dəyərləndirmişdir: “Ağlın getdiyini asan getdi İqbal, Eşq tək yol oldu bu ağıllı insana” [7, s.50].

“Gözəlliyyənin mahiyyəti” əsərində isə İqbal gözəlliyyənin əbədi olmamasından bəhs edir:

*Bir gün gəlib tanrıya sual verdi gözəllik:
“Niyə məni etmədin əbədilik, əzəllik?”
Tanrı ona söylədi: “Aləm bir surətxanə,
Gecə-gündüz olmasa – həyat özü əfsanə.
Varlıq özü yoxluqdan, yox da vardan ibarət,
Adəmzadı bənd edər – nə ki olsa əmanət” [6].*

H.Qurbanovanın “Məhəmməd İqbal. Həyatı. Dünyagörüşü” kitabı mütəfəkkirin həyatı, yaradıcılığı, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinə həsr olunmuşdur. Burada M.İqbalın yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər yer almışdır. M.İqbal XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq müxtəlif mövzulada şeirlər yazmışdır. Bu şeirlər arasında ingilis ədəbiyyatının təsiri ilə yazılmış, yaxud hind şairlərinə ithaf etdiyi şeirləri yer alsa da, o əsl müsəlman şairi olmuşdur. H.Qurbanova yazır: “Əgər “Bang-e Dare”dəki sıraya inansaq, filosofun 1908-ci ildən sonra yazdığı ilk şeiri “Bilad-i İslamiyyə”dir. İstər bu şeiri, istərsə də daha sonralar qələmə aldığı “Hitab be cüvənan-i İslam”, “Müslim” və ya “Tərane-yi Müslim” şeirləri ilə İqbal əsl müsəlman şairi olduğunu sübut edir” [8, s.11]. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, 1911-ci ildən M.İqbalın islam düşüncəsində yeni fikirlər formalaşır və o, məşhur “Əsrar-i Hudi” əsərində özünün vəhdəti-vücut nəzəriyyəsi ilə bütün neoplatonik mistik cərəyanlara qarşı çıxır.

Şərq və Qərb mədəniyyətini və fəlsəfəsini dərinlən bilən M.İqbalın əsərlərində Şərq və Qərb qarşılıqlı, müqayisəli şəkildə münasibət göstərmək, onlar arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək məsələlərinə də sıx şəkildə təsadüf olunmaqdadır. Bu cəhət Azərbaycan tədqiqatçılarının da diqqətini çəkmişdir. 1923-cü ildə fars dilində yazdığı “Peyam-i Məşriq” əsərindən bəhs edərkən H.Qurbanova yazır: “Şairin bütün əsərlərindən fərqli olaraq bu divan Qərbin diqqətini daha çox çəkmişdir. Çünki burada əsrlərdir Avropada nəşr edilən Şərq etüdlərinə, müxtəlif Şərq dillərindən edilmiş şeir tərcümələrinə, Şərq ədəbiyyatının təsiri altında yazılan şeir kitablarına, xüsusilə də Hötenin 1818-ci ildə nəşr edilən “Şərq-Qərb divanı”na ilk dəfə olaraq cavab yazmışdır [8, s.13].

Şərq-Qərb problemi XX əsrin əvvəllərində Şərqdə diqqət mərkəzində idi. Şərq yazıçıları və filosofları Qərbi təqlid etmək deyil, Şərq dəyərlərinə önəm verərək müasir dünyanın inkişaf təmayüllərindən bəhrələnməyə çağırırdılar. M.İqbal Qərb ilə Şərqi müqayisə edərək yazırdı:

*Qərb elminin parlaqlığı ağılımı başımdan almadı mənim
Mədinə və Nəcəfin torpağı sürməsidir gözümlün [9, s.216].*

“Cavidnamə” əsərində M.İqbal Qərbdə elmin inkişafını onun taleyində əhəmiyyətli məsələ kimi qiymətləndirmişdir:

*Avropalıların gücü elm və fənddəndir,
Məhz bu atəşdən onların işığı parıldayır [8, s.64].*

M.İqbalın Qərb filosoflarının fikirlərini öyrənməsinə baxmayaraq, onun fəlsəfəsinin əsasında islam dini dayanır. H.Qurbanova yazır: “İqbalın fəlsəfəsi Quran ayələri, Sünnə və şəriətə əsaslandırılmış üçün onun yaradılış və varlıq haqqındakı fikirlərinin təməlinə də Quran, Sünnə və şəriət dayanır. Fəlsəfi anlayışını açıqlamaq üçün Qərb filosoflarına müraciət etməsinə baxmayaraq, son nəticədə o yenidən islam fəlsəfəsini əsas kimi qəbul edir” [8, s.19].

M.İqbalın Mövlanə Cəlaləddin Rumini mənəvi və ruhani mürid hesab etməsi də Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində yer almışdır. Mövlanə və M.İqbal fikirlərindəki uyğunluqlar haqqında onlarla nümunə göstərmək mümkündür. “Cavidnamə” əsərində M.İqbal yazır: “Sizə əsl möminin əlamətini söyləyəcəyəm. Ölüm gələndə - onun dodağında bir təbəssüm görünür” [10, s.22]. Rumi isə söyləyir: “Ölüm günü tabutum məzara doğru yollanarkən sanma ki, dünyadan ayrıldığıma üzgünəm. Mənim cənazəmi gömdüyün zaman “əl-fıraq” deyərək ağlama. Mən o zaman əsl sevgilimlə qovuşacağam” [11, s.195]. H.Qurbanova qeyd edir ki, Mövlanə Rumini özünə mənəvi və ruhani mürid seçən İqbal fars dilində yazdığı bütün əsərlərini ona xitab ilə başlayır [8, s.37].

M.Qasimovanın “Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və “Mənlik” düşüncəsi” məqaləsində mütəfəkkirin “Cavidnamə”, “Yolçu”, “Əsrar və Rumuz” əsərləri əsasında mənlik fəlsəfəsi şərh edilmişdir. Tədqiqatçıya görə, pakistanlı filosof insan psixologiyası, mənlik şüuru, eləcə də islam təfəkküründə mənliyin mövqeyi ilə əlaqəli fikirlərini “İslamda dini təfəkkürün yenidən quruluşu” (The reconstruction of religious thought in Islam) adlı əsərində daha geniş təhlil etmişdir. Bir çox islahatçı müsəlman mütəfəkkirlər kimi İqbal da problemin yeganə həllini Quranla aramızda mövcud olan dərin məsafənin aradan qaldırılmasında görürdü. Bu mənada demək olar ki, onun əsas prinsipi “Qurana dönüş” idi [12, s.41-42]. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, M.İqbal fəlsəfəsinin Quran və klassik islam mənbələrinə əsaslanması ilə yanaşı, onun müasir fəlsəfə və elmin göstəricilərinə istinadən inkişaf etdirdiyi “Mənlik fəlsəfəsi” bu gün islam təfəkküründə böyük mərhələ kimi qəbul edilir. Yaşadığı dövrdə müsəlmanların sosial-siyasi problemlərini tədqiq edib, onlara yaxından bələd olduğuna görə İqbal öz fəlsəfəsində daha çox şəxsiyyət probleminə toxunmağa çalışmışdır [12, s.42]. O, dövrünün müsəlman cəmiyyətində baş vermiş böhranları məhz “mənlik” düşüncəsinin zəifləməsində görmüşdür [12, s.47]. Müəllifə görə, insanın Mənliyini dərk etmək, Mənliyini ortaya çıxarmaq arzusu və həqiqi Mənliyə sahib olaraq Haqqın hüzurunda yox olmaq, yəni eşq və təfəkkürü birləşdirmək kimi üç mərhələ İqbalın Mənlik fəlsəfəsinin əsasında dayanır.

Həsən Dildar Gövhərdaninin “Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı” (2014) adlı dissertasiyası M.İqbalın fars dilində yazdığı əsərlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı “Pakistanın böyük mütəfəkkir şairi, ana dili urdu olan Məhəmməd İqbalın farsdilli əsərləri ilə farsdilli ədəbiyyatda özünəməxsus yer tutduğunu” [13, s.41] qeyd etmişdir. Tədqiqatda M.İqbalın “Şəxsi sirlər”, “Qeyri-şəxsi sirlər”, “Əcəm kitabı”, “Şərqi müraciəti”, “Cavidnamə”, “Ey Şərq xalqları, bəs nə etməli?”, “Hicaz sovgatı” kimi əsərləri, filosof ədibin yaradıcılığının klassik İran ədəbiyyatı ilə bağlılığı, əsərlərinin ideya və üslub xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

M.İqbalın İslam şairi olması Həsən Dildar Gövhərdaninin tədqiqatında da ön plandadır. “Şəxsi sirlər” əsərini təhlil edərkən araşdırmaçı yazır: “İqbalın fikrincə, Məhəmməd (s) müsəlmanların vəhdətinin zirvəsidir; istər sünni olsun, istər şiə, bütün məzhəblər onun ətrafında birləşməlidir. Çünki o bu dünyada bizim abrimızı qoruyur, axirətdə isə dadımıza yetişəcəkdir” [13, s.45]. “Qeyri-şəxsi sirlər” şeirində isə M.İqbalın Quranı ilahi kitab, islamın konstitusiyası və səadətə, xoşbəxtliyə yetişmək üçün yol hesab etdiyini yazmışdır [13, s.48]. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatda M.İqbalın farsdilli əsərlərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr də müəllifə aiddir.

M.İqbalın əsərlərində farsdilli türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin təsiri bir çox tədqiqatlarda olduğu kimi bu araşdırmada da öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı “Qeyri-şəxsi sirlər” əsərindən bəhs edərkən, burada fars şairi Fəridəddin Əttar ilə yanaşı, Mövlanənin “Məsnəvi”sinin təsirinin də olduğunu qeyd etmişdir [13, s.47]. M.İqbalın 1927-ci ildə yazdığı “Əcəm kitabı” şeir kitabında da tədqiqatçı Mövlana, Hafiz və Sədinin əsərlərini xatırladan mənə və ifadə tərzinin olduğunu yazmışdır [13, s.48-49].

M.İqbalın “satirik istedadı, kamil və ilahi fikrinin zirvəsi” [13, s.57] sayılan “Cavidnamə” əsərində də Mövlanənin təsirini tədqiqatçı qeyd etmişdir: “Bu ilahi mənzumədə Mövlanənin ruhu İqbalın köməkçisi kimi ortaya çıxır, yaradıcının sirlərini onun üzünə açır və şairin ruhuna hakim olur” [13, s.75]. “Ey Şərq xalqları, bəs nə etməli” məsnəvisində M.İqbal Mövlanədən ilham aldığını belə diqqətə çatdırır:

*Qoca Rumi ziyalıların mürsididir,
Onun yolu eşq və sərxoşluq yoludur.
Məqamı aydın və günəşdən ucadır...
Sinəsində Quranın işığı var onun...
O söylədi, canlar sirlərə məhrəm oldu,
Şərq ölkəsi qiymətli yuxudan oyandı [13, s.59].*

“Əcəm kitabı” əsərində M.İqbalın farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlılığı diqqəti cəlb edən məsələlərdəndir. Həsən Dildar Gövhərdani yazır: “İqbalın qəzəllərinin (“Əcəm kitabı”ndakı qəzəllər nəzərdə tutulur) sonunda “Yeni Gülşəni-raz” əsəri yer almışdır. Bu mənzumə Fəxrəddin Əsəd Qorqaninin “Veys və Ramin” məsnəvisi və Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının üslub və vəznində yazılmışdır. Burada şair öz təfəkkürünün əsasını təşkil edən insan, Şərq insanı, mənlik, ixtiyar, eşq, ağıl, azadlıq, bəndəlik və s. kimi mövzuların mahiyyətini açır. Bu əsər, əslində, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə yazılmış bir cavabdır” [13, s.50-51]. M.İqbal da əsərdə Şeyx Mahmud Şəbüstəri üslubunda ortaya qoyduğu 9 sual ətrafında fikirlərini şərh etmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.İqbalın “Hicaz ərməğani” şeiri Ə.Xaqaninin “Töhfətül-irraqeyn” əsərinin təsiri ilə yazılmışdır. Azərbaycan tədqiqatçıları da bu fikri yazırlar [13, s.61]. Göründüyü kimi, M.İqbal Ə.Xaqani, N.Gəncəvi və M.Şəbüstəri kimi fars dilində yazmış Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrinin yaradıcılığına dərinlən bələd olmuş və onların təsirini hiss etmişdir.

M.İqbalın Şərq-Qərb məsələsinə münasibəti də Həsən Dildar Gövhərdaninin diqqət mərkəzindədir. Müəllifə görə, M.İqbal “Şərqin müraciəti” mənzuməsində Şərq və Qərbi müqayisə etmiş və Şərqin mənəvi üstünlüyünü təsdiq etmişdir [13, s.52]. “Çarə budur: eşqə daha çox önəm verək, ona səcdə qılaq, ondan murad istəyək”, – deyən İqbalın eşqi üstün sayması tədqiqatçının da vurğuladığı önəmli məsələlərdəndir. Eyni zamanda, tədqiqatçı M.İqbalın farsdilli əsərlərinin ideya və mövzularının öz köklərini Şərq və Qərb mədəniyyətindən, onların sintezindən aldığını da qeyd etmişdir [13, s.63].

M.İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi və təbliği təsadüfi deyildir. M.İqbal həm Şərq, həm də Qərb dünyasında universal şəxsiyyət kimi qəbul edilir. İqbal haqqında geniş tədqiqatlar aparılır və onun adı ilə bağlı məşhur tədqiqat mərkəzləri yaradılır. Ümumislam dünyagörüşü və müsəlman ədəbiyyatı kontekstində M.İqbalın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Bu gün də M.İqbalın yaradıcılığının, fəlsəfi və ictimai-siyasi görüşlərinin öyrənilməsi və təbliği islam dünyasında, ədəbiyyat və fəlsəfəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. İqbal Muhammed. Kervanın Çağrısı (Bang-i Dera), Doğu'dan Esintiler içinde. (çev. A.Asrar). İstanbul, Düşünce Yayınları, 1988.
2. Алиев Г.Ю. Персоязычная литература Индии. М., Издательство «Наука», 1968.
3. İqbal Məhəmməd. Vətən torpağı (tərc. Tofiq Bayram). “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 27 sentyabr 1958.
4. İqbal Məhəmməd. Kəşmir (tərc. Ələkbər Ziyatay). “Azərbaycan” jurnalı, sayı 8, 1959.
5. Şərif Miyan Məhəmməd. Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı (tərc. M.Məhəmmədi). “Cahan” jurnalı, sayı 3. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
6. <http://www.ekspress.az/az/medeniyyet/11669-pakistanin-menevi-qurudzusu-nbsp-ellame-mehemmed-iqbal>
7. İqbal Muhammed. Cəbrailin Kanadı (Bal-i Cibril). (çev. Yusuf Salih Karaca). İstanbul, Furkan Yayınları, 1983.
8. Qurbanova Həvvaxanım. Məhəmməd İqbal. Həyatı. Dünyagörüşü. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2008.
9. Kılıç Cevdet. Büyük mütefəkkir Dr. Muhammed İqbal hayatı, şahsiyyəti və fikirləri. Ankara, Muradiye Kültür Vakfı Yayınları, 1994.

10. İkbāl Muhammed. Cavidnâme. (çev. Annemarie Schimmel). İstanbul, Kırkambar Yayınları, 1999.
11. Genc Vedat. Mevlana ilə ilgili yazılardan seçmələr. İstanbul, Yönlü Yayınçılık, 1994.
12. Qasımova Mehriban. Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və "Mənlik" düşüncəsi. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, sayı 15, aprel, 2011.
13. Gövhərdani Həsən Dildar. Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı. (Dissertasiya) Bakı, 2014.

RESEARCH OF MUHAMMAD IGBAL'S WORKS IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Muhammad Iqbal, Pakistanian poet, an Islamic scholar, philosopher and public figure and his literary works have always been welcomed in Azerbaijan and still his literal heritage is being studied by Azerbaijanian researchers. Studies on Muhammad Iqbal's works involve 3 main aspects:

- 1) Translation of M.Iqbal's works into Azerbaijani
- 2) Further studies of M.Iqbals's literary works and particularly his poems.
- 3) Studies on M.Iqbal's philosophical and religious views.

All the mentioned aspects entail a number of paper, book and other kind of publications. The first study about M.Iqbal was conducted by Navvaxhanim Gurbanova, published in 2008, "Muhammad Iqbal: his life and ideology". Moreover, "Influence of the XIX Century Indian Environment on Muhammad Iqbal's Works" (2013) and "Muhammad Iqbal as a Philosopher and Poet of the XIX Century" by Aygun Taghiyeva can be a vivid example for the range of studies done in Azerbaijan. Another researcher Hasan Dildar Govherdai, a researcher of Azerbaijan National Academy of Sciences, Institution of Orientalism named after Z.Bunyadov, studied "Muhammad Iqbal's Works in the Persian Language".

ИССЛЕДОВАНИЕ И ПЕРЕВОД ТВОРЧЕСТВА МУХАММЕДА ИГБАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Творчество ученого-правоведа ислама, философа, поэта и общественно-политического деятеля Пакистана Мухаммеда Игбала изучалось и продолжает исследоваться в Азербайджане. В XXI веке изучение и пропаганда творчества Мухаммеда Игбала ведется по нескольким направлениям:

- 1) Перевод произведений М.Игбала на азербайджанский язык.
- 2) Изучение и исследование литературного творчества, стихотворений и поэм М.Игбала.
- 3) Исследование философских и религиозных взглядов М.Игбала.

Существует ряд книг, диссертаций и статей в указанных сферах. Книга Хаввы ханум Гурбановой «Мухаммед Игбал. Жизнь. Мировоззрение» (2008 г.) является первым изданием в Азербайджане, посвященным мировоззрению М.Игбала. Здесь исследованы жизнь и творчество, философские, религиозные и политические взгляды мыслителя. В произведениях Айгюн Тагиевой, Хасана Дильдар Гевхьярдани и других исследователей также изучено творчество М.Игбала.

CEK LONDON VƏ KNUT HAMSUNUN SƏNƏTKARLIĞI: “ACLIQ”, “HƏYAT EŞQİ”, “MARTİN İDEN”

Açar sözlər: Cek London, “Həyat eşqi”, “Martin İden”, Knut Hamsun, “Aclıq”

Key words: Jack London, “Love of life”, “Martin Eden”, Knut Hamsun, “Hunger”

Ключевые слова: Джек Лондон, “Любовь к жизни”, “Мартин Иден”, Кнут Гамсун, “Голод”

Bir çox Qərb tədqiqatçısının elmi əsərlərində və məqalələrində əhəmiyyətli yer tutan müqayisəli ədəbiyyat məsələlərinə Şərq ölkələrində təəssüf ki, yeni-yeni diqqət yetirilməkdədirlər. Doğrudur, bu mövzuda bir çox elmi məqalələr yazılmışdır. Hətta ədəbiyyatımızda yer alan bir çox istiqamətlər Şərq və Qərb kontekstində tədqiq olunsada, bu mövzu haqqında tam və əhatəli tədqiqatlar çox azdır.

Müqayisəli ədəbiyyat hər hansı bir mühitdə yazıb-yaradanların əsərlərində yer alan müxtəlif meyilləri tədqiq edir. Sənətkarların yaratdıqları əsərlər o zaman qiymətli olur ki, onlar bir çox əsərləri oxuyub təsirlənmələrinə baxmayaraq, orijinal nümunələr ortaya qoymuş olsunlar. Müqayisəli ədəbiyyatın vəzifəsi, funksiyası, eyni, yaxud fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə ya da forma baxımından araşdırmaq, ortaq, bənzər və fərqli xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq, bu təsirlənmə, yaxud fərqlər barədə elmi nəticələrə gəlməkdir.

Professor Gürsel Aytaça görə, müqayisəli ədəbiyyatda tədqiqatçının “vəzifəsi, funksiyası, fərqli dillərdə yazılmış iki əsəri mövzu, düşüncə, ya da forma baxımından araşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Bu zaman tədqiqatçı ortaq, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək, bu fərqliliyin səbəbləri ilə bağlı əsaslı elmi fikirlər irəli sürməlidir. “Tədqiqatçının müqayisə apararkən şəxsiyyətləri, əsərləri və ədəbiyyatları müqayisə etməli olduğunu” [1, s.44] qeyd edən A.S.Levenddən fərqli olaraq, türk tədqiqatçısı Yavuz Bayram qeyd edir: “Yalnız şəxsiyyətləri və əsərləri müqayisə etsək, bu, kifayət qədər əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə kömək etməz”, [2, s.70] – deyərək komparativistikaya yeni nəfəs gətirib.

Biz də bu məqaləmizdə oxuduğumuz qeyd olunan üç əsərlə bağlı fikirlərimizi diqqətinizə çatdırmaq istədik.

Cek Londonun “Həyat eşqi” (1905) hekayəsini, “Martin İden”ni (1909) və Norveç yazıçısı Knut Hamsunun “Aclıq” (1890) əsərini mütaliə edərkən, bir çox oxşar məqamlara rast gəldik.

Xüsusilə Knut Hamsunun “Aclıq” və Cek Londonun “Martin İden” romanı arasındakı bənzərliklər son dərəcə maraqlıdır. Hər iki əsər insanda dərin və yüksək psixoloji sarsıntı yaradır. Xüsusilə “Martin İden” əsərini oxuyan bir çox insanın intihar etmək istəməsi kimi faktlar bizlərə qələmin və sözün insan həyatına necə dərinədən nüfuz edə biləcəyi gerçəyini bir daha sübut edir.

Məlumdur ki, Cek London genişşəpkilli mütaliyəyə və ən əsası səyyah dünyagörüşünə sahib bir yazar idi. Onun səyahətləri imkan verirdi ki, o, müxtəlif millətlərin ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanış olsun. Bu aspektdən zaman-zaman Cek Londonun yaradıcılığında yer alan sujetlər mövcud ədə-

* AMEA Naxçıvan Bölməsi. İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: ismayilovanargis@gmail.com

bi nümunələrlə səsləşir, bəzən eyni mövzuya fərqli baxışbucağı sərgilədiyi əsərlər mübahisə mövzusunə çevrilirdi.

“The New York World” 1906-cı ildə “ölümcül oxşarlıq” adlı məqalə nəşr etdirir. Burada Cek Londonun “Love of Life” (Həyat eşqi) adlı qısa hekayəsi, Augustus Biddlenin məqaləsi və J.K.Macdonaldın “Gecə yarısının günəşi diyarında itgi” adlı yazıları ilə addım-addım müqayisə edilmişdir. C.Londonun Biddlenin yazısının yenidən üzərində işlədiyi sübut olunduqdan sonra C.London da həmin əsərlərdən təsirləndiyini qəbul etmişdir.

“Aclıq” əsəri isə norveçli yazar, Knut Hamsunun ən əhəmiyyətli romanıdır. Bu kiçik əsər yazıçını Avropada tanıtmışdır. Romanın bəzi hissələri 1888-ci ildə anonim adla “Ny Jord” adlı Danimarka jurnalında nəşr edilmişdir. Roman, XX əsrin ədəbi kəşfi elan edilmiş və müasir psixoloji ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilmişdir. “Aclıq” romanında, intriqan, bəzən də yumoristik tərzdə insan zəkasının irrasionallığından bəhs edilmişdir. “Aclıq” romanını Azərbaycan dilinə böyük şair Əhməd Cavad tərcümə etmişdir. Lakin bu tərcümə 30-cu illərdə edildiyindən, həmin dövrün ədəbi dilindədir və ərəb-fars sözləri, tərkibləri ilə zəngin olduğu üçün müasir oxucu onun dilini anlamaqda çətinlik çəkir [3].

Romanın əsas qəhrəmanı, Kristianada zəif, xəstə görünüşlü, eynəkli, ümumiyyətlə, pərişan halda paltarlarla gəzən, saçları gənc yaşında tökülmüş bir adamdır. Bu adsız personaj Kristianiyada (Oslo) qəzetlər üçün məqalə yazıb pul qazanmağa çalışır. Bir məqaləyə görə ona adətən 5 kron ödəyirlər və o, bu pulla ancaq bir neçə gün yaşaya bilər. Yaşamaq dedikdə, yemək nəzərdə tutulur, çünki qazanılan qonorarlar, əsasən naharlara xərclənir. Onun məqalələri ciddi sosial mövzulara həsr olduğundan qəzetlər onları həvəssiz alırlar, bir neçə dəfə isə məqalələri geri qaytarılır. Bir uğurlu məqaləyə görə isə ona 10 kron ödəyirlər.

O başqa işlərə düzəlmək istəsə də, nə kassir, nə də yangınsöndürən vakansiyalarına uyğun gəlmədiyindən, onu götürümlər. Qeyd olunan məsələlər “Martin İden” əsərində də mövcuddur.

Onun ən böyük ideali yaxşı bir yazar olmaqdır. Özünün uydurduğu adla Andreas Tangen olaraq xatırlanır. Andreas, yazar olmaq üçün yaşayır. O, davamlı kasıblıq çəkən və çox vaxt ac olan, qürurlu bir gəncdir, yaşadığı evdən pulsuzluq səbəbilə qovulur. Parklarda, qəbiristanlıqlarda gecələyən qəhrəmanımız, bəzən yazdığı yazılardan bir az pul qazanır, amma bu pul ona çox qısa bir müddət üçün dolanmağa kömək edir. Andreas, bütün bu mənfəliklərə qarşı yazmaqdan imtina etmir. Pulsuzluq səbəbiylə, oturduğu viranə evdən də atılır və bir müddət küçələrdə skamyalarda yatır. Bəzən aclığı elə səviyyələrə çatır ki, yol kənarlarında tapdığı daş və ağacları gəmirir, bəzən də qəssaba yalan deyərək, olmayan iti üçün aldığı bir parça sümüyü gəmirir... Bəzənsə elə uzun müddət ac qalır ki, hətta yemək tapsa da, onu yemək iqtidarında olmur. Çünki mədəsi artıq yeməkləri qəbul etmir, yediyi şeyləri qusur. Roman qəhrəmanı o qədər çətin vəziyyətlərə düşür ki, ən sonunda qürurunu bir kənara buraxıb kiçik bir saxtakarlıq edir, amma bunu özünə bağışlamır. Vəcdan əzabı çəkir. Əsər oxucular və tənqidçilər tərəfindən böyük heyranlıqla qarşılanmışdır. Danimarkalı jurnalist və tənqidçi E.Sram romanın nəşrini “yüksək səviyyəli ədəbi hadisə” adlandırmışdı, digər nüfuzlu norveçli tənqidçi isə 1895-ci ildə yazırdı ki, bu əsər müasir skandinav ədəbiyyatının əsasını qoydu.

Nəinki “Aclıq”da, eyni zamanda “Həyat eşqində də əsas mövzulardan biri aclıqdır.

“Adyalları nəm və soyuq idi. Topuğu ağrıyırdı. Lakin o bircə şey duyur və onun haqqında düşünürdü – o aclıq idi. Bütün gecəni narahat yatdı və bu narahat yuxuda təmtəraqlı kef məclisi, bol süfrə, növbənöv xörəklər, dadlı içkilər gördü” [4, s.320].

“Həyat eşqi” hekayəsində Kanadanın soyuq meşəsində həyatda qalmağa çalışan bir insanın əzmindən bəhs edilir. Hekayə boyunca qəhrəmanın qarşısına olduqca çətin vəziyyətlər çıxır, lakin bu insan hələ də sağ qalacağına ümid edir, məqsədindən dönmür. Nəticədə, istəyinə nail olur və o öldürücü soyuğa rəğmən meşədən sağ çıxmağı bacarır. Bu insandakı ümidə, istəyə, əzmə heyran olmaq mümkün deyil. Bu insanın ümidi, əzmi və istəyi bizə nümunədir. Bir məqsədə çatmaq üçün onu istəmək, əldə etmək üçün əzmlə çalışmaq və onun gerçəkləşməsi üçün qəlbimizdə olan ümid işığını söndürməməyimiz lazımdır. Əslində nə olursa-olsun, ümid yaşamağa davam edir. Necə ki

Cek London "Həyat eşqi" hekayəsində yazıb: Ümid başqadır, o gördüyünə inanmır, idrakla hesablaşmır" [5].

"Aclıq" romanında da buna bənzər hissələr var: "Gözlərimi açanda, köhnə vərmiş olaraq, bu gün üçün bir ümid varmı deyə düşünməyə başladım".

Görkəmli Amerika yazıçısı Cek Londonun məşhur əsərlərindən "Martin İden"-in qəhrəmanı da kasıb təbəqənin nümayəndəsidir. 21 yaşlı Martin İden işçi, matros olur. O, bir gün Artura sataşan avaralarla dalaşır, onları yaxşıca əzişdirir. Bunun müqabilində Artur ona təşəkkür etmək üçün evlərinə nahara çağırır. Artur Martinin yaşında olan yüksək təbəqənin, burjua ailəsinin üzvüdür. Martin onlara qonaq gələrkən yüksək təbəqənin adamlarına, onların savadlarına heyran qalır. Elə burada da Arturun bacısı Rufu görür və onu sevir.

Ruf yarıtəhsilli Martinə ingilis dilində gözəl danışmağı öyrədir, onda ədəbiyyata maraq oyaqdır. Martin öyrənir ki, jurnallar yazıçılara onların əməyi müqabilində yaxşı qonorar verir. Ona görə də qəti qərara gəlir ki, yazıçı olsun və öz sevgilisinə layiq olan təbəqənin adamları sırasına qatılsın. Martin İden burada keyfiyyətli həyat axtarışına çıxır...

"Keyfiyyətli həyat, virtual bir dünyada deyil, gerçək bir dünyada mümkündür. Hər kəs həyatını daha yaxşı bir səviyyəyə çıxarmağı, həyatında olmayan, həsrətini çəkdiyi şeylərə sahib olmağı, qısaca rifah və səadətə çatmağı istəyir. Məhz bu konstruktiv və yaradıcı olmaq səyi, həyatda keyfiyyəti axtarmaqdır. Alman pessimist filosof Şopenhauerin dediyi kimi, "insan istədiyini edə bilər, amma istədiyini istəyə bilməz". Şərtlər onu istiqamətləndirmiş və ətrafı bir sıra məcburiyyətlərlə örtülmüşdür. Bu səbəblə də mütləq bir istəmək azadlığına malik deyil. Həyat keyfiyyəti insanın özünü inkişaf etdirməsi, şəxsi həyatını zənginləşdirməsi və hədəflərinə çatmaqla birbaşa bağlıdır [3].

"Ədəbiyyat tarixinin, şübhəsiz, ən orijinal obrazlarından biri olan Martin İden, əzm və qüdrətilə yalnız fəhlə sinfini deyil, girməyə çalışdığı burjua dünyasını da üstələyir. Beləliklə, maskaların arxasında duranı görür, cəmiyyətin həqiqi üzünü dərk edir. Nəticədə hər iki sinfə də aid ola bilməməyin yorğunluğu, yazıçılıq macərasında çəkdiyi fiziki və ruhi çətinliklərə əlavə olunur və Martin dərin bir tənhalığa sürüklənir. Uğur prosesinin kəskinliyinin sonunda uğurun narazılığı qarşısında qalır. Cek Londonun şah əsəri olan bu faciəli roman, oxucularını eynilə Martinin həyatı kimi dalğalı bir səfərə çıxarır" [6].

Qeyd edək ki, Andreas Tangen və Martin İden hər ikisi təkcə ədəbi qəhrəman yox, həm də həyat qəhrəmanıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Martin İden moryakdır, dənizçidir. O, fiziki cəhətdən güclü bir gəncdir. Andreas Tangen isə əsərin sonunda son ümid yeri olaraq dənizi seçir. Qeyd edək ki, hər iki qəhrəmanın ümidləri yazıya tökdükləri hissləridir. Hər ikisi əsərlər yazır, onu qəzetlərə jurnallara göndəirlər. Martin İden üçün daha çox şöhrət, Andreas Tangenə isə yemək daha çox maraqlı olur.

O, Martin İdenin əksinə cılız, fiziki cəhətdən zəif adamdır. Əsərdə son dərəcə acınacaqlı vəziyyətlərdən mənəvi cəhətdən üzüağ çıxmağı bacaran bu iki qəhrəman bəzi məqamlarda uşaq kimi aciz təsvir edilir. Məsələn, hər iki obraz bəzi zamanlar öz-özündən diksini: "Martin İden təhlükəni böyüdü. Quyuqlu bir pianino, üzərində kitablar yığılmış bir masanın arasındakı boşluqdan yarımlı insan rahatlıqla gedə bilərdi, amma o hər şeyə baxmayaraq, bu aradan keçməyə çalışarkən qorxudan ürpədi. Ağır qolları rahat bir şəkildə sallanırdı. Qollarını, əllərini hara qoyacağını bilməyirdi. Beynini əhatə edən xülyalar səbəbindən qollarından birinin, masanın üstündəki kitablara sürtünəcəyinin narahatlığına qapılınca, ürkmüş bir at kimi silkələnib kənara qaçdı. Qaçdı qaçmasına, ancaq az qala, pianonun oturacağına dəyəcəkdi. Qarşısındakı adamın rahat yerinə baxdı və ilk dəfə, öz gedişinin digər kişilərin yerindən başqa olduğunu gördü. Bu qədər yöndəmsiz yerləşə görə içində utandığından doğan anlıq bir əzab duydu. Alnından muncuq-muncuq tər axdı, dayandı və yazıq üzündəki tərləri dəsmalı ilə sildi" [7, s.15].

Knut Hamsunun "Aclıq" əsərində də belə oxşar məqamlara rast gəlirik: "Skamyada oturub bütün bunları götür-qoy edir, kədərlənirəm. Öz-özümdən iyrənirəm, hətta əllərim də mənə iyrənc görünür. Bu arıq, heç nəyə yaramayan zəif əllər qanıma tamamilə qaraldırdı, mən çöp kimi arıq bar-

maqlarına baxaraq əsəbiləşir, sısqı bədənimə nifrət edirdim”. Hər iki romanda təzadlı məqamlarda oxşarlıqlar sezilir. Əzablar, hisslər, duyğular oxşardır. Qəhrəmanların biri iriliyindən, digəri sısqılığından utanır, ürkür, narahatlıq keçirir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, hər iki müəllifin də qəhrəmanı güclüdür. Onar həyatın bütün ağlasığmazlıqlarını yaşayır və bu ağlasığmazlıqlar qarşısında ağıllarını qorumağa çalışırlar. Hər iki əsərdə fiziksəl güclə, duyğusal güc təzadlı təsvir olunub” [8, s.105].

Dünya ədəbiyyatında qalıcı və universal xüsusiyyətə sahib romanlar yazmağın yollarından biri də xarakterlərinin daxili dünyasını romanda əks etdirməkdən keçir. Dostoyevski, Emile Zola, Çarls Dikkens, Balzak, Gete ... kimi romançılar bu xüsusiyyətləriylə klassik olmağı bacaran yazıçılardan bəziləridir. Roman xarakterinin zidd bir şəxsiyyətə sahib olması onu təsvir etməyi asanlaşdıraraq ona tip xüsusiyyət qazandırır. Yazar, romandakı tip xarakterin ruhi dünyasını oxucuya tanıdır, oxucunun özünü bu adamla eyniləşdirməsinə imkan yaradır.

Martin İden: “Bəzən onu əslində olduğundan başqa cür görmək arzusu yoldan çıxarırdı, lakin o saat ehtiyatla düşünürdü ki, bu, heç bir nəticə verməz, yalançılığa alışmamışdır və çox asanlıqla gülünc vəziyyətə düşə bilər” [9].

Psixoloji romanda ruh təhlillərinə öyrəşilmiş realist romanlardan daha çox yer verildiyi üçün xarakterin daxili böhranlarının və hesablaşmalarının içdən gələn impuls və motivlərin göz ardı edilmədiyi roman növüdür. Psixoloji romanda yazıçı, sırasıyla realist romanlarda olduğu kimi, yalnız yaşanan hadisələrlə kifayətlənməyib bu hadisələri ortaya çıxaran səbəbləri və bu hadisələrin ruh quruluşunda yol açdıqlarını da şərhə girişir.

Psixoloji romanın və ya ümumi mənada yazıda psixologiya məsələlərinə toxunuş, XI əsrdə “Tale of Genji”, 1344-cü ildə Bokaçço və Servantes ilə ortaya çıxdığı söylənsə də, gerçək mənada psixoloji romanın ortaya çıxmasını Samuel Riçardsonun “Pamela” romanı qəbul olunur. Daha sonra yüksəlişə keçən realizm ilə birlikdə psixoloji roman da fəaliyyətini artırmışdır.

Rus ədəbiyyatının və bəlkə bütün dünya ədəbiyyatının ən əhəmiyyətli psixoloji roman nümunələrini verən Dostoyevski, oxucunu, insan psixologiyasının ən naməlum, qaranlıq küncələrinə qədər aparmış, ruh təhlillərini zirvə nöqtəsinə çıxarmış və hətta Psixanalizmin qurucusu Freyde yol göstərəcəli etmişdir.

Bu baxımdan Cek London da, Knut Hamsun da, reallıqlara söykənərək, reallıqları daha da cazibəli edən psixoloji tendensiyalara öz romanlarında yer verdikləri üçün cəmiyyətə fiksiya xarakterli romantikadan daha çox təsir edir bu romanlar. Hər iki roman əzabları, daxili müharibələri, ruhi qarşıdurmaları özündə əks etdirir.

Günlərini xalq kitabxanasında keçirməyə başlayan Martin kitabların dünyasına açılır.

Qeyd edilən nöqtəyi-nəzərdən yanaşıldıqda Martin İdenin də, Andreas Tengenin də eyni hissləri yaşadığı və eynilə ruh halları ilə mühitdə qarşılaşdıqları çətinliklərə reaksiya verdikləri ön plana çıxır.

Başlanğıcda bir şey anlamasa belə, bezmədən, usanmadan oxuyur, Marks, Nitsşe oxuyur, ən çox da ədəbiyyat mətnlərini oxuyur. Başına yazar olmağı qoymuşdur artıq. Yalnız ədəbiyyat eşqindən deyil, yazaraq zəngin ola biləcəyinə də inanır.

Martin İden bir tərəfdən dolanışığını təmin etmək üçün gəmilərdə çalışır, digər tərəfdən böyük bir sabilliklə heç dayanmadan istehsal edir, məqalələr, hekayələr və şeirlər yazır. Ancaq məhsullarını göndərdiyi qəzet və jurnal redaktorlarından gələn cavablar heç ürəkaçıcı deyildir. Çünki cəmiyyət ciddi şeylərlə maraqlanmır. İnsanlar bədii dəyəri olmayan əyləncəli mətnləri sevir.

Eyni halı Tengen də yaşayır. Hətta eyni halı Knut Hamsun da yaşayır. Yazıcının bioqrafiyasında oxuyuruq: “Hekayəsini tamamlayınca bir gəmi bileti alaraq Kopenhagenə getdi. Bir kitabçıya, sonra da norveçli bir şairə əsərlərini qəbul etdirmə söyləri boş çıxınca Osloya qayıtdı. Sonra köçəri olaraq uzun bir səfərə çıxdı” [1, s.307].

Bütün bunları nəzərə alaraq hər iki romanı həm də, avtobioqrafik əsər adlandırmaq doğru olar.

Cek London “Martin İden” romanını öz həyat hekayəsindən yola çıxaraq yazmışdır. Martin İdenin başından keçənləri C.Londonun bioqrafisi ilə müqayisə edən hər oxucu bu nəticəyə asanlıqla gələ bilər. Ancaq bənzərlik sizi yanıltmasın, Hamsun da, C.London da çətinliklərlə dolu yaşamını ədəbiyyata köçürərkən, “həyatım roman” cılızlığına qapılmamış, roman həqiqəti ilə xarici həqiqət arasındakı sərhəd xəttini çəkməyi bacarmışlar.

Aclıqda, yazarın gənclik illərində yazar olmaq üçün verdiyi mübarizə təsiredici bir üslubla izah edilməkdədir. Roman, aclığı ən qorxunc dərəcədə yaşayan bir yazarın hekayəsidir. Aclıq qəhrəmanın fiziki və ruhi vəziyyətinə dərinlən təsir edər. Knut Hamsun, bu halı “Aclıq” adlı əsərində ustalıqla izah etməkdədir.

Andreasın rahat günlərinin üzərindən az bir zaman keçmişdir. Yenə pulu bitmişdir. Aclıq dözülməz hal almışdır. Küçələrdə soyuq və aclığın təsiriylə zehini bulanmağa başlayır. Xəyallar görür. Andreas, qürurundan heç bir köməyi qəbul etmir.

Qürurunu bir kənara buraxıb dilənməyə cəhd edər, lakin bir şey əldə edə bilməz. Aclıqdan təqəti qalmamışdır. Girovları gedib pencəyinin dörd düyməsini verməyə çalışır. Adam bunu da qəbul etmir. Dərgilər və qəzetlər Martinin yazılarını hələ də yayımlamırdı. Bu da Martini Rufdan uzaqlaşdırırdı. Çünki Ruf üçün ən önəmli şey uğurdu. Martin isə hələki yalnız uğursuzluqla üzləşirdi. Rufdan ayrılan Martin Lizzi Konnoli adlı qızla dostluq etməyə başlayır. Lizzi Martini çox sevir və onun üçün canından keçməyə də hazır idi. Martin üçün isə bu önəmli deyildi və onun fikri yalnız Ruf idi. Bunu Lizzinin özünə də bildirmişdi.

Martin İden bütün bu uğursuzluqlarının səbəbini anlayır. O, bu qədər zaman ərzində oxuduğu, öyrəndiyi insanların əslində savadsız və göründüyü qədər də ziyalı olmayan insanlar olduğunu anlayır. Onun ətrafı ədəbiyyat bilməyən ədəbiyyatçılarla, həndəsə bilməyən mühəndislərlə dolu idi. Martin bundan sonra dənizçi və səfillik illərində öyrəndiyi bilgiləri əslində savadsız olan insanlardan qavradığı informasiyalarla sintezləyərək əslində həqiqətin nə olduğunu anlamağa başlayır və bu tip insanlara qarşı mübarizə aparmağa başlayır.

Sonunda bir gəmidə nə iş olsa, edəcəyini söyləyərək iş tapır və şəhərdən ayrılır. Martin İden isə yeni şəhərlərdə, yeni həyəcanları təcrübədən keçirmək istəmir. O, hər yüksəlişi daddığını düşünür. Həyat gözündə adıləşir. Təngən isə hələ zəfəri dadmayıb. Həyatdan gözləntilərini də çiyninə alıb şəhəri tərk edir.

Leonid Andreyev Cek London haqqında demişdir: “ Mən Cek Londonda sakit gücü, möhkəm və aydın ağılı, məğrur cəsarəti sevirəm” [9].

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq hər iki qəhrəman güclüdür. “Bəzən onu əslində olduğundan başqa cür görünmək arzusu yoldan çıxarırdı, lakin o saat ehtiyatla düşünürdü ki, bu, heç bir nəticə verməz, yalançılığa alışmamışdır və çox asanlıqla gülünc vəziyyətə düşə bilər” [7, s.60].

Düşündüm ki, “Fırıldaqcılıq edib yorğanı girov qoyaram. Ancaq sonra qapının kəndərində dayanıb tərəddüdlə başımı bulayıb geri qayıtdım. Oradan uzaqlaşdıqca nəfsimə qalib gəldiyim üçün daha çox sevinirdim” [1, s.432-433].

Martin Tangendən iradəsiz idimi? Yox, deyildi. Freyd deyirdi ki, “İnstinkt məğlubedilməzdir”, lakin Martin şüuru vasitəsilə şərtsiz refleksi belə ram etməyi bacarmışdı. Hərçənd bir şəxs kimi Martinin davranışını təqdirəlayiq hesab etmək düzgün olmazdı. İradəsini özünü məhv etməyə yox, yaşamaq uğrunda mübarizəyə həsr etmək idi, ən gözəl çıxış yolu. Martin ən asan yolu seçdi”. Tangen isə hələ ki, həyatla mübarizəni...

Beləliklə, dəniz birinin sonu, digərinin qurtuluşu oldu.

Fərqli zamanlarda, fərqli ölkələrdə yazılmasına baxmayaraq, əsərdə bir çox paralellər və ortaq məqamlar mövcuddur. Biz bu məqalədə onlardan bəzilərinizi diqqətinizə çatdırdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Knut Hamsun. Aclıq. İstanbul, "Varlık" yayınları, 2017.
2. Bayram Y. "Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi ve Bir Uygulama", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S:16 (Güz 2004).
3. <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423905118.pdf>
4. Cek London. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 205.
5. <http://sonuncuesr.com/heyat-esqi/>
6. <http://www.pdfoku.net/martin-eden-jack-london/>
7. Cek London. Martin İden (roman). Bakı, "Şərq-Qərb", 2009.
8. Gürsel Aytaç. Karşılaştırmalı edebiyat bilimi. Gündoğan yayınları.
9. Nargis. Knut Hamsunun "Aclıq" və Cek Londonun "Martin İden" romanı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 2017, 24 iyun.

**THE MASTERSHIP OF JACK LONDON AND KNUT HAMSON:
"HUNGER", "LOVE OF LIFE", "MARTIN EDEN"**

In the article the author said many interesting facts about rare pearls of world literature Jack London's "Love of life" (1905) story, "Martin Eden" (1909) novel and Norwegian writer Knut Hamsun's novel "Hunger" (1890). The similar and different features of all three works are analyzed and the influence of these works to the society is emphasized. It is interesting that "Martin Eden" was written opposite aspect to "Love of life", but there are many parallelism between "Martin Eden" and Kunt Hamsun's "Hunger" novels. In the stories and novels of writer devoted to the description of real life the true feelings of human have its artistic reflection. In the article although the interesting and motivating features of American writer Jack London's "Love of life", "Martin Eden" works and opposite sides of life are given, but the issue of life is presented as a peak of human consciousness. All three works are important in terms philosophy in the aspect of love of life.

**МАСТЕРСТВО ДЖЕКА ЛОНДОНА И КНУТА ГАМСУНА:
"ЛЮБОВЬ К ЖИЗНИ", "МАРТИН ИДЕН", "ГОЛОД"**

В статье представлены интересные мысли о редких жемчужинах мировой литературы: рассказах Джека Лондона "Любовь к жизни" (1905 г.), «Мартин Иден» (1909 г.) и романе норвежского писателя Кнута Гамсуна "Голод" (1890 г.). Анализируя сходства и отличительные черты всех трех работ, было подчеркнуто влияние этих работ на общество. Интересно, что "Мартин Иден", который полностью противоречит истории "Любви к жизни", но по многим причинам параллельными линиями сочетается с романом Кнута Гамсуна "Голод". В рассказах и романах писателя о реальной жизни отображены истинные чувства человеческого существования. В статье, несмотря на то, что в рассказах выдающегося американского писателя Джека Лондона "Любовь к жизни", "Мартин Иден", наряду с захватывающими и мотивирующими чертами привлекают внимание и противоречивые аспекты жизни, вопрос жизненного пламени представлен как вершина человеческого сознания. Все три произведения важны с философской точки зрения в аспекте любви к жизни.

XAQANININ İMAM CƏLALƏDDİNİN MƏDHİNƏ YAZDIĞI QƏSİDƏ

Açar sözlər: Xaqani, qəsidə, İmam Cəlaləddin, Xuvar, Buhturi

Key words: Khagani, ode, Imam Jalaladdin, Khuvar, Buhturi

Ключевые слова: Хагани, касыда, Имам Джалаладдин, Хувар, Бухтури

Orta əsrlərdə Şərqdə hakim qüvvə hesab olunan ərəb xilafətində Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyətə gəlməsi ilə yalnız dövlət idarəçiliyində deyil, bütün sahələrdə fars təsiri gücləndi. Dini və elmi əsərlər ərəb dilində yazılırdısa, bədii dil kimi fars dilinə üstünlük verilirdi. "... *türk, fars və ərəbin bədii düşüncəsinə, elmi və zehni nailiyyətlərinə yiyələnmiş böyük və taysız bir istedad...*" [1, s.3] olan Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı, əsasən, fars dilində olsa da, şairin ərəb dilində də əsərləri var. Görkəmli xaqanişünas-alim Q.Kəndli-Herisçi şairin əsərlərinə istinadən belə nəticəyə gəlmişdir ki, Xaqaninin hər iki dildə "Divan"-ı olmuş, lakin ərəbcə "Divan"-a daxil olan əsərlərin böyük qismi itib-batmışdır [2, s.448].

Ümumiyyətlə, şairin ərəbcə yazdığı əsərlərdən dövrümüzə qədər qəsidə, qitə və ayrı-ayrı şeir parçalarından ibarət 500-dən artıq beyt və iki dibaçə gəlib çatmışdır. Bu əsərlər o dövrə aid tarixi məlumatları və şairin orijinal fikirlərini araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bəlkə də şairin ərəbdilli yaradıcılığı janr və mövzu baxımından daha zəngin olmuşdur. Amma təəssüf ki, bu gün Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma apararkən, onun ərəbdilli poeziyası haqqında fikir söyləyərkən əlimizdə olan bir neçə yüz beytlə kifayətlənməli oluruq. Bundan başqa, şairin İran tədqiqatçıları dr. Ziyaəddin Səccadi, dr. Mir Cəlaləddin Kəzzazi, Bədiuz-zəməni Foruzənfər tərəfindən tərtib edilən "Divan"-larına "قصائد وقطعات عربي" (ərəb qəsidə və qitələri) adı altında daxil edilmiş əsərləri arasında bəzi çap fərqlərinə də rast gəlinir və bu, beytlərin tərcüməsini daha da çətinləşdirir. Məqalədə təqdim olunan beytlərin ərəb dilindən tərcüməsi zamanı, əsasən, dr. Kəzzazinin tərtib etdiyi "Divan"-a istinad olunsa da, yeri gəldikcə digər tədqiqatçıların tərtib etdikləri "Divan"-lara və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda saxlanılan əlyazmalara da müraciət edilmişdir.

Şairin müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilib nəşr olunan "Seçilmiş əsərləri"ndə əsərlərin hansı dildən tərcümə olunduğu göstərilmədiyindən onun ərəbdilli yaradıcılığına ilk müraciət edən kimliyini müəyyənləşdirmək çətinidir. Məlumdur ki, Xaqaninin əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1956-cı ildə çap olunub. Ön sözdə kitaba şairin ərəbcə yaradıcılığından nümunələrin salındığı qeyd olunmasa da, kitabın "Zəmanədən və zəmanə əhlindən şikayət" bölməsində "Ürək dərdinin izharı" adı altında təqdim olunan qəsidə [3, s.143] şairin Cəlaləddinə həsr etdiyi ərəbcə qəsidəsinin məzmununa uyğun gəlir. Poetik tərcüməsi İ.Soltana aid olan bu qəsidənin filoloji tərcüməçisinin adı göstərilmədiyinə görə, qəsidənin hansı dildə yazıldığı qaranlıq qalır. Xaqani əsərlərinin 1978-ci il nəşrində bu qəsidə eyni adla saxlansa da [4, s.115], sonrakı nəşrlərə daxil edilməmiş, əvəzində ərəb dilindən filoloji tərcüməsi Zərdüşt Əlizadəyə, poetik tərcüməsi görkəmli alim Mübariz

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: zeynalova12@bk.ru

Əlizadəyə məxsus “İmam Cəlaləddin əl-Xəvəriyə” adı altında çap olunmuşdur [5, s.221]. Qeyd edək ki, qismən yeni tərcümə həm beytlərin sayı, həm də məzmun baxımından orijinala daha yaxındır.

Şairin ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilməsi sahəsində böyük xidməti olan prof. İmamverdi Həmidovun 2017-ci ildə işıq üzü görən “Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə” adlı kitabında bu əsər “*İmam Cəlaləddin əl-Xarini (və ya əl-Xəzarini, yaxud əl-Xəvarini) mədh edən qəsidə*” [6, s.11] başlığı ilə təqdim edilmişdir. Şairin “Divan”ını tərtib edən fars alimləri qəsidəni birinci mətə (112 beyt), ikinci mətə (59 beyt) şəklində təqdim etsələr də, prof. İ.Həmidov beytləri nömrələməklə kifayətlənmişdir. Birinci mətənin 39-cu beytindən başlayaraq, sıralanma pozulduğuna görə orijinala tərcümə arasında uyğunsuzluq yaranmış və ikinci mətədən bir beyt buraxıldığına görə, 171 beytlik qəsidə 170 beyt şəklində göstərilmişdir. Eləcə də, bəzi beytlərin tərcüməsi bir qədər dəqiqləşdirilməlidir.

Şairin ərəbdilli qəsidələri arasında İmam Cəlaləddinin mədhi həm həcmində, həm də məzmununa görə daha çox qədim ərəb qəsidələrini xatırladır. Prof. İ.Həmidov bu əsərlə bağlı yazır: “*Qəsidədə Xaqani ayrılıq duyğularını təsvir edir, çünki ənənəvi ərəb qəsidəsinin quruluşu və məzmunu bunu tələb edir*” [6, s.15]. Qəsidənin təhlilinə keçməzdən əvvəl təbii ki, onun həsr olunduğu tarixi şəxsiyyət araşdırılmalıdır. Təəssüf ki, Cəlaləddinlə bağlı geniş məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Şairin 1987-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nin şərhlər bölməsində Cəlaləddin barəsində qısa açıqlama verilib: “*İraqda din başçısı imam Cəlaləddin Xəvəriyə (İsfəhaniyə) işarədir. O, şairi zamanın xəlifəsi Əl-Müqtəfəbillahın yanına aparıb, ona təqdim etmişdir*” [5, s.599]. Cəlaləddinlə bağlı başqa bir məlumata rast gəlinmədiyinə görə, onun nisbəsi (الخواری - əl-Xəvari və ya əl-Xuvari) ilə bağlı müəyyən araşdırmalar apardıq. Cəlaləddinin nisbəsi dr. Kəzzazinin tərtib etdiyi Xaqani “Divan”ında الخزاري [7, s.1340], doktor Səccadinin tərtib etdiyi “Divan”da isə الخواری [8, s.939], Xaqaninin “Seçilmiş əsərləri”ndə əl-Xari və ya əl-Xəvari kimi yazılmışdır. Dr. Səccadinin qeyd etdiyi variant – الخواری həm Xuvari, həm də Xəvari kimi oxuna bilər. Zəkəriyyə bin Mahmud əl-Qəznəviyə (XIII əsr) görə, Xuvar Kuhistanın Rey ilə Nişapur arasındakı şəhərlərindən biridir. Sultan Toğrul bin Arslan Reyə gələrkən, onun ordusu atlarını əkin sahələrinə buraxır və Sədrəddin əl-Vəzzan bununla bağlı Sultanın yanına gedərkən məşhur vaiz, nəzm və nəsr ustası Cəlal əl-Xuvarini də özü ilə götürür. Şairin burada fars dilində bədahətən söylədiyi şeirdən çox xoşlanan Sultan atların əkin sahələrindən çıxarılmasını əmr edir [9, s.363]. Yaqut əl-Həməvi də Rey vilayətinin şəhərlərindən olan İsfahanın on səkkiz fərsəxliyində yerləşən Xuvar şəhəri haqqında məlumat verir [10, s.410]. Dr. Kəzzazinin təqdim etdiyi الخزاري əl-Xuzəri isə Məvarənnəhrdəki Xuzər nahiyəsinə görə verilən nisbədir [11, s.364]. Q.Kəndli-Herisçi Cəlaləddinin Reyin Xar mahalından olduğunu və onun Xaqani ilə Xarda görüşdüyünü ehtimal edir [1, s.474]. Buradan belə nəticə əldə etmək olar ki, Xar-Xəvar-Xuvar eyni coğrafi ərazidir, sadəcə ərəb, fars dillərinin oxunuş qaydalarına görə müxtəlif cür oxuna bilər. Deməli, dr.Səccadinin təqdim etdiyi variant daha düzgündür.

Qəsidə ənənəvi ərəb qəsidələri kimi lirik bir girişlə başlamış, şairin qəm-qüssəsini özündə əks etdirərək, qəmgin notlar üzərində köklənmişdir:

بكت الرباب فقلت اي بكاء أبكاء عهد أم بكاء إبقاء
 ثم الا خاء لزمرة الخلاء فالعهد للربع المحور بدمعنا
 [s.7.1340]

“Rübab ağladı. Sordum: bu nə ağlamaqdır? Dövrəyə ağlayırsan, yoxsa qardaşlığa?”

Bu, qədim ərəb qəsidələrinin lirik girişini - ətlalı xatırladır. Ərəbcədən yaşayış yerlərinin, obaların qalıqları, izləri kimi tərcümə olunan ətlalda həm dəriyyat (evlərə, yaşayış yerlərinə həsr olunmuş şeirlər), həm də mərsiyə janrının əlamətləri var. Yəni əgər mərsiyə janrında ölmüş adama yas tutulub, göz yaşı axıdılıb, ölənin şəxsin məziyyətləri xatırlanırdısa, ətlalda tərk edilmiş oba, orada keçən xoş günlər kədərlə xatırlanırdı. Ərəb müəlliflərindən biri yazır: “*Yerlərə yas tutmaq ərəb ədəbiyyatında maraqlı mövzulardandır. Onun ilk əlamətləri obanın qalıqlarına və xarabalıqlarına yas*

tutulan cahiliyyət dövründə müşahidə olunur” [12]. Xaqani də öz qəsidəsini göz yaşları ilə başlasa da, onun ətlalı daha geniş mənə daşıyır. Şair keçmiş obanın izlərinə deyil, insani keyfiyyətlərin qalıqlarına göz yaşı axıdıb yas tutur:

صحبتي تعالوا نبك في غصص الشجى جيران انصاف وربع وفاء
وظلول مكرمة و رسم فتوة وخيام معرفة ونؤي صفاء [13].

“Dostlar, gəlin bu qəm-qüssə içində insafın məskəninə, vəfanın vətəninə, ləyaqətin qalıqlarına, qəhrəmanlığın izlərinə, mərifət məskəninə, səmimiyyət toxumuna ağlayaq.”

40-cı beytə kimi eyni əhvali-ruhiyyə davam edir. Şair gah gülür, gah ağlayır, gah da ona xəyanət edən dostlardan şikayət edir. 40-cı beytdən başlayaraq isə şairin şikayətinin, kədərinin obyektini daha da dəqiqləşir. Bu qəmginliyin səbəbi Xaqaninin canından çox sevdiyi vətəni Şirvandır. Burada şairin öz Vətəni ilə bağlı giley-güzarı, Şamaxıdan küsərək Təbrizə sığınması ilə əlaqədar elə beytlərə rast gəlinir ki, onları oxuduqca Xaqani kədərinin dərinliyini aydın hiss edirsən:

مضغ كما التمر لفظ كالنوى هاتيك شيمة بلدتي السماء
كالبحر يخطف كل حي موجه فيمجه ميتا بكل عراء [s, 7.1342].

“Xurma kimi çeynədi, çayirdək kimi tüpürdü, bu da dalğası canlıları aparıb, meyitləri sahilə qaytaran bir dənizə bənəyəm məğrur şəhərimin xislətidir”.

Bədəvi qəsidələri kimi, şair gah özünü öyüb, düşmənlərinə tənə edir, gah da hikmətamiz fikirlər söyləyir. Məsələn, şair elmlə bağlı deyir:

فقبلت علما أن علمي قاتلي والقتل إحياء لدى العلماء
كالشمع ينقص حين زاد لهيبه ما قد نمت علمي ذوى حوباء [s, 7.1343].

“Elmlə qəbul etdim ki, elmim mənim qatilimdir, amma belə qətl alimlər üçün dirilikdir. Şöləsi artdıqca, özü kiçilən şam kimi mənim də elmim artdıqca, qəlbim zəiflədi”.

Əsas məsələyə, yəni məmduhun tərifi 96-cı beytdən keçid alan şair İmam Cəlaləddinin müsbət keyfiyyətlərini daha qabarıq şəkildə göstərmək üçün müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Orta əsr mədhiyyələrində olduğu kimi, şair öz məmduhunu göylərə qaldırmış, onun müsbət keyfiyyətlərini daha qabarıq şəkildə göstərmək üçün mübaliğələrə geniş yer ayırmışdır. Məsələn, şair İmam Cəlaləddinin dərrakəsini, zəkasını belə təsvir edir:

ما أعجبتني عند ضوء ضميره أنوار سبعة أنجم غراء [s, 7.1344].

“Onun ağlının işığının yanında məni, Yeddi parlaq ulduzun işığı belə təəccübləndirmədi”.

Ümumiyyətlə, şairin ərəb dilində yazdığı qəsidələrlə tanış olduqdan sonra belə bir fikir söyləmək olar ki, Xaqaninin ərəbcə qəsidələri arasında bu qəsidə həm hikmətamiz fikirlər ehtiva etdiyinə görə, həm də şairin daxili aləmini, mənəvi keyfiyyətlərini anlamaq baxımından daha maraqlıdır. Qəsidənin hər beyti dərin mənə tutumu ilə fərqlənərək, müəllifin həm dövrünün elmlərinə, həm də ərəb dilinin incəliklərinə yaxşı bələd olduğundan xəbər verir:

أصبحث داود ذا الفضل حنظلة أم بل مزامير النهي باداء
مهما نسخت دروع مجد في السماء خلق الدروع و شمسها حرباء [s, 7.1344].

“Hanzalaya görə, fəzl sahibi Davuda çevrildim, ya da əksinə, düşündürücü Məzəmirə əməl etməklə. Nə də olsa, səmada alicənablıq zirehləri toxudum və onun (səmanın) günəşi zirehli geyimin mismarı oldu”.

Beytin ilk misrasında işlədilən hanzala sözü lüğətlərdə acı meyvələri olan, təbabətdə geniş istifadə olunan bitki kimi açıqlanır. Bəlkə də şair demək istəyir ki, dilim acı olsa da, hikmətli fikirlərimdən çoxları yararlanır. Ya bu keyfiyyətimə görə, ya da Zəburə əməl etdiyimə görə Davud olmuşam. İkinci beytdə isə şair “Səba” surəsinin 11-ci ayəsinə “(Biz Davuda belə buyurduq:) “Geniş, uzun (insan bədənini örtən) zirehlər düzəlt, (onları) toxuduğun zaman ölçüyə riayət et! (Zirehin həlqələri bir-birinə uyğun gəlsin, biri böyük, biri kiçik olmasın!) Və (siz də, ey Davud ailəsi!) yaxşı işlər görün! Həqiqətən mən sizin etdiyiniz əməlləri görürəm!” [14] əsaslanmış və alicənablığı ilə öyünmüşdür. Məzəmir dedikdə isə şair Davud peyğəmbərə verilən Zəburə işarə edir. Belə ki, “Zəbur tamamilə mənzum bir kitabdır. Belə ki, Kitabı-Müqəddəsdə “Məzmurlar” adı ilə bir bölmə vardır ki, bu, musiqi sədaları altında deyilən mənzum parçalar mənasına gəlir” [15, s.614].

Qəsidədə şair öz daxili vəziyyəti ilə bağlı maraqlı bənzətmələrdən istifadə etmişdir:

لكن لي قلبا كماءٍ غائرٍ يشكو اشتمال الصخرة الصماء
قلبي لجسمي نقطة موهومة في نصف دائرة كحرف الياء [s, 7.1344].

“Lakin mənim dərinliklərdəki suya bənzər qəlbim var. O, daş qayaların əhatəsində olduğundan şikayətlənir. Qəlbim cismimin qaynar (təhlükəli) nöqtəsidir. Dairənin ortasındakı yə hərfi kimi”.

Birinci beytdə الصخرة الصماء ifadəsi şairin qəlbinin, daxili aləminin hansı vəziyyətdə olduğunu çox gözəl ifadə etmişdir. الصخرة الصماء üzərində heç bir çat, yarıq olmayan sal qayalara işarədir. Belə sal qayaların əhatəsində olan qəlb təbii ki, çox narahat olmalıdır.

İkinci beytdə isə şair öz qəlbini təhlükəli, qorxulu bir nöqtə kimi qələmə verərək, onu dairənin ortasındakı yə hərfinə bənzədir. Belə ki, dairə sözünün ortasında gələn yə hərfi burada həməzinin dayağı rolunu oynayır. Əgər bu dayağı götürsək, əmələ gələn دائرة sözü yeni mənalar bildirir. Zənnimcə, bu mənələrdən ikisi beytin məzmununa uyğun gələ bilər. Onlardan biri açıq sahə, digəri isə qumun üzərində açılan deşik, yarıqdır. Şair burada öz qəlbini dairə sözündəki yə hərfi ilə müqayisə edərək göstərmişdir ki, yə-siz dairə açıq sahəyə, yaxud deşiyə, yarığa çevrilsə, mənim qəlbim bu qədər narahat, sal qayaların əhatəsində hüzsursuz olduğu halda cismim rahat ola bilməz.

İkinci mətləni şair mədh ilə başlayır, ənənəvi şəkildə imam Cəlaləddinə təriflər yağdırır. Mədhəhiyyə ustası kimi şöhrət qazanan şair tərifə xəsislik etmədən öz məmduhunu hidayət yolçularının qılını, rəhbərlər rəhbəri, ölü quşlara həyat verən İsa, şəriətin dayağı və s. kimi ifadələrlə təsvir edir. Daha sonra isə şair özünəməxsus qaydada fəlsəfi fikirlərlə çıxış edir. Qəsidənin sonuna doğru şair ərəb ədəbiyyatının ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbu İbadə əl-Valid əl-Buhturinin adını xatırlayır:

ضمّنت نصف البيت للطاء فيها توهمت باسم البحتري الطاء [s, 7.1347].
“Ət-Tainin beytinin yarisini daxil etdim, bununla da Buhturi ət-Tainin adına işarə etdim”.

Məhz bu beyt Xaqaninin qəsidəni Buhturinin təsiri altında yazdığını iddia etməyə əsas verir. Belə ki, Buhturinin Babək hərəkətinə qarşı döyüşlərdə yaxından iştirak etmiş Əbu Səid Muhəmməd bin Yusif əs-Səğri ət-Taini mədh etdiyi أن الأحيّة أدنوا بقاء [16, s.1] beyti ilə başlayan qəsidəsi Xaqaninin bu qəsidəsi ilə eyni qafiyə quruluşuna malikdir, yəni hər iki qəsidənin bütün beytləri dayaqsız həməzə ilə bitir. Bundan başqa şair Buhturi qəsidəsinin birinci beytindəki الغراب مُنْبِئُ الانبياء ifadəsindən istifadə etdiyini yuxarıdakı beytdə dilə gətirmişdir. Buhturinin adıçəkilən qəsidəsi 56 beytdən, Xaqaninin qəsidəsi isə 171 beytdən ibarətdir. Məhz buna görə şair öz qəsidəsində mətləbi uzatdığını və buna görə də xəcalət çəkdiyini dilə gətirir:

أطنبت حتى كدت أغرق خجلة لي بقصته الحموم في الرضاء. [7, s.948].

“Mətləbi uzatdım, ona görə az qala xəcalət tərində qərq olam, mən onun hekayəsindəki kimi şiddətli qızdırmanın tərinə batıram”.

Beytdə onun hekayəsi deməklə şair yenə də Buhturi qəsidəsini nəzərdə tutmuşdur. Beytdə ət-Tai sözünün yazılışı ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, ərəbcə bu sözün düzgün yazılış qaydasına görə, sonda *ی* hərfi olmalı idi. Lakin gördüyümüz kimi, həm Səccadi, həm də Kəzzazi nəşrlərində bu söz qəsidənin qafiyə sisteminə uyğunlaşdırılaraq, dayaqsız həmzə ilə yazılmışdır. Yalnız Bədiüz-zəməni Foruzənfər nəşrində bu ad الطائي şəklində təqdim olunmuşdur [17, s.727].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şairin ərəbdilli qəsidələri arasında həm həcminə, həm də məzmununa görə fərqlənən bu qəsidəsi haqqında çox az məlumat olan imam Cəlaləddin əl-Xuvari (və ya əl-Xəvari) adlı şəxsə həsr olunmuşdur. Öz dövrünün savadlı və səxavətli adamlarından biri hesab olunan İmam Cəlaləddin Xaqani Şirvaniyə bəzi məqamlarda yaxından kömək etmişdir. Həmçinin qəsidənin ikinci mətləsinin son beytləri göstərir ki, şair öz mədhiyyəsində ərəb poeziyasının görkəmli şairlərindən biri olan əl-Buhturi sənətindən bəhrələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafar Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani. “Elm”, 1988.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, II cild. Bakı, “Elm”, 2007.
3. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956.
4. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1978.
5. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
6. Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə. Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: prof. İmamverdi Həmidov. Bakı, “Parlaq imzalar”, 2017.
7. مير جلال الدين كزافي // تهران. نشر مركز. 1375 دكتور ديوان خاقاني شرواني.
8. ديوان افضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران.
9. آثار البلاد وأخبار العباد. تصنيف الامام العالم زكرياء بن محمود القزويني. دار الصادر بيروت.
10. معجم البلدان. للشيخ الامام شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادي. المجلد الثاني. دار الصادر بيروت.
11. الانساب للامام أبي سعد عبد الكريم بن محمد ابن ابن منصور التميمي السمعاني المتوفى سنة 562 هـ. دار الجنان. 1988م-1408هـ. بيروت-لبنان.
12. <http://www.sudaneseonline.com>
13. <http://www.islamevi.az>
14. Xaqani Şirvani. Külliyyat. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun M $\frac{247}{247}$ şifrəli əl-yazması.
15. Qurani-Kərim və Hədislərə görə Peyğəmbərlər tarixi. Bakı, “İpək yolu”, 2012.
16. ديوان بختری.
17. دیوان خاقانی شروانی. با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹.

KHAGANI'S QASIDA DEDICATED TO IMAM JALALADDIN

SUMMARY

The poet-philosopher Khagani Shirvani's qasida, who wrote one of the most interesting pages of medieval Azerbaijan literature, dedicated to Imam Jalaladdin, occupies a special place in the Arabic-speaking poet's poetry. In this work, resembling the Arabian gasida, Khagani touched on many topics, including homesickness and offense to his friends and etc. This gasida is different from the others Arabic-speaking gasida in terms of volume, as well as in content. In the article, according to the latest version of gasida, Khagani was the author of the same composition of al-Buhturi, one of the well-known poets of Abbasid period poetry.

The gasida al-Buhturi consists of 56 bayts, and the gasida Khagani is from 171 bayts.

**КАСЫДА ХАГАНИ, ПОСВЯЩЕННАЯ
ИМАМУ ДЖАЛАЛЕДДИНУ****РЕЗЮМЕ**

Касыда автора одной из самых интересных и ярких страниц средневековой азербайджанской литературы поэта-философа Хагани Ширвани, посвященная имаму Джалаледдину, занимает особое место в арабоязычном творчестве поэта. В этом произведении, напоминающем араские касыды, Хагани затронул множество тем, в том числе тоску по родине, обиду на своих друзей и т.д. Эта касыда, отличающаяся от остальных его арабоязычных касыд по объему, а также по содержанию. В статье согласно последним бейтам, был сделан вывод о том, что Хагани написал это произведение, вдохновившись касыдой одного из известных поэтов Аббасидской эпохи ал-Бухтури, имеющей такую же рифму.

Касыда ал-Бухтури состоит из 56 бейтов, а касыда Хагани из 171 бейта.

MONQOL ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCANDA TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: tədqiq, tərcümə, monqol, ədəbiyyat, ədəbi əlaqə

Key words: research, translation, mongol, literature, literary relations

Ключевые слова: исследование, перевод, монгольский, литература, литературная связь

Qədim tarixə, mədəniyyətə və ədəbiyyata sahib olan Azərbaycan istər Şərq, istərsə də Qərb xalqları ilə daim ədəbi, mədəni əlaqələr qurmuşdur. Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələri orta əsrlərdən başlansa da, Sovet dövründə daha da genişlənmiş, XX əsrin ortalarından etibarən monqol ədəbi nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Türk və monqol xalqlarının eyni dil ailəsinə mənsub olması, tarixi inkişafı və bu xalqlara məxsus başqa ortaq cəhətlərin mövcudluğu Azərbaycan-Monqolustan ədəbi əlaqələrinin yaranması və inkişafını şərtləndirən amillərdir.

Monqol ədəbiyyatı köçəri ənənələrinin böyük təsirinə məruz qalmış, cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsini özündə əks etdirərək uzun əsrlər boyu təkmilləşmiş və inkişaf etmişdir. Mahnılar, qəhrəmanlıq dastanları, nağıllar, maqtaallar (tərifnamələr), surqaallar (nəsihətlər), əfsanələr, tapmacalar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, monqol folklor janrlarının zənginliyinin göstəricisidir. Folklor ənənələri monqol epik ədəbiyyatının yaşam qabiliyyətini müəyyən etmiş və geniş yayılmış “Qəsər” (Qəsər xana həsr olunmuş) və xalq eposu “Canqar” ərsəyə gəlmişdir. “Monqolların gizli tarixi”, “Qəsər” və “Canqar” dastanları Avrasiya çölünün qəhrəmanlıq eposunun əsrlik ənənələrini əks etdirir.

Monqol xalqının atalar sözü və məsəlləri çox geniş şəkildə, üç əlifbada “Atalar sözü – aqlın gözü” kitabında yer almışdır. Hikmətli sözləri toplayan Ayaz Vəfalının tərcümə etdiyi monqol atalar sözləri xalqın mədəni dəyərlərini, düşüncəsini, müşahidələrini özündə əks etdirməklə, xalqın təsəvvür və təfəkkür tərzinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir [1]. Öyüdverici nəsihətlərdə ümumbəşəri dəyərlər səciyyəvi olduğundan, bir xalqa məxsus atalar sözünün qarşılığını başqa xalqın dilində də tapmaq mümkündür. Bu baxımdan monqol atalar sözləri Azərbaycan folklor nümunələri olan hikmətli söz inciləri ilə yaxından səsləşir. Hər iki xalqın atalar sözlərinin öyrənilməsi göstərir ki, xalqların zəngin folklor nümunələri şifahi ənənələr və məişət şəraiti əsasında yaranmış, müsbət insani keyfiyyətləri təbliğ etməklə, mövzu və məzmun baxımından bir-birinə olduqca yaxındır.

Monqol nağıl və əfsanələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı xalqın milli xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmış və əsas məqsəd isə xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, onlar arasındakı əlaqə tellərini gücləndirmək və həmin xalqların folkloru ilə yaxından tanış olmaqdan ibarət olmuşdur. N.Xodzanın uşaqlar üçün işləyib hazırladığı “Monqol nağılları” kitabı tərcümə olunmuş və bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan nağılları ilə ortaq cəhətlərinin çoxluğu nəzərdən qaçmamışdır [2]. “Aldanmış dəvə”, “Nökər və noyon”, “Tədbirli dovşan”, “Lama və dülğər” kimi monqol

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: nasiroff11@gmail.com

nağılları mövzu, məzmun baxımından Azərbaycan folklor nağılları ilə səsləşir, əksər hallarda eyni qayə və mənanı daşıyırlar.

Türksoylu xalqların dastan yaradıcılığı olduqca zəngin və inkişaf etmiş olub, dünya mədəniyyəti tarixinə daxil ola bilməmişdir. Qərbi monqolların XIII-XIV əsrlərə aid edilən “Canqar” kalmık xalqının qəhrəmanlıq dastanı, dünya folklorunun ən böyük əsərlərindən biridir. Professor Babək Qurbanovun “Canqar” dastanı Azərbaycan və monqol folklorunun araşdırılıb tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən tərcümə işlərindəndir [3]. Dastan kalmık folkloruna məxsus olub, xoşbəxtlik, firavanlıq ölkəsi Bumba və onun pəhləvanlarının qəhrəmanlıqlarının vəsf olunduğu epik hekayətdir. Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunun nüfuz etdiyi epos bədii xüsusiyyətlərinə görə, özündə epik söz və şifahi şeir yaradıcılığının ən yaxşı nümunələrini əks etdirir. Eposun yaranma tarixi ilə bağlı elm adamlarının fikirləri müxtəlifdir, bəzi tədqiqatçılar XIII-XIV əsrlərə, bir qrup alim isə dastanın yaranma tarixini XVII-XVIII əsrlərə aid etmişdir. “Canqar” və onun rapsodalarını ifa edən canqarlar, xalq arasında böyük sevgi və hörmət qazanmışlar. Bu tarixi və qəhrəmanlıq eposu uzun əsrlər boyu inkişaf etmişdir.

Qərbi Sibirin cənub-şərqində yerləşən Altay diyarında türkdilli etnoslar məskunlaşaraq, dil və adət-ənənələrini qoruyub saxlamış, mədəniyyətlərinə digər etnomədəni elementlərin qarışmasına gətirib çıxarmışdır. Altay qəhrəmanlıq dastanlarında Sibir xalqlarının adət-ənənələri, zəngin təbiəti, geniş coğrafiyası, adlar sistemi və s. öz əksini tapmışdır. Monqolustan Altayı türklərinin monqol dilinə keçmiş əfsanələri, Altay folklorunun səciyyəvi nümunələri “Boko bain Sartıkoı”, “Təpəgöz-adamyeyən”, “Xuşandra xan”, “İrin Tümin Xayrxan” və “Noyan Xulaxay” olmaqla beş nağılı əhatə edir. Azərbaycan folkloru da Təpəgöz süjetləri ilə zəngindir, “Kitabi Dədə Qorqud” eposunda “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy” həmçinin “Təpəgöz, qarışqa və uşaq”, “Kəlləgöz”, “Sevimli Təpəgöz” nağılları süjet və məzmununa görə monqol nağılları ilə çox sayda oxşarlıqlarına görə səsləşir. Monqol və şərq-türk nağıllarında tez-tez bahadırın yeniyetməlikdən, ömrünün daha böyük yaş dövrünə keçməsi ilə bağlı ayin təsvir olunur [4].

Monqol ədəbiyyatının epik üsluba malik olan “Monqolların Gizli tarixi” əsərini türkcə, rusca və almanca nəşrləri əsasında prof. Ramiz Əskər tərcümə etmişdir və bu tərcümə işi Azərbaycanda monqolistikanın inkişafı sahəsində bir addım olmuşdur [5]. “Monqolların gizli tarixi” orta əsrlər monqol ədəbiyyatının ən önəmli tarixi əsərlərindən biri kimi, XIII əsrdə monqol dilində çin heroqlifləri ilə yazılaraq dünyanın böyük sərkərdələrindən biri Çingiz xanın fəthlərini, yürüşlərini, türk-monqol xalqlarının münasibətlərini və Ugedeyin dövrünə kimi tarixi dövrü əks etdirir. Əsas diqqət Çingiz xanın həyatına, onun sərkərdəlik məharətinə, xanların hərbi yürüşlərinə, monqol xalqının adət-ənənələrinə, dininə, məşğuliyyətlərinə verilmişdir. Əsər mövzu və ideya baxımından daha çox “Kitabi Dədə Qorqud” eposu ilə müqayisə edilə bilər. Hər iki əsər obrazların bədii xüsusiyyətləri, nəslə nəzmən bir-birini izləməsi, bədii ifadə vasitələri və dastanın mahiyyəti baxımından bir-birinə olduqca bənzəyir və geniş tədqiqat tələb edir.

Monqol yazıçısı, dramaturq və ssenaristi Dorjin Qarma XX əsrin ortalarından ədəbiyyatla məşğul olmağa başlamışdır. O, “Naçaqdorj mükafatı”nın laureatı olmuş, “Yer və göy”, “Şən povestlər”, “İlk addımlar” və başqa əsərlərin müəllifidir. Uşaq yazıçısı kimi də tanınan D.Qarmanın Azərbaycan dilində çap olunmuş ilk əsəri “Şən povestlər” kitabıdır [6]. Kitabda Monqolustanda yaşayan uşaqlar haqqında, onların həyat tərz, işi, əməyi, təhsilə yiyələnmək səyi barədə maraqlı hekayətlər yer alır. “Yaxşı işlərin izi”, “Yay sərgüzəştləri”, “Yөрөltanın kiçik oğlu” kimi başlıqlar özündə çox sayda povestləri birləşdirir. “İlk baharda”, “Qəhrəman”, “Gözlənilməyən hadisə”, “Kədərli günlər”, “Təzə tanış”, “Çıxılmaz vəziyyət”, “Naməlum adam” kimi povestlərdə yazıçı monqol uşaqlarının arzu və istəklərini, adət və xarakterlərini, davranışlarını, şənliklərini, habelə bəzi dramatik sərgüzəştlərini təsvir etmişdir. “Qəhrəman”, “Qayaüstü yazılar” hekayələrində biz Tseden və Bator kimi monqol uşaqlarının timsalında igidlik göstərmək istəyini, xeyirxah iş görmək səyini görürük. Çoysuren və Banzay əmək qəhrəmanı olmaq üçün xeyli səy göstərirlər.

Monqol ədəbiyyatına aid olan “Qoçaq Baydiy” kitabı 1973-cü ildə Aydın İbrahimov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, bu kitabda monqol yazıçıları B.Baastın “Yağış”, “Qoçaq Baydiy”, “Qaşqa”, “Ağ çəpiş” hekayələri, D.Qarmanın “Kiçik fənər”, “Dağın sirri”, “Naməlum adam”, P.Xorloonun “Baba”, “Kəhər at”, L.Tudevin “Qartalın ölümü”, “Hər şeyi bacarıram!”, “Həqiqi dost”, M.Qaadambanın “Nə üçün belə oldu?”, “Məktub tanışlığı” və S.Ulambayarın “Nəvəsindən bir yaş kiçik baba” kimi hekayələri yer alır [7]. Bu hekayələrdə qədim nağıllar və tarixi hadisələr xalq hakimiyyəti düşmənləri ilə mübarizəyə həsr olunmuşdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nağıllarında görülən hadisələr, müsbət insani keyfiyyətlərin təbliği, pis əməllərin tənqidi özünü kitabdakı monqol nağıllarında da biruzə verməkdədir. Qoçaqlıq, mərdlik, işgüzarlıq, təvəzakarlıq, əməksevərlik öz vəsfini monqol nağıllarında da tapmışdır.

Monqol şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, yazılı ədəbiyyat örnəkləri də Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. D.Damdinsuren “Biz Hamımız sülh tərəfdarıyıq”, Ş.Duymaa “Uşaqlar oynayır”, B.Yavuuxulan “Ana haqqında şeir”, “Dinlədim qəlbimdə gecə sübhəcən”, “Monqol havaları”, Ç.Lxamsuren “Qardaşlarıma”, D.Naçaqdorj “Oktyabr”, “Ulduz”, D.Nyamaa “Bir səma altdayıq biz”, “İnsan və torpaq”, M.Sedendorj “Nə gərəkdir?”, D.Senqe “Vətən, səni sevirəm!”, D.Tarva “Səhər günəşi”, M.Cimit “Sülh göyərçini”, J.Şaqdar “Polad heykəl haqqında ballada”, “Uçun mənim sətirlərim” şeirləri Məmməd Araz, Hikmət Ziya, Vilayət Rüstəmzadə, Əsgər İlham və Qabil İmamverdiyev tərəfindən dilimizə tərcümə edilmiş, “Azərbaycan” jurnalının müxtəlif saylarında dərc olunmuşdur [8, s.80-83; 9, s.174; 10, s.197-200]. Monqol ədəbiyyatından edilmiş tərcümələrin böyük əksəriyyəti Sovet ideologiyasının təsiri altında qələmə alınmış əsərlər idi. Bu şeirlərdə faşizm üzərində qələbə tərənnümü, qardaşlıq, sülh təbliğ olunurdu. Bununla yanaşı, Monqolustanın təbiətini, insanlarını, gözəlliklərini vəsf edən şeirlər də tərcümə edilmişdir. D.Tarvanın “Səhər günəşi” şeiri bu baxımdan maraq doğurur:

*Gümüşü çalması göz qamaşdıran
Silsilə dağların zirvələrindən
Əbədi buzları edərək olvan,
Doğdu qızıl günəş, ucaldı həmə.*

*O günəş bol məhsul vəd edir bizə
Həyat yolumuza nur səpir deyək.
Səhər yaz fəslitək güldükcə üzə,
Xalqı salamlayır böyük gələcək [8].*

Monqol ədəbiyyatı kontekstində professor Vaqif Sultanlının Monqolustana səfərindən sonra yazdığı “Tarixin içərisinə səyahət” məqaləsi mühüm yer tutur. Göytürk imperatorluğunun hökmdarı olmuş Bilge kağan və monqol ordusunun qüvvətli sərkərdəsi Gültigin, Tonyukuk abidəsini ziyarət edərək, onun əzəmətindən “əsrlərin bizlərə yadigar qoyduğu kutsal türk abidəsi” deyər bəhs etmişdir. V.Sultanlı məqaləsində Orxon abidələrinin türk xalqlarının dəyərli yazılı abidəsi olması haqqında yazmışdır: “Bütövlükdə, Orhun abidələri Böyük Çöl coğrafiyasında təşəkkül etmiş Göytürk Kağanlığı simasında türklərin qədim dövlətçilik ənənələri, idarəçilik mədəniyyəti, törə və yasaları, əxlaqi və dünyagörüşü haqqında kifayət qədər zəngin məlumat verən əvəzsiz qaynaqlardır. Bu abidələr tarixi-siyasi dəyər daşıdığı üçün aşkar olunduğu gündən yalnız türksoylu araşdırıcıların deyil, ümumən dünya alimlərinin diqqət və marağını çəkməkdədir” [11].

Monqolustanla ictimai, siyasi və digər mədəniyyət sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat istiqamətində və ədəbi əlaqələrdə də münasibətlər daima inkişaf edir. Monqolustan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutu ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair bağlanmış müqavilə, elmi əlaqələrin inkişafına dair aparılan müzakirələr və əməkdaşlıq haqqında imzalanmış sazişlər müasir ədəbiyyatşünaslığımız üçün edilən töhfələrdəndir. Ötən əsrdən başlayaraq monqol ədəbi nümunələrinin dilimizə tərcümə edilməsi, monqol ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələr

rin çap olunması hal-hazırda da öz aktuallığını qoruyub saxlayır və Azərbaycançılıq ənənələri əsasında yeni tədqiqatların aparılmasını şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü ağlın gözü. Bakı, "Elm", 2012.
2. Monqol nağılları. Bakı, Uşaqgənclənəşr, 1956.
3. Qurbanov B. Canqar.. Bakı, "Şur", 2017.
4. Altay dastanları və əfsanələri. Türk xalqları folkloru. IV kitab. Bakı, 2016.
5. Monqolların gizli tarixi. Bakı, MBM, 2011.
6. Qarmaa D. Şən povestlər. Bakı, "Gənclik", 1982.
7. Qoçaq Baydiy. Monqol yazıçılarının hekayələri. Bakı, "Gənclik", 1973.
8. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 9.
9. "Azərbaycan" jurnalı, 1970, № 6.
10. "Azərbaycan" jurnalı, 1972, №10.
11. Sultanlı V. Monqolustan. Tarixin içərisinə səyahət. "Ədəbiyyat qəzeti", 2015, 19 dekabr.

ISSUES OF THE RESEARCH AND TRANSLATION OF MONGOLIAN LITERATURE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article is devoted to studying literary relations between Azerbaijan and Mongolia, research and translation of Mongolian literature in Azerbaijan. Agreements concluded in the framework of mutual cooperation with Mongolia are important in the sphere of literary relations. The role of literature as the most important means of developing cultural relations with Mongolia is indisputable. The historical development of the Turkic and Mongolian nations and other common features of these peoples remain relevance of the Azerbaijani-Mongolian literary ties. The object of the study is to learn Mongolian literature, identify common problems and find similarities in terms of content. An analysis of examples of poems from Mongolian poetry translated into Azerbaijani was also included in the study. At the same time, the study contains information about the valuable written monuments of the Turkic peoples. Works of Mongolian literature and examples of oral folk literature translated into Azerbaijani have been involved in the research. Parallels between Azerbaijan and Mongolian folklore samples were examined and compared with certain similarities. The article reviews the stories of Mongolian writers. Heroic epics, translated into the Azerbaijani language, are analyzed. Translation of Mongolian works into our language remains relevant today. Translations from Mongolian literature are considered an important step in the development of the mongolist in Azerbaijan and are reflected in this article.

ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ПЕРЕВОД МОНГОЛЬСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению литературных отношений между Азербайджаном и Монголией, а также исследованию и переводу монгольской литературы в Азербайджане. Соглашения, заключенные в рамках взаимного сотрудничества с Монголией, важны в области литературных отношений. Роль литературы как важнейшего средства развития культурных связей с Монголией неоспорима. Историческое развитие тюркских и монгольских народов и другие общие черты этих народов сохраняют актуальность азербайджано-монгольских литературных связей. Объект цели исследования - изучить монгольскую литературу, выявить общие проблемы и найти сходства с точки зрения содержания. Анализ примеров стихов из монгольской поэзии, переведенных на азербайджанский язык, также был включен в исследование. В то же время в исследовании содержатся сведения о ценных письменных памятниках тюркских народов. В исследовании участвуют произведения монгольской литературы и образцы устной народной литературы, переведенные на азербайджанский язык. Были рассмотрены параллели между образцами азербайджанского и монгольского фольклора, исследованы сравнения некоторых сходств. В статье рассматриваются рассказы монгольских писателей, анализируются героические эпосы, переведенные на азербайджанский язык. Перевод монгольских произведений на наш язык остается актуальным и сегодня. Целью исследования является анализ взаимосвязи между литературами и изучение важности переводческой работы в этой области. Переводы из монгольской литературы считаются важным шагом в развитии монголистики в Азербайджане и отражены в этой статье.

VYETNAM-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: Vyetnam, mədəni, azadlıq, mübarizlik, lirika

Key words: Vietnam, cultural, freedom, fighting, lyrics

Ключевые слова: Вьетнам, культура, свобода, борьба, лирика

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının uğurlu mədəni siyasətinin göstəricisi olaraq ədəbi əlaqələrin inkişafına və bu sistemin öyrənilməsinə, eyni zamanda bədii tərcümə qoluna xüsusi diqqət müasir dövrün elmi-ədəbi nailiyyətlərindəndir. Yeni dövrdə respublikamızda bədii tərcümə mərkəzlərinin yaradılması, ədəbi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədin bariz nümunələridir. Ölkəmizin dünyaya mədəni integrasiyasında dünya xalqlarının ədəbiyyatlarının öyrənilməsi, qarşılıqlı olaraq bədii tərcümələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, Cənubi Şərqi Asiya ölkələri dünyanın çoxtərəfli inkişaf etmiş ölkələrindəndir. Ulu öndər Heydər Əliyevin Cənubi Şərqi Asiya ölkələri ilə mədəni əməkdaşlığa xüsusi diqqət ayırması ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevin fəaliyyətində də vacib məsələlərdən biri kimi öndədir. Azərbaycan və Cənubi Şərqi Asiya ölkələrinin müasir əlaqələri çərçivəsində Vyetnam Respublikası ilə çoxtərəfli əlaqələr inkişaf etdirilməkdədir. Vyetnam ədəbiyyatı tarixinin, Azərbaycanla əlaqələrinin öyrənilməsi, Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərin araşdırma obyektinə çevrilməsi ədəbiyyatşünaslığın zəruri problemlərindəndir.

Vyetnam Cənubi Şərqi Asiyanın Hind-Çin yarımadasında yerləşir. Ərazisi təxminən 331 min km, əhalisi 86 milyon nəfərdir. Ən böyük etnik qrup vyetlərdir (85%), bundan başqa çinlilər, taylar və başqa xalqlar da bu ölkədə yaşayırlar. 1955-ci ildə Şimali və Cənubi Vyetnam olaraq iki ayrı ölkəyə bölünən Vyetnam, 1976-cı ildə yenidən Vyetnam Sosialist Respublikası olaraq birləşdi. Ölkənin rəsmi dili Vyetnam dilidir. Vyet əlifbası latın əsasında (tukuoknqı) – onun transkripsiyası sistemini çin əsaslı hərflərdən yaddaşda saxlamaq daha asandır. Bu əlifbanı XVIII əsrin əvvəllərində Aleksandr de Rod adında iezuit-rahib yaradıb. Latın yazısının çinə qarşı inkişafı yalnız 1930-cu illərdə başlamışdır. Din etibarilə respublikanın əhalisinin 85%-i buddist, 8%-i katolik xristianlardır [1].

Cənub ölkəsi mənasında olan vyetnam sözü bu xalqın yaşadığı məşəqqətli yoldan üzəg çıxma bilmək əzmkarlıqları ilə məğrurluq, cəsurluq, azadlıq əzmi, mübarizlik, əzəmət simvoluna çevrilmişdir. Dünyanın xəritəsində böyük bir yer tutmayan Vyetnam kiçik bir xalq olsa belə, mübarizlik, azadlıq əşqi ilə dünyanın diqqətində olan bir ölkə, cəsur insanları olan xalqdır. Ruhən nikbin əhvalı olan, azadlığı, suverenliyi üçün mübarizə apararaq uzun mücadilələr bahasına azadlığını qorumağı bacarmış Vyetnam xalqı əzmkarlığı ilə iqtisadiyyatını inkişaf etdirmiş, onlara dost olan xalqların köməyi ilə böyük sənaye ocaqları yaratmışdır. Təbiidir ki, bir çox istiqamətlərdən inkişaf edən Vyetnam xalqının ədəbiyyatı da paralel olaraq inkişaf etmişdir. Vyetnam xalqı sübut etdi ki, düşmən nə qədər güclü və hiyləgər olsa da, yenilməz, məğrur xalqı məğlub edə bilməz. Bununla əlaqədar Vyetnam xalqının yazıçı və şairlərinin həyat və taleləri mücadilə ilə bağlı, bədii ədəbiyyatın mövzuları isə vətənin azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda şərəfli mübarizə motivlidir. Həm silah, həm qələmlə

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu.

Amerika imperalizminə, Sayqon oyuncaq hökumətinə qarşı döyüşən xalqın yaşam və həyat yolu ağır mübarizələrdən keçmişdir.

Müasir Vyetnam ədəbiyyatı dedikdə, təbii ki, bu ədəbiyyatın tarixlərə söykənən inkişaf mərhələləri mövcuddur. Çünki təməl olmadan sütunlar möhkəm dayana bilməz. Vyetnam ədəbiyyatına (vyetn., tı-nomi vanxok vu-yet nam) [2] – Vyetnamda yaşayan insanlar tərəfindən yazılan ədəbiyyat daxil edilməklə yanaşı, başqa ölkələrdə yaşayan vyetnam dilində danışan insanlar tərəfindən yazılan ədəbiyyat da daxil edilir.

Dünyanın yaranması və quruluşu haqqında vyetlərdə təsəvvür yaradan ilkin ədəbi janr mifoloji ədəbiyyat sayılır. Bu növ ədəbiyyat nağıllarla sıx bağlıdır ki, burada mifoloji süjetlər nağıl formasına salınırdı. İlkin mifoloji təsəvvürlər donqsonq tunc zərb alətləri üstündə olan rəsmlərdən yaranıb. Bu rəsmlərin köməyiylə donqsonq mədəniyyətindən olanların Günəş ilahəsinə səcdə etdikləri aşkarlanıb.

X əsrdə Vyetnama buddizm gəlir və çin dilində olan vyetnam ədəbiyyatı fəal inkişaf etməyə başlayır. ManZyak, Vyentyey, Kxonq Lo [2] kimi ilk məşhur yazıçı rahiblər yazıb-yaratmışlar.

Vyetnam dilində yazılan ilkin abidələrin çoxu müraciətnamə və ya şeir formasındadır. Yüksək rütbəli hərbiçilərə çağırış (Xittionqs), çinlilərin susdurulması ilə bağlı böyük çağırış (Nquen Çay), general Li TxionqKyet tərəfindən yazılmış “Nam kuok son xa” şeiri vyetlərin ilk müstəqillik deklarasiyası adlandırılır. XIII əsrdə çin heroqlifləri vasitəsilə Vyetnam dilində “tı-nom” yazı sisteminin yaranması Vyetnam ədəbiyyatının müxtəlif janrlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur: bir neçə növ dördsətirli şeirlər (rübailər) və səkkizsətirli şeirlər, ritmik nəsr “fu”, hekayə nəsrə yaranır, novella janrının formalaşması başa çatır. XIII-XIV əsrlərdə yaranan müəllif əsərlərinin çoxu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Tyu Van An, Xan Txüen-tinomda yazılan Xo Kui adlı şeir onun qələminə məxsusdur ki, bu şeir Xo sülaləsindən olan imperatora aiddir. Məhəbbət lirikasının ilkin nümunəsi Xüen-Kuanqın “Mənim ətrafımda yaz günündə” adlı şeiridir [2].

XV-XVIII əsrlər Vyetnam ədəbiyyatının inkişaf dövrlərindəndir. Le sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu dövrdə hərbi və inzibati işlərdə uğurları vəsf edən çox sayda əsərlər yaradılmışdı. İmperator LeTxan Tonq eyni zamanda tanınmış şair olub. Buna görə də Le Txan Tonq ədəbiyyatla məşğul olan hər kəsi həvəsləndirir, köməyini əsirgəməirdi. Konfusianlığın yayılmasını dəstəkləyən imperator əyalətlərdə ədəbiyyat ocaqları yaradırdı. O, 27 şairi birləşdirən “Şairlər dünyası” cəmiyyətini yaratmışdır ki, burada Dam Txan Xüi, Zionq Çıkquen və Nqo Xoan bu cəmiyyəti təmsil edirdilər. Cəmiyyətdə birləşən şairlərin qələmə aldıkları əsərlərin başlıca mövzuları təbiətin, dogma vətənin, ölkənin tanınmış şəxsiyyətlərinin vəsfi idi [3].

Tarixən inkişaf mərhələləri yaşamış Vyetnam ədəbiyyatının xüsusi inkişaf dövrü XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Xristianlığın Vyetnama gəlməsi ilə əlaqədar ədəbiyyatda yeniliklər yaranır. Çin dramının təsirilə Vyetnam teatrı yaranır. Dövrün şərtləri ilə əlaqədar Çində qadın rollarını kişilər ifa edirdilər. Vyetnamda isə qadın rollarını elə qadınlar özləri ifa edirdilər. Vyetnamda eyni zamanda poema janrı bu dövrdə yaranmışdır, əsas süjet xətti isə Bibliyadan götürülürdü. XIX əsrdə isə Vyetnam dilinə Avropa ədəbiyyatından tərcümələr olunur, fransız ədəbiyyatından tərcümələr xüsusi yer tutur. Bu yaxınlaşma XX əsr üçün də xarakterikdir. Bu dövrdə Nquen Xonq (1918-1982-ci illər), To Xoay, Le Liu, Nquen Man Tuan kimi yazıçılar, Suan Zyeu (1916-1985-ci illər), Te Lan Vien, Te Xan, Nquen Din Txi [2] kimi şair və dramaturqlar Vyetnam ədəbiyyatının inkişafında həyat və fəaliyyətləri ilə mühüm rol oynadılar. Yarım əsrdən çox Vyetnam xalqı iki iri qanlı müharibə yaşadığı üçün bu inkişafa və mövzulara təsirsiz qalmamışdır. Məhz bununla əlaqədar, ölkənin tarix boyu yaşadığı hadisələrlə bağlı Vyetnam ədəbi cərəyanları müşahidə olunmuş, yeni ədəbi ənənələr yaranmışdır.

Hər bir ölkənin ədəbi dilinin formalaşmasında mütəfəkkirlərin böyük rolu olur. Vyetnam ədəbi dilinin formalaşması şair Nquen Zunun adıyla bağlıdır. Onun Vyetnam klassik ədəbiyyatının şah əsərləri hesab olunan “Parçalanmış ruhun iniltisi”, “Kieu haqqında rəvayət” poemaları gözəl və istedadlı qadının faciəvi həyatına həsr olunmuşdur.

Vyetnam poeziyasında ilk şeirlər çin dilində yazılmışdır və çin prosodiya, yəni hecaların nisbətlərinin öyrənmə nəzəriyyəsi qaydalarına uyğundur. Buddizm ruhunda yazılan bu şeirlərdə maddi dünyanın tələblərindən uzaq ruh dünyasına yaxınlaşmaq, budda məbədlərində mənəvi hüsuru tapmaq kimi ruhani hisslər güclü idi. Çanlar dövründə şeir yaradıcılığı ilə hökmdarlar, imperatorlar məşğul olurdular ki, o dövrdə yazılan şeir məcmuələri günümüzə gəlib çatmışdır. Çan padşahlarından biri Çan Nyan Tonq dünyanın faniliyini, maddi aləmin keçəri olduğundan bəhs edən şeirlər qələmə almışdır. Çan Nyan Tonq buddist kitablar yazmış, qravuralara bənzəyən zərif ruhlu şeirlər qələmə almışdır ki, “Yaz səhəri” bu kimi şeirlərdəndir:

*Mən oyandım, pəncərəni açdım:
Şübhəsiz yaz gəlib.
Ağ kəpənlər cütlüyü
güllər üzərində qanad çalırlar [2].*

Xyuan Kuanq (1254-1331) Çuk Lak məktəbinin üçüncü patriarxi idi. Onun yaradıcılığı təbiət gözəlliklərini vəsf edən şeirlərlə zəngindir. Çan dövründən qalan iyirmi şeirin müəllifi Xyuan Kuanqdır. Bu dövrdən bir neçə əsər qalmışdır ki, vətənpərvərlik motivli bu şeirlər böyük sərkərdələrin şücaətlərini poetikləşdirdikləri şeirlərdir. “Zabitlərə müraciət” (“Xit Tuonq şi, 1285”) monqollar üzərində qələbə çalan sərkərdə Çan Kuanq Dao tərəfindən yazılmışdır [2].

XX əsrin son onilliklərində Vyetnam ədəbiyyatının janrları tədricən Avropa və Amerika ədəbiyyatının janrlarına yaxınlaşır. XX əsrdə Vyetnam ədəbiyyatında, xüsusilə əsrin birinci rübündə Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə novella, roman, dram kimi nəsr janrları formalaşdı. 1930-cu ildə isə “Yeni poeziya” hərəkatı yaranır. Bu dövrdə ədəbiyyatda romantik və realist cərəyanlar meydana çıxır ki, bunlar Nyat Lin, 1906-1963, Nquen, Kxay Xinq, 1896-1947, Nxat Lam, 1910-1942 və realistik Nqo Tat To, 1894-1954, Nquen Konq Xoan 1903-1077, Bu Çonq Funq, 1912-1939, Nam Kao, 1915-1951 [2] kimi cərəyanlardır.

Müasir Vyetnam yazıçılarının içərisində məşhur yazıçılardan biri Nquen Xyui Txiepdır. Onun “Xua Tatın üzərində küləklər”, “İstefaya çıxmış general” hekayələri tanınmış əsərlərdir. Müasir Vyetnam ədəbiyyatında elmi fantastika janrında Bu Kim Zunq qələmini sınamışdır. Təhsilcə biolog olan Bu Kim Zunq “Gözəllik qayıdır” əsərində canlıların klonlaşdırılması haqqında öncədən xəbər verir.

1960-cı illərdən etibarən Azərbaycan xalqının Vyetnam xalqı ilə qurulan ədəbi əlaqələri 70-ci illərdə dostluq səfərləri, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq görüşləri və əməkdaşlıqları çərçivəsində inkişaf etdi. 1972-ci ildə ölkəmizdə dörd Vyetnam yazıçısı qonaq olmuşdur. Nquen Konq Xoan, Kxionq Xiu Zunq, Nqyen Xay Çinq, Xiy May 1920-ci illərdə və sonralar ədəbiyyata gəlmiş qabaqcıl dünyagörüşlü yazıçılardır. Nquen Konq Xoan 1920-ci ildə yaradıcılığa başlayan Vyetnam ədiblərindəndir. O dövrdə qabaqcıl fikirli ziyalılar əsarətdən xilas olmaq yolları arayırdılar. Nquen Konq Xoanın ilk hekayələrinin mövzusu vətənpərvərlik, obrazların mübarizəsi isə inqilabi ideal uğruna idi. 50 illik yaradıcılığı dövründə 300-dən çox hekayə, bir neçə roman qələmə alan yazıçı Azərbaycanda dostluq səfərində olarkən belə söyləyib: “Bütün Vyetnam yazıçıları kimi, mənim də əsas mövzum müharibədir. Məni müharibə dövrünün insanının psixoloji vəziyyəti xüsusilə maraqlandırır. Təzə romanımda Sayqonun bir əsgərini təsvir edirəm. Həmin əsgəri amerikalılar qətl, ölüm silahına çevirərək onda bütün insani cəhətləri məhv etmişlər”. Qeyd edək ki, bu müsahibə 1972-ci ilin iyun ayında verilmişdir. 1972-ci ildə ölkəmizə qonaq gələn yazıçılardan biri Kxionq Xiu Zunq olmuşdur ki, o, Cənubi Vyetnamda anadan olan, inqilab zamanı orduya qoşulan, əvvəldən sona kimi döyüşən, müqavimət hərəkatı bitdikdən sonra Şimali Vyetnamda yerləşən, qələmini şeir yaradıcılığı ilə də sınayan ədibdir. Onun şeirlərində işğalçılara nifrət, doğma yerlərə həsrət, Cənubi Vyetnamda Xalq Silahlı Qüvvələrinin qələbələrinin iftixar hissi ifadəsini tapmışdır. Yazıçı qeyd edir ki, bir çox şeirlərini, xüsusilə, iftixar əhvalı şeirlərini Cənubi Vyetnamda döyüşən oğlundan aldığı məktubla-

rın təsirlə yazmışdır. Bu şeirlər “Atanın qələmi və oğulun silahı” başlığı altında toplanmışdır. Kxı-onq Xıy Zunq demişdir: “Səhhətim və yaşıım imkan vermir ki, mən də oğlumla birlikdə doğma yerlərin azadlığı uğrunda əli silahlı vuruşum. Lakin mən bu mübarizədə şeirlərimlə iştirak etməyə çalışıram” [1, s.7]. Qeyd olunan tarixdə ölkəmizdə səfərdə olan dörd yazıçının hər birinin vətənin azadlığı uğrunda mübarizəsi Vyetnam xalqının milli-mənəvi gücünün mükəmməlliyini göstərir. Nqen Xanq Çinqda müqavimət müharibəsinin bir sıra döyüşçüləri kimi, 1954-cü il Cenevrə Müqaviləsindən sonra Cənubi Vyetnama qayıtmayaraq bədii yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun nəsr əsərləri içərisində 1960-cı ildə Cənubi Vyetnamda baş verən xalq üsyanına həsr olunmuş “Diz çökməyəcəyik” adlı roman xüsusi yer tutur. XX əsr Vyetnam ədəbiyyatının digər nümayəndəsi Xıy May yaradıcılığına müqavimət müharibəsi illərində başlamışdır. O da digər yazıçı həmkarları kimi, döyüş meydanlarında vətənin müdafiəsinə qalxmışdır. “Son yüksəklik” romanı, “İrəlidi cəbhədir” adlı hekayə və oçerklər kitabı yazıçının Amerika müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizəsinə həsr olunmuşdur. 1972-ci ildə ölkəmizdə səfərdə olan yazıçılar milli müqavimət hərəkatının həyat və yaradıcılıqlarında oynadığı roldan bəhs edərkən, döyüş həyatından, xalqın əzm və iradəsindən maraqlı faktlar gətirmişlər. Xıy May Vyetnam əsgərinin cəngəlliklərdən, dağlardan keçib özü ilə 35 kq sursat çantası daşdığı zaman yanında eyni zamanda kitab olduğu faktını söyləməsi, bu xalqın mübarizə ruhunun mənəvi yüksəkliyindən qaynaqlandığını göstərir.

Müasir dövr Vyetnam ədəbiyyatının öyrənilməsi, inkişafı səngimiş Azərbaycan və Vyetnam ədəbi əlaqələrinin yenidən canlandırılması biri digərinə bağlı məsələlərdir ki, bu istiqamətdə işlər yüksələn bir temple irəliləməkdədir. Xalqımızın dünyaya integrasiyasında Cənubi Şərqi Asiya ölkələri ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Vyetnam xalqı ilə də elmi-ədəbi zərurətdən yaranan əlaqələri müasir dünyanın tələblərinə uyğun inkişaf etdirmək vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://medeniyyet.az/page/news/18108/Vyetnam.html>
2. Классическая проза Дальнего Востока. Б.Рифтин. – Библиотека всемирной литературы. – Москва, Художественная литература, 1975. – Т.18.
3. Николай Иванович Никулин. Великий вьетнамский поэт Нгуен Зу. – Художественная литература, 1965.
4. Azərbaycan və Vyetnam dostluq əlaqələri. 26 iyun 1972. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti.

ON THE VIETNAMESE-AZERBAIJANI LITERARY RELATIONS

SUMMARY

There are historical milestones in Vietnamese literature. In addition to literature written by people living in Vietnam the literature written by people who speak Vietnamese in other countries is also included.

The period during XV-XVIII centuries is the development period of Vietnam literature. The XVI-XVII centuries were a special development period when Christianity came to Vietnam with innovations in literature, and the Vietnamese theatre was created to influence the Chinese drama. During this period, many works were created to describe the success of the Le dynasty, its military and administrative work.

Since the 1960s the literary relations of the Azerbaijani people with the Vietnamese people have been developed within the framework of friendship visits, writers and poets' creative meetings and cooperation in the 70s. In 1972 there were four Vietnamese writers in our country.

The article focuses on the history of Vietnamese literature, the literary events of those times, its characteristic features and literary relations between Azerbaijan and Vietnam in the 60s and 70s of the last century.

К ВЬЕТНАМСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ЛИТЕРАТУРНЫМ СВЯЗЯМ

РЕЗЮМЕ

В истории существуют этапы развития вьетнамской литературы. Сюда входит литература, созданная вьетнамцами, говорящими на родном языке, а также литература, созданная людьми, которые живут за пределами Вьетнама.

XV-XVIII вв. являются переломным этапом развития вьетнамской литературы. XVI-XVIII вв. это исключительный этап развития, в котором в связи с приходом христианства во Вьетнам появляются новые произведения в литературе, а также под влиянием китайской драматургии зарождается вьетнамский театр. В то же время появилось много произведений об успехах династии Ле.

Начиная с 1960-х годов начались литературные связи азербайджанского народа с вьетнамцами. После 70-х годов начались дружественные поездки поэтов и писателей, их творческие встречи и сотрудничество развивались и расширялись. В 1972 году в республике гостили четыре вьетнамских писателя.

В статье речь идет об истории развития вьетнамской литературы, о литературных процессах времени, характерных особенностях и азербайджано-вьетнамских связях 60-70 гг. прошлого века.

UOT: 82.09

Gülzar Yunusova*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN-YAPON ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ BƏDİİ TƏRCÜMƏLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, yapon, tərcümə, ədəbi əlaqələr, hayku, poeziya, nəsr

Key words: Azerbaijan, Japan, Japanese, translation, literary relations, haiku, poetry, prose

Ключевые слова: Азербайджан, Япония, японский, перевод, литературные связи, хайку, поэзия, проза

1960-cı illərdə Yaponiya ilə keçmiş SSRİ arasındakı müharibə vəziyyətinin dayandırılması və ticarət münasibətlərinin başlaması ilə mədəni mübadilələrə də yol açılmışdır. Ədəbiyyat sahəsində isə bir neçə irimiqyaslı tədbirləri istisna etməklə, əsas addımlar bədii tərcümə sahəsində atılmış, yapon bədii nümunələri geniş şəkildə rus dilinə tərcümə olunmağa başlanmışdır. Elə həmin illərdən etibarən Azərbaycan oxucusu rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan yapon nəsr və poeziya nümunələri ilə tanış olmuşdur.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsiylə Yaponiya ilə siyasi-iqtisadi münasibətlərdə olduğu kimi, mədəni, o cümlədən, ədəbi əlaqələrin yenidən qurulması prosesi də başlanmış və çoxcəhətli inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Yaponiya ilə ədəbi-mədəni əlaqələrimizin formalaşması və hərtərəfli tərəqqisində bədii tərcümənin rolu əvəzedilməzdir. XX yüzillikdə olduğu kimi müstəqillik dövrü Azərbaycan-yapon ədəbi əlaqələrinin inkişafında da bədii tərcümənin rolunun araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Sözügedən zaman çərçivəsində reallaşan bədii tərcümələr Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının öyrənilməsi və inkişafına olduqca geniş imkanlar yaratmışdır. Çağdaş dünyamızda sürətli inkişafa liderlik edən Yaponiyanın milli adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqda rəqibi yoxdur. Uzaq Şərqi Asiya xalqlarının ədəbiyyatları arasında Azərbaycan dilinə ən çox tərcümə olunan məhz yapon ədəbi nümunələridir. Azərbaycanda, eləcə də, bütün dünyada yapon ədəbiyyatının böyük rəğbətlə qarşılanmasının səbəbi ədəbiyyatın yapon mədəniyyətindəki yeri, tarixi inkişaf, yapon dili və yazı sistemi, yapon ədəbiyyatının ictimai keçmişi və yapon dünyagörüşüdür. Digər bir səbəb isə Yaponiyanın 250 ilə yaxın müddətdə dünyadan təcrid olunma siyasətini həyata keçirməsi və nəhayət, Meyci reforması ilə 1868-ci ildə qapılarını dünyaya açması ilə uzun müddət gizliliyini qoruyan yapon ədəbiyyatına marağın artması idi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan yapon bədii nümunələrini müxtəlif aspektlərdə qruplaşdırmaq olar:

1. Yapon ədəbiyyatından edilmiş yeni tərcümələr. Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin müstəqillik illərində tərcüməsini və nəşrini həyata keçirdiyi ədəbiyyatlar siyahısında yapon ədəbiyyatına olduqca geniş yer verilmişdir. R.Akutaqava “Qaranlıqda söhbət” (“Xəzər” jurnalı, 1991), H.Murakami hekayələri (“Xəzər” jurnalı, 1991), Y.Mişima “Sonuncu samurayın ən bitkin əsəri”, “Vətənpərvərlik” (“Xəzər” jurnalı, 1991), R.Akutaqava “Nankinli peyğəmbər”, “Du Szuçun” (“Xəzər” jurnalı, 2004), Y.Kavabata “Təbiət” (“Xəzər” jurnalı, 2005), K.Maruyama “Ay üçün ağrı” (“Xəzər” jurnalı, 2005), S.Yamamoto “Qurumuş ağac”, “Tülkü krab” (“Xəzər” jurnalı, 2005), Y.Kavabata “Gölməçədə əks olunan ay” (“Xəzər” jurnalı, 2007), R.Akutaqava “Dostuma

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: gulnar1340@yahoo.com.tr

məktub”, “Hörümçək toru”, “Meşədə” (“Xəzər” jurnalı, 2008), R.Akutaqava hekayələri (“Xəzər” jurnalı, 2011), A.Kurosava “Qurbağa yağı satan” (“Xəzər” jurnalı, 2015), H.Murakami “Küləyin nəğməsinə dinlə” (“Xəzər” jurnalı, 2016), Y.Mişima “Günəş və polad” (“Xəzər” jurnalı, 2017) kimi əsərlər tərcümə olunaraq çap olunmuşdur.

2015-ci ildə XX əsrin I yarısında yapon ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Akutaqava Ryunosukenin bədii yaradıcılıq nümunələrinin toplandığı “Tanrıların istehzası” [1] kitabı işıq üzü görmüşdür. Cəmi 35 il yaşamış Akutaqava yaradıcılığa 1914-cü ildə başlamışdır. 1915-ci ildə qələmə aldığı “Raşyoumon darvazası” [1, s.15-22] novellası ilə gənc yazıçı ədəbi sferada tanınmağa başlamışdır. Tarixi-psixoloji məzmunu malik əsərdə müəllif yaşadığı dövrün sosial vəziyyətini, insanların acınacaqlı durumunu – şüurlu şəkildə haqsızlıqlara rəvac vermələrini məharətlə qələmə almışdır. Klassik yapon və çin ədəbiyyatını mənimsəməklə yanaşı, Nitsşe, Qoqol, Dostoyevski, Strinberq, Şekspir, Höte, Bodler, Flaubert kimi Avropa ədəbi və fəlsəfi fikrinin məşhur simalarından bəhrələnən Akutaqava Qərbin təqlidçisinə çevrilməmişdir. Yazıçı zəngin ənənələrə malik yapon ədəbiyyatının özünəməxsus milli keyfiyyətləri bazasında Qərb mədəniyyətindən də bəhrələnərək Yaponiyada yeni ədəbiyyatın inkişaf yolunu müəyyənləşdirmişdir. Rövsən Ramizoglundun tərcüməsində təqdim olunan “Tanrıların istehzası” kitabında Akutaqava Ryunosukenin yaradıcılığının bütün dövrlərini əhatə edən əsərləri toplanmışdır ki, bu da görkəmli yapon yazıçısının bədii irsini təhlil etməyə geniş imkanlar yaradır.

Müstəqillik illəri yapon ədəbiyyatının tərcüməsində “Qanun” nəşriyyatı da xeyli məhsuldar işlər görmüşdür. Çağdaş yapon ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Haruki Murakaminin 14 romanından üçü – “Norveç meşəsi” (2012), “Kafka sahildə” (2012), “Sərhəddən cənubda, günəşdən qərbdə” (2016) əsərləri rus dili vasitəsilə tərcümə olunaraq Azərbaycan oxucusuna təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda, nəşriyyatın təqdim etdiyi “Məhəbbət yangısı” kitabı da XX əsrin samuray yazıçısı Yukio Mişimanın üçüncü romanıdır.

2. Daha əvvəlki mərhələdə tərcümə olunmuş bədii nümunələrin yenidən nəşri. Hələ ötən əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının tərcüməsi və təbliğində böyük rol oynayan Elçinin tərcüməsində təqdim olunan “Bizim həyatımız – Bir şəh damlası” [2] kitabına orta əsrlərdən müasir dövrümüzdə qədər yaşayıb-yaratmış məşhur yapon şairlərinin rus dilindən tərcümə edilmiş hokkuları ilə yanaşı, müasir yapon şairlərindən seçmələr də daxil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Bizim həyatımız – Bir şəh damlası” kitabı 1979-cu ildə işıq üzü görmüş “Nərgizin bircə ləçəyi” [3] adlı kitabın latın qrafikasıyla yenidən nəşr olunmuş variantıdır. Müəllif yeni nəşrin “Bir daha hokku haqqında” adlı müqəddiməsində yazır: “Aradan bu qədər illər keçib və bu illər ərzində Azərbaycan oxucusunun hokku ilə tanışlığı davam edib – yeni tərcümələr, dərclər, nəşrlər, hətta müsabiqələr – ancaq hokkular və ümumiyyətlə, klassik yapon ədəbiyyatı elə zəngin bir yaradıcılıqdır ki, yalnız milli yox, bəşəri mahiyyətli bu yaradıcılıq ilə daha yaxından, daha dərinlən tanışlığımız, bilavasitə orijinaldan tərcümələrimiz, hələ irəlidedir. Mən “Nərgizin bircə ləçəyi...” kitabının ikinci nəşrini Kobayaşi İssanın hokkularından birinin bir misrası ilə – “Bizim həyatımız – bir şəh damlası” – adlandırdım və mənə elə gəlir ki, həm fəlsəfi, həm də estetik mənada bu bir misra, hokkunun daxili mündəricatına daha yaxındır” [2, s.13-14].

Bizim həyatımız – bir şəh damlası,

Cəmi bir damla şəh,

Amma yenə də...

(K.İssa “Kiçik oğlunun ölümünə”) [2, s.108]

Elçinin tərcümələri Azərbaycan-yapon ədəbi əlaqələrində böyük rola malikdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan nəzmində yeni bir janr – Azərbaycan haykuları yaranmışdır. Az sözlə böyük mənə ifadə etmək imkanlarına malik haykular (üçlük) Şahin Fazilin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

*“Dadlı şeir təamında
Duz miqdarı söz
Budur hayku!”*

deyərək haykuya tərif verən Şahin Fazilin 2007-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan haykuları” [4] adlı hayku toplusuna müəllifin 333 haykusu daxil edilmişdir ki, bu “yapon hayku janrında Azərbaycanlı yazılan ilk kitabdır” [4, s.373].

Yapon hayku və vakalarını yaradıcılığına daxil edən daha bir yazıçı-şairə Gülnail Murad olmuşdur. Yapon haykuları 5-7-5 bölgüsündə olduğu halda, Azərbaycan haykularında misralarda hecaların bölgüsü konkret olmayıb 3 misra 17 hecada fikrin tamamlanması əsas götürülmüşdür. Məsələn,

*Səni çox sevirəm,
Bəzən çoxluq
Azlığından utanır... (G.Murad) [5, s.87]*

*Boşadım sevinci...
Kədəri də boşasam
Dul qalaram. (Ş.Fazil) [4, s.30]*

Yapon ədəbiyyatına olan marağın daha bir səbəbi isə sözügedən ədəbiyyatın iki Nobel mükafatı laureatı yetişdirməsidir. 1968-ci ildə Yasunari Kavabata Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. İstər XX əsr, istərsə də XXI əsr tərcümələrinə nəzər yetirsək, Azərbaycan dilinə çevrilən yapon bədii nümunələri arasında Yasunari Kavabatanın əsərlərinin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Yasunari Kavabata öz yaradıcılığına “neosensualistlər” qrupunda başlamışdır. Yazıçının ilk əsərlərində Freydin psixanalizim təliminin təsiri hiss olunur, lakin həmin nəzəriyyə nəsin yaradıcılığına əsaslı surətdə daxil olmamışdır. Yazıçının əsərlərində həm avtobiografik izlərə rast gəlinir, həm də əsərlərin xırda detallar üzərində qurulması müşahidə edilir. Yasunarinin poetik dili yapon ənənələrini və incəliyini bütün ruhuyla hiss etməyə imkan verir. Bundan əlavə, Kavabata öz əsərlərindəki düşünləri açmaq üçün açarlar qoyur. Müəllif təsvir edilən hadisənin məqamlarını onun nəticələrindən vacib sayırdı. Yazar öz yazı üslubunu yapon poeziyasının hayku janrı ilə müqayisə edirdi.

1994-cü ildə yapon ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Oe Kenzaburo Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Əsərlərinin əsas mövzusu müasir miflərin formalaşması, müharibədən sonrakı dövrdə kənd və şəhər mədəniyyəti arasındakı münaqişəsi kimi məsələləri əhatə edir. Tokio universitetinin Fransız dili və ədəbiyyatı bölməsinin məzunu olan Oe Kenzaburo Jan Pol Sartr, Edvard Said, Norman Mailer, Pierre Qaskar, Mixail Bahtin, Uilyam Bleyk, Uilyan Batler Yets, Tomas Eliot, Dante Aligyeri, Vilhem Reyç, Mircea Eliade kimi yazarların yaradıcılığından bəhrələnmişdir. Qərb düşüncə sistemindən təsirlənən yazıçı əsərlərində tarix, müharibə və demokratiyanı anlamağa çalışaraq yapon ədəbiyyatında yeni bir üslub yaratmaq istədiyini bildirirdi. Bəzi romanlarında mifologiyaya, bəzi romanlarında isə realizmə yönələn Oe Kenzaburo həqiqət və mifologiyayı ortaq müstəvisində klassik ədəbiyyatın sərhədlərini aşaraq yeni ifadə tərzini yaratmışdır.

2016-cı ildə işıq üzü görmüş “Parlaq imzalar” nəşriyyatının “Səsindən tanıdılar payızı” [6] klassik yapon şeirləri toplusu da yapon poeziyasının Azərbaycan oxucusuna təqdimatı baxımından diqqəti cəlb edir. Kitabda Cəmsid Bəxtiyarın tərcümə etdiyi tanka və haykularla yanaşı, bu janrların ustadları Saygyou, Başou, Buson və İssa haqqında məqalələr də yer almaqdadır.

150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nın siyahısına yapon ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri də daxil edilmişdir: Akutaqava Ryunosuke “Seçilmiş əsərləri” (46-cı cild), Kenzaburo Oe “Seçilmiş əsərləri” (105-ci cild), Yasunari Kavabata “Əsərləri” (125-ci cild). Eyni zamanda, “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nın 147-ci cildi “Yapon ədəbiyyatı antologiyası”na [7] həsr edilmişdir. 2010-cu ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında hazırlanan 352 səhifəlik bu antologiyaya poeziya nü-

munələri olan hokkularla yanaşı, yapon nəsrinin ustadlarının – Yasunari Kavabata “Təbiət”, Akutaqava Ryunosuke “General”, Kenzaburo Oe “Nüvə əsrinin meşə guşənişini”, Syusaku Endo “Dəniz və zəhər”, Kenzi Maruyama “Ay üçün ağı” əsərləri də daxil edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının Yaponiyada tərcüməsi, nəşri və öyrənilməsi sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. Kamal Abdullanın məşhur “Sehrbazlar dərəsi” romanı 2013-cü ildə Osaka Dövlət Universitetinin professoru Takayuki Murakami tərəfindən yapon dilinə tərcümə olunaraq 「魔術師の谷」 (Macutsu no tani) adı ilə Tokioda “Miçitani” nəşriyyatında çap olunaraq yapon oxucularına təqdim olunmuşdur. Eyni zamanda, müəllifin “Yarımçıq əlyazma” romanı 2017-ci ildə 「欠落の写本」 (Ketsuraku no syahon) adı ilə Yaponiyada nəşr olunmuşdur. 2016-cı ildə şair Məmməd İsmayılın şeirləri yapon dilinə tərcümə olunmuşdur. “Duet of colors” – “Rənglərin dueti” adı ilə çap edilən kitabda tanınmış şairimiz Məmməd İsmayılın əsərləri ilə birlikdə yapon şairi Mieko Yoşinonun şeirləri yer almışdır. Kitab Yaponiya Universal Şairlər Dərnəyinin təşəbbüsü ilə Mariko Sumikuranın tərcüməsində nəşr edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, bədii tərcümənin əsas prinsiplərindən biri orijinaldan tərcümə məsələsidir. Lakin orijinalın dilini bilməklə yanaşı, yaradıcılığın özəllikləri, obrazlı təfəkkür, ifadə vasitələri arasındakı fərqi duymaq da əsas şərtlərdəndir. Çünki tərcüməçi orijinalın sadəcə olaraq dilini dəyişmir, o, müəllifin yaradıcılığına ortaq olaraq orijinalı başqa dildə yenidən təqdim edir. Bunun üçün isə tərcüməçi orijinalın dili ilə yanaşı tərcümə edilən dili də mükəmməl bilməli, bədii əsərin mənsub olduğu xalqın təfəkkür tərzinə dərinlən bələd olmalıdır. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda Azərbaycanda yapon ədəbiyyatının tərcüməsi məsələlərində ən ümdə problem orijinaldan tərcümələrin olmamasıdır.

Əlbəttə ki, digər tərcümə növlərindən fərqli olaraq bədii tərcümə zamanı təcrübə də öz sözünü deyir. İkinci dil vasitəsilə olsa belə, yüksək təcrübəli tərcüməçi və yazarların dilimizə çevirdiyi əsərlər keyfiyyət baxımından seçilir. Yekun olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, sözügedən dövrdə Azərbaycanda yapon ədəbi nümunələrinin tərcümə konsepsiyası bir qədər zəifdir. Lakin məsələyə Cavanşir Yusiflinin qeyd etdiyi kimi, “bədii tərcümə məsələlərini həm də ədəbi əlaqələr kontekstində araşdırmağın böyük əhəmiyyəti var” [8, s.320] aspektində yanaşdıqda, müstəqillik dövrü Azərbaycan-yapon ədəbi əlaqələrində əsas rol bədii tərcümənin üzərinə düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Akutaqava Rünoske. “Tanrıların istehzası”. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi. Bakı, 2015. (tərcümə edən: Rövşən Ramizovlu)
2. Elçin. “Bizim həyatımız – bir şəhər damlası”. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi. Bakı, 2016.
3. Elçin. “Nərgizin bircə çiçəyi”. Bakı, “Gənclik”, 1979.
4. Şahin F. “Azərbaycan haykuları”. Bakı, “Təknur”, 2007.
5. Güləmail M. “Ruhumun qanadları”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
6. “Səsindən tanıdılar payızı”, Parlaq imzalar. Bakı, 2015. (tərcümə edən: Cəmişid Bəxtiyar)
7. “Yapon ədəbiyyatı antologiyası”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010.
8. Yusifli C. “Bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr–2015”, “Ədəbi proses–2015”. Bakı, “Hədəf nəşrləri”, 2016.

ARTISTIC TRANSLATIONS OF AZERBAIJANI-JAPANESE LITERARY RELATIONS IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

SUMMARY

It is especially important to study the role of literary translation in the development of Azerbaijani-Japanese literary relations in the independence period. Among the literature of the Far East Asia peoples exactly Japanese literary examples are the most translated into the Azerbaijani language. The literary translations realized during the mentioned period have created a wide range of opportunities for study and development of Japanese literature in Azerbaijan.

During this period, the publication of previously published translations was carried out in addition to new editions. At the same time, certain works have been done in the field of translating, publishing and studying of Azerbaijani literature in Japan during the period of independence. The concept of translation of Japanese literary samples in Azerbaijan is weak, and the main problem is that there are no translations from the original. As a result, we can say that, as in the XX century, during the years of independence, the main role in the Azerbaijani-Japanese literary relations is related to the literary translation.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ПЕРЕВОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНО-ЯПОНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЯХ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

Изучение роли художественного перевода в развитии азербайджано-японских литературных отношений особенно важно в период Независимости. Среди литературы народов Дальнего Востока и Азии наиболее переведенные на азербайджанский язык именно японские литературные образцы. Литературные переводы, реализованные в течение указанного периода, создали довольно широкий круг возможностей для изучения и развития японской литературы в Азербайджане. В течение этого периода публикация ранее опубликованных переводов была проведена в дополнение к новым изданиям. В то же время были выполнены определенные работы в области перевода, публикации и изучения азербайджанской литературы в Японии в период Независимости. Концепция перевода японских литературных образцов в Азербайджане несколько слаба, и главная проблема заключается в том, что нет переводов с оригинала. Как результат, можно сказать, что, как и в двадцатом веке, за годы Независимости основная роль в азербайджано-японских литературных отношениях связана с художественным переводом.

MƏQALƏLƏRİN REDAKSIYAYA TƏQDİM OLUNMA QAYDALARI

“Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalına aparılmış yeni tədqiqatları əks etdirən məqalələr qəbul olunur. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir.

Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda 2 nüsxədə (həmçinin elektron forması diskdə), tədqiqat sahəsi üzrə iki mütəxəssis rəyi, müəllif(lər)in özü və ya tədqiqatın aparıldığı müəssisə tərəfindən göndəriş məktubu ilə redaksiyaya təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərilməlidir.

Müəlliflər redaksiyaya təqdim edilən əlyazma ilə bağlı müvafiq müəllif anketi doldurmalıdırlar. Göndəriş məktubu və müəllif anketinin nümunəsini redaksiyadan və ya jurnalın elektron ünvanından götürə bilərsiniz.

Əlyazmaların elektron qaydada təqdim edilməsi də mümkündür və bu zaman onlar jurnalın elektron poçtuna göndərilir. (comp.lit@lit.science.az)

Texniki ekspertiza zamanı plagiat faktı və məqalənin çap olunduğu (məqalənin tezisi çap oluna bilər) aşkarlanarsa, çapdan imtina edilir.

Əlyazmanın rəyləşdirilməsi və dərci

Redaksiyaya təqdim edilən məqalə redaksiya heyətinin müəyyən etdiyi iki rəyçiyə göndərilir. Hər iki rəy müsbət olduqda məqalə qəbul edilir. Rəylərdən biri mənfi, biri müsbət olduqda məqalə üçüncü rəyçiyə göndərilir. Rəyçilər tərəfindən rəyləşdirildikdən sonra onların dərc edilib-edilməsinə qərar verilir. Əlyazmalar rəyləşdirmə prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Redaksiya heyəti məqalədə lazımi düzəlişlər etmək və məqalənin əsas məzmununa xələl gətirməyən ixtisarlar aparmaq hüququna malikdir. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə redaksiya heyətinin göstərdiyi təlimatlardan sonra müəllif tərəfindən düzəliş edilərək sonra yenidən baxılması üçün redaksiya heyətinə təqdim oluna bilər. Jurnalın tədqiqat sahəsinə aid olmayan məqalələr redaksiya tərəfindən qəbul olunmur.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda çap edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eynilə digər nəşrlərdə dərcinə yalnız Redaksiyanın yazılı icazəsi ilə, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərtlə yol verilir.

Məqalənin strukturu və həcmi

Əlyazmanın mətni dəqiq strukturlaşdırılmalı, bir sətir buraxılmaq və yeni sətirdən başlamaqla, ardıcıl olaraq, aşağıdakı strukturda tərtib edilməli, həcmi əlavələr, şəkil və cədvəllərlə birlikdə 10 səhifəyə qədər olmalıdır.

Məqalənin adı: Başlıq qısa və aydın olmalı, məqalənin ümumi məğzini əhatə etməli, məlumatverici xarakter daşımalı və çox uzun olmamalıdır.

Müəllifin adı və soyadı: Müəllif(lər)in adı, soyadı, elmi dərəcə və elmi adları ilə birlikdə bağlı olduğu təşkilat və e-poçt ünvanı, əlaqə nömrələri göstərilməlidir.

Xülasə (Abstract): Xülasə üç dildə – həm təqdim olunan məqalənin orijinal dilində, həm də eyni məzmununda ingilis və rus dillərində tərtib olunmalı, həcmi 200-250 sözdən ibarət olmalı və məqalənin mahiyyətini ifadə etməlidir. Burada tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, nəticələri, araşdırma prosesindəki məhdudiyyətlər, tədqiqatın nəzəri-praktiki əhəmiyyəti, orijinallığı, elmi yeniliyi öz əksini tapmalı və mətn elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə edilməlidir.

Açar sözlər: Hər məqalədə ən azı beş (Azərbaycan, İngilis və rus dillərində) açar sözlər verilməli, mətn 3 hissədən ibarət olmalıdır: *Giriş, Əsas hissə, Nəticə*.

Ədəbiyyat siyahısı: Mətnə mövzu ilə bağlı zəruri istinadlar olmalıdır. İstifadə edilən bütün mənbələr «Ədəbiyyat siyahısı» hissəsində istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və mötərizədə verilməlidir (məsələn: mənbəyə bütövlükdə istinad edildikdə [1] və ya [3, 5, 8], sitat gətirildikdə [4, s. 17-18]).

Mənbələr müəllif(lər)in soyadı, ad(lar)ının ilk hərfləri, mənbənin adı, nəşr yeri (məqalədirsə – jurnalın adı, məruzədirsə – konfransın adı, kitabdırsa - nəşriyyatın və şəhərin adı), cildi (çoxcildi əsərlər üçün sayı) və səhifə sayı göstərilən strukturda verilməlidir. İnternet səhifələri internet səhifələrinə istinadlar mütləq gün, ay, il olmaqla, istifadə olunduğu tarix göstərilmək şərtlə tam ünvan şəklində olmalıdır. Mətnə istifadə edilməyən mənbələr «Ədəbiyyat siyahısı» hissəsində göstərilməməlidir.

Məqalələrin tərtib edilmə qaydaları

Əlyazmanın mətni Microsoft Office Word proqramında A4 formatda, Times New Roman – 14 şriftində (qara rəngdə), 1.5 intervalda yığılmalı, vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 1,5 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. boş sahə buraxılmalıdır.

Əlyazmanın başlığı böyük hərflərlə, yarımbaşlıqları isə yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə və nömrələndirilərək yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq yuxarı sağ küncdə nömrələnməlidir.

Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sağ küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ərəb rəqəmlərilə ardıcıl nömrələndirilən, müvafiq olaraq “cədvəl” və “şəkil” sözündən sonra yazılmalıdır. Cədvəl və şəkillərin başlıqları ilk hərfləri böyük olmaqla qalın şriftlə yazılmalıdır. Şəkillər elektron formatda «jpg», «tif» fayl tipində, CMYK-rəng rejimində, 300 dpi-dən az olmayan ölçüdə, qrafik illüstrasiyalar Word, Excell, Adobe Illustrator, Photoshop, CorelDRAW və PowerPoint proqramlarından birində təqdim edilməlidir.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (SI) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnməli, «Cədvəl» və ya «Şəkil» sözü də yazılmamalıdır.

Məqalənin mətnində sözlər, ümumi qəbul edilmiş bir neçə ixtisarlara və çoxişlənən akronimlər (və s., məs., ABŞ, BMT) istisna olmaqla, tam açıq verilməlidir.

Nəşrin müəlliflərə təqdim edilməsi

Jurnalda məqalələr ödənişsiz əsaslarla nəşr edilir. Məqalə müəllifi(ləri)nə 1 nüsxə jurnal redaksiya tərəfindən pulsuz təqdim olunur. Həmçinin məqalələrinin jurnalda yerləşdirildiyi qaydada tam mətninin elektron formasını jurnalın internet səhifəsindən əldə edə bilərlər.

Yuxarıda göstərilən qaydalarla tərtib olunmamış məqalələr çap edilmir.

Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1

BƏLƏDÇİ

İsa Həbibbəyli

Azərbaycan-Hindistan ədəbi-mədəni əlaqələri 3

Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri**Gülər Abdullabəyova**

Polyak ədəbiyyatı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövrü mətbuatında 7

Lyudmila Səmədova

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında istifadə olunmuş Quran motivləri İ.V.Hötenin interpretasiyasında 11

Günay Nadirova

Britaniya postkolonial mədəniyyəti və ədəbiyyatı 16

Sevinc Yusifova

Robert Greyvz və onun tarixi nəsr 21

Ülviyyə Qasımova

Avropa və Azərbaycan nəzəriyyəsində marş janrı 24

Leyla Ramazanova

XX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Avropa hekayələrinin öyrənilməsi məsələləri 28

İlahə Quliyeva

Müstəqillik dövründə Azərbaycan-Britaniya ədəbi əlaqələri haqqında görkəmli şəxsiyyətlərin fikir və mülahizələri 34

Sevinc Rzayeva

Tomas Mannın “Doktor Faustus” romanında Faust mövzusunun davamı kimi dahilik konsepsiyası 38

Azərbaycan-türk dünyası ədəbi əlaqələri**Almaz Ülvi (Binnətova)**

“Baburnamə”nin Bakı əlyazması nüsxəsinin təsviri və əsərdə Əlişir Nəvai izləri 45

Nizami Tağısoy

Muxtar Auevovun nəsr yaradıcılığı fraqmentar baxış kontekstində 50

İsmixan Osmanlı

Türkmən şairi Nurmühəmməd Əndəlibin “Risaleyi-Nəsimi” poemasında “Atılmış körpə” mifoloji motivi 55

Azər Turan (Əbilov)

Türk dünyasının “Faust”la ilk tanışlığı, yaxud Höte Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində .. 64

Mehman Həsənlı

Repressiyanın genezisi və başvermə səbəblərinə dair 69

Töhfə Talıbova

Müstəqillik dövrü Azərbaycanda Məhtimqulu Fəraqinin ədəbi irsinin təbliği 72

Nigar İsmayilzadə

Türk təkkə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əziz Mahmud Xudayinin ilahi eşq görüşləri 80

Aydan Xəndan	
“Fəcr-i ati” ədəbi qrupu və Əhməd Haşim poeziyası	85
Fəridə Hicran	
Gülşehri XIV əsr anadilli türk poeziyasının nümayəndəsi kimi	93
Təranə Həşimova	
Özbək şairi Tahir Qəhhar yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri: bədii tərcümədə millilik	100
Eşqanə Babayeva	
Hüseyn Rəhmi Gürpınarın “Büllur qəlb” romanında qadın azadlığı və gender bərabərliyi ...	106
Turan Teymurov	
“Abay” romanında sənətkarlıq məsələləri	111
Nurlanə Mustafayeva	
Anar yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində	116
Nailə Əskər	
“Goroğlu” dastanının toplanma və nəşr tarixi	121
Əflatun Baxşəliyev	
Səməd Vurğunun ədəbi-nəzəri görüşlərində türk xalqlarının ədəbiyyatı	126
Ofelya İsmayılova	
Zəlimxan Yaqub yaradıcılığında ümumbəşəri duyğular	133
Maya Həsənli	
Qazax və qırğız xalqlarının repressiyasına ümumi baxış	140
Sima Şəfizadə	
Milli xarakter Şərq-Qərb kontekstində (<i>Azərbaycan və Türkiyə hekayələri əsasında</i>)	145
Sənubər Səmədova	
Hüseyn Cavid irsinin Türküstanda öyrənilməsi tarixindən	150
İlhamə Sultanova	
Mirzə Ələkbər Sabirin özbək satirik ədəbiyyatına təsiri Azərbaycan özbəkşünaslığında	153
Şəbnəm Məmmədova	
Azərbaycan və Qaraqalpaq folkloru hər iki xalqın yazılı ədəbiyyatının qaynağı kimi	159
Samirə Əliyeva	
Fəxrəddin Yaqub Məhəmməd ibn Fəxrinin “Xosrov və Şirin” tərcüməsi	163
Təranə Rüstəмова	
Qasım bəy Zakirin təmsilləri Şərq və Qərb təmsilçiliyi kontekstində	168

Azərbaycan-Slavyan ədəbi əlaqələri

Mahrux Tağıyeva	
Nikolay Vasilyeviç Qoqol və Fyodor Mixayloviç Dostoyevskinin publisistikası İzabella Ağayevanın araşdırmalarında	172
Səlimə Qasıмова	
Rus-alman ədəbi əlaqələri (<i>Anton Pavloviç Çexov və Herman Zuderman</i>)	177
İradə Yusifova	
Mixail Aleksandroviç Şoloxov və İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının müqayisəli-tipoloji təhlili (<i>“Sakit Don” və “Dəli Kür” romanları əsasında</i>)	182
Pərvanə Mustafayeva	
Sergey Borodin bədii nəsrində tarixi gerçəkliyin təsviri problemləri	187

*Asiya xalqları ədəbiyyatı***Bədirxan Əhmədli**

Rabindranat Taqor poeziyasında milli azadlıq ideyalarının inikası 193

Aida Feyzullayeva

K.Balmontun həyat və yaradıcılığında Hindistan 199

Bəsirə Əzizəliyeva

Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi 205

Nərgiz İsmayılova

Cek London və Knut Hamsunun sənətkarlığı: “Aclıq”, “Həyat eşqi”, “Martin İden” 211

Elnarə Zeynalova

Xaqaninin İmam Cəlaləddinin mədhinə yazdığı qəsidə 217

Lamiyə Nəsirova

Monqol ədəbiyyatının Azərbaycanda tədqiqi və tərcüməsi məsələləri 223

Sevda Məmmədova

Vyetnam ədəbiyyatının tarixi inkişafı: Vyetnam-Azərbaycan ədəbi əlaqələri 227

Gülnar Yunusova

Müstəqillik dövrü Azərbaycan-Yapon ədəbi əlaqələrində bədii tərcümələr 232

CONTENTS

Isa Habibbayli	
Azerbaijani-Indian literary-cultural relations	3

Azerbaijani-European literary relations

Gular Abdullabekova	
Polish literature on the pages of periodical-press of Azerbaijan Democratic Republic	7
Lyudmila Samedova	
Nizami Ganjavi's Guran motives in J.W.Goethe's interpretation	11
Gunay Nadirova	
The postcolonial culture and literature of Great Britain	16
Sevinj Yusifova	
Robert Graves and his historical prose	21
Ulviyya Gasimova	
The genre of march in European and Azerbaijani theory	24
Leyla Ramazanova	
Studying European stories in Azerbaijani literature in the first half of the XX century	28
Ilaha Guliyeva	
The ideas and conclusions of the outstanding personalities about the literary relations between Azerbaijan and Great Britain	34
during the years of independence	
Sevinj Rzayeva	
The concept of genius in the novel "Doctor Faust" by Thomas Mann as a continuation of the Faust's theme	38

Azerbaijani-Turkic world literary relations

Almaz Ulvi (Binnatova)	
Description of the copy of Baku manuscript of "Baburnama" and Alisher Navoiy's traces in the work	45
Nizami Taghisoy	
Mukhtar Auezov's works in the context of fragmentary viewing	50
Ismikhan Osmanli	
The mythological motif of "Abandoned baby" in the poem "Risaleyi-Nasimi" of turkmen poet, Nurmuhammad Andalib	55
Azer Turan (Abilov)	
The first acquaintance of the Turkic world with "Faust" or Goethe in the translation of Ali bey Huseynzade	64
Mehman Hasanli	
On the genesis of repression and the causes of occurrence	69
Tohfa Talibova	
Promoting Magtymguly Pyragy's literary heritage in independence period of Azerbaijan ...	72
Nigar Ismayilzade	
The views of Aziz Mahmud Khudai, prominent representative of Turkish tekke on divine love	80
Aydan Khendan	
"Fejr-i ati" literary group and the poetry of Ahmad Hashim	85

Farida Hijran (Veliyeva)	
Gulshehri as a representative of Turkish poetry in the native language of XIV century	93
Tarana Hashimova	
Artistic features of Uzbek poet Tahir Gahhar's creativity: nationality in artistic translation ..	100
Eshgane Babayeva	
Women's freedom and gender equality in the novel "Billur kalp" (crystal heart) by Husein Rahmi Gurpinar	106
Turan Teymurov	
The artistry issues in the novel "Abai" by Mukhtar Auezov	111
Nurlana Mustafayeva	
Anar's creative work in Turkish literary environment context	116
Naile Asker	
History of collection and publication of the epic "Koroghlu"	121
Aflatun Bakhshaliyev	
Turkic people literature in the literary-theoretical thoughts of Samad Vurgun	126
Ofelya Ismayilova	
The human values in the writings of Zalimkhan Yagub	133
Maya Hasanli	
General view to repression of Kazakh and Kyrgyz people	140
Sima Shafizade	
National character in the context of the East-West (<i>on the basis of Azerbaijani and Turkish stories</i>)	145
Sanubar Samadova	
From history of study of Huseyn Javid's legacy in Turkestan	150
Ilhama Sultanova	
The influence of Mirza Alakbar Sabir on the Uzbek satirical literature in Azerbaijani Uzbek studies	153
Shabnam Mammadova	
Azerbaijan and Garagalpag folklore as the source of written literature of both nations	159
Samira Aliyeva	
The translation of "Khosrov and Shirin" by Fakhraddin Yagub Mahammad ibn Fakhri	163
Tarana Rustamova	
The fable by Gasym-bey Zakir in the context of the Eastern and Western fable creation	168
 Azerbaijani-Slavic literary relations	
Mahrukh Taghiyeva	
The exploration of publicity of N.V.Qoqol and F.M.Dostoyevsky in Azerbaijan	172
Salima Gasimova	
Russian-German literary relations (<i>A.P.Chekhov and H.Sudermann</i>)	177
Irada Yusifova	
Comparative-typological analysis of the creativity by M.A.Sholokhov and Ismayil Shikhly (<i>On the basis of materials of "The Silent Don" epopee and "The Crazy Kur" novel</i>)	182
Parvana Mustafayeva	
Problems of description of historical reality in artistic prose of Sergey Borodin	187

Literature of Asian peoples**Badirkhan Ahmedli**

The reflection of the idea of national freedom in the poetry of Rabindranath Tagore 193

Aida Feyzullayeva

India in the life and creativity of K.Balmont 199

Basira Azizaliyeva

Research of Muhammad Iqbal's works in Azerbaijan 205

Nargiz İsmayilova

The mastership of Jack London and Knut Hamsun: "Hunger", "Love of life", "Martin Eden" 211

Elnara Zeynalova

Khagani's qasida dedicated to Imam Jalaladdin 217

Lamiya Nasirova

Issues of the research and translation of Mongolian literature in Azerbaijan 223

Sevda Mammadova

Historical development of Vietnamese literature: Vietnamese-Azerbaijani literary relations 227

Gulnar Yunusova

Artistic translations of Azerbaijani-Japanese literary relations in the period of independence 232

ОГЛАВЛЕНИЕ

Иса Габиббейли

Азербайджано-Индийские литературно-культурные связи	3
---	---

*Азербайджанско-европейские литературные связи***Гюляр Абдуллабекова**

Польская литература в периодической печати Азербайджанской Демократической Республики	7
---	---

Людмила Самедова

Коранический мотив у Низами в интерпретации И.В.Гете	11
--	----

Гюнай Надирова

Постколониальная культура и литература Великобритании	16
---	----

Севиндж Юсифова

Роберт Грейвз и его историческая проза	21
--	----

Ульвия Касумова

Жанр марша в европейской и азербайджанской теории	24
---	----

Лейла Рамазанова

Из истории изучения европейских рассказов в азербайджанском литературоведении в I половине XX века	28
--	----

Илаха Гулиева

Суждения выдающихся личностей о литературных связях Азербайджана и Британии в годы независимости	34
--	----

Севиндж Рзаева

Концепция гениальности в романе Томаса Манна «Доктор Фаустус» как продолжение фаустовской темы	38
--	----

*Литературные связи азербайджанско-тюркского мира***Алмаз Ульви (Биннатова)**

Описание экземпляра бакинской рукописи «Бабурнаме» и следы в нём Алишера Навои	45
--	----

Низами Тагисой

Проза Мухтара Ауэзова в контексте фрагментарного взгляда	50
--	----

Исмихан Османлы

Мифологический мотив “Подкидыша ребенка” в поэме “Рисалеи-Несими” (“Сказание о Несими”) туркменского поэта Нурмухаммеда Андалиба	55
--	----

Азер Туран (Абилов)

Первое знакомство тюркского мира с «Фаустом», или Гёте в переводе Али бека Гусейнзаде	64
---	----

Мехман Гасанли

О генезисе репрессий и их причинах	69
--	----

Тохфа Талыбова

Популяризация в Азербайджане литературного наследия Махдимгулу Фараги в период Независимости	72
--	----

Нигяр Исмаилзаде

Взгляды основоположника верования джалватия Азиза Махмуда Худай, связанные с божественной любовью	80
---	----

Айдан Хендан	
Группа «Феджр-и ати» и поэзия Ахмада Хашима	85
Фарида Хиджран (Велиева)	
Гюльшахри как представитель азербайджанской тюркской поэзии XIV века	93
Тарана Хашимова	
Художественные особенности творчества узбекского поэта Тахира Гаххара: национальность в художественном переводе	100
Эшгана Бабаева	
Свобода женщин и гендерное равенство в романе «Биллур калп» («Хрустальное сердце») Хусейна Рахми Гюрпинара	106
Туран Теймуров	
О вопросах творчества в романе «Абай» Мухтара Ауэзова	111
Нурлана Мустафаева	
Творчество Анара в контексте литературной среды Турции	116
Наиля Аскер	
История сбора и публикаций эпоса «Кероглу»	121
Афлатун Бахшалиев	
Литература тюркских народов в литературно-теоретических взглядах Самеда Вургуна	126
Офеля Исмаилова	
Общечеловеческие ценности в творчестве Зелимхана Ягуба	133
Мая Гасанли	
Общий обзор репрессий казахского и киргизского народов	140
Сима Шафизаде	
Национальный характер в контексте Восток-Запад <i>(на основе азербайджанских и турецких рассказов)</i>	145
Санубар Самедова	
Из истории изучения наследия Гусейн Джавида в Туркестане	150
Ильхама Султанова	
Влияние Мирза Алекпер Сабира на узбекскую сатирическую литературу в азербайджанском узбековедении	153
Шабнам Мамедова	
Азербайджанский и каракалпакский фольклор как источник письменной литературы у обоих народов	159
Самира Алиева	
Перевод «Хосров и Ширин» Фахраддина Ягуба Мухаммада ибн Фахри	163
Тарана Рустамова	
Басни Гасым-бека Закира в контексте Восточного и Западного баснописания	168

Азербайджанско-славянские литературные связи

Махрух Тагиева	
Исследование публицистики Н.В.Гоголя и Ф.М.Достоевского в Азербайджане	172
Салима Гасимова	
Русско-немецкие литературные связи <i>(А.П.Чехов и Г.Зудерман)</i>	177
Ирада Юсифова	
Сравнительно-типологический анализ произведений М.А.Шолохова и Исмаила Шихлы <i>(на основе эпопеи «Тихий Дон» и романа «Буйная Кура»)</i>	182

Парвана Мустафаева

Проблемы описания исторической действительности в художественной прозе Сергея Бородина	187
---	-----

Литература народов Азии**Бадирхан Ахмедли**

Отражение национальных освободительных идей в поэзии Рабиндраната Тагора	193
--	-----

Аида Фейзуллаева

Индия в жизни и творчестве К.Бальмонта	199
--	-----

Басира Азизалиева

Исследование и перевод творчества Мухаммеда Игбала в Азербайджане	205
---	-----

Наргиз Исмаилова

Мастерство Джека Лондона и Кнута Гамсуна: “Любовь к жизни”, “Мартин Иден”, “Голод”	211
---	-----

Эльнара Зейналова

Касыда Хагани, посвященная Иمامу Джалаледдину	217
---	-----

Ламия Насирова

Вопросы исследования и перевода монгольской литературы в Азербайджане	223
---	-----

Севда Мамедова

Историческое развитие вьетнамской литературы: вьетнамско-азербайджанские литературные связи	227
--	-----

Гюльнар Юнусова

Литературные переводы в азербайджано-японских литературных отношениях в период Независимости	232
---	-----

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Nəşriyyat redaktoru: fil.ü.f.d. **Töhfə Talibova**
Publishing editor: PhD in philology **Tohfə Talibova**
Редактор издательства: др.филол. по филологии **Тоҳфа Талыбова**

Texniki redaktor: **Rəşid Kərimli**
Make up editor: **Rashid Karimli**
Технический редактор: **Рашид Керимли**

www.clsjournal.literature.az
comp.lit@lit.science.az
Çapa imzalanıb: 15.05.2019. Formatı: 70x100 1/16
Approved to the print: 15.05.2019. Format: 70x100 1/16
Подписано к печати: 15.05.2019. Формат: 70x100 1/16
Tirajı 300 nüsxə. Həcmi: 15 ç.v.
Edition 300 copy. Size: 15 p.p.
Тираж 300 экземпляров. Том: 15 п.л.

Jurnal “ELM VƏ TƏHSİL NƏŞRİYYAT VƏ POLİQRAFİYA” MMC
tərəfindən çap olunur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.